

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

IÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

69.

JÓKAI MÓR

EGY AZ ISTEN

(1876-77)

I. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

Sajtó alá rendezte
SZEKERES LÁSZLÓ

Lektorálta
MOLNÁR JÓZSEF

Magy. iv. I. 3.
93,801/T.



© Akadémiai Kiadó, Budapest 1970

Terjedelem: 14,4 (A/5) lv + 4 oldal melléklet

Ak 865 k 7073

70.68278 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

ELSŐ RÉSZ
REGÉNY,
MELY A VÉGÉN KEZDŐDIK

A szokott, triviális történet. Az ideál, a szép hölgy nagy veszélybe keveredik, s abból őt a másik ideál, a hős kiszabadítja; azután a hála érzetéből kifejlődik a szerelem; végül egymáséi lesznek s az emberi lehetőség határáig boldogok.

A rendkívüliségek tetszenek. Érdeklünk a történetek, amiket a költők írnak arról, hogy mi lesz a halál után, mi lesz a jövő században, mi lesz a föld utolsó napjaiban. Mi megkísértjük leírni, hogy mi lesz a „házasság után”; van-e még ott is élet és poézis? Laknak-e még a holdban is emberek? Igenis laknak. Annak az egyik oldalán még van valami zöld, s a virányon öröm és szomorúság.

Ezt ugyan inkább illetett volna egy „Előszóban” elmondani; ott senki sem olvasta volna el, s nem lett volna az olvasó figyelmeztetve rá, hogy itt egy fölöttébb unalmas történettel lesz dolga, ami nem fogja megtéríteni a ráfordított fáradságot.

A veszélyes helyzet a következő:

Képzeljünk egy olaszországi vasúti állomást 1848 tavaszán, amelybe egy más vonat megérkező vendégeinek kell átszállítközni, akiknek a fülébe ezt a halálítéletet mennydörgik: „due minute!” s azok aztán bőrdönt, kalapokat, esernyőt marokra kapva, kis gyermekeket kezeiknél vonszolva, félregyűrt kalapokkal, földön húzott sálokkal, köpönyegekkel, rohannak az ostromok leglehetőlenebbikét megkísérteni, helyet keresve utasokkal csordultig zsúfolt vagonokban, egymástól elszakított összetartozók kétségbeesve az elválás bor-

zalmái fölött, s útban állók agyba-főbe taszigáltatva siető mállahordároktól.

Két úrhölgyet meg egy urat nagy sietséggel tolt fel a kalauz egy zöld kocsí börtönajtáján, akik csak akkor vették észre, hogy hol vannak, mikor már benn voltak. Heten ültek már a vagonban: mind férfiak és olaszok; némelyek olyan szivart szívtak közülök, amelynek a füstje keserű, mások ellenben olyant, amelynek a füstje savanyú; pálinkát már korábban ihattak, s az a fokhagymás heringre nagyon jóleshetett, s néhányan közülök aligha bagariacsizmát nem hordtak a lábukon. Az újon érkezőkről tudomást sem látszottak venni; valami heves vitatkozást folytattak fennhangon mindannyian.

Az újon érkezettek elszörnyedve protestáltak a kényszerhelyzet ellen.

A két úrhölgy közül az egyik nagyon fiatal volt, a másik valamivel idősebb.

Az idősebb hölgy megragadá a kalauz karját, s haragosan mondott neki valamit először németül, azután franciául — aminek az a büntetése itt, hogy senki sem felel rá —; azt akarta kifejezni, hogy itt már heten ülnek.

A kalauz egy automat közönyösségével mutatott a vagon falán olvasható felíratra „per dieci persone”. — Itt tíz embernek kell elférni.

— De mi első helyre váltottunk jegyet! — heveskedék az úrhölgy, előmutatva a sárga papírszeletkét, mely a világ minden vasútainál az arisztokrácia jelvényét képezi — hely dolgában.

A kalauz nem csekélyebb kíváncsisággal nézte meg a mutatott tárgyat, mintha az úrhölgy azt mondta volna neki, hogy íme itt van egy scarabaeus a fáraók sírjából. Furcsa állat! azzal vállat vont, s kimutatá helyét: íme oda abba a szegletbe leülhet még egy; emebbe a másikba a másik, s ha ennek a signore-nak tetszeni fog azt a zsíros batyut az ölébe venni, annak a helyében nyugtot talál a harmadik.

Mit volt tenni? Az egyik hölgynek le kellett ülni az egyik series férfi közé, a másiknak a másik közé, s megnyugodni a sorsában. Hanem a velük jött férfi, úgy látszik, még küzdeni akart a gondviselés ellen. Neki sehogy sem tetszett a maga helye két disznókereskedő között; maga is elég köpcös ember volt.

— Majd csinálók én itt rendet mindjárt!

Azzal fölkelte, leszállt a vagonból, sietett az állomásfőnököt fölkeresni.

Az ott sétált a peronon, hátratett kezekkel, katonás egyenruhában.

Az utas elkezdte neki magyarázni a dolgot. Ő már tudott olaszul, ha mindjárt keverte is egy kicsit latinnal és franciával.

Elmondta az illustrissimónak, hogy ő és még két hölgy az első helyre váltottak jegyet egész Bolognáig; ez a nemzetközi törvények szerint jogot ad még az idegennek is minden konzuli közbenjárás nélkül ugyanazon első helyi vagonnak használatára. Ennek dacára őt és még két úrhölgyet betuszkoltak erővel egy már korábban elítélt gonosztevőkkel teljes másod osztályú börtönbe, ami ellenkezik a magyar Tripartitum primae nonusával, mely szerint magyar nemest bírói ítélet nélkül bebörtönözni (nisi in flagranti) nem szabad; s minthogy az angol Habeas Corpus acta is amellett bizonyít, hogy minden ember bírja a maga testét, s másnak az ölébe ne üljön vele, annál fogva kér egy első rendű vagon felnyitattani.

Az illustrissimo úgy nézett a debacchálóra, mint ahogy nézne rá a padra kifektetett eleven tintahal két nagy szemével, ha annak magyarázta volna a dolgot, s éppen úgy nem felelt neki rá semmit, mint ahogy az nem felelt volna. Hanem ahelyett a fülébe ordított hátulról a kalauz, egy hatalmas hangkifejtéssel előadott szót: „partenzaaaa!” Ami annyit jelent, hogy indul a vonat! (Mert az olasz még a csengetésben is takarékos, a második csengetésnél már fut a kerék.)

A megriasztott úr erre ijedten futott vissza az elhagyott vagonhoz, de alig talált bele; mert az alatt, míg ő leszállt a

szóbeli tárgyalásra, a kalauz még három új vendéget tolt be a ketrecbe; azok egy katonaiskola nagy kamasz növendékei voltak; az egyik mindjárt leült az üresen hagyott helyre, a másik kettőnek állva kellett maradni; azok hát nem tehettek okosabbat, mint hogy a két közük szorult hölgyre mondogattak főnnyhangon sikamlós élceket, dévaj nevetéssel. A vissza-került úr már éppen tizenharmadik lett volna, ami nagyon baljóslatú szám, kivált egy vasúti kupéban. Pedig a táskája, köpönyege már ott volt; az volt a hazája.

A hölgyek kétségbe voltak esve. Az útitárs dühében magyarul kezdett beszélni.

Ekkor valaki megrántja a könyökét hátulról, s szintén magyarul szólítja meg:

— Polgártárs! Sohse hevítse ön fel a vérét! Nem oráció kell ide, hanem baksis. „Romanus sum civis; Caium Smucium vocant.” Amíg ön kapacitált, addig én fel is nyittattam egy elsőosztályú rezervált kupét; csekélységbe került — ha tetszik önnek és hölgyeinek, megoszthatják velem a birtokát.

— Köszönöm, de elkésünk —, csak két perc az idő.

— Ne féljen semmit. A due minute csak az utasoknak szól; a vonat ki nem kászolódik innen fél óráig.

A két hölgy e megszabadítást nem kevesebb hálával fogadta, mint aminővel Andromeda fogadta Perseus segélyét, s amint e rettenetes fegyintézetből kiszabadították őket s átszállították, most már szolgálatkésszé, beszédessé, nyájassá vált kalauzok egy kényelmes, tágas és tiszta első osztályú kupéba, az ellentétek szerencsés kombinációja folytán még e semmi jelentékenységet nem ígérő helyzetben is megtalálták bizonyos nemét az érdekeltségnek.

Tulajdonképpen még semmi hálával sem tartoznak a közbelépettnak, mert hisz az saját érdekében nyitatta fel a rezervált üres kupét —, s ők csak jogos helyüket foglalták el benne; de azt mégis el kellett ismerniök, hogy a gyors színpadi átváltozás az ő rendezői érdeme. Még a kalauz is szerepet cserélt

egyszerre, s az automatából érző szívű ember lett, ki a hölgyek számára frissítőül narancsokat hozott, s kikereste azok közül a piros bélűeket, s azontúl mindig az ő vagonablakuk előtt mászkált végig, s bemosolygott rajta, vagy felült a vagon tetejére s barcarolát énekelt.

A két hölgy egymással szemközt helyet foglalt a zárt ablak előtt, míg azon oldal szélső ülései, ahol a kocsit nyitogatják, a két úr számára maradtak, s azoknak egyikébe a kíséretet képező hazafi elhelyezte magát. Az a másik, aki e kényelmes erősséget mindnyájuk számára kivívta, még odalenn maradt; valószínűleg sokkal jobban érdekelte az, hogy a szivarját végig kiszívhassa, mint hogy ismeretlen útitársnéival ismeretséget kössön, s bevárta, míg a másodikat is elcsengetik, akkor a szivarját odaajándékozta a facchinónak, s már indult a vonat, mikor felugrott a lépcsőn, s a furfangos zárt nagy tudománnyal bezárta maga után. Azután levette úti sipkáját, s letette maga mellé. Azt is csak azért tette talán, mert melege volt a fejének. Olyan sűrű és erős haja volt, hogy szertesztét állt a fején minden irányban. Egész arcán valami szokatlan fajjelleget volt kifejezve; széles, kidomboruló homloka, erős, sűrű, perzsa szemöldökei, s azokhoz egészen maláji metszésű szemei, tiszta kék svéd szemszivárványokkal, egyenes görög orra, felvetett felsőajkának szemita jellegű csigavonala, míg kétfelé osztott állán volt valami lengyeles, mintha öt-hat féle nemzetnek az eszménye volna benne összekeverve s mégis valamennyi egy összhangzó egészé egyesítve. Fiatal ember volt még: kevés bajusz az ajkán, s csak a felső arcán valami ütköző szakáll.

A szemközt ülő útitárs igazi magyar típus volt; zömök, erőteljes alak, barna piros arccal, kifent bajusszal, aminek a pödörgetésével nagyon sok tennivalója volt mindig.

A két hölgy közül a fiatalabbnak az arca a sűrű kalapfátyol alá van rejtve, mely csak a klasszikus, remek körvonalakat engedni kívenni, a másik azonban egész szabadelvésséggel hátracsapta a kalapja fátyolát szőke hajfürteiről, s egy őszinte,

kigömbölyödő arcot enged a közszemlének, melynek beszélő vonásai kárpótlást szereznek az ajkaknak, amiknek nehezükre esik az a hallgatás, amire jónevelésű ember kötelezve érzi magát, mikor egy idegen lép a közelébe, akivel önkénytelen együtt kell maradnia.

A férfi kísérő igen nyűgösködő útitárs volt. A megindulás első percében azt mondá átellenesének, hogy ő nem tud háttal a mozdonynak ülni: rögtön tengeri betegség előjeleit érzi magán. A fiatal ember aztán megkínálta a maga helyével, hogy cseréljenek. Mikor az megvolt, akkor meg azon panaszkodott, hogy a légvonat egészen a szeme közé hordja a kőszénfüstöt; meg kell vakulnia. Akkor a fiatal ember azt ajánlotta, hogy húzzák föl a kocsiajtó ablakát. Arra meg az a baja lett, hogy meg kell az embernek fulladni ebben a ketrecben! Akkor aztán a telt arcú hölgy azzal a még most jól illő, kellemes, kettős tokácskával kelt fel a helyéről a tisztelt úrral cserélni, aki elvégre a változással egészen meg lehetett elégedve; nem úgy a csereajánló hölgy, ki már most átellenese lett annak az idegennek, aki iránt a kötelezettség ellenszenvét érzi.

Utazó hölgyek gyanakodók és hálátlanok. Az idegent, ki hozzájuk szívességgel közelít, vagy zsebmetszőnek vagy kalandornak nézik, s egyik kezüket a tárcájukon, másikat a szívükön tartják, nehogy hevenyében ellopja tőlük valamelyiket.

Növelte a gyanút az ismeretlen irányában az a körülmény, hogy az első megszólítás után ítélve, az is magyar. És mégis az ő kísérőjük és az ismeretlen nem tesznek egymással úgy, ahogy két magyar szokott tenni, mikor külföldön véletlenül összetalálkozik: kezet szorít, elmondja kölcsönösen, kinek híják, hová való, mi járatban van, s aztán közli egymással, mi hírt tud hazulról; megkérdezi egymástól, nem ismeri-e ezt az urat, ezt az asszonyságot, s nagy az öröme, ha talál egy olyan harmadik nevet, amelyik mind a kettőnek ismerőse; s végül összeesküszik, hogy egy vendéglőbe szálljanak. — Ehelyett ez a két férfi az első üdvözlés után semmi mondani-

valót nem talál egymáshoz, semmi közleni való újdonságot — most! 1848 március végén! amikor csodákkal van tele a levegő. Talán ismerik egymást? Ha ismerik, kísérőjük miért nem mutatja be a hölgyeknek a honfitárst? Miért kárhoztatja őt e néma szerepre? Talán fáj nekik valami abban az ismeret-ségben?

A hölgynek tetszett tüntetőleg kimutatni azt, hogy mindezekre nem kíváncsi. Úgy tett, mint aki tudomást sem vesz a vele szemközt ülőről. A nap a szemébe kezdett sütni, a szél az arcába fútt; az ellen különböző stratagémák vannak a vagon ablakára alkalmazva, amiknek kezeléséhez azonban gyakorlottság és fizikai erő kell; a furfangos mechanizmusba a hölgy egészen belevesztette minden erőlködését, utoljára is megszánta az útitársa, s elintézte a függöny- és ablakváltoztatást kívánata szerint.

A hölgy még ezt sem köszönte meg neki, hanem ehelyett bosszúsan veté magát kerevetébe, ingerülten ejtve ki e zúgolódást:

— Óh, milyen nyomorult teremtései az Istennek az asszonyok!

— Maguk az okai, asszonyom.

Ez volt az átellenes válasza.

Pedig a szép útitársné felfohászzkodására a kötelezett válasz az a triviális bók lett volna, hogy „óh, asszonyom, önök gyöngeségük által uralkodnak mifölöttünk, erőseken”. — Ehelyett egy ilyen kihívó mondat, ami még paradoxon is!

A bókot egy fanyar mosollyal elutasította volna a delnő, de ez a vágás meglepte.

— Par exemple? — Ez úgy látszik, szavajárása volt.

— Például, mikor egy hölgy elhagyja azt a kényelmes helyet, amit a sors rendelt számára, hogy felcserélje azt egy kényelmetlennel, amit egy férfi ajánl neki — szabad akaratból.

A hölgy nem tilthatta meg magának, hogy elpiruljon. Ez a válasz vonatkozott csupán a vagonban megcserélt helyekre;

de az sem lehetetlen, hogy ez az idegen annál többet is tud, s egyéb helycserére is céloz. Nem lehetett arcából kivenni. Azok a szép, őszinte kék szemek olyan ártatlanul tekintének szemközt, míg az ajk olyan ravaszul mosolygott. A társalgás most már kezdett érdekekkel bírni.

— A szabad akarat nem a nők számára van feltalálva — mondá a hölgy —, elhatározási jogunk csak látszat: mindig kötve vagyunk valakihez, aki erősebb.

— De az a kötelék eltéphető, mihelyt kiállhatatlanná lesz, s ez ismét csak önakarattól függ — a nőnél. A férfinál nem: azt fogva tartja az ígézet.

— Csakhogy ez ígézetet nem azok a nők gyakorolják a férfiakra, akiknek joguk van hozzá, hanem mindig mások.

— Ez ismét az ő hibájuk; miért nem teszik azt? Ha tudják, hogy azt a szívet, mely jog szerint az övék, csak az ígézet tudja fogva tartani, miért nem hatnak rá e varázssal? Ha tudják, hogy abban van a hatalom, miért szégyenlik ezt a koronát viselni? A szép szoborarc, mely nem tud mosolyogni, sok boldogtalan életnek volt már okozója. De hát miért engedte át a vidám kacagás varázsát másnak?

E szavaknál a másik ifjú hölgy felveté fátyolát, tán hogy jobban lássa a beszélőt, s kitűnt az alól egy épp oly gyönyörű szoborarc, mely nem tud nevetni; két nagy, bámuló szemmel, hallgató ajkakkal. De az ifjú férfi nem láthatott reá, mert átellenesével volt elfoglalva, kit egészen hadilábra állított ez a merész okoskodás.

— Ah, ön tehát azt hiszi, hogy egy nőnek egyenesen az a feladata, hogy ha a férj gyönyörvadász, legyen számára a hitves az, ami az őrjöngés eszményképe; kövesse őt érzéki delíriumainak minden fantazmáin keresztül; ne szégyelljen előtte csábító, agaçant, kacér lenni, s ha a férj Circe philtráját keresi, találja meg azt otthon a saját poharában? Ezt kívánja ön egy hitvestől?

A szép hölgy tűzbe jött már.

Az ifjú pedig azt felelé rá:

— Valóban nem látom át, hogy mit vétenék vele, ha ezt kívánám.

A szép szobor arcán annyi változás történt, hogy szemöldei összehúzódtak.

A vitatkozó szép hölgy pedig el volt szánva rá, hogy most mindjárt kicsavarja a fegyvert ellenfele kezéből, aztán a mellének fogja szegezni a hegyét.

— Jól van. De már most egyet megenged ön. A hitestárs nem csak szerető társ, hanem — családanya is. Mikor a nőnek legfenségesebb hivatása méla aggodalmat, sejtő várakozást parancsol arcára — hová lesz akkor önnek az elmélete?

Az ifjú ellenfél erre a lesújtó támadásra teljesen és föltétlenül kapitulált.

— Akkor asszonyom, megszűnik a jog és kötelesség kölcsönös felosztása, s egyik félnek jut egészen a jog, a másiknak egészen a kötelesség. A nő, aki előtt a római konzulok a lictorokat tisztelegni parancsolták, korlátlan úr a maga országában, s a férj annak föltétlen rabszolgája, aki kötelezve van a szentek életére, lemondásra, együttérzésre és imádatig menő hűségre. S aki nem úgy tesz, annak követ a nyakába s a tengerbe vele!

E föltétlen megadás kiengesztelni látszott a szép asszonyt győzelme érzetében, nagylelkűséget akart gyakorolni, s a kapitulált várórségnek megengedni, hogy kibontott zászlókkal tovább vonulhasson azt kérdezve tőle:

— Ön Rómába utazik? (Mintha eszmetársulás volna ez a római konzulok és lictorok adomájával).

— Igen, oda utazom.

— A világhírű nagyheti szertartásokra?

— Azokhoz nekem semmi közöm.

— Hogyan? önnek nincsen semmi köze a vallás legmagasztosb ünnepélyéhez, mely Krisztus Istenné lételét jelvényezi? — szólt a hölgy hitbuzgó szemrehányás hangján.

— Mert én azt nem hiszem — felelt rá az ifjú, de feleletében nem volt az a kihívó, káromló tagadás, mely a szkeptikus sértő szándékát árulja el; arca olyan nyugodt maradt mellette, mint aki meg van győződve felőle, hogy azzal, amit mondott, se a földön, se az égben nem sértett meg senkit.

A szép hölgy aztán találgatta magában, hogy vajon mi lehet ez az ő átellenese. Vajon zsidó-e vagy ateista? — Ha zsidó, akkor egészen rendén van, hogy ne higgye azt, ami a keresztényének hitágazatát képezi; ezért a különállásért aztán megvan neki a maga társadalmi hátrányai, s ha neki tetszik azokat a hiteért elviselni, az igen tiszteletreméltó hűség az ősi hagyományokhoz. Hanem az egészen menthetetlen, hogy valaki elfogadja mindazon előnyöket, amik együtt járnak azzal, ha az „Atya, Fiú és Szentlélek” nevében megkeresztelték, ennél fogva földbirtokot, házat vásárolhat, hivatalt viselhet, és mégis előáll mint racionalista kutatni a dogmákban az anyagi lehetőséget és filozófi egzaktságot. Ez már stellionatus.

Szeretett volna tisztába jönni a maga emberével.

— Úgy tudom, hogy a római kúria most egy eddig szokatlan kölcsönkötéssel foglalkozik.

Az ifjú nem rejthette el mosolyát. Észrevette, hogy útitársnéja azt szeretné belőle kivenni, hogy — csakugyan szemita eredetű-e?

— Nem, nagyságos asszonyom; én nem is a bankárok csődülésére megyek Rómába, a pápai kölcsönben résztvevés végett. Engem egy válóperem hajt ide.

— Válóper? — szólta a szőke hölgy érdekelten, s most már a szép szobor is egész teljében felé fordítá arcát, s szép ajkai, mint egy fésző rózsza nyíltak meg egy pillanatra.

— Igen, válóper egy olyan kedves lénytől, aki engem elűzött, megtagadott, máshoz pártolt, akit kerülnöm kell örökre, bírnom nem lehet soha többé, s akitől mégsem tudok soha elszakadni, akit mégsem tudok mással felváltani soha. Azért megyek Rómába, mert az egy halott város; mindenkié — és senkié sem.

A vonat megállt, új állomás jött; a fiatal férfi kinyitotta a kocsiajtót és kiszállt, s a kalauzzal kezdett el beszélgetni, s aztán elment valamerre, hogy nem látták többé.

— Iseri ön ezt az urat? — kérdé a szőke hölgy az ottmaradt kísértőt.

— Nagyon jól.

— És mégsem szóltak egymáshoz?

— Mert az nekünk nehezen megy.

— Ellenfelek önök?

— Nem ellenségek; de ellenlábасak.

— Zsidó ez az úr vagy ateista?

— Egyik sem; hanem „egy Istent valló”.

— Mi az?

— Egy törvényesen bevett vallásfelekezet Magyarországon. Keresztyének, akik csak egy Istent vallanak, s mikor esküsznek, az egy hüvelykujjukat emelik fel az égre.

A hölgy csodálkozva rázta a szőke fűrt.

— Hogy én ezekről soha nem hallottam.

— Nagyobbrészt Erdélyben laknak; hitsorsosaik Angliában, Amerikában települtek le, s ott hatalmas befolyásuk van. Kevesen vannak, de összetartanak; nem terjeszkednek, de nem is engednek.

A szép szobor ismét arca elé vonta a fátyolát, s a fátyol alatt észrevétlenül keresztet vetett magára.

A szőke hölgy pedig kíváncsian dugta ki a fejét a kocsiablakon, hogy lopva végignézzon az irtóztató útitárson, azzal a kíváncsisággal, amivel nézheti valaki azt, akiről felfedezték előtte, hogy ez a rejtélyes subjectum, aki most vele utazik, valamikor megölt két embert — hisz ez még többet tett; ez megölt két Istent. — Borzalom arra gondolni!

Hisz még akik közelükben laknak is ott Erdélyben az egy Istent vallóknak, azt hiszik felőlük, hogy azoknak szarvaik vannak, s keresztelőjükhöz embervért használnak.

Mind a két hölgy igen buzgó ortodox volt.

A vonat nem sokáig időzött ezen az állomáson; a kalauzok ordították a „partenzát!” s csengettek, trombitáltak, a mozdony füttyölt; a kiszállt útitárs mégsem tért vissza. Úgy látszik, annyira hitetlen ez, hogy nem hisz ez a kalauzokban és gőzgépekben sem.

— „Bár csak lemaradna!” — gondoló egyszerre mind a két hölgy magában.

S íme az igazhívők óhajtságainak van sikere: a vonat csakugyan megindult, anélkül hogy a fiatal útitárs visszatért volna.

— Ez bizony lemaradt! — mondá a szőke delnő.

— Sebaj — nyugtatá meg a hegyes bajszú úr —, a másik vonattal majd utánunk jön. Nem is hozott magával semmi útitáskát, s a felső kabátja rajta volt.

Ennek aztán nagyon örültek, hogy megszabadultak egy embertől, akinek köszönhetik, hogy most kényelmes helyen ülnek, s nincsenek katonatiszt-növendékek és lócsiszárok közé bebörtönözve tizenharmad magukkal, s már most megszólhatják kedvükre azt — aki hozzájuk olyan jó volt.

— Ön közéről ismeri ezt az embert? — kérdezé a szőke hölgy a zömök úrtól.

— Nagyon jól ismerem. Neve Adorján Manassé.

— Ah! kérem! Melyik a vezetéknév, s melyik a keresztnév?

— Adorján egy régi székely törzs családi neve. Manassét kapta a keresztségben; ebben a felekezetben nagy előszeretettel vannak az ótestamentomi nevek iránt. Manassé apját Adorján Izraelnek hírták. Kívüle még hét fia és egy leánya volt. Mind idősebbek Manassénál, a leányt kivéve, aki ikertestvére. S ezek mind otthon vannak most is az ősi háznál, s gazdálkodnak együtt; néhány meg is házasodott, s ugyanannyi család lakik egy földél alatt az ősi kastélyban.

— Az rettenetes háztáj lehet!

— Az egy igen patriarkális ház. Jákob fiai nem éltek nagyobb egyetértésben, mint ezek. Soha sincs közöttük semmi civakodás.

— Még az asszonyok között sem?

— Csak annyiban nem hasonlítanak a bibliai Jákob fiaihoz, hogy ők nem adták el egyiptomi kereskedőknek a legifjabb testvért, azért mert szülőik kegyence volt; pedig ez is az volt; hanem inkább azt tették, hogy ők maguk dolgoztak, fáradtak, nélkülöztek, hogy a legfiatalabb testvért magasabb pályára nevelthessék. Ez látszott örökölni valamennyiök osztályrészét szellemi tehetség dolgában. A többiek mind igen derék, természetes eszű székely lófők; de ez maga egy lángész, ki húszéves korában már egyike volt azoknak, akiket az unitáriusok a betöltendő consiliariusi hivatalra kandidáltak; mert Erdélyben az volt a szabály, hogy mind a négy bevett vallásfelekezet, tehát katolikus, helvét és ágostai protestáns és egyistenvalló részről kell a magasabb kormányzati hivatalkart összeállítani. S úgy oda Manassét meg is választották. S ettől fogva kezdődik ellenségeskedésünk.

— Önök tehát mégis ellenfelek?

— A koreszmék terén igen. Én mindig a haladó párthoz tartoztam, ő pedig minden újításnak ellene volt.

— Ah, ilyen fiatalon?

— Csak az érti ezt meg, aki Erdélyt ismeri; a négy vallás és négy nemzet hazáját, akik alatt még egy ötödik vallás és egy ötödik nemzet mozgatja a földet, mely számra nagyobb, mint együtt ama négy. De nem akarom nagyságtokat államtani fejtegetésekkel untatni — folytatom eltűnt útitársunk jellemrajzát. Mint hirtelen felkapott s főnökei által tenyéren hordott fiatal ember nagyon elbizakodott lett; előtte állt egy fényes pálya, melyen nyitva volt előtte az út egész a kancellárságig; sőt még a kormányzói méltóság polcáig is. Ekkor beüt a nagy politikai rázkódás. A magyar országgyűlés eltörli a rendi alkotmányt, behozza helyébe a képviseleti felelős kormányt. Erdély kimondja az uniót, s ezzel az egész hatalom és dicsőség, melyet Adorján Manassé huszonnégy éves korával szerzett magának, mint a jégvár elolvad, s lesz a fiatal emberből egy élő halott, aki ifjúsága kezdetén már a lomtárba van dobva,

s ha azt nem akarja, hogy őt, ki előtt tegnap még nagyságos és méltóságos urak kapartak hátra a lábaikkal, ma az utolsó mesterlegény is inzultálja, hát keresheti, hogy hová temesse el magát. Volna ugyan még más választása is. Tehetné azt, amit pályatársai közül többen, hogy feltűzze a mellére a trikolor szalagcsillagot, s a győztesek élére állva túlárverezze eddigi ellenfeleit, vagy pedig azt tegye, amit pályatársai közül még többen, hogy felmenjen Bécsbe, összesúgni-búgni azokkal, akik az új korszak tartósságában nem hisznek, s segítsen ázni a föld alatti folyosókat, amikkel az új építményeket hiszik romba dönteni. De úgy látszik, hogy egyiket sem választotta; hanem ahelyett keres magának egy „holt várost, amelyik semmi nemzeté”, hogy abba eltemetkezzék.

A szőke hölgy közbeszólt eleven ésszel:

— Akkor hát meg tudom oldani azt a rejtélyt is, ami e mondatban volt: „Megyek válópert indítani egy kedvesem ellen, aki eltaszított, aki mással szövetkezett, aki megtagadott, és akit mégis kénytelen vagyok holtig szeretni.” — Ez a kedvese a saját nemzete.

— Valószínűleg az; mert neje nincsen.

— Ez magyarázza meg azt is, hogy két honfitárs, mint önök, mikor véletlenül összetalálkoznak, hogy nem kezd egymással beszélgetni; a szomszéd vagonokban hogy vitatkozik minden ember a napi politikáról; majd áttörik a kocsi falát.

— Valóban úgy van. Kettőnknek a mai idők eseményeiről együtt társalogni vagy kegyetlenség volna, vagy hóbort.

— Mármost kezdem sajnálni azt a fiatal embert, dacára annak, hogy pogány. Bárcsak le ne maradt volna!

S az igazhivők óhajtságainak van sikere; még ha a hitetlenek javára szolgálnak is azok; íme, amint a vonat újra megállt, az elveszettnek hitt fiatal ember arca felbukkant a vagonablak előtt, s nyájasan mosolygott a benn levőkre.

— Ah, mi azt hittük, hogy ön elveszett — mondá a szőke útitársnő.

— Az lehetetlen. Elveszni csak annak lehet, aki valakié. Odafenn ültem az imperiale-on. — „Polgártárs” — szólt a köpcös honfihoz azután —, nem mászik fel velem a kocsi tetejére? Onnan gyönyörű a kilátás.

A polgártárs tétovázott.

— Aztán ott pipázni is lehet.

Ez döntő indok volt a köpcös útitársra. Eddig is tantaluszi kínokat állhatott ki. Elővette időszakonként a gyönyörűen barnára szítt tajtékpipát, megtörülgette a kabátja ujjával a kifaragott névelőbetűt rajta, megfordította a tüllanglaise-t a szára végén, fölnyitotta az ezüstkupakot rajta, s boldoggá tette a kisujját azzal, hogy beledugta az üres kráterbe; aztán fogai közé szorítá a csutoráját, hogy legalább egy hangot adjon rajta, megpróbálva, ha szelel-e még, s éljen abban az illúzióban, a múltak emlékét szippantgatva, mintha most is pipáznék! — S aztán csak megint szomorúan visszadugta a drágaságot az oldalzsebébe. Annálfogva a tett indítványt sem írásban nem kívánta beadatni, sem a szekciókhoz nem utasította elébb tárgyalás végett; hanem stante sessione elfogadta, s ment a fiatal útitárs után azon a macskahágón föl a vagon tetejére, ahol a kalauz kukülloriumát kisajátították és beleültek. Csak itt jutott eszébe azt az észrevételt tenni, hogy „de talán a hölgyek meg is neheztelnek, hogy őket magukra hagytuk?”

— Ne féltse őket, Gábor bátyám. Utazó hölgyeket azzal kötelezi le a férfiember legjobban, ha elpárolog közülük.

Az az úr, akit mármost Gábor bátyámnak tisztelhetünk, mindenekelőtt azt a kedvenc tajtékpipát tartá kötelességének dohányzsacsckójából megtölteni, ezután belecsiholni az illatos bükkfataplóba, és azt lezárni a korona alakú ezüstkupak alá; addig hiába terült el szemei előtt az olasz paradicsomkert, melynek magasztalásában fiatal útitársa oly kifogyhatatlan volt; anélkül nem füstölt a pipája, addig oda sem tekintve morgogá:

— „Mi ez egy ezerholdas szép egyforma búzavetéshez?” — s csak azután, hogy a kóspallagi felszálló azúr füstjén keresztül tekinthetett rajta végig, ismeré el, hogy „Biz ez gyönyörű egy ország — kár a németnek!”

— Bátyám! — tudja? — ne politizáljunk! — jegyzé meg rá a fiatal úr.

— Hát szóltam én egy szót? A szép vidékről beszéltem. No hát beszéljünk inkább a szép asszonyokról. Te nem is sejtetted, hogy micsoda kényes húrokat pengettél odalenn?

— Hogyan? Bátyám szénájába vágtam volna tán a kaszámat?

— Ej, ej, ej! De gonosz szemed van; mindent észre kell venned. Nem arról a szőke hölgyről van szó, hanem arról a barnáról.

— Barna? Nem is láttam jól; úgy le van fátyolozva az arca.

— Pedig az téged nagyon megnézett, s akkor a fátyolát is feltakarta; de te nagyon el voltál foglalva azzal, hogy a

szőkének magyarázd az asszonyok kötelességeit a férjeik iránt s a válóperek természetét.

— No, és kellemetlen vonatkozásokat tettem volna ezzel?

— Annak nem, akinek beszéltél; mert az már özvegy! hanem a másíknak, aki veled egy sorban ült, s hallgatta, amit beszéltél.

— Azt fogja hinni, hogy valami bonviván vagyok, s őrizkedni fog tőlem.

— Nagyobb baj okoztál neki. Azon fog töprenkedni, hogy nincsen-e neked igazad.

— Hisz ez meg éppen nem lesz baj rá nézve.

— De igen nagy baj lesz rá nézve. Mert éppen a válóperc miatt utazik Rómába.

— Ah! Már válópere van? Én azt hittem, hogy most hozzák valami zárdából, ahol nevelőben volt.

— Mondom, hogy hamis szemed van; oda sem néztél, mégis megláttad, hogy egész gyermek még. Ez az én védencem: a szerencsétlen Cagliari hercegné.

— Akinek férje indigenatust nyert Magyarországon.

— Ő maga egy Zboróy Blanka grófnő. A családot jól ismered. Nagy birtokuk majorátus. Az elsőszülött dynasta lesz; fivérei pedig láthatnak utána, hogy katonai vagy papi pályán keressenek maguknak szerencsét, ami az utóbbin sokkal hamarabb feltalálható, mint az elsőbbin. A leányok pedig arra vannak utalva, hogy igyekezzenek gazdagon férjhez menni, ha pedig ezzel elkésnek, menjenek zárdába. Volt azonban a családnak egy püspök őse, aki annak idejében olyan végrendeletet csinált, hogy vagyonának kamatai a tőkéhez csatoltassanak, s mikor egyszer annyira felszaporodnak, hogy a Zboróy grófcsalád minden tagjára jut belőle kerek egymillió, akkor osztassék fel közöttük. No, ez a mostani ivadék alatt teljesezésbe ment. Minden Zboróy családtagra jutott egymillió. Ennek azonban az örökösök — végrendelete szerint — csak haszonélvezői, mert a hagyományozó több kemény föltételt

kötött jótékonyságához, mely szerint ez élvezettől a családtag eleshetik, s akkor az a többiekre marad. Ilyenek: ha egy családtag a dinasztia ellen lázadó lesz; — vagy ha kiköltözik idegen országba; vagy ha elhagyja a római katolikus hitet; vagy ha mint nő, botrányos életmódot követ. Képzelheted ennél fogva, hogy az így együtt érdekelt családtagok milyen jó rendőri felügyelet alatt tartják egymást. Egymillió nem potyapénz mai világban! Megérdemli, hogy az ember utánalásson. — Blanka grófnőt, amint a zárdából kikerült, hozzáadták Cagliari herceghez. A hercegnek hallhattad hírét. Nagy szerepet játszik a politikai világban.

— Volt hozzá egynehányszor szerencsém.

— Bécsben, az udvari bálokban. — Nem fiatal ember már. És sokat élt. Kétszer annyit, mint más ember hasonló idő alatt; mert még az éjszakákat is keresztülélte. Mikor Blanka grófnőt elvette, igen közel ismeretsége volt egy Caldariva márkinővel, akit a legfiatalabb korában, „Cyrene” név alatt ismeretek a cirkusz látogatói, ahol magas fokra vitte a koreográfia művészetét, míg egy olasz márki olyan szíves nem volt, hogy a címerével megajándékozza, s aztán rövid idő múlva főbe lője magát. Ennek a Caldariva márkinőnek igen pompás palotája van Bécsben, amit a herceg íratott a nevére. Ennek a palotának a kulcsait még azután is elfelejtette a márkinőnek hazaküldeni a herceg, hogy Blanka grófnőt feleségül vette; sőt azt mondják, hogy mikor az esküvőre ment, akkor is a szép Cyrene kötötte csokorra a nyakravalóját. — A herceg elvette Blankát, mint ahogy megszerezte magának egy gazdag úr egy ritka szép paripát, egy drága szobrot; azért, mert ritkaság és drága. Blanka pedig irtózott a hozzákötött férjtől. Gyermeke volt. A nász napjáig fogalma sem volt arról, hogy mi különbség van a párta és a főkötő között. A herceg egy óráig sem volt vele boldog. Amint ifjú nejéhez egy gyöngéd propos-val közelített, az rögtön ideges görcsöket kapott, arcát elhagyta a szín; rángások vették elő s elájult. S ez így volt, valahányszor

magukra maradtak. A kéjsóvár herceg fűnek-fának panasolta a baját, orvosokkal konzultált, tapasztalt rouéktól kért tanácsot — úgy hogy a család titka egészen köztudomásúvá lett. A „parere” az volt, hogy a nőnek természetes hajlama van az epileptikus rohamokhoz. — Gavallér ember az ilyen kényes helyzetben iparkodik nagylelkűen eltűrni a rá mért keresztet, s keres magának kárpótlást kompromittálás nélkül. — Van azonban a hercegnek egy totumfacia: valami „Vajdár Benjámint”.

E névre akkorát ugrott ültéből a fiatal útitárs, hogy a fejét beleütötte a faköponyeg ernyőjébe.

— Mi lelt? Le akartál esni?

— A szivarom ejtettem le — felelt az —, s utánakaptam.

— De majd utánaugrottál. — Hát amint mondám, ez a totumfac az, aki ennek a családnak a rossz szelleme. Ketten tesznek a herceggel együtt egy ördögszámot. A hercegben megvannak a démonhoz való rosszindulatok: a hóbort, a kéjsóvárgás, a dölyf, a bosszúvágy; emennél pedig a mindezeket életreköltő ész, furfang, leleményesség. A herceg vigasztaltatni akarta magát régi barátnejával; de a szép Cyrene valaki által nagyon jó tanácsokkal lett ellátva. Élteni akart felismert hatalmával. És élt is vele. A herceg minden megaláztatást megszerzett fiatal nejének a márkinő kedvéért. Utoljára, hogy a mű meg legyen koronázva, megindította a válópert neje ellen. Ez volt az ára annak, hogy a szép Cyrene ismét kegyébe fogadja a herceget. De én meg vagyok felőle győződve, hogy a terv Vajdár Benjámint fejében fogamzott.

— Hisz ez a válóper csak felszabadítja a hercegnőt helyzetéből — jegyzé meg erre a fiatal útitárs.

— Jó volna, ha úgy végződnék, de éppen itt a bökkenő. Az ellenfél arra alapította támadását, hogy a nő epileptikus ideg-rohamokban szenved, s így házasesetre képtelen. Én azt nem engedem meg. Azt elhiszem, hogy a herceg közeledtére görcsöket, rángatózásokat kap; hisz én sem vagyok nyavalyatörős; rúgni, harapni sem szoktam rendes körülmények között,

de mikor ezzel a Cagliari-val szemközt állok, érzem, hogy valami csendes hydrophobia kerülget, a nyakamban az erek felduzzadnak, az állam rángatózik, s az ökleim alig elnyomható vágyat éreznek valakinek az oldalbordáival érintkezésbe jönni. Pedig hát nekem nem férjem a jámbor, nem kell tőle félnem, hogy megölel. Én azt allegálom, hogy csak ő előtte esik ájulásba védencem, s kérem a házasságot egészen megsemmisíteni. Mert ha az ellenfél győz, ha az ő indokai lesznek elfogadva, akkor a szentszék ítélete egyúttal ki fogja mondani az asszonyra, hogy soha többet férjhez mennie nem szabad. Már most gondold el azt a sorsot, ami erre a nőre vár, akit ifjúsága virágában, alig húszéves korában a törvény és a társadalom kitilt az életből, s elítél egy hosszú, hosszú tetszhalálra, amiből nincsen feltámadás; elveszi tőle a napvilágot, a levegőt, s azt mondja neki: „teneked nem szabad többé nevetned, nem szabad örülnöd, nem szabad reménylened; a te szívednek nem szabad dobogni, a te arcodnak kigyulladni, a te lelkednek nem szabad álmodni! Hanem azért nézned kell tovább is, hogy jön az ősz a tavasz után, ami számodra se virágot, se gyümölcsöt nem hoz.”

Mikor az ügyvéd patetikus szónoklata végén félretekintett ifjú útítársára, azt vette észre, hogy annak a szemébe valami vízcsepp lopózott.

Hisz ez az ítélet az ő fejére is ki van mondva. Abban a perben, amit ő a maga válóperének nevezett.

Ő is ki van már tiltva a világból, a társadalomból, ő is meghalt már, és semmi sem vár rá többé; neki is megmondták azt, hogy: „Teneked nem szabad többé szeretned, reménylened, álmodnod! Hanem azért nézned kell tovább, hogy jön az ősz a tavasz után!”

— Valami esett a szemedbe?

— Igen; a köszénfüst csapódott bele.

Azzal megtörlé a szeméit, s aztán nem volt semmi baj.

Az ügyvéd folytató a beszédét:

— Most azért megyünk Rómába, hogy megkísértsük a hercegnőnek személyes esdekléseivel hatni a bírákra. Lehetetlen, hogy meg ne essék rajta a szívük; ha van bennük emberi érzés. Az idő most nekünk kedvez. A pápa a reformok terére lépett; a római kúria vezetését új emberek vették kezükbe, a régiek befolyása megszűnt; Rómában is a szabadság szele fújdogál, s alkotmányosság csírázik a földből.

— Hahaha!

— Mi az ördögöt nevetsz?

— Én? Dehogyan nevetek. A szivarfüst szaladt a torkomra. Eh — hahaha! Óh, be csiklandja a torkomat!

— De sok bajod van a füsttel. Hol megríkat, hol megnevetet. Én egészen bízom a pápa ígéretében. Csak nem tartasz bennünket valamennyiünket idiótáknak, akik a napokban lepleztük le ünnepélyesen a „Radical Körben” Pio Nono arcképét egyhangú határozat folytán. Ha valaha, úgy most lehet a szegény hercegnő ügyének kedvező fordulatot adni. Amilyen grata persona volt ezelőtt Cagliari herceg a Vatikánban, annyira elvesztette ott most minden befolyását. — Mégis csiklandja a torkodat az a füst? — Csupán egy embertől tartok. — Ettől a furfangos Vajdártól. Velencében összetalálkoztam vele. Kérdeztem, hová megy. Azt mondta Milánóba. Tudom bizonyosan, hogy hazudott. Ő is Rómába siet. Meg akar bennünket előzni. Vagy legalábbis utolérni. — Csak egy nappal előbb érkezhessünk Rómába, mint ő, s akkor nyert ügyünk van. De félek, hogy máris magunkkal visszük valamelyik kerekas ketrecben. — Ej, de meleged van, hogy izzad a homlokod? — Tán az én pipám füstjét nem állhatod? Ha megkapnám azt a fickót, kitörném a nyakát! Képes egy ilyen agyalt örökre szerencsétlenné tenni, élve eltemetni.

— De hát ne engedje magát.

— Alászolgája! Hát hiszen, ha tudsz valami jó tanácsot adni, miért nem mondod? a kalapom is leveszem előtted. Hogyan ne engedje magát a hercegnő élve eltemetni?

— Kolombus tojása! Legyen protestáns, s akkor nem parancsol neki a római szentszék.

— Servus humillimus! Hát az egymillió, amit a püspök nagybátyja ráhagyott?

Adorján Manassé széttörte a szelelni nem akaró szivarját az ujjai között, s azt mondá egykedvűleg:

— Hát én csak azt mondom, hogy ha a te hercegnődnek igazán van szíve, el fogja dobni az egymillióját, mihelyt találni fog egy férfit, aki megér *harminc ezüstpénzt*. Úgy hiszem, ez a legmagasabb becsára egy férfinak; miután a mi urunk Jézust is annyiért adták el.

— Te! A Jézust hagyd ki a diskurzusból; mert az nekem Istenem, akit én *imddok*.

— Nekem pedig emberem, akit *követek*.

III.

Ezalatt egy olyan állomáshoz érkezett a vonat, amely csomópont volt egy másik vasútvonallal. Itt étkezni is lehetett.

A polgártárs meg volt éhezve. Különbén is jó konstitúcióval bírt, s az utazás rendesen még fokozza az étvágyat. Azt mondta, hogy ő itt leszáll valamit falni.

Adorján figyelmezteté, hogy gyorsan végezzen, mert a másunnan érkező új vonat vendégei az átköltözésnél könnyen megteszik azt a barátságot, hogy teliülük azt a kupét, ahol ők a hölgyeket magukra hagyták.

— Hát te mit fogsz addig csinálni?

— Előveszem az albumomat, s lerajzolom innen a kakasülőrül ezt a tájat.

— Nem is tudtam, hogy piktor is vagy.

— Egyéb sem vagyok már.

A másik vonalon ezalatt megérkezett a csatlakozó vonat, s az abból átköltöző utasok siettek maguknak jó helyet foglalni a változásnál.

A szép szobor arca némi nyugtalanságot árult el. A kalauz őfelőle nyitotta ki a kocsiajtót, s ő aggódva tekintgetett kifelé, hogy nem jön-e valaki e kényelmes magányt megzavarni.

Egyszercsak ijedten kapta vissza a fejét. Már késő volt; meglátták.

A vagon lépcsőjén akrobatai gyorsasággal szökött fel egy fiatal férfi, finom úti öltözetben, kezében egy kis útitáskát cepelve, oldalán szíjáltalvetőn lógott a szivartartója; másik

kezében pálca volt, melynek fogantyúja elárulá, hogy abban tőr van.

A fiatal ember veszedelmesen szép alak volt; gesztenyeszín hajú, eleven szemű, deli természetű, s látszott rajta, hogy szépségének öntudatával bír; tanúsítá ezt a hajfűrtre s öltözékére fordított gond s a kiszámítás, amivel beszéd közben kellemes mosoly alatt igyekezett ragyogó fogsorait megmutatni.

— Ah, minő véletlen szerencse, hercegnő! — szólt kásztorkalapját levéve, s útításkájával együtt letelepedve a hercegnővel szemközti ülésbe.

— Kérem, az egy úrnak a helye, aki hozzánk tartozik — szólt a hercegnő ingerülten.

Mire a szép férfi mosolygó impertinenciával felelte:

— A hely nem volt öltönydarabbal jelezve, s így a vasúti szabályzatok értelmében akárki által elfoglalható. Én nem mondok le könnyen arról a szerencséről, hogy a hercegnővel szemközt ülhessek.

A hercegnő nem tudott szavakat találni a haragtól, mely idegeit elállta. Annálfogva útítársnéja tartá kötelességének segítségére jönni, s megújítani a kísérletet annak a betolakodónak a kidobására.

— *Vajdár úr!* — mondá kemény akcentusra hangolva szavát — önnek kellene ismernie egy nevelt ember kötelességeit hölgyek irányában. Ön tudhatja, hogy önt a hercegnő nem tűrheti, s könnyen kitalálhatja az okát.

A deli ifjú ez erős szemrehányásra egy cifra dobozkat húzott ki oldalzsebéből, s felnyitva annak födelét, odakínálta azt megtámadójának.

— Frau von Dormándy! kegyed szereti a csemegét, szabad szolgálnom e finom „persicató”-val. Ferrarában készítik. Egyetlen a maga nemében.

Erre az úrhölgy bosszúsan hátat fordított neki, s kidugta fejét a kocsi átelleni ablakán, mérgében dörmögve, hogy „de ugyan hol a pokolban is marad el ilyenkor az a prókátor?”

— Meddig akar ön még üldözni, uram? — szólt indulattól reszkető hangon a hercegnő a szemközt ülőhöz.

— Csak a sír, hercegnő, ott aztán elválunk. Ön bizonyosan a mennybe megy, ahova engem valószínűleg nem eresztenek.

— Miért esküdött ön az én elvesztésemre?

— Mert ön maga úgy akarta. Csináltam-e belőle titkot valaha? Nem nyílt kártyával játszom-e ön előtt?

— Kényszeríteni akar ön, hogy elhagyjam e kocsit, s beüljek a kofák és halárusnők közé?

— Nem fosztana meg vele a hercegnő attól az élvezettől, hogy közelében lehessenek. Az egész úton Rómáig minden veturinónál, minden postaháznál, ahol a hercegnő számára utazó szekér van megrendelve, fönnt van tartva a számomra egy fölösleges hely.

— Mit akar ön velem?

— Azt, amit ön választani fog. Vagy olyan boldoggá tenni önt, aminővé valaha férfi tett egy asszonyt, vagy olyan szerencsétlenné, amilyenné valaha ördög tett egy embert.

— Én védem magamat mind a kettő ellen.

— Ajult védelem! Nekem kezemben van minden eszköz önnek az életét úgy elrontani, hogy az ne legyen egyébb, mint egy befalazott sírbolt.

— Azt Isten nem fogja megengedni!

— Ah, hercegnő! Rómába megyünk, s ott sok a templom — de Isten egy sincs!

A hölgy úgy összeborzadt e szóra, hogy szinte fázva húzta magán szűkebbre sálját; míg a deli ifjú egyik lábát a másik térdén átvetve öntetszőleg mosolygott tréfás calembourgh-ján.

„De ugyan hová lett az a másik két ember?” — dörmögé a szőke hölgy, hasztalan keresve a két útítárust a lóto-futó közönség között.

Hát biz azok közül az egyik, a pogány, most is odafönnt ül az imperiale-on, s rajzolja a piniáktól körülvelt várromot, mely a folyamban visszatükröződik; a másik pedig bement az

étterembe megebédelni, ott azután az történt vele, hogy amint igaz keresztyénhez illő módon begyűrte az asztalkendőőt a nyakravalójába, s nekiült kényelmesen a megrendelt rizottónak, még alig dugta bele a villáját, midőn a fülébe ordítja a kalauz a halottébresztő jelszót: „partenza!” Erre a polgártárs megijed, hogy mindjárt elfut nála nélkül a vonat, s otthagynva a rizottót, makarónit a késsel, villával kezében, az asztalkendőővel nyakában rohan ki a vagonját felkeresni; akkor azután először végigszaladgálja az utóbb érkezett vonat minden kocsját, míg észreveszi, hogy az a másik: az övé a túlsó vágányon áll. Akkor meg ott nem talál rá az elhagyott vagonra, mert a vonatot azalatt megfordították; ami elől volt, az most hátul van; kérdez, kiabál, szitkozódik, könyörög, diákul beszél; míg végre az imperiale-on ülő útitársa észreveszi a veszedelmét, s leszáll a megszabadítására, amikor aztán egy pincér segítségével, aki az asztalkendőőt és kést, villát jön reklamálni, sikerül a földönfutót kézrekeríteni; mire aztán kölcsönös magyarázatok folytán kiderül, hogy még éppen húsz percnyi ideje lett volna a rizottót is meg még egy branzinót is elkölteni, amit előre kifizetett; de már köszöni, nem kell semmi; úgy jóllakott az ijedtséggel, s nem kíván egyebet, mint hogy a kupéjába visszavezessék.

Ott várt azután csak rá az igazi meglepetés, amint meglátta a helyén ülve azt az embert, akit szeretett volna nagyon megkapni, hogy kitörje a nyakát.

Most tehát megkapta, mégpedig a tulajdon jog szerinti helyének a bitorlásában kapta, szemközt ülve az ő védencével.

Hanem azért dehogy törte ki a nyakát! Nincs gyávább katona az ilyen vasútról lemaradástól demoralizált pasasérnál; még azt mondta neki, hogy alázszolgája! s aztán körülnézett, hogy hol találna a maga számára egy üres helyet.

S a délceg ifjú még azzal az impertinenciával élt, hogy azt kérdezte tőle:

— Talán az ön helyét foglaltam el, spectabilis?

Amire a polgártárs zavarában azt felelte, hogy...„óh, de-hogy; kérem alássan.”

Amiért aztán a szép dandy részéről egy gúnymosoly, a szőke hölgy szép szeméből pedig egy ezerágú villám lett a jutalma.

A következő pillanatban a hercegnő azt a gúnymosolyt egyszerre átváltozni látta az ijedség elképedésévé. Manassé lépett fel a vagonlépcsőn.

A hercegnő csak annyit vett észre, hogy a két ifjú egy pillantást váltott egymással, mely olyan volt, mint két kard összecikázása.

Azzal Adorján a kocsiajtóban megállva azt mondá Vajdár-nak:

— Ez a hely el van foglalva.

A megszólított arca mélyen elvörösödött; vonásain, mint a pohárban felkavart méregiszap, fellegzett végig a rosszindulatok egész salakja. Szemeinek nézésében gyűlölet, félelem és düh ólálkodott. Egy pillanatig jobb kezének egy görcsös rándulása a pálca markolatát annyira felcsavarta, hogy az acéltőr kezdete kivillant alóla; s akkor ajkába harapott.

Az előtte álló másik ifjúnak az arca pedig akkor is hideg maradt és nyugodt, csak a homloka kidomborodásain jelent meg két pirosuló tűzfolt, ami olyan volt, mint a viharjósuló veres felhő az égen.

Mindez csak egy rövid percig tartott. A másik pillanatban a megszólított férfi felkelt a helyéről, vette útitáskáját, és elhagyta a kupét.

E kényszerített meghunyászkodás olyan kínzó látvány volt egy nőre nézve, mint mikor egy állatszélídtő parancsolja egy pompás vadállatnak, hogy csússzék a lábaihoz.

Mi adja neki ezt a hatalmat? Azt jó volna tudni.

Manassé aztán leült az üresen hagyott helyre, s nem kínálta meg vele többé a polgártárust; hanem kinézett az ablakon mindaddig, amíg azt a másik ifjút láthatta. És addig mindig ott

égett a homlokán az a két veres folt. Arról tudható a ráígyelő hölgy, hogy üldözője még közel van. Egyszer aztán eltűntek a veres foltok az ifjú homlokáról. Az a másik nem volt látható többé.

Míndez annyira érthetetlen rejtély volt a hercegnő előtt, hogy semmi természetes magyarázatát nem bírta kitalálni. Fátyolát szemöldökéig emelte, hogy jobban beeláthasson a rejtélyes arc titkaiba.

Az előzőtt rossz szellem azt mondá neki: „hiába sietsz Rómába, ott templom sok van! de Isten egy sincs.” Ennek a másíknak meg az a jelmondata: „Egy van.” — S ez az egy vele jár mindenüvé. Még Rómában is ott lesz . . .

Ezen az eszmén aztán valami olyan földöntúli megnyugvást érzett, hogy szempillái lecsukódtak. Bűvkör fogta körül. Elszenderült.

A vonat megindult újra; hosszú, unalmas állomásköz következett. A halk robaj és izgalom hatása alatt nemsokára a kupé minden utazója aludt, csak Manassé maradt ébren.

Egy percben a hercegnő szemei felnyíltak, s akkor úgy tettszett neki, mintha az, aki vele szemközt ül, térdére tett albumába rajzolna valamit.

Blanka egészen félrehárítá a fátyolt arcáról, hogy homloka is kiszabaduljon. Talán nem is tudta, mit tesz; csak álmodott.

Azt a gőzmozdonyfűtülést is azért találták fel, hogy ami tündér még maradt a földön, azt is elkeresse.

Az alvó hölgy felriadt rá, s mint aki egy toronytetőről esik lefelé, oly rémülten, kerekre nyílt szemekkel, egészen holdkóros elképedéssel ugrott fel helyéről, kezeit maga elé tartva, s kevés híja volt, hogy szemközti útitársa karját meg nem ragadta. — Azután megszégyellte magát előtte, s mosolylyal akarta eltakarni heves szívdobogását.

Aztán csakugyan azt hívé, hogy álmolta azt, hogy útitársa egy rajzalbumba az ő alvó arcát vázolja le; amit az kezében tartott, az egy térkép volt, s azon húzogatott vonalakat veres irallal.

A mozdonyfűttyre a társaság többi tagja is visszatért a siralomvölgyébe.

— Hol járunk most? — kérdezé a hercegnő az egyedül ébren virrasztottól.

— Bolognához közeledünk. Onnan a vonat Imola felé megy Anconának. S itt én kegyelmességtektől búcsút veszek.

— Ön kiszáll itt? Hisz azt hallottam, hogy ön is Rómába utazik.

— Oda tartok, de nem ezen az úton. Málháimat hagyom futni az anconai vonalon, onnan a szekérposta majd elszállítja Rómába. Én pedig az Apennineken keresztül Pistoja felé megyek Florenznek. Ez az út fáradtságosabb, de fölséges részetei vannak, amik kárpótolják, hogy sokszor gyalog kell

menni a vetturino mellett, s aztán egy nappal hamarább ott vagyok, mint az anconai úton.

— Egy nappal hamarább! — E szó megkapta a hercegnő figyelmét. — Nem lehetnék mi is ezen az úton? Mit szólsz, Mária? Bolognában észrevétlenül kiszállnánk, s aztán hagy-nók a bőröndeinket magukban vándorolni Rómába, mi meg a hegyeken át utaznánk magunk!

— De nem lehet-e a rossz emberektől félni a hegyek között? — kérde aggódba a szőke hölgy Adorjántól.

— Erre egy igen szép dalban felel meg Fra Diavolo — szóló Manassé. — A rossz emberektől mindenütt lehet félni. Hanem ha azt értette nagysád, hogy nem rabolnak-e ki bennünket, úgy sokkal valószínűbb, hogy akkor rabolnak ki, ha nagy máh-atömeggel utazunk, mintha egy oldaltáskával a vállunkon tesszük az utat, ahogy én szándékozom. „Fiatalkoromban” sokat barangoltam ezen a tájon, sohase bántottak a brigantik; ha találkozunk velük, én majd csoportosítom őket, és lerajzoló-lom az albumomba. — Művészeket nem bántanak ezek soha.

— Aztán ketten vagyunk férfiak, s nem ijedünk meg tőlük! — szól bele Gábor úr, kiből fölébredt a prókátor arra a szóra, hogy egy napi előnyt nyerhet a bírák informálására ellenfele fölött. — Nálam vannak pisztolyok. Hát tenálad?

— Én nem hordok fegyvert.

— Óh, én nem félek rossz emberektől — mondá szelíden a hercegnő. — Én nem tudok egynél több rossz embert az egész világon.

Mindenki tudta, hogy ki az a hercegnő speciális rossz embere, de Gábor úr még illusztrálni is akarta a tételt.

— De hisz az ne próbáljon a hegyek közé jönni velünk, mert ha ott kaphatom, a végórája ütött! Szerencséje, hogy Manassé barátom szép udvarias felszólítására rögtön szót fogadott; mert ha még egy percig itt marad a vagonban, hát emberhalál történik.

— Haha! — kacagott a szőke hölgy — fog az bámulni,

ha majd hiába keres bennünket Anconában, s onnan utazhatik a postakocsin együtt a bőröndeinkkel.

— Mi pedig azalatt előresietünk a szép hegyeken át. — A hercegnő szép arcát gyermeteg öröm kezdte megaranyozni: — Ezt a gondolatot köszönöm önnek.

És önkénytelen bizalmassággal nyújtá kezét útitársának, aminek az elfogadta — az ujjai hegyét.

Ez az eszme nagyon megtetszett a hercegnőnek. Volt benne valami a kiszabadulásból; az a vasúti vonat olyan, mint a börtön!

— Nem viszünk magunkkal semmit, csak amit kezünkben elbírnunk; ahol egy szép sziklát találunk vízeséssel, azt lerajzoljuk, s ahol nagyon félelmes lesz a vadon, ott énekelni fogunk.

— Akkor azt fogják hinni, hogy vándorszínészek vagyunk — szólt bele Gábor úr. — Ha megszorítanak bennünket a taljánok, minden kitelik belőlünk. A hercegnő szépen énekel. Marie nagysád táncol csárdást és tarantellát; én akrobatai mutatványokkal állok elő; hát te Manassé miféle *komédiára* vállalkozol?

— Én beszélni fogok a szuverén népnek a konstitúcióról.

— Javíthatatlan!

— Hanem akkor ne hívjuk egymást a címeinken — szólt a hercegnő fcelelevenült kedéllyel. — Ügyvéd úr az impreszszárió, Marie a primadonna, ők színből egymáshoz tartozhatnak; mi ketten pedig testvérek leszünk. Mi neve az ön nővérenek?

— Anna.

— Ön kölcsönadja nekem e nevet, amíg az út veszedelmes része tart, és Annának fog nevezni. Nem sajnálja ön talán tőlem e nevet?

Manassé nagyon elkomorodott.

— A hercegnőt sajnálom e névtől. Annak a viselője egy igen szerencsétlen teremtés.

— Akkor annál könnyebb a csere.

Abban tehát megegyeztek, hogy Bolognában kiszállnak, s onnan szekéren folytatják az utat tovább.

— De mégis nem előzhet-e meg bennünket az, aki Anconának veszi az utat a vaspálya gyorsaságával? — aggódék a hercegnő.

— Afelől bizton lehetünk. Ma éjjel a vonat Faenzánál megállapodik, mert a ravennai vonatot kell bevárnia, mely katonaságot szállít. Reggelig az utasok mulathatnak. Rimini-ben ismét be kell várni a szemközti jövő vonatot, s onnan délnél hamarabb el nem indul a vonat. Erre Anconában az utasokat mind szigorú motozás alá veszik, hogy nem visznek-e proklamációkat, forradalmi leveleket magukkal; s éjszaka a jesi-i úton semmi postakocsi el nem indul. Ez által lesz rövidebb a Florenz felé vezető út egy egész napi járóval.

Csak az volt még a feladat, hogy az az ember, akit meg akarnak előzni, észre ne vegye megszökésüket.

— Majd én fedezni fogom a szárnymozdulatot — mondá Manassé, előre leszállva a vagonból, amint a vonat az indóházba begördült. — Csak tessék a váróterembe bemenni. Az az úr nem fog sem a kocsiból kiszállni, sem az ablakon kinézni.

Ezt olyan biztosan merte mondani, mintha valami talizmája volna amannak a megfélemezésére.

És mindaddig ott állt a váróterem ajtajában, amíg a vonat ismét meg nem indult.

— Elment már! — szólt aztán, benyitva a teremben várakozóhoz, s felismerhető volt az a megkönnyebbülés, amit érzett.

— Önt is érdekli ez az ember? — kérdezé a hercegnő.

— Igen. Én félek tőle.

— Ön fél?

— Félek, hogy egyszer megölöm.

Azzal, mintha sajnálta volna, hogy annyit mondott, sietett

ki a teremből, egy vetturinót fogadni, ki mind a négyüket elszállítsa Vergato felé.

Távolléte alatt aztán felvilágosítá a hercegnőt az ügyvéd aziránt, hogy az egyistenhivők vallása tiltja az emberölést — még aztán többet is hozzátett, mint amennyi igaz, hogy vannak az unitáriusok között, kik a vérontás tilalmát még az állatokra is kiterjesztik; csupán növényi étkekkel élnek, nehogy megöljenek egy lényt, aminek a teremtő életet adott.

A hercegnő hitetlenül rázta fejét. Megfoghatlan volt előtte, hogy lehessen világfi, gentleman, akinek elv szerint nem szabad fegyvert emelni embertársa ellen; hát akkor mivel védi becsületét, szerelmét, az oltamára szorult gyöngé nőket?

Kíváncsi volt ezt tőle megkérdezni.

Mikor a fedett kocsiban ismét egymással szemben ültek, belekötött e tárgyba.

— Ön azt mondá, fél, hogy ezt az embert egyszer meg fogja ölni. Tiltja önnek — a vallása az emberölést?

— Csupán egy esetet kivéve — felelt Manassé. — De az kettőnk között nem fordulhat elő.

Ezen azután soká eltöprekedett a hercegnő, hogy minő eset lehet az az egy.

— Ön közelről ismeri azt az embert?

— Gyermekkorá óta. Velem együtt növekedett fel. Ha volt egy darab kenyérem, fele az övé volt. Apja tisztartója volt az apámnak; egyszer elkártyázta a rábízott pénzt, s főbe lőtte magát. Árváját apám fogadta fel kilenc gyermeke mellé tizediknek, s nem tett közöttünk különbséget. Tíz esze van és deli alakja. Első találkozásra mindenkit megnyer. És jaj annak, akit megnyert; mert azt megrontja. — Szegény húgom! kedves jó Annám! ő is hitt e csábító szép szemeknek. Esküvőjükre minden készen volt már, s akkor megszökött tőle; elhagyta az oltár előtt.

Manassé arcán még az alkony homálya sem takarható el a szívből jövő fájdalmat e szavaknál.

— Mikor történt ez? — kérde a hercegnő.
— Tavaly februárban.
— Akkor vitt engem a házához Cagliari herceg, akkor láttam ezt az embert először.

És aztán kereste az összefüggést a két eset között.

Vajdár elhagyta menyasszonyát, amint a herceg feleségét meglátta. S a herceg neki ura volt. Mint titkár szolgált nála.

S azóta válóper van férj és asszony között.

— Tehát a rossz lelkiismeret kényszeríté őt helyét elhagyni, mikor ön szembelepett vele?

— Nem. Lelkiismeret önála nincsen. Ha valami célt akar elérni, nem válogat az eszközökben; nem bánja, ha annak, ami neki élvezet, mások keserve lesz is az ára. Ez nem ismer fájdalmat, nem ismer szégyent.

— És mégis egész a gyávaságig meghunyászkodott ön előtt.

— Mert tudja, hogy kezemben van életének egy titka; okiratokkal bebizonyított titok; amit ha én napfényre hozok, nincs az a magas polc, ahonnan le ne essék rögtön; nincs az a hatalmas pártfogó, aki védelmére kelhessen; el van temetve elevenen.

— S ön nem használja azt föl ellene? — kérde Blanka hevesen.

— Hisz az bosszúállás volna — felelt Manassé nyugodt hangon.

— S ahonnan ön jön, ott az emberek nem állnak bosszút?

— Nem.

— És testvére: a szegény megcsalt leány, vigasztalást talált-e?

— Nem, hercegnő; ahonnan én jövök, ott az emberek csak egyszer szeretnek . . .

— De hát hol van az a világrész, amelyből ön jő? ahol az emberek egymást meg nem ölik, bosszút nem állnak és csak egyszer szeretnek? Egy sziget az a holdban?

— Valóban, hercegnő, annak a vidéknek van valami hasonlatossága egy olyan holdbeli tájképhez, aminőket a nagy refraktorok hoznak közelünkbe, egy olyan sziklaszigethez, mint a Plutarch vagy a Kopernikusz, és azon a szigeten minden olyan sajátzerű, mintha egy idegen csillagról származott volna oda. A térképen „Torockó” névvel van e hely megjelölve. Egy sziklavölgy, melybe csak egy szűk folyamparton s egy bérchasadékon át lehet eljutni.* Ez a két sziklakapu a völgy természet adta erőssége. Az északi bércoldalt egy őserdő borítja, a délre néző egy óriási kopár szirttömeg, messze fehérlő sziklagerinc, melyen egész a völgy lejtőjéig egy bokor sem látszik, itt-ott tátongó odúktól megszaggatva. E mezetlen fehér szikla adja az egész völgynek azt a holdtájképi mélaságot. Székelykőnek híják. Valaha vár volt rajta, romjai most is láthatók, s benne magyar alvajda lakott. Hanem a kopár hegy lejtőjén aztán elkezdődnek, mint egy római színpad egymásra emelt sorozatai, a szántóföldek. Minden egyes lépcső megannyi karzat, ahol emberkéz földet teremtett a sziklából, s kényszeríté a bérccfalat századról századra hátrálni előtte és helyet adni az ő

* Az Aranyos melletti utat az ezután következő években vágták a sziklaoldalba, míg másrészt az Enyed felé vezetőt egy vízár elseperte.

ekevasának. Ezek a lépcsők az ott épült városnak a századait számlálják. Mert a kráter fenekén egy város áll és abban a világ legboldogabb népe lakik. És gyönyörű nép! Nem az önszeretetet szól belőlem, nem az írlandi nosztalgiaja. — Én rég elszakadtam onnan, s alig képzelek olyan helyzetet, hogy ismét visszatérjek oda. Ami nekik munka, az nem az én munkám, az ő örömük nekem nem öröm; s ami emlékezet róluk, az nekem mind fáj. Még az is fáj, ha arra gondolok, hogy valaki szeret ottan. De így mondják azt mások. Nevezetes angol és német utazók eljöttek messze földről az én kis holdszigetemet meglátogatni, s vaskos könyveket írtak róla, mint Japánról vagy Circassiáról — s van benne mind a kettőből valami. Van egy önmagából kifejtett, tökéletesülő indusztriája, mint Japánnak, és vannak szép leányai, mint Circassiának; csakhogy az ő leányai nem eladók pénzért. Sőt szív-szívért sem az idegenek. Azok csak a holdsziget lakói számára virulnak. Azokat őrzik még a napsugártól is. A torockói leány nem megy a mezőre dolgozni. Az férfimunka. A leány otthon a szobájában (s az olyan, mint egy oltár) fon, sző, hímez, vagy csipkét köt. És azt mind saját magának; az az ő pompája. Mikor vasárnap egyszerre bejön a templomba az egész leánysereg s elfoglal hat sor padot, az olyan, mintha egy angol „book of beautys” elevenült volna meg. A szépség minden változatai együtt. Naparanyozta barna Judit-arcok gránátvillogású szemekkel és liliomhamvasságú madonnafők a derült éggel szemekben; szőkék-e vagy barnák — azt nem tudni meg, mert hajuk gondosan el van rejtve a kihímnzett patyolatkendő alá. Minden öltönyük hófehér, maga a finom báránybőrből készült ujjatlan ködmönke is; s aztán egy ilyen sor tündéri fehér róza között ott pompázik két-három ragyogó virágszál. Ezek már menyasszonyok. Kiválnak a többiek közül. Fejükön a korona alakú párta, arasznyi széles aranycsipkéből, az alól széles selyemszalagok omlanak alá, vállaikat eltakarva. És vállfűzőjük, kötényük, viganójuk terhelve csipkéekkel, mikért egy divathölgy irigy

lehetne reájuk, öveik arannyal áttörve, s abba tűzve a földig süggő selyemjegykendő.

— Ah, tehát az ön holdszigetének a leányai egész fiatalágukat a piperével töltik!

— Nem, hercegnő. Az én holdszigetem leányai egész ifjúkorukban tanulnak. Van iskolájuk, kitűnő tanárokkal. Annak a kis völgynek a népe tart egy gimnáziumot a férfitanulók számára, s abban szegénysorsú tanulóknak tápintézetet és külön leányneveldét. Az épület ugyan alacsony, amit így neveznek, s az ajtaja szemöldökfájába még eddig minden utazó, ki látogatóba jött, beleütötte a homlokát — emlékül; s az úgynevezett alumniumban a diákok egymás fölé épített nyoszolyákban hálnak, s egy közös cseréptáblól költik el a „mensa ambulatoriát”, a sorban főzött ebédet; hanem részesülnek oly oktatásban, mely a kor színvonalán áll, s kerülnek ki közülök tudósok, akiket a honi világ emleget, s a kis holdszigeten minden ember bír annyi tudománnyal, amennyire az életben szüksége van.

— Tehát azok gazdag emberek?

— Egy úr sincs közöttük. Egy kastély nincs a városukban.

— Tehát bizonyosan nagy pártfogásban részesülnek az ország, a kormány részéről? Ellenség sem dúlta fel városukat soha?

— Nem, hercegnő. — Ez a legjobban üldözött népecskéje a két magyar hazának (amiről most azt állítják, hogy eggyé lett). Ami szabadalmakat a nagy királyok adtak nekik, azt a „kiskirályok” elszedegették tőlük. Kitagadott nép voltak, mint a Salt Lake mormon városának telepesei. Pusztította őket mongol, tatár, kuruc, labanc, oláh; de legkeservesebb pusztítást követett el rajtuk saját hazájuk e cím alatt „brachium”. Ennek az emlékére van most is a torockói házak ablaka veres kerettel befoglalva. És ők mindig hívek maradtak és békeszeretők. Fel voltak mentve a katonáskodás alól, azért szolgálták a hazát fegyverrel; fel voltak mentve a jobbágyság

alól, azért szolgálták a földesurat robottal; fel voltak mentve a papi dézsma alól, és ők építettek maguknak olyan templomot, ahol nem a fejedelmi alapítvány fizeti a papot. Egyszer egy juhász elment a szomszéd peterdi templomba, s ott meghaltotta, hogy a lelkész magyarul prédikál. Ez hazament, elmondta a többieknek, s ez időtől elhatározták, hogy ők is akként fogják ezután az Istent tisztelni, ahogy nekik jobban megközelíthető, s tornyukban a harang, mikor templomba hív, csak egyet-egyét üt.

— Tehát ha e kis sziget lakói a leányaikat selyemben, csipkében járatják, a fiaikat tudósoknak nevelik; ha a földjük oly kevés, akkor valami talizmánjuknak kell lenni, ami nekik kincseket terem.

— Úgy van, hercegnő — az én szülőföldem fiainak van csodatevő talizmánjuk — a két tenyerük, s van egy kincsbányájuk: a föld alatti bérc. Ők vasat termelnek. Erdélyben a legjobb, legnemesebb vasat. Ezek nem pihennek akkor, mikor a természet nyugalomra tér. Más földművesnek, ha a hó leesik, ha a szántást, vetést elvégezte, kezdődik a nyugalma; ezeknél kezdődik akkor a nehezebb munka. Mennek a föld alá. Akik vasárnap hófehér, szironnyal, aranyfonállal kivarrott ruhában, prémes mentékben pompáztak a templomban, vigadtak a kalákában, azok a hétnek hat munkanapját a föld alatt töltik, nehéz, izzasztó, kitartó fáradság között. Minden munkát emberkéz végez ott alant. Gépeket csak a kohókban, a hámorokban használnak. Az is mind saját alkotásuk, találmányuk; semmit sem kölcsönöztek az idegentől. Egyetlen jó barátjuk a patak, mely városuk piacán három sugárból ömlik elő, mint egy szökőkút: az siet segítségükre a nehéz munkánál. — S így dolgoznak együtt a kis patak és a kis emberek már hatszáz év óta. — Ezalatt a torockói vas harcolt a csatatéren, harcolt a szántóföldön, viselték mint páncélt a hősök, mint bilincset a rabok, s a fönmaradt vassalakból mérőföldekre elnyúló út van építve: igazi „vasút”. Ahol ez a fekete országút elkezdődik,

az már Torockó emléke. — Tehát a torockói szép leányok tündérbájainak titka ez a vas, amit a férfiak törnek. — A másik titka pedig az a borszesz, amit a férfiak meg nem isznak. — Egész Torockó városában nincsen csapszék. — De nem untatják még önt nagyon, hercegnő, ezek a nemzetgazdasági diatribák?

A hold megvilágította a vidéket, melyen keresztül járt az utazókocsi. Langyos tavaszi lég volt, ki lehetett nyitni a kocsiablakokat. Az út mellett éppen olyan völgyek jöttek és maradtak el, aminőt Manassé leírt; titokteljes csendes zugok körül fogva meredek sziklával, a hegyoldalokba ampitheatralis karzatok vágva, s azok beültetve fákkal; egy-egy pagony olajfákból, amiknek ezüstlevelű lombja olyan kinézést ád, mintha megöszültek volna a tisztas vénségtől; a völgy fenekén rejtett házak, fekete-zöld ciprusfák pyramidjaitól beárnyékolva, a hegytetőkön ódon várak és kopasz várromok ernyős piniákkal környékezve, a sziklapárkányokról zengő zuhatagok omlanak alá, s a csendes völgy fölött ezüst ködfelhő úszik — mint az Úr lelke. — Milyen jó volna egy ilyen völgy rejtett házikójában örökre elmaradni!

— S miért nem megy ön abba a szép völgyházába, ha úgy szereti azt? — kérde önkénytelenül a saját kedélyhangulatának adva kifejezést a hercegnő.

— Azért, mert az ott lakóknak most nagy örömük van — s abban én nem osztozom. Majd ha egyszer valami nagyon nagy bajuk lesz, akkor meglehet, hogy odamegyek és megsztom azt velük.

Az út egyre magasabbra kapaszkodott fel, a hold el-elveszett a bércormok mögött, s olyankor félelmes volt a hegyi pálya; a polgártárs félni kezdett, nem a maga, hanem az útítársnői életeért.

— Dejsz, ma nem megyünk Viterbóig, arról szó sem lehet. Meghálunk a legelső vendéglőben, amit útban találunk.

Az indítvány plauzibilisnek találtatott, a vetturino is meg

volt elégedve. Mármost csak egy vendéglőt kellett találni, ami különösen akkor, mikor még minden ember kocsin utazott, sűrűen termett az olaszországi országutak mellett. Éjfél tájon csakugyan utolértek egy ilyen épületet fáradt lovaikkal, ami csak azért sikerült nekik, mert az épület egy helyben állt; ha ez is ballagott volna egy kicsit, soha utol nem érték volna.

Az emeletes ház homlokzatára nagy betűkkel volt fölmá-
zolva a cím: „Albergo di vino antico.”

Mely címben a „di vino”-t egy szónak olvasva, nagyon meg-
örült a polgártárs.

— Ez már sokat ígérő ház! „Isteni” vendéglő! És hozzá még
antik. Ennek jó firmának kell lenni. Ennél tovább ne menjünk.

Antiknak, az igaz, hogy elég antik volt az albergo, hanem
a di vino grammaticaliter kétfelé osztva nem felelt meg a
várakozásnak. Bora rossz volt. Berendezve sem igen volt az
ilyen úri vendégek elfogadására. Csak két lakosztályból állt
az egész. Földszint volt az ivószoba, annak egyik fülkéje a
cucina, kívülről egy lépcső vezetett föl a felső lakrészbe, ott
voltak pokróccal betérített nyoszolyák meg egy nehéz asztal
két hosszú paddal a vendégek számára, akik aludni akarnak.
Az ajtókon természetesen nem volt se zívár, se kilincs, s az
ablakokon semmi tábla, s a padláson keresztül besütött a
holdvilág; sőt egy szőlővenyige a háztetőről befurakodott a
szobába, s szépen kizöldülve csüggött alá a szarufákba kapasz-
kodva.

A hölgyek nem kívántak semmit enni; nők tovább kibírják
az éhezést. Inkább pihenésre volt szükségük. A hercegnő nem
sokat finnyáskodott, ruhástul ledőlt az egyik nyoszolyára,
míg útitársnéja elébb természettudományi kutatásokat tett
tarantellák és skorpiók után, amikkel az utasok képzelme az
olaszországi vendéglőket megnépesíté.

A két úr pedig odalenn maradt a vendéglőben vacsorálni.

A csárdás megérkeztek neszére rögtön feltette eléjük az
asztalra a csátéba fonott gömbölyű retortát a legfinomabb

borral, amire az első korty után azt a megjegyzést tevő Zimándy Gábor úr, hogy „becsületes jó *vinkó!* Jó esztendőben nálunk is van ilyen a *csinger*”.

Arra a kérdésre pedig, hogy hát valami ennivalót kapni-e, éppen magnificus képet csinált a kocsmáros: „meghíszem azt!” s rögtön indult a cucinába tüzet rakni; süttött valamit, aminek az illata kellemes előhírrrel előzte meg a jövetelét, s nem telt bele tíz perc, hozta is már egy óriási fatálon a világ legpompásabb eledelét: a sült árticsókát. Most volt annak éppen az ivadja. Olyan ragyogó arccal tette fel azt az asztalra, mint aki meg van felőle győződve, hogy most fejedelmi munificentiával traktálja meg ezt a két — cane tedescót!

— Hát aztán tovább? — kérde Gábor úr elbámulva.

— Ez árticsóka! — mondá Manassé.

— Látom, hogy árticsóka. Hercegnek való étel. De hát az én parasztgyomrom mit kap még?

No ugyan szépen kinevették ezzel a kérdéssel.

Ez az úr olyan országból való, ahol az emberek négy öltönyt vesznek fel egymás fölé: az ingre mellényt, a mellényre dolmányt, a dolmányra szűrt; itt pedig, aki inget hord, az nem hord mellényt, s aki mellényt hord, az nem hord inget, s ételt is csak egyfélélt eszik. Most éppen az árticsóka hónapja van.

— Nem lagnám itt, ha nekem adnák az egész Olaszországot! — sóhajtja fel szomorúan a derék táblabíró, s visszagondolt a jó bográcsos húsrá, amit otthon minden tanyán meg tud készíteni az utolsó jubász is, ha ottlepi nála az utast az éjszaka. — Enni már nem tud az olasz, azt látom.

— Azért olyan gazdag — jegyzé meg Manassé.

— Meg azért, hogy csizmát nem hord. — Hidd el nekem, öcsém, hogy mi magyarok az által, hogy magas szárú csizmát viselünk, évenként ötvenmillióval többet adunk ki, mint más nemzet, s ez száz év alatt ötmilliárdra rúg. Ha fapapucsban tudnánk járni, mint a franciák, mink is olyan gazdagok volnánk. De hát mi vagyunk a civilizáció úttörői a barbarizmus

bozótján keresztül; magyarok, lengyelek, akik hosszú szárú csizmát viselnek; ezért vagyunk arra kötelezve.

Félbeszakítá e kulturhistóriai és nemzetgazdasági értekezést egy erélyes dörömbözés az út felőli ajtón. Új vendégek érkeztek, hangosan beszélő férfiak.

— Ezek brigantik! — kiáltá felugorva a tál árticsóka mellől Gábor úr. — Én megyek fel a hölgyeket megvédelmezni — a piros véremmel.

— Én pedig itt maradok a hölgyeket megvédelmezni — a piros borommal.

S míg a kocsmáros ment az ajtót kireteszteni, addig Gábor úr felsietett a hölgyek szobájába, s azzal a vigasztaló szóval ébreszté fel őket, hogy rablók érkeztek a tanyára, akik ellen szükséges megtenni a legerélyesebb előintézkedéseket.

S azzal nekiveté a vállát a nehéz asztalnak, odataszítá azt az ajtó elé, s hogy még erősebb legyen a torlasz, maga is ráült. Azután elővette a pisztolyait meg a bowie-knife-t meg a hatalmas casse tête-et, s azokkal mindenféle változatokat elkövetett, míg végre odatökéletesíté a védelmi rendszerét, hogy baljába az egyik duplapisztolyt, jobbába a másikat fogta, az ólombuzogányt szíjra akasztva biztosítá a kézcsuklóján, a vívókést pedig a foga közé szorítá, amin a szép Dormándyné minden félelme dacára sem állhatta meg, hogy fel ne kacagjon.

— Hát az útitársunk? — kérdé a hercegnő aggódva.

— Az odalenn maradt — a rablókat feltartóztatni.

— De csak valami baja ne legyen miattunk.

— Ha bántani találják, akkor segítségére sietek — monda nagylelkűen az ügyvéd.

A hercegnő aztán hallgatózva figyelt, hogy mi történik odalenn. A padlat vékony volt, minden szót meg lehetett hallani. Lärmás férfihangok zűrzavara volt odalenn, amiből Manassé szavát vélte néhányszor felhangzani. A férfihangok kacagásra váltak, amire Manassé szava adott alkalmat.

— Most bizonyosan vallatják a brigantik — dörmögé Gábor úr.

— Hát nem siet ön a segélyére? — kérde a hercegnő, kit a felhangzó kacaj egészen megnyugtatót már a helyzet iránt. Míg az egyik útitárs fegyverrel készül a védekezésre, azalatt a másik az idegeneket, akárkik legyenek is azok, vidám ötleteivel mulattatja, s az is védelem.

A vidám kacagás egyszerre halk mormogásba ment át; az emberek alkudozni látszottak; egy-egy kiváló felkiáltásból ki lehetett venni, hogy pénznemekről beszélnek.

Egyszerre aztán egy hang azt mondá „andiamo!”, s arra mindannyian felkerekedtek, s amint aztán a szabadba kiléptek, rögtön elkezdtek énekelni; eddig is nagy önmegtagadásukba került, hogy azt nem tették.

— Lám, mégsem voltak brigantik — monda a szőke szépség —, mert dalolnak.

— Az nem bizonyít semmit — sóhajta fel Gábor úr. — Az olasz énekel a gyilkosság előtt, s énekel a gyilkosság után. Nem tudom az útitársunkból mi lett.

A hercegnő azonban odalopózott az ablakhoz, s dacára az ügyvéd indokolt óvásának, hogy ne mutassa magát az ablaknál, mert a rablók észreveszik, hogy mások is vannak az albergóban, azért mégis kikémlelt a szabadba.

— Útitársunkat magukkal viszik — monda a hercegnő megijedve.

— Mondtam ugye, hogy brigantik! most elviszik az Abruzzok közé (Abruzzok vagy Apenninok, az a polgártársnak mindegy volt), ott becsukják egy barlangba, s ott tartják, míg a rokonai le nem teszik érte a váltságdíjt, s ha az első felszólításra nem küldik a kívánt összeget, már a másodikhoz odamellékelik a fogolynak az egyik fülét. Ez így szokás ebben az — átkozott szép Olaszországban.

— Azt nem engedhetjük — monda a hercegnő.

— Kívánja a hercegnő, hogy utánuk fussak és kiszabadítsam?

Erre a különben sem komolyan tett indítványra meg a szőke delnő ijedt meg.

— Az istenért! egyedül ne hagyjon bennünket! Önök csak ketten vannak, azok meg tizenketten.

— Csak hatan — igazítá ki a hercegnő. — Én látom őket.

— De ugyan, a szentek nevére, jöjjön el az ablaktól a hercegnő!

— Nézni akarom, hová viszik el.

— Hisz az úgyis csak egy pogány!

— De útitársunk.

A távozó csapat a legszebb összhangban énekelte a „la piccola cenerentolá”-t, amíg egy mély hegyszakadék sötét útja elnyelte valamennyit.

Ekkor a hercegnő odafordult az ügyvédjéhez.

— Ügyvéd úr, holnap, amint megérkeztünk Pistojába, rögtön tegyen ön jelentést a hatóságnál, s bármi váltságdíj kérjenek a rablók az elfogottért, tegye le érte.

Aztán kis idő múlva, mintha szükségét látná, hogy ily büdzsékérdésben a virement indokolásra is vár, hozzátevé:

— Hiszen a mi megszabadításunkért áldozta föl magát.

— Akkor szükséges, hogy magunk ép hajszálakkal meneküljünk meg innen.

A csendet semmi sem zavarta meg aztán, csak a korcsmáros horkolása, ki, amint vendégei elmentek, lefeküdt aludni.

A hercegnő ott maradt az ablaknál, s kikémlelt a csodaszép éjszakába.

A hold lement már, s amint az átelleni hegyvágány egy helyen megnyitva a hegyvidéket, a távolba engedett látni, ott abból a kis völgyből feljött az a csodaszép csillag, ami a hajnal előtt szokott járni. Olyan fényesen ragyogott, hogy szinte árnyékot vetett a fénye a sötét szobában.

— „Vajon hová vihették őtet? — Csakugyan megölik-e, ha ki nem váltja valaki?”

Az ég lassan világosodni kezdett; apróra tépett felhők hir-

dezték a király jövetelét, mintha bíboros aranygyapjú úsznék a kék tenger tükrén. Az olasz reggel csendes; még madárdal sem háborítja. Az olaszok jó kertészek; kiirtották a bogarakat, s azóta nincsenek énekes madaraik. Főlöszlegések is, dalolnak ők maguk eleget. — A völgyi útból ismét felhangzik a „la piccola cenerentola”, most már csak szóló énekhangban, s nemsokára feltűnik az örökzöld cserbokrok közül a danoló. — Manassé az!

— „Ő” visszajött! — kiált örvendezve a hercegnő.

Mire a szőke hölgy odafut hozzá, s bátorságot vesz az ablakon kitekinteni.

— De ugyan mit hozhat a hátán?

Manassé egy vállra vetett fustélyon cepelt egy gyékényszatyor formát.

A hercegnő elnézte, milyen könnyed, ruganyos léptekkel halad a sziklaúton — ez a holt ember.

— Hátha csak előre küldték a brigantik, hogy bennünket kicsaljanak biztos pozíciónkból? — jegyzé meg a mindig óvatos ügyvéd.

Hanem a hercegnő nem ügyelt a figyelmeztetésére semmit; amint Manassé a közelbe ért, hirtelen kinyitá az ablakot, s onnan üdvözlé:

— Jó reggelt.

— Jó reggelt, hercegnő. Hát önök már fenn vannak?

— Hát önt visszaeresték a brigantik? — kérdé viszont a hercegnő.

— Brigantik? — szóló önkénytelen elnevetve magát Manassé.

— Ah, ki keresne brigantikát a jámbor Emilia lakosai között? Becsületes kőfejtők voltak a szomszéd kőbányából.

— De hát hol járt ön velük?

— Szabad felmennem önökhöz?

— Kérjük.

Szabad volt ugyan bemenni; de nem lehetett, mert az ajtót úgy eltorlaszolta az asztallal Gábor úr, az asztalt meg úgy

lecövekelte, összeeskábálta, hogy maga se tudta kiszabadítani, míg Manassé kívülről ki nem emelte az ajtót a sarkából.

— Gábor úr — monda Manassé —, ez nagy könnyelműség öntől. Gondolja meg, hogy ha csakugyan Fra Diavolo talált volna e zárt ajtóra jönni, mi történt volna önnel.

— Védtem volna magamat! — szólt dacosan Gábor úr, ököltre szorítva a bowie-knife-ot.

— Kényszerítette volna önt, hogy e hölgyek egyikét nőül vegye.

— Akkor nem védtem volna magamat — szólt letéve a kést az asztalra. Amiért aztán a szőke szépség bosszúsan földúzta az ajkait; hanem azért mégis elpirult.

— Ejh, polgártárs, ön úgy látszik, hogy megérezte, mit hozok, s már előre elkészítette a felszelő kést — enyelgett Gábor úrral Manassé.

— Hát ugyan hol járt? — kérde a szőke hölgy.

— A kőbányászokkal elvezettettem magamat a legközelebbi majorházig, s ott bevásároltam az útravalót, hogy többször meg ne szoruljunk.

Azzal letette az asztalra a vállán hozott fonott kosarat, s kirakta belőle annak nagybecsű tartalmát: egy hatalmas sonkát, egy lopótök formára bőrbe varrt sajtot meg egy-egy gerinccsé vagdalt kenyeret s aztán különféle palackokat.

— Eszerint csakugyan a haláltól mentett ön meg bennünket; — az éhhaláltól — tréfálózott Dormándyné.

— Szabad a hadizsákmányomat az önök lábai elé raknom, úrhölgyeim?

— Előbb hagyjanak egy percre magunkra, én imádkozni akarok — mondá a hercegnő.

— No hát gyerünk ezalatt mi is imádkozni — mondá Manassé Gábor úrnak.

Dormándyné kíváncsi volt rá megtudni, hogy hogyan imádkoznak a pogányok, s utánuk lesett az ajtóhasadékon keresztül.

Biz az elég pogány rítus volt. Manassé elővett a zsebéből egy lapos, pálmaháncsba fonott palackot, s azt ajkaihoz illesztve nagyot húzott belőle; azután Gábor úrnak nyújtá azt, s az is hasonlóul cselekedett.

Már ezt is elcsábította.

Dormándyné első férje beteges ember volt, sohasem hallotta tőle, hogy „imádkozni” annyit jelent, mint pálinkát inni.

S Manassé még oly vakmerő volt, hogy mikor megengedett a férfiakkal, hogy ismét belépjenek abba a szentélybe, melyet a hölgyek ájtatossága csillagvilági atmoszférával kitisztított, még egy második hasonló palackocskát vett elő a kosarából, s azt is felnyitva az asztalra tette.

— Imádságos könyv ez, uram? — kérde Dormándyné csípősen.

— Nem. Ez praeservativa. Olaszországban utazóknak elengedhetetlen a borlél, hogy reggel meg ne hűtsék magukat, amiből makacs váltóláz támadhat. A marenmákon keresztül utazva pedig valóságos profilaktikus gyógyszer a malária ellen.

A hercegnő annyira hitt neki, hogy megkóstolta a tűzitalt. Dormándyné aztán csak nem engedhette, hogy a hercegnő egyedül menjen előre; ő is követte.

S ez nagy bűvészet, mikor egy férfi rá bírja venni a hölgyet, hogy megízlelje a borlél. Magyarországon az úrhölgyek nem élnek azzal. Midőn ez az édes folyóláng, ez a csiklandó méreg érinti ajkukat, olyan ideges borzongással rázkódnak meg tőle, s szemödeiket összevonva szeretetreméltó utálattal fejezik ki a késő bánatot az elkövetett bűntett után. Egy szürcsölet borlélától a szentből földre szállt emberi lény válik, s az elárulja magát rögtön a szemek ragyogásában.

Ennek az embernek csakugyan talizmánnal kell bírnia, hogy rá tudott venni erre egy hölgyet, akit csak tegnap óta ismer, s aki oly magasan áll fölötte és oly elérhetlenül — mint a szentek a hitetlenek fölött.

Aztán hozzáfogott a beszerzett delicatessek felszeleteléséhez, kölcsönkérve hozzá a polgártárstól a bowie-knife-ot.

Gábor úr nagylelkű akart lenni, s azt mondta, hogy neki ajándékozza a kést.

— Nem, nem! — tiltakozott a szőke hölgy. — Kést nem szabad *ajándékozni*; az ellenségeskedést jelent.

— Hát nem vagyunk-e régi ellenségek?

— Éppen most itták meg a békepoharat.

A hercegnő is közbeszólt.

— Ha valaki kést ajándékoz valakinek, hogy a rossz omen el legyen távolítva, mind a kettőnek mosolyogni kell egymásra.

És a két férfi mosolygott egymásra, míg a kést átadta és átvette.

Akkor aztán Manassé elővette az olasz sonkát, melyen még a sertésnek a négykőrmű lába is meg volt hagyva, s nekimeríte a kést mindjárt a sonka lábának keresztbe.

— Hisz úgy eltöröd a kést! — rivallt rá Gábor úr.

— Miben?

— A csontban.

— Nincs olyan az olasz sonkában. Az olasz nem eszi meg a csontot, hanem megtöri lisztnek, s a földét trágyázza vele. S azzal egy metszéssel kettévágta a rejtélyt.

Olyan sonka volt az, aminek előbb lehúzzák a bőrét, mint egy kesztyűt, s aztán úgy töltik meg hússal.

Gábor úr visszahőkölt tőle.

— Dejsz akkor én ebből nem eszem. Az olasz számárhúst tett bele.

— Ne ijedjen meg tőle, bátyám! Mondja, hogy „Cannibal ante portas!”

— Uram, az magasfokú sértés! Kannibál az, aki a magához hasonlót megeszi. Ha most úton nem volnánk, s ha egy palackból nem ittunk volna, ezért pisztolyra mennénk.

— Az ön pisztolyaival ugyan fölöttébb keresztyéni párbajt lehetne vívnunk!

- Hogyan hiszed ezt?
- Nincsenek golyóra töltve.
- Ah, azt kikérem magamnak!

Gábor úrnak olyan zsebpisztolyai voltak, amikről a csövet le lehetett srófolni, s a lökamrát akként megtölteni. Harcképességének bizonyítására rögtön lecsavarta az egyik pisztolyáról a löhengert, s bámulva látta, hogy — nincs bíz abban se lőpor, se golyó.

— Megfoghatatlan! Én magam töltöttem meg mind a kettőt. Azóta a táskámat el nem hagyták. Én a táskámat le nem tettem sehol. Hol tehatték ezt?

A szép Dormándyné arca olyan piros lett, mint a pipacs. Panaszkodott, hogy mind az arcába ment a vér, attól az erős pálinkától.

Mire aztán Manassé még egy pohárkával töltött neki; azt állítva, hogy az első pohár hevít, a másik hűsít — s a szép hölgynek nem volt bátorsága azt visszautasítani.

(De hát rossz lelkekkel van ez az ember társaságban, hogy azt is tudja, amit csak egy ember tud?)

Tudott pedig az még többet is. Tudta ez már azt is, hogy a szép hercegnő két hónap múlva oly egyedül fog állni a világban, mint — mint ő maga; — elhagyva és eltemetve. — Nagyon sokat tudott előre, aminek még ekkor más boldog ember az ellenkezőjét álmodta. Hajlamánál fogva szkeptikus volt, s ezt még jobban kifejté benne a pályakör, melyet eddig megfutott. Mindennap érintkezett azokkal az emberekkel, akik azért beszélnek, hogy a gondolataikat eltitkolják. Látta a népszerűvé lett papokat és főurakat keservesen izzadó homlokokkal betanulni a nép számára készült beszédeket, s látta, hogy seprik ki az inasok a babérkoszorúk leveleit a szobából. Csókolta a kezeiket a szép asszonyoknak, akiknek a kegyetlensége nem ismert határt; látta eszeveszetten lótni-futni a hivatalszobákon keresztül az excellenciás urakat, mikor az utca megzendült, s hallotta őket kacagni az ijedelmükben tett

fogadások fölött. Be volt avatva Cagliari herceg családi titkaiba is éppen úgy, mint világbontó cselszövényeibe. Azt is tudta, hogy mi vár a hercegnőre Rómában. Azt is tudta, hogy az az egész föld itt a lábuk alatt, hogy készül megrázkódni nemsokára, s földindulásában torlaszokkal temetni el az utakat, amik Rómába vezetnek.

És ezeknek az útitársaknak még arról mind sejtelmük sincsen. Ők most jönnek a boldog Magyarországról, ahol még most a népcsoportok testvéresülési bankettekét rendeznek; azok még csak az általános csókolódásig vitték a forradalmat, s mikor demonstrálni mennek, esernyőt visznek magukkal. Ezek az útitársak még nem látnak Olaszországban egyebet, mint a klasszikus népbölcst. Még csak azt tudják, hogy amit kiálltak, az vasúti kalamitás; — nem sejtik, hogy az már forradalmi zűrzavar. Még az éjjeli lármából az útféli csárdában csak a brigantik szavát lesik ki, s nem is álmodják, hogy azok szabadcsapatok zarándokai, kik Olaszország minden útjain, ösvényein, vizein tódulnak észak felé, s az a „la piccola cenerentola”, amiről dalaik énekelnek, nem egy árva leány, hanem egy árva ország!

Manassénál nem volt pusztá véletlen ez a találkozás. Amit megtudunk később.

A hercegnő behunyt szemmel, egy gyermek ártatlan bizalmával rohant legnagyobb veszedelmébe.

Csak egy esélye volt rá nézve a szerencsés megszabadulásnak, ha ellenségeit, akik üldözik, megelőzheti.

Ma még, és talán napokig, talán hetekig a boldogság mámorában úszik Róma is. A pápa megáldja a népet, s a nép megáldja a pápát; a bíbornokok hintaiba koszorúk repülnek az erkélyekről; a papok a szószékben hazáról és szabadságról prédikálnak. Olyan idő van, amikor még egy üldözött asszonynak is meg lehet a többi foglyokkal együtt menekülni a börtönéből.

De holnap, holnapután vagy egy hét múlva már mindez másképpen lehet; — s akkor újra becsapják a börtönajtót,

s jaj annak, aki elkésett kijönni, elbámulva a remekműveken, amikkel a börtöne fel van díszítve.

Azért siess, siess, szép hölgy! Meg ne állj Rafael stanzái, loggiái előtt, mikor a Vatikánon végighaladsz; hátra ne nézz a sixtini kápolnában a végítélet óriási képét megbámulni; hanem siess a saját ítéletedet kikönyörgni, amíg azt kegyes mosolyra széthúzott ajkak mondják ki, s aztán igyekezz kimenekülni a túlsó ajtón, amit nyitva találsz; mert a te börtönöd az!

Manassé azért választotta az Appennineken keresztüli utat Rómába, mert ez az egy még nyitva volt; a többi már mind akadályokkal elállva, amikben Blanka üldözői okvetlenül megfogják magukat. — Útjukat állják császári seregek, felkelő csapatok és kóbor rablók, mik a zúrzavarban egymás sarkára taposnak. S addig Blanka ügyvédjével még a napfényes időben rendbe hozhatja azt az ügyet, mely rá nézve vagy szabadság, vagy holtig tartó kínszenvedés.

— — — — —
— — — — —

Gábor úr, miután a sonkát megismételt kísérletek folytán tökéletesnek találta, azt mondá:

— Most már ki vagyok békülve Olaszországgal.

Gyönyörű is az az Olaszország! Az ember elvesztette a paradicsomot s akkor azt mondta az Istennek: „már most csináljunk ketten együtt egy másodikat!” S csinálták Olaszországot.

A gyönyörteljes táj hívogat és maraszt. Fáj megválni tőle, mint egy kedves álmotól.

Adorján Manassé nagy lemondást tanúsított, amikor sietteté az utazást s nem engedett pihenőt tartani sehol. Kevés ember tette volna meg azt a helyében, hogy az isteni Arno-völgyön keresztül a rövidebb utat keresse, hogy kikerülje Florenzét! s megrövidítse magának azt az időt, amelyben a legszebb földet láthatja — és hozzá a legszebb eget: útitársnéja szemében.

Ezek nem gyönyörűségekre, nem szívhajlamok ápolására ajándékozott napok voltak.

Manassé tetteté, mintha az ő részén volna a türelmetlen törekvés, mentül hamarább célnál lehetni. El nem árulta magát, hogy Blanka titkából tud valamit, s hogy az őt érdekli. Úgy tett, mint akit saját fátuma kereget.

Nem mutatott aggályt, szomorúságot; folytatta az ügyvéddel a scurrilis tréfákat, s került minden érzélgésre vezető társalgást, amire az olaszországi út olyan nagyon kínálkozik. Manassé Florenzről a legegyszerűsebb, de a kényutazóktól legjobban került utat választá: Siena és Orvieto felé.

Ez az út az olasz földnek legszomorúbb panorámája.

A hajdankorban hatalmas, most aláhanyatlott városok félbehagyott templomokkal; elhagyott várak, mikből kifogytak

a hercegek; azután kopár, homokdombokkal hullámos pusztaságok, mintha nem Olaszországon, de köves Arábián vezetne át az út; ingoványok, miknek láttára az idegent könnyű borzadály futja át; lankasztó kéjelmetlenség száll idegeire. A közel maremák lázlevegője az; a malária eltiltja az embert attól, hogy felékesítse a földet. Ahol az ember beteg, a föld is beteg lesz: széles, csendes tavak a völgyekben, mikén nem járnak hajók; szabályozatlan folyamok, mik kórákásokkal terítik be a völgyeket; vulkáni tájképek, miknek hegyerinceire kigyótekervényben kúszik föl az út; mély völgyek, hajdani tűzokádók krátereinek sötétzöld tengerszemek, sziklába vágott hosszú sor lépcsők; tanújelei annak, hogy milyen mélyen kell leszállni a tűzisten országában egy ital iható vízéért. Vízrohamoktól aláásott sziklatömegek, tetejükön házakkal, mik várják, hogy mikor zuhannak le a mélységbe; sötét gesztenyeerdőkkel benőtt unalmas hegyoldalok, mocsárlapályok, rongyos tanyákkal, miknek se ablaka, se teteje; síremlékek, amik hasonlítanak elhagyott kastélyokhoz és kastélyok, amik hasonlítanak síremlékekhez.

Hanem a rövidségen kívül még egy előnye volt ez útnak, a járatlansága. A mindenünnen északra siető szabadcsapatok kerültek azt; a csendes városokban, miket ez út érint, nincsen mit keresniök. Olyan forradalom, mely a sienai republikát helyreállítsa, vagy Viterbót ismét a pápák székhelyévé tegye, nem jön többet. Brigantik sem háborgatják ezt az útvonalat; gazdag utazók nem járnak ezen.

Manassé ez unalmas úton hozta el az útitársait; de gyorsan és biztosan.

Estefelé, mikor Róma közelébe érkeztek, elkezdett esni az eső; még attul az élvezetül is meg lettek fosztva, hogy Szent Péter templomának kupoláját az alkonyégen lerajzolva lássák; egy hosszú, egyforma, kertfalak közé zárt út — megszaggatva kápolnákkal, síremlékekkel és csárdákkal — fásasztá a türelmet, míg egyszerre a postaszekér megállt, s a postiglione

azt mondá, hogy itt vagyunk a Porta del Popolónál — ahol az embertől megkérdik; hogy mi járatban van.

Ez tehát már itt Róma!

Észre sem vette az ember.

Hanem a főcél el lett érve. Azon nap estejére, melyre Manassé ígérte, eljutottak a világvárosba.

Vajon ellenfelük nem előzte-e meg őket?

A postiglione azon kérdésére, hogy hová hajtson az utazóival, Gábor úr előkereste a jegyzőkönyvét, s kiolvasta belőle a hotel nevét, amit még Bécsben feldiktált neki a vendéglős.

Tudniillik, hogy a vendéglősök valóságos szabadkőműves társaságot képeznek egymás között; megvan közöttük a reciprocitás; vendégeiket városról városra, kézzel kézre adják, sőt ajánló leveleket is írnak mellettük.

— Ebben a vendéglőben németül is beszélnek.

Ez volt az előnye a kijelöltnek.

— Te is odaszálsz ugyebár, ahová mi? — kérde Manassét lekötelező nyájassággal Zimándy úr.

— Ahol németül is beszélnek? — Köszönöm. — Ha megmondom a hotelben, hogy magyar vagyok, összecsókolnak — s aztán fölteszik a számlára a csókot; ha azt mondom, hogy német vagyok, megvernek, s fölteszik a számlára az ütletet. Olyan helyet keresek, ahol, ha beírom a vendégkönyvbe a hazámat „Transsylvania”, azt fogják hinni, hogy az Amerikában van, szomszédja Pennsylvaniának; a jenkit még respektálja az olasz.

— Sajnálom! — szólt Zimándy úr. — Annyi idegen közönyös ember között jólesett volna egy...

— Egy ellenséget bírni a közelben — egészíté ki mosolyogva Manassé a frázist. — Hosszabb ideig akarok itt lakni, s nem maradok hotelben; hanem mihelyt a málhámat megkapom a harnincadon, keresek valami kis magánzobát a Colosseum körül, ahova besüt a nap reggelenkint, s oda rejtem el holttestemet.

Most egy fényesen kivilágított utcába fordul be, a gyorskocsi. Egy szegletház sarkán pompás szoborművű szökőkút okádtá a vizet.

— Ez a palazzo Cagliari — jegyzé meg Manassé minden emfázis nélkül.

Blanka önkénytelen kíváncsisággal dugta ki a fejét a kocsiablakon, hogy meglássa azt a palotát, amely az ő férjének ősi lakhelye, ahová őt az soha be nem vezette, s aminek belsejét nem is fogja meglátni soha.

Manassé nemsokára csengetett a kalauznak. A kocsi megállt. Az ifjú leszállt, kezét szorított az útitársaival, akik közül az egyik, a férfi azzal bocsátá el, hogy még okvetlenül találkozni fognak; a másik, a szőke szépség azon reményét fejezé ki, hogy talán még valahol látni fognak együtt valamit, amit látni érdemes; a harmadik, a hercegnő, nem szólt semmit.

S ezzel az ismeretlen, a véletlen találkozó eltűnt a szeme elől. Elment magát eltemetni abba a nagy sírba, amelybe annyi nagy emberek, országok, népek és istenek vannak eltemetve, ahol neki is lesz helye elrejtteni valahová a holttestét. — Csakhogy a holttestnek még élő szíve van, s viszi magával a szívébe lőtt nyilat.

— — — — —
A hercegnő pedig kíséretével együtt hajtattott a hotelbe, ahol németül is beszélnek.

A hôtelier érkezükre lesietett a vendégek clé. Finom, udvarias ember volt.

Gábor úr természetesen azon kezdé, hogy ők a bécsi vendéglőstől ide vannak utasítva, s megmondá a hercegnő nevét.

E név hallatára a vendéglős összecsapta a kezét, s azt a betűt engedé ajkain kiszaladni, amit különben az olasz kimondani nem tud, csak a nagy csodálkozás percében képesül rá a nyelve.

— „Ci! ci! ci!”

— S nem érte excellenciátokat semmi baj az úton?

— Minek ért volna?

— Megérkezésük jelezve volt bécsi ügynökünk által hote-
lünkbe a mai napra, s mi a szállást készen tartottuk önök
számára; de ugyanekkor még egy másik vendég is volt előre
bejelentve hozzánk; előkelő úr Magyarországból, ki szintén
első emeleti szállást óhajtott. S ma délután kapjuk a tudósítá-
st, hogy ezt a vendégünket, a vele utazó társasággal együtt
Monte Rossónál a szűk hegytorkolatban a rablók elfogták,
valamennyit magukkal vitték a hegyek közé, s most váltság-
díj fizetésig ott tartják. Megrettenénk, hogy önök is ott vesz-
tek.

— Nem. Mi Orvieto felé jöttünk.

— Az a szerencsénk.

— Mi a neve annak az úrnak, akit elfogtak a rablók? —
kérdé felvillanyozott tekintettel a hercegnő.

— Hja, az olyan cifra név, hogy én azt össze nem tudom
szedni így könyv nélkül — mondá a vendéglős —, hanem
majd kikeresem a levelezéseim közül, s felküldöm kegyel-
mességednek leírva.

Blanka alig vetette le útiköpenyét a szobában, midőn a
pincér hozta az ezüsthéjű tálcaán a leírt nevet.

„Conte Benjamino de Vajdár.”

Blanka balját feldobbanó szívére szorítá, s ragyogó szemek-
kel, megdicsőült arccal csak e szót rebegett:

— „Van!”

Maga sem vette észre, hogy amikor e szót kiejté, jobbjának
összeszorított öklét kinyújtott hüvelykujjal emelé az égre.

Azután arra kérte a pincért, hogy vigye át a névjegyet a
vele jött úrnak is.

Zimándy úr pedig e név olvastára egy arany borraivalót
nyomott a pincér markába.

Az pedig gondolta magában, hogy furcsa emberek lehet-
nek ezek, akik egy gyász hír hallatára hálát adnak az Istennek,
s aranyat a hírnöknek.

Blanka hercegnő egész lényét remegni érzi, mintha egy ismeretlen szellem túlföldi igézete folyná körül. Ūldöző démona e szóval rémíté meg lelkét: „Rómában templom van sok, de Isten egy sincs!” — Olyan káromlás, melyet nem bírt lelkéből kiirtani többé. Együtt repült vele az denevérszárnyakon. Most egyszerre megtörték a démonsárnyak, s a kísértő lehullt a porba.

Van. — Volt. — És talán még „Lesz” is!

Meg kell-e ismernie egykor, aki őt idáig betakarta, azt, aki „egy” és „minden”? Akinek nem kellene égő oltárok, sem hekatombák megtört szívekből? — Vagy elhagyta őt az emberrel együtt, aki „ŐT” ismeri és senki más?

Ave Máriára szóltak a harangok.

Blanka letérdelt és imádkozott.

Blanka hercegnő azért imádkozott oly áhítatosan, hogy védjék meg őt az égiek a varázs ellen, mely lelkét töreibe tartja. Ne engedjék többet közelébe jutni azt a férfit, ki vakmerő homlokkal azt meri mondani: „*Én azt követelem a nőtől, hogy a férjének ne csak hitvese, de szeretője is legyen!*” — aki pusztán ránézéssel képes ellenfelét elűzni; — aki nem imádkozik, nem esküszik, s mégis teljesül az, amire gondol, s mégis megtartja azt, amit kimond: ki még az ellenségén sem áll bosszút, ha a szívének azt fogadta, hogy nem teszi.

A hercegnő azt hitte, hogy varázslat az, ami a szívét fogva tartja: több volt az annál, egy felébredő szenvedély volt az, amit táplálnia kell éjszakai könnyhullatásaival, s vagy idvezülni vagy elveszni miatta.

Azt hitte, hogy küzdhet ellene. Mennyei segítséggel.

Az a kísértő tájkép a holdszigeti völgy egyszerű lakóival majd el fog mosódní lassan emlékezetében a világáros pompája közepett.

Megérkezésük a nagyhét első napjaiban történt. Blanka egész tervet készített magában a következő napokra.

A templomokat végigjárni; meghallgatni a Sixtinában a tenebrék magasztos ünnepélyét; meglátni a lábmosást, végignézni a coenát, elfogadni az egyházfő bűnbocsánatát a trónteremben, érinteni a szent ereklyéket, együtt térdelni a hívőkkel a feltámadás nagy ünnepélyén, s aztán elzokogni a panaszát az Isten helytartója előtt, s bűnbánatos könnyeivel nedvesíteni

a szent ember lábait. — Ez talán visszaszerzi majd azt a nyugalmát, ami az üdvösség alapja.

Másnap korán reggel hívatta a maître d'hôtel; elmondta neki, hogy szerezzen hármuk számára mindezen magasztos helyekre bebocsátási engedélyt.

Erre hallatott még csak a becsületes olasz számlálhatatlan sokaságú „c” betűket.

— A Sixtinába! A tenebréhez! A benedictióhoz! Sőt még a glorificatiohoz is! C, c, c, c, c, c! Nincs annyi millió forint! S még éppen három személyre! C, c, c, hhn! Hamarabb lehetne egyenesen a paradicsomba belépti jegyet kapni! Angol myladyk, spanyol hercegasszonyok, német fejedelemlők könyörögnek térden állva az ilyen gráciáért, mégsem jutnak hozzá! Az csak kevés választottnak adatik rettentő protekció mellett. Legfeljebb a Szent Péter-téri karzatok valamelyikére lehet még három jegyet kapni; de azt is hátul! c, c, c; leghátul c, c, c; nagyon hátul! és igen nagy árért! Majd megpróbáljuk, onnan is rettentő szépet látni, ó, ó, ó! A benedictió a loggiáról! A három tiara! Őszentsége meg fogja áldani a római seregeket, amik az osztrákok ellen indulnak a háborúba. A derék Ciceruacchio fogja vinni a trikolór zászlót. Ott is rettentő nagy tolongás lesz! Rendesen agyonnyomnak tíz-tizenkét asszonyt. De a Sixtinába! Óh, az lehetetlen. Most! C, c, c, hhn!

Az olasz szaladt is, nem várt több beszédet, hogy legalább karzati jegyet kaphasson azoknak a vadembereknek, akik azt hiszik, hogy Rómában a Vatikánban is olyan könnyű a húsvéti ünnepélyre bejutni, mint odahaza — Bukarestben!

Blanka leverten panaszkolta el sikertelen jó szándékát ügyvédjének, aki aztán azzal vigasztalta meg, hogy nem is nőknak való abba a tolongásba belekeveredni; majd sokkal kényelmesebben el lehet mindazt olvasni a hírlapokból.

A hercegnőnek pedig annyira kegyeletes óhaja volt ez, hogy meghíúsultára könnyek tódultak a szemébe; hanem azokat ő el tudta titkolni.

Zimándy úr aztán elment egy kis kémszemlészetre.

Alig telt bele egy óra, midőn diadaltól ragyogó arccal tért vissza a hotelbe, s köpcös termete dacára futott fel a lépcsőkön. Nem is igen törődött vele, hogy a hercegnő éppen akkor fodroztatta a haját. (Mért nem sietett vele jobban!)

— Megvan minden! — kiálta örömtől és szaladástól elfuladtan; — a lehetetlenség ténnyé változott. Itt vannak a bebo-csátási engedélyek mindhármunk számára.

E szóra Dormándyné is kiszaladt a szobájából, a hercegnő is felugrott a székéről, s közrefogták a jó hír hozóját.

— Hová? Merre?

— Hát mindenüvé! A tenebréhez, a lábmosáshoz, a tizenhárom apostol vacsorájához, a feltámadáshoz, az ereklyékhez, a benedictióhoz; ahová csak fenntartott helyeket különösen kegyelt személyeknek osztogatnak. Mindenütt jelen lehetünk.

— De hát hogy jutott ön ezekhez? — kérde mind a két hölgy kíváncsian.

— Hm. Nagyon furcsa dolog ez. Hát amint sétálok nagy dühösen végig a korzón, s taszigálom le az embereket a szűk járdáról, egyszer csak megfog valaki hátulról, s azt mondja magyarul, hogy „festina lente!” — Hátranézek; hát az én ariánusom áll előttem.

— Manassé! — szólt ijedten a hercegnő.

— Igen, Adorján — mondá Gábor úr, kinek sehogy sem tetszett az, hogy a hercegné a keresztnévén említi az ifjú embert.

— Kérde tőlem, hogy rendben vagyunk-e már a dolgainkkal. — Dehogy vagyunk! mondám; s aztán elpanaszoltam neki, hogy a nagyheti ünnepélyekre se kaptunk engedélyjegyet. Teljes lehetetlen még csak közelíteni is a Vatikánhoz.

— „No hát én lehetővé teszem!” — szólt azzal a fatális komoly pofával, amiről az ember sohasem tudja, hogy tréfál-e vagy imádkozik. — „Csak nem képzeled, hogy ami annyi igazhívő spanyol hercegnek meg nem adatik, azt megadják neked, bukott osztrák diplomatának, akinek még a nagykö-

vetjét is elkergették Rómából, s hozzá még aki ariánus vagy!” — „Majd meglátod” — szólta, s azzal hónom alá öltve karját, vitt magával egynehány tekervényes utcán keresztül, míg egy palota elé ért velem, mely előtt fegyveres őr állt; ott átadta a látogatójegyet a kapusnak, arra bebocsátottak mindkettőnket egy szobrokkal körülrakott előszobába. Adorján ott elhagyott; őt egy titkárforma ember bevezette a mellékszobába, ahonnan nemsokára kijött, s kezembe nyomta ezeket a jegyeket: Tessék! — „De hiszen te bűvész vagy!” — mondtam neki elbámulva. — Mire ő azt mondta: — „Ne higgye pedig, bátyám, hogy Cagliostro vagyok, s magam is csodákat tenni jöttem Rómába; egyszerű a magyarázat. Ez itt a francia követ-ség palotája. Rossi úr nekem korábbi időkből kegyes pártfogóm: családjához járatos voltam. Most felkértem őt, hogy szerezzen nekem két magyar utazó hölgy és kíséretjük számára jegyeket az ünnepélyekre. S ő rögtön adott, amennyit csak kívántam. Most már aztán csak „szemesé a vásár”; — mert hát annyi jegy van kiadva, mint amennyi ember a sixtini kápolnába befér. Azon legyenek önök, hogy bejussanak.

A hercegnő úgy örült a jegyeknek, mint egy gyermek.

Legbensőbb óhajta teljesült! Megadatott az alkalom lelkét elmeríthetni a szent szertartások szenvedélyoltó hús forrásaiba, odamenekülhetni forró szenvedélye elől a bűnbocsátó, lélektisztító oltár közelébe; s ami örömét növelte, az volt, hogy ezt az üdvre vezető utat éppen azon ember nyitja meg előtte, aki elől ő odamenekülni óhajta; pedig ha az is érez iránta valamit e szívdobbantó szenvedélyből, akkor tudnia kell, hogy a lelki kibékülés őket elválasztva tartja, s csak a végső kétségbeesés, a megtört hit, az összeomlott remények tehetik lehetővé, hogy valaha hozzá közeledjék.

És ő még segít neki a menekülésben!

Blanka úgy tapasztalá, hogy mentül messzebb távozik tőle, annál magasabbá válik annak az alakja.

— S hogyan hálálta ön meg neki ezt a szívességet? — kérde meleg hangulattal Gábor úrtól.

— Nagyon rosszul. Mikor már kezemben voltak a milliókat érő drága engedélyjegyek, akkor vettem észre, hogy ez ránk nézve mind halott kincs. „Ugyan édes ellenfelem — mondék neki —, ha már ennyi szívességet tettél velünk, tetézd meg még egygel. Eredj vissza, s kérj még egy jegyet a magad számára is, s aztán légy vezetőnk.”

— Ön meghívta őt, hogy legyen kísérőnk? — kiálta fel a hercegnő megrettenve.

— Persze, hogy furcsa dolog volt az — szólt nevetve Gábor úr. — Egy ilyen Krisztus-tagadót arra kényszeríteni, hogy az egész passiót és glorificatiót végignézze; olyan, mintha az ördögöt tömjénfüsttel traktálnák meg. Nagyon húzódozott tőle, azt mondta, hogy mi jogon tolakodják ő fel kísérőnek két hölgy mellé, akik őt erre nem kérték. Hogy az lehet azokra nézve kifogás alá eshető ajánlkozás s más efféle haszontalan ürügyeket; de utoljára categorice elfogtam: „No hát ne a hölgyeket kísérd, hanem engem vezess, mint hazámfia, barátom; aki magamban sehova oda nem találok, s nálad nélkül a Vatikán helyett beletévedek a katakombákba; soha ki nem találok belőle.” Utoljára is meg kellett adnia magát a hitetlennek, s jönni fog velünk templomot járni. •

A hercegnő úgy tapasztalá, hogy az angyaloknak szárnyaik vannak; egy perc alatt elrepülnek, a halandó mellől s itt hagyják azt a földön.

Ahelyett, hogy a csábító varázs elől a hús régiókba menekült volna, ahová nem süt a nap, csak a csillagok s a mártírok fejének glóriái, még oda is kísérőül nyerte maga mellé azt, akitől édes irtózáttal van eltelve egész valója; akinek lelkével úgy összezavarta a saját lelkét, hogy nem bírja azt kiszabadítani belőle. Akitől fél: úgy fél, mint egy szűz attól a férfitől, aki azt kívánja tőle, hogy legyen nő — egy más világ lakója, amely talán boldogság, de mégiscsak egy halálon keresztül lehet hozzájutni.

Manassé még aznap délután meglátogatta a hercegnőt.

Érdekes újságot is hozott neki, amit megtudnia szükséges volt. A hercegnő málhái megérkeztek, s már a harmincadon vannak. A gyorskocsis által hozott hír szerint a rablók nem a diligence-ot tartóztatták föl, melyet carabinieriik kísértek, hanem csak egy urat, akinek nagyon sietős útja volt, s aki különfogattal vágatott Jesiből Róma felé. Ezt magukkal vitték a hegyek közé, s azután egy levelet hoztak tőle, melyet az utánuk jövő postillionnak adtak át. E levél Cagliari hercegnek szól Bécsbe. Valószínűleg a váltságdíj iránt szól. Mint-hogy pedig a levelezés most a Romagna és Bécs közt sok akadállyal jár, valószínű a kiváltás késni fog odáig, amíg — ez a mostani népszerű kormány a helyén marad.

Ez figyelmeztetés volt a hercegnőnek, hogy az ő ügyének az alatt jó lesz eldöntéshez jutni, mert nagy különbség lesz az ítéletre nézve, hogy milyen légáramlat jár a Vatikán körül.

Manassé egy szóval sem árulta el, hogy tud valamit arról, hogy a hercegnőt válópöre hozta ide. Ez már szabadságot ad egy férfinak a válni készülő nőt független nőnek tekinteni. Manassé úgy közelített Blankához, mint akiről azt tudta, hogy hercegnő és hitves.

A málhák megérkezte nagy zavarból szabadítá ki a hölgyeket; most már tökéletes toalettet csinálhattak, ami kedélyhangulatukat meglehetősen megjavította.

Manassé két dolgot került nagyon, a hercegnőnek udvarolni s a szent dolgokból gúnyt úzni.

Mikor legelső óhajtasukra estenden körülvezette őket kocsin az ünnepi pompától ragyogó templomokba, maga kiült a bérkocsis mellé s onnan figyelmeztette a hölgyeket az útbá eső monumentális épületekre. S aztán elvezette őket abba a templomba, ahol megláthatták az idvezítő testétől emlékeztetéssé lett négy szeg másolatait, miknek egyik eredetije a Szent Péter templomában őriztetik, a másika a vaskorona aroncsát képezi. Maga is vásárolt azokból egyet emlékül a cisztercita atyáktól; onnan elvitte a hívőket szent Ágota madonnájához és a drágakövekkel elhalmozott Krisztus-bábhhoz, a bambinóhoz s elmondá nekik a szép legendákat, amik a két szoborhoz vannak kötve.

— Minden gyöngy, minden drágakő, ami e szobron ragyog, egy teljesült óhajás emléke; de a költészet, ami azokat körül sugározza, még a gyémántoknál is fényesebb. Az olajfák hegyén nőtt békefa gyökeréből faragva, maga az evangelista kezével, aztán a tengerbe dobva, a hullámok által a Tiber torkolatáig szállítva s onnan kegyeletes kéz által az Aracoeliba elhelyezve. Ez a szobor legendája, amihez a népköltészet folyvást újakat told. A templomból ellopták, kicserélték, helyette másikat készítettek; de az igazi „pólyás gyermek” éjszaka viszsztatért magától a szent lakhelybe s zörgetett a templomajtón. Pedig se keze, se lába. Az imádat *költészete* örök szépség!

Magasztalás és hitetlenség ugyanazon szóban!

Azután elvitte a hercegnőt az edessai képhez. Gyönyörű legenda van ahhoz is fűzve. Halálos beteg asszonyhoz hitták a megváltót, hogy csodatevő erejével gyógyítsa. Nem mehetett már. Híva volt. A Golgotára. De mégis segített a benne bízó betegen. Halálverítéktől izzadó arcára teríté kendőjét s a kendőn ott maradt az arc, töviskoronájával együtt. Azt küldé el a haldokló nőnek, s ez meggyógyult tőle. Ez az edessai kép.

Manassé oly pietással mondá el a legendákat Blanka előtt, mint aki tudja szeretni azt, amit hinni nem tud.

Szerzett az ájtatos hölgyek számára szentelt pálmákat, aranyozott levelekkel, s a három szent fa őreit megvesztegeté, hogy egy-egy levelkét engedjenek nekik elvinni az apostolok ültette narancsfákról.

Nem mutatott hitetlen képet a sekrestyések előtt, kik az ereklyék csodaerejét magyarázták, s midőn Blanka térdet hajtott a sokszor felékesített madonnaszobor előtt, félrevonult mellőle, tudta, hogy az is fogadást tesz most és imádkozik.

Soha nehezebben teljesíthető imát nem sóhajtottak fel a szent szűzhöz.

Blanka azt könyörögte az égi királynétól, hogy szabadítsa őt meg üldözőitől, s ne engedje eltántorodni a kísértetben. — És ugyanarra a kézre volt bízva a megszabadítása is, amelyre az eltérítése. A kísértő és a szabadító egy személy volt. Ott állt mögötte.

A különben is oly fogékony, gyermeteg kedélyű hölgy, ki folyvást kolostori légkörben növekedett, s onnan egyenesen a szenvedések iskolájába lépett, titokteljes ihletségtől áthatva járt a nagy emlékek között, mik a megszentelt múlt égis érő alakjait hozzák közel, s azt hívé, hogy e szent borzadályt a tagadóknak is érezniök kell.

Mikor elmondá előtte Manassé a szent lándzsa történetét a Veronika-kápolnában; hogy ütött sebet azzal a római liktor Longinus a megváltó oldalán s hogy vakult meg abban a pillanatban; de Mária fiának négy csepp vére hullott szentségtörő kezére, s amint e vért szeméhez dörzsölé, visszanyerte látását és megtért, szentté lett; akkor az a gondolatja támadt Blankának, hogy hasonló csoda nem történhetnék-e meg másodsor is az életben.

E napnak az éjszakáján erről álmodott.

S most már alakot tudott adni a fogadásának.

Ha a szentanya kiszabadítja őt e nagy szorongattatásából, ha kötelékeiből kimenekülhet, hogy ismét szabad legyen,

akkor oly gyémántot fog neki megszerezni, aminél fényesebb nem ragyog fejének koronáján: — ezt az ifjút.

Azt hitte, hogy elég gazdag egy ilyen gyémántot megvenni. Szívében egy egész világ — és semmi adósság rajta. Most már nem félt tőle. A csodatevő ereklyékből annyi erőt merített, hogy már most ő gondolt a hódításra.

A következő napon már korán reggel eljött védenceiért Manassé. Sietni kell, hogy a sixtini kápolnába jókor bejuthassanak.

A világ legnagyobb piacára, a Szent Péter térre jutva kocsi-jokból le kellett szállni, s úgy törni utat a néptömegben keresztül a Vatikán bejárásiáig. Most már Blanka kényszerítve volt vezetője karjába fogózni és szorosán melléje simulni. Egészen rábízta magát. Az már tudta itt a járást, s meg tudta válogatni, hol használni a szép szó, hol az erélyes tiltakozás; kit kell ökölrel félretaszítani az útból; kit lehet megszelídíteni egypár markába kent lírával. Sikerült neki elvégre a legjobb szegletek egyikét elfoglalhatni a Sixtinában s Blankát felállítani egy zsámolykára, melyet összehajtott állapotban, eldugva hozott magával a felsőkabátja alatt. Onnan mindent jól láthatott a hercegnő, s egyúttal meg volt védve attól, hogy az embertömeg által órákig összesajtolva tartassék.

Szegény hercegnő még akkor nem tudta, csak később a gyóntatója világosította fel róla, hogy ez által is nagy vétek elkövetésére csábítottatott el: ez az elrejtendő zsámoly az angol eretnekek találmánya, kik enyhíteni akarják ez által asszonyaik szenvedését a szent szertartások alkalmával, holott azt mindenki türelemmel végigtúrni köteles, s mikor megváltója a kereszten függ, a saját kényelmére nem szabad gondolnia. — Ezt nem tudta a hercegnő, s a gondos figyelem tetszett neki.

A „tenebre” (a sötétség olaszul) egyike a vatikáni pompa legmeghatóbb jeleneinek. A gyász pompája. A sixtini kápolna egészen feketével behúzza, csupán tizenhárom viaszgyertya sárga fénye küzd e sötétség ellen, melynek mélyéből, mint

sírboltból felhangzó zsolozsmák zendülnek fel a zsolatárok: a lamentációk, a búbanatos antiphona szavai láthatatlan alakok ajkairól. Emberarcokat alig lehet kivenni. Akik ott a kereszt körül mozognak, mintha élő árnyékok volnának.

Azután elkezdik a gyertyákat eloltogatni. Tizenkettőt, a sárga viaszgyertyákat mind. Utoljára csak a középső marad égve, a nagy szál fehér viaszgyertya; az a Jézus.

S e napelsötétülési világgyászban megzendül a láthatatlan kórusból a Miserere. Allegri világhírű zeneműve, melynek misztikus hangjai a golgotai jelenetet beszélnek el, hangok, mikben a kínozott megváltó halálos végmondatai vannak kifejezve, a liktorok átkos hahotája s a szent asszonyok siralma; közéjük zendül a megnyílt sírhalmok halottainak irgalomkiáltása, a recsegés, melytől az égkárpit végtől végighasad, s a megnyílt égből az angyalok panaszos himnusza. Mindez oly ellenállhatlan malasztal tölti el az emberi kedélyt, mely alól semmi szkepszis nem képes megóvni. Megráz, megreszkettet az minden erőt, megbénít minden gondolatot; úrrá teszi a képzeletet a bölcsesség fölött.

Mikor a nagyszerű gyászszerzés végeztével a közönség elhagyta a Sixtinát, Blanka gyászfátyolán keresztül figyelemmel vizsgálta kísérője arcvonásait, ki őt karján vezette. A szokott mélaság volt azokon, mely ellentéte a tompult (blazirt) egykedvűségnek, de mégsem rokona az ihletségnek. A mélaság azt árulja el, hogy a gondolatok túljárnak a látottakon.

— Ön többször is hallotta már a Misererét? — kérdezé a hercegnő Manassétól.

— Most harmadszor hallom. Másodszor a Sixtinában. Egyszer a bécsi István-templomban.

— Én úgy tudtam, hogy ezt nem szabad másutt előadni, csak Rómában.

— Nem is szabad. Mert Allegri partitúráját nem adják senkinek. Hanem a bécsi karnagy megtette egyszer, hogy a tenebre alatt a sötétben a kalapjába dugott papírra lehangje-

gyezte az egész melódát, s aztán otthon Bécsben betanította. Ennek az előadásán voltam jelen. A jó bécsi nép nevetett rajta.

— Hogyan? nevetett?

— Nem daemoniacus rohamból tette, hanem azért, mert ugyanez a zene, ami a Sixtina tenebrejében oly megragadó összhang, a Sixtina nélkül egy groteszk zűrzavar.

— Engem, megvallom, hogy nagyon meghatott e magas-tos szertartás — szólt közbe Zimándy úr. — Az ilyen magam-forma eretneket holmi gyöngé convertitai rohamok környezik ilyenkor.

Manassé odatekintett; de nem Gábor úr arcára, hanem a szép Dormándynééra, amiért az szeretett volna neki — egy töviskoszorút nyomni a fejébe. — Tetőtől talpig hitetlen pogány.

Blanka pedig arra gondolt, hogy ami sugár az egyik „Saulus” szemeit felvilágosítja, lehetetlen, hogy a másikat is látóvá ne tegye.

Manassé látta is jól, ami Gábor urat úgy besugározta, de azok nem voltak szent sugarak.

Régóta megfigyelte ő azt, hogy a hercegnő két kísérője érti egymást. — Jöhetnek olyan külső körülmények, amik a tenebre és benedictió hatását odatökéletesítik, hogy Gábor úr mint az ortodox egyház hive tér haza — s a hercegnő egyedül marad!

Blanka nem is álmodott ily lehetőségről; annyira „hivő” volt, hogy még a jó barátokban, sőt még a jó barátnéiban is hitt!

A tenebrenek késő este van vége. A Misercra véghangjai után a sötétben mozgó alakok dübörögve hullnak térdre, sarkaikkal tombolnak a földön, s jajkiáltásaik jelzik a keresztre feszítés pillanatának gyászát, mire megnyílnak a Sixtina ajtajai s a közönség előtt feltárul a „királyi terem” vakító fénnel megvilágítva. A nap végződött.

Másnap nagyon korán reggel ott kellett már lenni Manassének a híveivel, hogy egy kis helyecskét kapjon számukra a királyi teremben.

A Vatikán már hajnal óta nyitva volt, és minden terme tömve tolongó csoportokkal; idegen utasok és olasz földnép összevissza keverve, akik azt sem tudják, hol kezdjék el a bámulást; e halmazában a kincseknek, mikkel a világalalom, a kegyelet, művészi kéz és fejedelmi pazarlás telezsúfolt egy óriási palotát, amibe, aki reggel bemegy, este jön ki belőle, s meg nem pihent sehol. S jól van intézve, hogy kincs- és művészi remek a tóduló nép özönét szétossza; így juthat a nap nevezetes pompájához a választottak serege, mely még mindig légió.

Blanka és kísérei a királyi terembe csupán Manassé hadvezéri taktikája mellett juthattak el ezúttal. Onnan egy pillantást vethettek a Sixtina kápolnába, mely e napra már egészen fehérrel volt bevonva, még az oltár is (az Eucharistia emlékére) — s egy másik tekintetet a Paulina-kápolnába, mely ezen az egyetlen napon szokott megnyitva lenni. Ez a szent sír. Megérkeztükkor már a pápa eltávozott a Paulinába a szent kehely-

lyel, melyet ott a nagy hamvvederbe fog letenni. A kórus egy része a Sixtinában énekelt, másika a Paulinában, egymásnak felelgetve. S a királyi termen végigvonult az ájtatos processió.

Ott vonult el szemek előtt az egész világ!

Az a világ, amely volt ezer év előtt, és megmaradt olyannak, amilyen volt ezer év előtt. Zarándokok a föld minden részéből, ahol csak hívők laknak; Szíriából és a délszigeti és kínai missiókból, Abyssiniából és Oroszországból; szerzetesek, remeték, vitézi rendek, bíborpalástban, aranykoronákkal és hátrtűrt csuklyákkal, szőrcsuhában és mezítláb, facipőkben, keresztvégű botokkal, mikről kobak függ alá s drágaköves pásztorgalymókkal, öveikről lecsüggő olvasókkal, köpenyeiken szent Jakab kagylóival; helveták, a kantonok pallosaival; minden fegyver hegye s minden tekintet a föld felé irányozva. S aztán a nőszerzetek változatos jelmezű alakjai: az a női köntös, amin a divatnak nincs hatalma; szemek, amikben nincs epedés; ajkak, amiken nincs nevetés soha. Egy végeszakadatlan látvány, mely fogalmat ad arról a hatalomról, mely körülövezi az egész földet s egyenlősíti a századokat. Ez a menet most is ugyanaz, ami ezer év előtt volt; ez alakok most is ugyanazok. A horizon egyik felén lemennek, a másikon visszajönnek.

A zarándoksereg hosszú menetét bezárja a tizenhárom apostol.

A föld tizenhárom nemzetéből választott papok, földet seprő hófehér ruhában, turbán alakú fővegekkel, akik letelepsznek egy kerek emelvényre, míg odajön hozzájuk a Paulina sötétjéből fölmerülve egy szelíd, folyvást mosolygó arcú alak, minden pompa, ragyogás nélkül. Senki se mondaná róla, hogy ez a fejedelmek fejedelme: — a pápa. Oly szerényen, oly alázatosan közeledik „társaihoz”; lehajlik lábaik elé, leoldja szandáljait, a bussolantik aranymedencét visznek előtte izsópillatos langy vízzel; azzal mind a tizenháromnak megmossa a lábát, megtörülgeti lágy gyapotkendővel és aztán megcsókolja; a kincstárnok mindegyiknek átnyújt egy piros

selyemerszényt, abban egy nagy arany- és ezüstérem, egyfelől a pápa arcképevel, másfelől a lábmosási jelenettel.

Az egyházi menet után tóduló tömeg aztán, mint a zuhatag ragadta magával Blankát és kíséreit, nem kellett már útmutató, az ár vitte őket az igaz úton, keresztül a vestibulumon, a királyi lépcsőn, Constantin tereméig, ahol a „Cená”-hoz volt megterítve.

Ott ült már a tizenhárom apostol (a tizenharmadik az „angyal”, ki szent Gergely lakomáihoz meg szokott jelenni), előttük egy kosár tele virággal, ezüsttányérok és kések, az asztalon a húsvéti bárány. Az egyházfejedelem körüljár, s aranytáliból ételt oszt nekik: *ráklevest és sült halakat*. Minden, ami az asztalon van, a vendégeké: étel, virág és ezüst. Azt kosaraikba rakják és elviszik.

Innen az embertömeg kataraktái sodorják tova a hívőt és hitetlen bámulót, míg a nagy tengerbe beomlanak: a Szent Péter templomába.

A tömeg nagy részét elvonják a szent Veronka szobor előtt kirakott legnagyobb ereklyék: a zarándokok körülfogják Szent Péter sírját. Manassé Blankát, ki, hogy el ne tépjék tőle, két kézzel kapaszkodott a karjába, egy oldaltranssepthez igyekezett eljuttatni, melyhez egy kimagasló trónmennyezet volt a jelmutató fázisz. Az ügyvédet és Dormándynét egy másik ága a népfolyamnak elszakítá tőlük s elvitte más embertömeg örvényébe. Ők eljutottak a nagy vezeklés látványához.

A transept közepét lépcsőzetes emelvény foglalja el, beárnyékozva aranyszövetű mennyezettel.

Ezen a napon, ős szokás szerint, egy halálos bűnt elkövetett vétkes kap bocsánatot s a bíbornokok egyike adja meg neki a nép előtt a feloldást.

A pápa választja ki a szertartást végrehajtó bíbornokot, s a bíbornok választja ki a szabadon bocsátandó gonosztevőt.

A megkegyelmezett orgyilkos volt, ki politikai fanatizmusból le akarta szűnni a miséző papot az oltár előtt. Hogy ezt

bocsátják szabadon, mindenki tudta már, s Manassé előre figyelmezteté rá a hercegnőt. Hanem azt, hogy ki lesz a kegyelmet osztó bíbornok, csak akkor lehetett megtudni, mikor az a mennyezet kárpitjai közül kilépett.

Blanka Manassé karjára támaszkodott. Mikor a bíbornok fellépett az emelvényre, a hercegnő úgy érzé, hogy kísérője megrendül, összerázkódik. Bámulva nézett fel:

— Ezt magát akarta a gyilkos megölni! — súgá oda Manassé Blankának.

Az áldozat maga jött fölmenteni az ellene vétkezőt.

Még sápadtan a vérvesztéstől, mit a rosszul irányzott törütés okozott; még reszketve a borzalomtól — mit a gyáva test érez, mikor az erős lélek parancsol vele, hogy közeledjék a halála helyéhez — foglalt helyet a főpap a trónszékben s inte, hogy hozzák eléje a bűnöst.

Egy melléksekrestyle-aitón bevezették azt a terembe, nehéz szövetű szőrzuhában; nyakán a kötél. A bűnösnek felesége is volt és három kis porontya. Azok is vele jöttek.

A vétkes háttal volt fordulva Blanka és Manassé felé, addig nem láthattak az ő arcába, míg a bíbornok trónja előtt térdepelt és gyónt; csak a főpap arcát látták, amint szelíd biztatással suttogott ahhoz vigasztaló szókat; végül reszkető kezét fejére tette, megáldá, levette nyakáról a kötélhurkot, s azt saját karjára csavarta, s aztán megölelte a feloldott gonosztevőt.

Mikor a bíbornok felállt a székéből, a megkegyelmezett is felemelkedék és megfordult, hogy a hét lépcsőn leszálljon. Ezalatt arcába lehetett látni.

Olyan arc volt az, amit egyszer látva, nem lehet többé elfelejteni.

A széles, magas homlok két szeglete annyira kidomboruló, mintha szarvak akarnának rajta kinőni, s az üstök közepén egy csipetnyi rögtön őszült hajtincs, mint egy fellövellő sugárkéve a rekete haj között. Sötét, tömött szemöldei, mint két kígyó húzódnak alá szeméire. Felvetett ajkait göndör

bajusz és szakáll veszi körül; a római szabású sasorr közép-
csontja valami ütéstől betörve látszik.

A félelem igézete jár e tekintet előtt.

Maga a nagyobbik fiú, mikor apját leszállni látja az emel-
vényről, félve húzódik anyja mellé, csak a kis ölbeli csecsemő
vet feléje csókot a kezével.

A baljóslatú alak lassú, dac terhelve léptekkel halad végig a
számára nyitott fegyversoron, s félre sem tekint senkire,
még nejeire és gyermekeire sem. — Blanka sokáig fog álmodni
a szörnyű alakról!

Ezzel a nap ünnepélye végződött. A gyilkost szabadon
bocsátják, míg a megváltó a Golgotán kiszenved. Legnagyobb
emberi gondolat ez; könnyű volt Istent találni benne! — A
harangok megnémultak; a kerepelők szólnak.

— — — — —
Mikor hazavezette a hercegnőt Manassé, azt kérde tőle:
— „Nem fáradt ön ki, hercegnő?”

— „Új erőt nyertem” — felelé neki Blanka.

És akkor forrón, erősen megszorítja Manassé kezét. Senki
sem volt jelen. Ügyvédjét, társalkodónéját a néptörvény hur-
colta magával, s a kézszorítás alatt gondolta magában: „nem
foglalak elbocsátani!”

És Manassé elérte a kézszorítást és gondolta magában:
— „Szegény asszony! Milyen nagy kincseket kellene elvesz-
tened: millióit a világi vagyonnak, *siklusait* és talentomait
a szívbeli kincsnek, hogy megnyerj érte egy ilyen ágról lehu-
lott, lábbal taposott, széltől elkapott falevelet, amelyre az én
nevem van írva. Dobj el engem: — s maradj »ilyen« gazdag!”

Azután még ott maradt nála mindaddig, míg hozzátartozói
hazakerülnek, s ez idő alatt elmondá a hercegnőnek a látott
szertartások mély értelmét, amiről a nézők nagy része fogal-
lommal sem bír, a vallási misztériumokat, miknek közlésével
a mai nap áhítatos gyönyörét az üdv érzetéig fokozta a her-
cegnő szívében. Ő, a profanus, mind jól ismerte azokat.

S mikor aztán azt hitte a hercegnő, hogy a felmagasztaltság régióiban feltalálták lelkeik azt a paradicsomi tájat, amelyben boldog találkozót adhatnak egymásnak, akkor Manassé ezzel a szóval: „gyönyörű *költészet* mindez!” — leveté magát az égből hanyatt-homlok a földre, s otthagya a hercegnőt egyedül a paradicsomban.

Gábor úr és Dormándyné megérkeztek s áldották azt a csengettyűszót, mely jelte ad — nem a feltámadáshoz, hanem a table d'hôte-hoz, az igaz hívőknek, akik reggel óta se nem ettenek, se nem ittanak, se le nem ültenek vala.

Másnap reggel, nagyhét szombatján, Gábor úr panaszkodni kezdett, hogy őneki már elég volt a dicsőségből: annyi szent dolgot vett már be, hogy egész életére beéri vele. Ezzel összhangzólag Dormándyné is magasfokú migrén jelentkezésére kezdett példálózni, s mind a ketten egyértelműleg konstatálták, hogy a hercegnő szerfölött kimerültnek látszik.

Az értük jövő Manassé nagyot nevetett rajtuk.

— Ez rendesen így van. A nagyhétre feltóduló idegenek a két első gyásznapi látványaikban annyira kimerítik az erejüket, jól tartják a kíváncsiságukat, hogy a harmadik napon már öthatod része otthon marad összeszedni képességei töredékét a főpompára, a húsvéti áldásra, s eközben elmulasztja a legegyszerűbbet és legnagyobbszerűt, a mai nap két tüneményét: a valódi kereszt imádatát s a Marcell pápa miséjét.

A hölgyek aztán nem hagytak békét Gábor úrnak, mennie kellett velük még egyszer a Sixtinába; pedig bizonynal állítá, hogy a lábai köszvényt kaptak már a sok állás miatt.

A Sixtus kápolnája most már teljes pompájában volt meghagyva, gyászleplek, fehér takarók nélkül, csak a zárt ablakok sötétje tartá még befátyolozva fölséges pompáját. Nem világitott más, csak a viaszgyertyák az oltáron.

Amint Manassé előre megmondá: ma már sétálni lehetett a Sixtinában; ma nem volt semmi látvány, a bámész tömeg otthon maradt.

Mert azt nem lehet látványnak nevezni, mikor a pápa legegyszerűbb papi köntösében, a bíbornokok csak a violaszín

palástban jönnek elő, aztán kihoznak eléjük egy fadarabot, melyen se arany, se ezüst, se gyémánt. Egy három sing hosszúságú gerendatönk az egész. Azt leteszik az oltárvánkossa.

De az a fadarab az igazi kereszt töredéke.

Valóságos darabja annak a nehéz fának, melynek terhe alatt a világ megváltója összeroskadt, melyen vére végigcsorgott, megőrizve a kósírban a rothadástól, felemeltetve egy császárnétól, darabokra törve a hitetlenek elől megmentés közben, melynek egy darabját egy császár a vállán hozta el gyalog és mezítláb Jeruzsálemből Alexandriáig, egy másik császár szoborba rejteté, templomosok hordták magukkal hitetlenek seregén keresztül, véres utat törve számára Konstantinápolytól Rómáig.

Ez az a minden nemes ércnél drágább fadarab, mi most oda van kitéve a vatikáni oltárra.

S az egyházfejedelem, akinek lábai királyok fején járnak, atya kétszázmillió embernek, őrzője a mennyország kulcsának, mikor e tört darab fához közelít, leteszi fejének ékességét, leöli magáról hímzett köntösét, leveti cipőit, s egyszerű szőringben és mezítláb, meghajtott fővel járul feléje, térdre veti magát előtte, s alázattal megcsókolja azt. Követik a többi egyháznagyok. A kórusok ezalatt folyvást zengik Palestrina nagyszerű zeneművét, melynek neve „Marcell pápa miséje”. Egy világot átölelő zenemű, minő valaha emberi és angyali fülek számára alkotva volt, melyet ihletett órákban egy költő ellesett az égből, s mikor készen volt, dedikálta azt egy üdvözlőnek, a meghalt Marcell pápának és nem az élő fejedelmeknek.

Az igaz, hogy délután három óráig tartott a nagyszerű zenemű, amíg a szertartás végén a processió a tegnapi kelyhet az ostyával ismét visszahozta a sírboltból, s a benne levő bort a pápa és bíbornokai, az apostolok példájaként, egy szalmazálon át szürcsölcék ki, mire megkondultak a harangok a Péter-templom tornyaiban, arra a hangra egyszerre lehullottak

az ablakokról a takarók; a Sixtina kitűnt egész pompájában Michelangelo remekműveivel. A kivont kardok, az alabárdok, mik addig lefelé voltak fordítva, most egyszerre hegyeikkel ég felé emeltettek, s a kórusok, az egyháznagyok és a zarándokok egyhangból rázendíték a halleluját.

— Hála legyen a mindenhatónak — mondá Gábor is Manassénak —; csakhogy már vége van! Soha életemben még így nem untam magamat.

— Bátyám, ne mondja hangosan — csitítá Manassé. — Ez Palestrina zeneműve volt.

— Mindjárt tudtam, hogy valami zsidó nóta — igazolá magát Gábor úr (akinek Palestrina vagy Palesztina nem tett semmi különbséget). — Már nálunk Pesten csak szebbet hallani ennél a franciskánusok templomában.

Manassé nem vitakozott vele tovább.

Gábor úr a hotelbe visszaérve azon megmászhatlan nézetét fejezte ki, hogy ő már „kerékbe van törve”, s hogy ő a holnapi paradén, ha mindjárt szent János apokalipszist mutogatják is, jelen nem lesz, a hölgyek is jól teszik, ha meggondolják, hogy micsoda multság lesz holnap reggeli öt órakor a Vatikán kapujánál összecsoportosulva várni négy óra hosszat, amíg a hölgykarzatokra felmenetelt megnyitják, s azután másik négy óráig egymáshoz zsúfolva lenni, míg minden szertartásnak vége szakad a templomban, s végre a pápa megjelenik a loggián, elmondani egy áldást, amiből úgysem értenek semmit, mert diáknak van. Legjobb volna a holnapi napon itthon maradni és kipihenni magukat. — Aminthogy Dormándynét csakugyan még az este utol is érte a bejelentett migrén; annak egész éjjel szódát kellett inni és mustárszeszt alkalmazni. Nőkísérő nélkül pedig a hercegnő magában nem mehetett a karzatra. (Magyarországi fogalmak szerint; mások nem tartották ezt a szabályt.)

— Tudod, kedves öcsém — mondá Manassénak bizalmasan az ügyvéd —, ami a lábaimat illeti, azok kiállnának még

akár tíznapis marsot is: nem vagyok én totya; a Dormándyné fejfájása is elmúlnék, csak azt mondanám neki, hogy doktort hozok. Nagyon fél az olasz orvosoktól, hogy mindjárt eret vágnak rajta. Hanem az van a dologban, hogy éppen most kaptam a pápai kúriától a kegyes engedélyt, hogy a hercegnőt velem együtt őszentsége kész elfogadni holnapután. Ez rendkívüli grácia! ünnep második napján. Igaz, hogy egy olyan szép diák levelet írtam őszentségének, amelyet nem olvasott egyhamar. De már most nekem is készülnöm kell egy kicsit: össze kell szednem, hogy mit beszéljek őszentségének a kliensem ügyében. Tudod, diákul kell szónokolni. Hát csak hadd maradjon most a paradé. Köszönjük a szívességedet, tudod?

— Mindent tudok. Fáj bátyámnak a Dormándyné feje, meg a maga lába. Kapott engedélyt holnaputáni kihallgatásra; ami egyébiránt Rómában nem ünnep, mint Kun-Ágotán. A levele szépen volt írva. Ezt mind tudom. Hanem azért mégis jó lesz egyszer egy udvariassági látogatást tenni Rossi úrnál, a francia követnél, akinek az előszobájáig már elvezetem, mert az is tud egy kicsit diákul, ha nem is olyan szépen, mint bátyám. Tudja?

Ebből megtudhatta Gábor úr, hogy a gyors engedélyt a kihallgatásra alighanem Manassének köszönhetik, ki azt a nagy befolyású francia követ által kieszközölte.

Manassé is megtudott annyit, hogy a holnapi ünnepélyes látványról azért kell elmaradni a hercegnőnek, mert az „ügyvéd” védelmi tervébe sehogy sem illik az bele, hogy „védenec” nyíltan, ország-világ előtt együtt üljön és beszélgessen fél napon át egy idegen fiatalemberrel. Ez az egész per folyamát alterálhatná. Eddig megjárta. A hölgy lefátyolozott arccal járt-kelt mindenütt, de holnap már le kell vetni a gyászt, pompának öltözni; s ez a város tele van kémekkel, sanfedistákkal: azért, ha a múlt héten kikergették is a jezsuitákat. Az ügyvéd tanácsosnak találta felmondani a barátságot. S ebben megint igaza volt.

Manassé megértette a dolgot, s szépen búcsút vett a hercegnőtől, aki igazán szomorú volt azért, hogy a holnapi nap örömről le kell mondania. De hozzá volt szokva, hogy saját akarata ne legyen soha, s odanyújtá búcsúra a kezét. De azután kikönyökölt az ablakba, s utánaézett az eltávozonak, hogy legalább annyit tudjon meg, hogy mikor a hotelből kilép, melyik irányban hagyja el az utcát, s mikor a szeglethez ér, merre fordul el. Lehet, hogy sohasem fogja többé visszatértét látni.

Korán reggel, tizenegy órakor (római számítás szerint, ami nálunk hajnali öt óra) az Angyalvár ágyúi kezdték Gábor úr ablakait megpróbálni, hogy jól be vannak-e téve. A nagy dörgésre kiugrott az ágyából s rögtön felöltözött. Első gondja volt bekocogtatni Dormándyné ajtaján s megkérdezni az ajtón keresztül, hogy érzi magát. A szép hölgy azt felelte neki nyögdécselő hangon, hogy most az ágyúzástól megint úgy a fejébe állt a mindenféle görcs, hogy reggelig aligha meg nem fog halni.

Ezt nagyon helyeselte az ügyvéd. Meghalásról szó sincs; de legalább a hercegnő nem mehet el a parádéra.

Neki csak parádé volt az: a kéréses szívűnek. Mit tudta ő, hogy annak a félnék lelke, mint kétségbeesése balsamát óhajtja azt az áldást, amit a szívébe ojtott hit csodaerővel ruházott fel. Ami neki csak latin flosculus volt, attól ő gyógyulását várta.

Azután elkezdtek Róma száz temploma tornyaiban megkondulni a harangok; a város megelevenült, a nép mind tódult a Tiber felé, a hintók ünnepi pompához öltözött néppel rakva, mind egy irányban, amik visszajönnek, azok mind üresek.

Blanka kihajolt az ablakon s nézte folyvást „azt” a szegletet.

A népfolyam egyre omlott végig az utcán; az órák tizenketőt, tizenhármat, tizennégyet ütöttek, akkor gyérülni kezdtek az utcán járók; aki eleven volt, az már a Szent Péter téren van rég.

Ekkor egy nyitott kocsi áll meg a hotel előtt, egy bennülő férfival, kiből Blanka Manassét ismerte fel.

Szíve nagyot dobbant. S az arca elárulta már a szívét, piros lett.

Manassé sietve jött fel hozzá.

— Bocsásson meg, hercegnő, hogy hivatlanul jövök. Láttam az arcából tegnap, hogy nehezen mond le arról az áldásról, ami ma a loggiáról fog elhangzani, s találtam rá módot, hogy jelen lehessen.

A hercegnő megörült s megrettent egyszerre.

— De hisz elkéstem már; ünnepélyhez sem vagyok öltözve.

— Elég ideje van, hercegnő. Rossi úr neje olyan jó volt, hogy felajánlá önt magával vinni a francia követség külön hölgykarzatára, mely csupán huszonnégy hölgy számára van felállítva, külön bejárással a katonai sorfal közül, legközelebb a loggiához. Egy óra múlva eljön önért saját hintájával a grófnő. Addig felkészülhet a hercegnő.

— Ön is eljön?

— A grófnőt elkísérem idáig leányával együtt, akiben ön igen rokonszenves alakot fog megismerni, de oda nem kísérhetem önöket, mert a különkarzatra csak hölgyeket eresztenek, hanem majd valahová befurakodom én is, felmászok valamelyik obeliszkra, amit még meg nem szálltak mások.

Azzal sietett vissza a követségi palotába.

Ez ajánlat ellen aztán az ügyvédnek sem lehetett semmi kifogása. Inkább kapni kell két kézzel a magas pártfogáson. Nagy megnyugvására szolgált, hogy ezúttal Manassé elmaradt a hercegnétől, s az kizárólag hölgytársaságban fogja tölteni a napot.

Most aztán Dormándynénak még jobban megfájdult a feje, hogy a hercegnő nélküle ment el a benedictióra. De hisz őt csak nem híhatta, mikor be volt kötve a feje.

De még annál nagyobb bánatalom is történt Dormándynével; mert amint Manassé visszatért a grófi családdal, s aztán a

Nőlgyeket egymással megismerteté és magukra hagyta, ezalatt átment Gábor úr szobájába s azt is elkezdé csábítani.

— No, bátyám. Ha a lábai beleegyeznének, ha az etikett-szabályok nem gátolnák, ha hite és vallása nem tiltaná, s ha a latin allocutio már be volna tanulva, tudnék ám egy olyan csendes kis helyet, ahonnan árnyékban ülve lehetne meglátni azt, amit ezernyolcszáz esztendeig nem látott emberi szem, s letelik új ezernyolcszáz esztendő, hogy nem fog újra látni.

— Micsodát?

— Egy római pápát, aki élére áll a népszabadságnak, s ki a Szent Péter templom loggiájáról, a tiarával a fején benedictiót mond az előtte felállított római hadseregére, amely megindu' harcolni a népszabadságért. Ott van fölállítva Durando egész hadteste a téren; s a római pápa megáldja a szabadságért, a felvilágosodás győzelmeért kivont fegyvert. Bátyám álmai ezek, s most ébren nem nézi meg?

— Hüh, öcsém, ez valami! — mormogá Gábor úr. — Az egész római hadsereg! Maga Durando! Ezt lehetetlen meg nem nézni! Várhatsz addig, amíg a díszruhámát fölveszem?

Gábor úr mindent elfelejtett erre a csábszóra, amit eddig impedimentum dirimensnek talált saját személye s a Szent Péter téri nagy szertartás között, s sietett magyar vitéznek öltözni karddal, panyókával.

— De halkán lépegessünk, mert Dormándyné alszik.

Nem aludt biz az; sőt inkább nagyon mérges volt, mikor azt hallotta, hogy lassan, csoszogva osonnak el az ajtaja előtt, s halkan teszik be az ajtót. Felfogadta haragjában, hogy ezért Zimándyhoz kegyetlen fog lenni, Manassét pedig szeme elé nem ereszti többé. Különben is ez az oka a mai fejfájásának is, mert ezelőtt hat nappal rávitatta a pálinkát. Az akkori borszesztől kapta most ezt a migrént. Haragudott a hercegnőre is, amiért az egy most eléje toppant idegen asszonnyal kész elmenni inkább, hogysen egyetlen kipróbált barátnéja mellett ott maradna ápolónak; — sőt a pápára is haragudott, amért

éppen olyan napot választott erre a ünnepélyre, amikor őneki az ágyban kell maradni: s haragjában félretette az imádságos könyvet, s elővette a pasziánsz kártyát, azt rakta ki a paplánára, s amint az első ágyúördülés jelenté, hogy az ünnepély kezdődik, sírva fakadt, s felfogadta, hogy amint hazamegy rögtön kálvinistává lesz.

Manassé ezalatt bemutatta a grófnőnek az Árpád-kori hősnék öltözött Zimándy urat, kinek a mentekötő láncán akkora emberfejes medaillonok lógtak, hogy elbújhatott mellettük minden Calatrava-érdemrend; azzal együtt lementek a grófnő carosse-áig; annak volt egy hátulsó inasülése, abból a lakájt leszállították, s átdelegálták a kocsishoz; a két úr pedig beült az expropriált inasülésbe, a hölgyek háta mögé; így akadálytalanul jutottak el a Szent Péter térig, ahol a követségi firma oltama alatt a katonai sorfalak között minden furakodás nélkül érték el a fönntartott francia tribünt, melyen a választott hölgyek csak most kezdtek letelepülni, míg a „confessió” két oldalán emelt karzatok lakói már hajnal óta helyeiken ülnek és szenvedik a keresztyéni csendes martyriumot.

A hölgyek tehát könnyen helyeikhez jutottak, a férfiaknak ez kissé nehezebben ment. Nekik a tribünt emelő keresztgerendázat között kellett elhelyezkedniök; Gábor úrnak átengedé Manassé a legjobb pozíciót, tudniillik azt az ülőhelyet, amit két hegyesszögét képező gerenda kínál; ami olyan volt, mintha valaki egy V betűbe ülne bele; hanem neki magának már csak egy arasznyi kiálló szarufavég jutott, amin csak egy lábával állhatott meg, a másik az alatt pihent, s a fél karjával a cölöpökbe kellett fogóznia; valóságos aequilibrista torna-gyakorlat volt az. — De meg volt érette a jutalma. Egy kartávolnyi magasban láthatta éppen maga fölött Blankát, s maga előtt az egész Szent Péter tért a templommal együtt.

S az nagyszerű látvány volt, mely megszáégyenít minden képzeletet. Jól volt mondva: új ezernyolcszáz év kell ahhoz, hogy ezt emberi szem még egyszer meglássa.

A Szent Péter-templom előtt föl egész a lépcsőkig, fölállítva egy egész hadsereg: gyalogság, lovasság, ágyúk. Minden ezrednek két zászlója van, az egyik a római egyházállamé a mennyország kulcsaival, a másik a piros, fehér, zöld: Olaszország és a szabadság lobogója.

S a hadrendbe állított fegyvertest azt az óriási tért csak végigéri, de nem tölti meg; a drága keretben — melyet a Szent Péter-templom s a két félkörű oszlopcsarnok képez — egy kép van foglalva, melyet megmérni hiányzanak az emberi fogalmak.

Mindaz, ami pompa és ragyogás, az öt világrészből egy tömegbe gyűjtve: egy tenger — selyemből, csipkéből és aranyból! Díszjelmezei minden népnek, zászlói minden országnak, ragyogó sisakok, aransüvegek, vésett művű mellvétek, tollas barettek és nyusztkalpagok, arany és ezüst vállrojtok ezernyi tömegekben; a körülfutó karzatokon a szépség népe, az egyedül egységes nemzet, a hölgyek nemzete. Az emberiségnek az a fele, mely nem visel egymással háborút, mely nem részese az átoknak, mely az égre kiált; mely nem írta ki a szomszédot, nem épít várakat, börtönöket: — a nők.

Még hátrább, egész a Borgóig a kocsik özöne, megrakva sokasággal, s maga a szuverén nép a háztetőkön, a falakon, az obeliszk mellett festői népviseletében; egy szentszobor helyén most egy emberpyramid emelkedik s az élő lobor tetején a római nép kedvenc alakja: a hírhedett Ciceruacchio, kezében egy roppant trikolór zászlóval.

S e kép oly óriási nagy, hogy annak, ki egyik keretétől a másikra áttekint, a túlsó részen nyüzsgő embertömeg úgy tűnik fel, mint egy cifra hangyaboly.

S benn a Szent Péter temploma is tömve néppel. Aki a pápa pontificatióján akar jelen lenni, az nem részesülhet a loggiai benedictióban.

Az órák tizennyolcat ütnek, dél van, midőn megkondul a harang a nyugoti toronyban s az Angyalvár bástyáin elkezde-

nek dörögni az ágyúk. A templomi szertartás végződött: a bronz templomajtók bőrfüggönyei megnyílnak, s előjön a zarándokok menete elfoglalva a kolosszális lépcsőzetet; a magasból titokteljes zene hangzik alá; az idegen nem tudja, honnan jön az. A kupolában elhelyezett katonai zenekar harssogtatja a dicsőítő zsolozsmát. Olyan az, mintha a bezárt égből hangzanék alá, elpárolva a felhőkárpitoktól. A hívők szerint a zenészek ezüsttrombitákat fújnak.

Minden arc a loggia felé van fordulva most.

Ez egy páholszerű oszlopcsarnok a Szent Péter-templom homlokzatán, toronymagasságban.

A miriádnyi néptömeg idealant zúg: mindenki látni óhajt és nyugtalanodik; úgy hangzik az, mint a tengermoraj.

Egyszerre megelevenedik a loggia. Pompa, mely túlragyog minden fejedelmi fényt, tárul elé. Bíbornokok sorai, középkori páncélos lovagalakok, szolgaruhának szegődött királyi palást. A koronahordók jönnek a két hármaskoronával; az egyik I. Napóleon, másik a spanyol királynő ajándéka, briliánsokkal terhelt koronák. A harmadik: a legrégibb, mely előbb egyszerű volt, azután kettős lett, utoljára hármassá növekedett, az egyházfejedelem fejét ékesíti, kit aranytrónusban ülve hoznak a loggia párkányáig, hová a másik két koronát letették; hordszéke mellett főpapok csoportja, a háttérben magasra emelt páva- és strucc toll legyezők.

Amint a pápa a loggia párkányához ér, feláll a trónjáról, a nap teljes fényében megvilágítja alakját.

Öltözete csupa fehér és arany. Vakító fényalak. És az a jóságos mosoly az arcán, ami ragyogóbb koronája minden köveinél.

Manassé nem a pápát nézte, hanem Blankát. Milyen boldog volt e percben ez a szegény asszony! Valamennyi úrhölgy között ő hozta el magával a legszebb gyémántokat: azt a két örömkönnyet nagy sötét szemében.

A pápa kezében nem volt sem pásztorbot, sem kereszt. Annak az emlékére, hogy Péter apostol tanítványa, Maternus

föltámasztására odaadta pásztorbotját, a pápának nem lehet másutt azt viselni, csak Trier kerületében, hol Maternus meghalt.

Mellette állt a két legifjabb bíbornok, a dékányok; kezükben egy-egy pálmalevéllal.

S akkor, a miriádnyi nép elcsendesülése alatt, aláhangozott a koronás főpap áldása.

Csengő, hatalmas, érzéstől áthatott férfihang volt az: vonatott énekléshez hasonló. S az áldás tartalma is egyszerű, emberi, malasztos. Bűnbocsánatot, időt a megtérésre, bűnbánó szívet, megjavult éltet, kegyelmet, vigasztalást s kitartást a jó munkában kér az Istentől a jelenlevőknek, s nem zár ki belőle senkit.

Egy könny odahullott Blanka szeméből Manassé arcába, amint egymásra tekintettek. Ez a könnycsepp jegyezte el őket egymásnak. Vagy az egyiknek kell leszállni, vagy a másiknak kell fölemelkedni! De találkozniök, egyesülniök kell.

Amint a pápa áldása elrezgett a légben, egy szentori szó az emberpyramid tetejéről fölkiáltott:

— „Evviva Pio Nono!”

S erre a miriádok néptengere oly óriási kiáltásban tört ki, hogy azt semmi tenger utána nem csinálja. Egy ítéletnap hozsánnakiáltás volt az, a halottak fölébresztésére szolgáló; a megáldott nép visszarivallta az áldást a főpapnak, kit e napon a szívében hordott mindenki. A szabadság Péter apostola volt ő e pillanatban, s Szent Péter kulcsainak egyikével a mennyei, másikkal a földi paradicsomot nyitá meg népei előtt.

A népáldás hangja elnyelte a két bíbornokdékány utóbeszédét; néhány pillanat múlva megint egyszerre, mintha kétévágták volna a zajt, elcsendesült minden. A bíbornokok a kezükben tartott pálmalevleket hajíták le onnan a magasból a nép közé.

A két leszálló levél egyszerre magára vont a figyelmet. Vajon hová fognak leszállni? Ki lesz a boldog halandó, aki nek az áldás és bocsánat jelvénye jutni fog?

A lenge pálmalevél lassan szállt alá a magasból, s mint minden, ami ívalakra hajlott, szeszélyes kanyarulatokat tett a légben.

A nyugat felé szálló pálmalevél végre orsó alakú örvénylő forgással hullott alá magára az olasz önkénytesezred zászlájára, ismét felköltve a dörgő diadalkiáltást, míg a kelet felé szálló levél ringatózva, kanyarogva, szeszélyes lengéssel csalogatta a ráváró tömeget; egy szellőfuvallat egyszerre a francia páholy felé ragadta azt. Száz kéz nyúlt föl eléje, hogy elfogja a lehulló jelvényt.

Hanem a százegyedik hosszabb volt a többinél. Az tudniillik Manassé volt, ki az állvány szarufájára hágva, az egész tömeget megelőzte egy karhosszával s az odalebbenő pálmalevelet szerencsésen elragadta. S ugyanabban a percben odakínálta azt a feje fölött ülő hölgynek, — Blankának. — S ezzel ismét ki lett víva egy újabb üdvriadal a közönség részéről.

Blanka szép volt, de az a perc, melyben a bűnbocsánat és áldás pálmalevele kezébe jutott, valami oly megdicsőülést kölcsönzött arcának, hogy a rátekintő ezernyi szem előtt úgy tűnt fel, mint egyike azoknak a szent alakoknak, akik fölemelkednek az égbe.

Ez a pálmalevél annyi volt neki, mint egy egész, fejére omló mennyország.

Mikor eszébe jutott, hogy megköszönje azt annak, ki merész kézzel közvetítője volt az égi ajándéknak, már akkor az nem volt közelében.

— — — — —
— Bizony isten nagy dolog volt ez, öcsém! — mondá Gábor úr, amikor Manassé anyyira utat tört előtte, hogy valami szekérbe elhelyezhesse magát. — A római pápa áldást mond a szabadságharcba induló seregekre! Ilyen még nem volt!

— Hanem most azután, bátyám, sietve hajtsa keresztül a hercegnő perét, amíg ezek a csillagképletek uralkodnak.

— Mit? csak nem hiszed, hogy a pápa játékot űzön ilyen nagy eszmékből? — förmedt rá Gábor úr valódi haraggal.

— Azon nem kételkedem, hogy Pio Nono szelíd, jószívű, őszinte ember, kegyes uralkodó, felvilágosodott fő; — hanem hogy a jámbor keresztény Durandót a pogány osztrákok, nem tekintve a szentatya őszinte áldását, kegyetlenül meg fogják verni az első találkozásnál, azt nagyon valószínűnek tartom; s hogy akkor milyen időváltozás fog Rómában bekövetkezni, azt halandó előre nem tudhatja. — Jó lesz sietni, míg el nem szárad az a pálmalevél!

Mikor Gábor úr hazaért a hotelbe, akkor még természetesen nem volt otthon a hercegő. Annak még várnia kell, míg a tömegoszlásnál a Rossiék hintájára kerül a sor.

Gábor úr legelőbb is sietett magát civilbe tenni. Azután bekocogtatott Dormándyné ajtaján: „szabad-e?”

Belülről erőteljes és kategórikus válaszul hangzott: „nem szabad!”

Ez most duzzog.

Pedig, ahogy a szobaleány tanúvallomásából kiderült, már föl is kelt a szép asszony és felöltözött, s annyira elmúlt a fejfájása, hogy a table d'hôte határideje után tudakozódott s addig is egy adag osztrigát hozatott fel magának.

Várni kell, míg magától kibékül. A hercegő majd kien-geszteli.

Annak a megérkeztét aztán türelmetlenül leste Gábor úr, bodor füstököt eregetve tajtékipájából ki az ablakon át az utcára.

Egyszer aztán irtóztató néprivalgást hall közelíteni az utca vége felől; mintha valami vidám jellemű forradalom venné errefelé az útját. A néptömeg megtöltte az utcát, megkoszorúzott trikolor zászlókat lobogtatva, s e zászlók között gördült előre Rossiék hintaja a grófnővel, leányával és a hercegővel; az egész hintó tele volt szórva virágcsokrokkal és koszorúkkal; hanem lovak nem voltak eléje fogva. Férfiak vontatták és tolták azt a hotel kapujáig, folytonos üdvriadal mellett.

A hintóból leemelték a hercegőt odasiető nemzetőrtisztek

s fölvezették a szobáiba; a hintót Rossiékkal vontatta tovább a felséges nép.

Gábor úr meg nem foghatta, hogy történhetik mindez. Türelmetlenül csöngetett a szobapincérnek.

A csöngetésre berohant hozzá egy nemzetőr; kardosan, a zöldágas keppivel a fején.

— Nekem pincér kell, nem gárdista!

— Én vagyok a pincér.

— Mi történt itt?

— Nem tudok semmit. Talán a maître d'hôtel tudja, az onnan jön.

Hát küldje gyorsan a maître d'hôtelt.

Perc múlva belépett hozzá egy nemzetőrkapitány; csákósan, vállrojtosan.

— Kit keres signore capitano? — förmedt rá Gábor úr.

— No, hát én vagyok a maître d'hôtel.

— Ah, pardon! nem ismertem önre ebben a kosztümben. Mi történt a hercegnővel?

— C, c, c, c, hn! — cuppogtatott a vendéglős; s aztán megint elől kezdte — c, c, c, c, hn!

— Odáig tudom — vágott eléje Gábor úr —, amikor a hercegnő a pálmalevelet megkapta, mert addig magam is ott voltam.

— Csak röviden mondhatom el, signore, mert százfelé kell szaladnom. Hol is kezdjem?

Ekkor kopogtattak az ajtón. Ugyan ki alkalmatlankodik most?

Már a nyelvén volt Gábor úrnak a „nem szabad!” midőn az ajtó — nyomban a kopogtatás után — fel is tárult, s „nagyon is szabad!” annak, aki most belépett. A szép Dormándyné volt. A kíváncsiság meg is gyógyította, ki is engesztelte. Azért, hogy megtudja a rendkívüli eseményeket, jégre tette a haragját, s maga lett Gábor úr látogatója.

— Hát, signore és signora, két szóval elmondom. A benedizione után, amint a „beata ungherese” (mert nálunk azt,

aki a húsvéti áldásnál a „pálmá”-t megnyeri, „beata” névvel szokták megtisztelni) tehát, amint a pálmát megkapta, levette a briliáns karperecét a karjáról, s azt a közkedvességű népezér, a szentelt barka-áruló Beppo Comincio kosarába veté e szavakkal: „a szent ügy elősegítésére!”, mely példájára a többi úrhölgyek mind egymás után lekapcsolták kösöntyűiket, hasonló szent lelkesedéssel; a gyújtó szikra körülfutott a tribünökön, a szentelt barka-árulók kosarai körös-körül jártak s egy perc alatt tetézve lettek ékszerekkel, miket a derék Ciceruacchio vett át a nemzeti kincstár számára; begyűlt egymillió scudi. A szikrából láng, aztán lángoszlop lett; olyan, mint a Vezúv kitörése — (amit önöknek is meg kell tekinteni — szúrta közbe a „maître d’hôtel” egy pillanatra elfeledve a capitano de la guarda nazionalét — ajánlhatom Nápolyban — a hôtél du Danemarkot, ott németül is beszélnek) — tizenkétezer fiatal ember íratta be magát az önkénytes seregbe rögtön. Nekem minden pincérem nemzetőr lett. Holnap a szobaleányok fognak felszolgálni az asztalnál. A pápának két szokaöccse is beállt az önkénytes légióba. A bíbornokok pompás lovaikat odaadták a hadsereg ágyúihoz való fogatnak; hasonló tettek a hercegek, grófok, nagykereskedők: mind kifogatták hintaikból a nemes paripákat: allo az ágyúk elé. Rossi grófné is odaadta a maga lovait. A nép aztán maga ragadta meg a rudakat s vontatta a hintókat a palotákig! A balkonokról koszorú! c, c, c! virág! c, c, c! ohi! ahi!

A derék férfi úgy kifáradt a lelkesülésben, hogy már csak jajgatni tudott és nem várta az „addiót”, hanem szaladt ki a szobából.

— No, lássa ön — szólta Gábor úr Dormándynéhez e nagy-szerű jelenet elbeszélése után. — Milyen jól járt ön, hogy nem volt ott; most megmaradt a szép karperece, amit bizonyosan ön is elhagyott volna.

— Prózái ember — monda a szőke delnő elsietve, s bosszúsan csapta be maga után az ajtót.

A dolog nem egészen úgy történt pragmatice, ahogy azt a capitano előadta. Ilyen kezdeményezéshez a szelíd Blanka lelkében minden erély és rutin hiányzott. Hanem úgy volt az, hogy amint a pálmalevelet keblébe rejté, karperece lekapcsolódott karjáról s leesett az embertömeg közé. Aki azt megtalálta, csakugyan a derék Beppo Comincio volt, ki egy kis ketrecet ütött fel a szegletben, s ott árulta a húsvéti emlékvirágokat, amihez neki szabadalma volt. Ez a karperecet hosszú pálcájának hármass kereszttű végére akasztva nyújtá fel a hercegnőnek, ki azonban a véletlent égi intésnek véve, azzal a szóval utasítá azt vissza, hogy az elvesztett ékszert a „szent ügy oltárára” kívánja letenni. Ő bizonyosan az egyházat értette. A virágárust, aranyos casulájában, bátran a pápai cortège-hez tartozó bussolantének tarthatta. „Szent ügynek” azonban az esztendő folytán Rómában a „szabadságharc” ügyét tartották, s a népszónok Beppo Comincio ily értelemben proklamálta a „beatától” jött ajándékot. Az eredmény csakugyan az lett, amit a vendéglős elmondott.

Blanka jómaga még csak sejtelemmel sem bírt arról, hogy mit tett. A dicsőség, az ováció diadalzaja, mely körülvette, érthetlen talány volt rá nézve: megrettent tőle, reszketett. A lelkesedés felőghatlan zaja, az ölébe repülő koszorúk oly hatással voltak rá, mintha temetési pompáját látná és hallaná élve. Mikor hazaért, alig volt annyi ereje még, hogy szobájába tudjon támolyni. S ott rögtön levetkőztetetté magát és lefeküdt. Úgy rázkódott egész teste, mintha a hideg lenné.

Mikor Dormándyné bement hozzá, hogy meghívja a table d'hôte-hoz, már fekve találta, s az arca égett, mint a lázbetegé. Nem kívánt mást csak citromvizet. Meg volt törve a rendkívüli izgalom alatt. A keskeny pálmalevelet odarejté az inge alá, keblébe, s kezeit összefonva fölötte, imádkozott.

De sokszor elringatá álomba ez a pálmalevél!

Gábor úr azzal igyekezett a szép Dormándyné duzzogását kiengesztelni, hogy mikor az étterembe levezette, azt mondá neki:

— Ez a mai nap eseménye véghetetlen sok előnyt adott a hercegnő ügyének.

— No hát, ha azt akarja ön, hogy ki legyek engesztelve, mondja meg ön nekem, de egész maga valóságában, miben áll ennek a mi hercegnőnknek az ügye, amiért mi ide Rómába jöttünk. Azt tudja ön, hogy nekem is tisztában kellennem minden eshetőség irányában; minthogy saját elintézendő ügyeim is vannak.

— Tudom, igenis; majd odalenn a table d'hôte-nál hegyéről tövire mindent elbeszélék: a szomszédaink nem értenek a nyelvünkön.

Ezért aztán megnyerte azt, hogy megcsípték a karját s teljes bűnbocsánatot kapott a gyónás után az eddig elkövetett bűnös tettekért.

Ezúttal Zimándy urat és Dormándynét ültette a maître d'hôtel az óriási virágbokréta mögé, melynek az asztal közepén az a rendeltetése volt, hogy a vendégek savanyú képét eltakarja, amit azok egymásra fintorgatnak, ha az ételek nem tetszenek nekik. S a suttogó párnak ezúttal jólesett a rejtegető bokor.

— Tehát amíg a levest hozzák, rövideden beavatom nagysádat abba a tudományba, amire kívánom, hogy sohase legyen szüksége életében. — A hercegnő ellen a férje válópört indí-

tott. Ő lenne a felperes. A római katolikus vallás a házasságot felbonthatlan szentségnek tartja. Olyan esetekben, amik az együttélést lehetetlenné teszik a házasfelek között, csak a különlakást engedi meg, de a sacramentum maga csak a halál által bontható fel.

— Ne beszéljen ön halálról, mikor az ember éppen levest kezd enni.

— Én — köszönöm — nem eszem levest. Ki nem állhatom a sárgarépa metéltet a levesben. Egyáltalában nem szeretem a sárgarépát. Ugyebár, nagysád nem szokott ezt odahaza főzteni soha? Ez is egy ok szeparációra, ha nem is a thoro, de a mensa.

— Ugyan ne fecsegjen annyi hiábavalóságot, hanem értekezzen a válóperről.

— Hiszen azt teszem. Tehát az egyszerű különválasztásba sem a herceg, sem a neje nem akarnak belenyugodni: a nő még „gyermek”; még nem is élt, a herceg pedig alkalmasint nőül akarja venni a kedvesét.

— De hát miért akarja éppen azt nőül venni? Miért „nőül”? és miért „őt”?

— Jaj, lelkem, szép nagysád; ne kívánja ezt olyan könnyen megérteni, mintha arról volna szó, hogy miért szippantja be a szomszédom a maga tizenkét darab eleven osztrigáját olyan deliciával, amitől engem a hideg kilel, ha a tányéromra találják tenni. Ez a herceg és a márkiné közötti ügy. A tökéletes elváltat azonban csak akkor engedi meg a római katolikus egyház-jog, ha magát a megkötött házasságot nem létezőnek tekinti; aminek az esélyeit igen szépen versbe szedte valaki a diákok számára. Lehet válogatni a menüből, egyik rosszabb a másiknál.

— A table d'hôte-t érti ön vagy a házasságbontó okokat?

— Talán mind a kettőt. Ezen okokat a tridenti zsinat alapította meg. A pápai kúriának aztán van egy titkos instrukciója, amely a válóperekben döntenet szokott. Ez instrukciónak 13-ik kaccsa az, amire mind a két fél alapítja a keresetét, a herceg is és neje is.

— S mit mond a 13-ik kaccs?

— Diákul van. — Ugyan, signore, nem kaphatnék egy kis házikenyeret? Grazia! — Nagysád is szereti a házikenyeret? Ez itt „pane francese”. — A 13-ik §-a az instrukciónak nem létezettnek mondja ki a házasságot; hanem egyúttal halálítéletet is mond ki. Az a fél, amelyik az ítéletre okot szolgáltatott, meg van halva a világra nézve: annak többé házasságra lépni nem szabad.

— És miért nem?

— Vigyázzon kérem, nagysád! Mikor az ember halat eszik, akkor nem kell beszélni, mert szálkát nyel le. Csak én hadd beszéljek, aki nem eszem halat.

Gábor úr aztán kitisztogatott szépen minden szálkát ebből a kényes témából, amely egy gyöngéd hölgynek a torkán akadhatna.

— Ez egy igen kellemetlen, gyűlöletes per, ami az embert mélyebben lealázza a pap lába alá, mint ahogy a Henrik császár volt megalázva Canossában; ez csak mint „bűnbánó ember” hajtá porba a fejét, a váló fél pedig, mint „bűnbánó állat”.

— Ügyeljen ön! A szomszédja koccintani akar önnel a pápa egészségére.

— Ah! Evviva Pio Nono! Igazán mondom: örömet ittam az egészségére. Pedig bizonytal mondom, éhomra ittam. Ugyan adjanak már valami húsfélét! Hiszen elmúlt a nagyhét. Nem kell már böjtölni. — Minden reménységünk őszentségében van most. A válóper ez alapon sok veszéllyel jár, s amikor az egyik félt megszabadítja, a másik félt megsemmisíti. És itt éppen olyan nevezetes ember ügyéről van szó, mint Cagliari herceg. Ez nemcsak gazdagsága miatt nevezetes, hanem diplomáciai befolyása miatt is. Többet lakik Bécsben, mint Rómában, s palotája van mindkét helyen, téli s nyári. Ott is nagy földbirtokos, itt is. Tevékeny tagja annak a pártnak, mely ellensége minden alkotmányos szabadságnak. Mikor a római

kúria az olasz mozgalom által el hagyta magát ragadtatni, akkor a hercegnek tanácsos volt Rómát elhagyni, s a palotája ablakaira vastáblákat tételni föl. Ő és az osztrák nagykövet csak egy napon térhetnek vissza Rómába. S ez a hercegnőre nézve a legkedvezőbb helyzet. Ha az ítélet eldöntését siettetni lehet, akkor a herceg veszített. Ő most az idézésre nem jelenhet meg Rómában. Itt a nép megkövezné — „most”. Tehát ítéletet nyerhetünk ellene „in contumaciam”. — Még az is szerencsénk, hogy meghatalmazottját, Vajdárt, a derék, jó, becsületes haramiák elfogták s valami barlangban fogva tartják, s míg azt a herceg kiváltja, addig itt elverjük rajta a port. — No, ha az olasz ezt nevezi sült húsnak, akkor szeretném tudni, hogy milyen nála a nyers? Igazán mondom, bégetett, mikor belevágtam. — Mi volt ez az izé, signore, amit most lenyeltem? — „Cardi!” Bogács! Azzal nálunk a szamarakat tartják, köszönöm a komplimentet.

— Ugyan folytassa, kérem! Nem a gasztronómiai értekezést, hanem a kánonjogit.

— Mondom, hogy a körülmények kedvezése mellett módunkban áll a herceggel oly kegyetlenül elbánni, ahogy csak kívánjuk. Nyerhetünk ellene olyan ítéletet, mely a hercegnőnek rangjához illő életjáradékot biztosít, még az új férjhezmenetel esetére is; választhatunk a herceg palotái közül, hogy melyikben lakják, míg másfelől a herceget érheti az a balsors (akarám mondani: szerencse!), hogy nem nőszülhet meg többé.

— Uram, ön elfeledi, hogy ki előtt beszél?

— Ez „ad hominem” azaz: „ad foeminam” volt mondva. Bizonyosan szerencse lesz rá nézve, ha a márkinőt nem teheti nejevé. — Azonban hát az egész ügyvédi szép tervem egy nagy akadályba ütközik. S az a hercegnő kedélye. — Arra nézve, hogy magának kedvező ítéletet kapjon, neki kellene a herceg ellen oly vallomásokat tenni, amiktől iszonyodik. Azt mondja, hogy később meghalni, mint ajkain egy szót kiejteni,

ami a családi élet titka. És azután azt tudva, hogy ezen önvédelme által a herceget oly élve eltemetett alakká tenné, amilyenek az szánta őt, visszaborzad tőle a jó szíve, mint egy gyilkosságtól. Nincs bátorsága a szívének szegezett tört kivenni megölője kezéből s annak a szívébe ütni. Annak a vagyonából sem akar részt kapni. Fél a maga fájdmától úgy szabadulni meg, hogy ezt odaadja másnak.

— De hát akkor minek jöttünk ide Rómába?

— Azt is elmondom. A titkos instrukciónak van egy záradéka, mely azon esetekben, ahol a bírák bölcsessége az igazságot eltalálni nem elégséges, a pápának mint Krisztus helytartójának adja meg a kegyelmezési jogot. Ez éppen oly királyi jog, mint a haláltól megkegyelmezésé. A törvény határain túl megteheti azt a pápa, hogy rendkívüli esetekben különös kegyelemből semmisnek nyilatkoztatja ki az egész házasságot, s mind a két félt feloldja az ítélet terhei alól. Ezt a jogot nagyon ritkán használja egy pápa; rendkívüli esetek, rendkívüli idők kellene hozzá: — én azt hiszem, hogy éppen ilyen eset és ilyen idők vannak most, s ezért siettünk olyan nagyon. A mai nap után semmi aggodalmam, hogy a hercegnő óhajtása teljesülni fog: megmenekül a hercegtől, anélkül hogy annak vesztét okozná, amit nem tudna a szívéen elviselni. — Holnap fogad bennünket őszentsége kihallgatáson.

A szép szőke hölgy egészen meg volt elégedve az ebédvel, nem úgy, mint Gábor úr, aki a table d'hôte után rögtön egy beafsteaket rendelt fel magának a szobájába.

Másnap volt a fogadtatás őszentségénél.

Korán reggel meglátogatta a magyarországi jövevényeket a Szent Péter-egyház tizenkét gyóntatóinak egyike: a gyóntató „in lingua hungarica”, főtisztelendő Szerényi diakónus úr, kinek láttára nagyon megörült az ügyvéd. Régi ismerőse volt: pertu pajtás; hajdan, mikor még csak plébános volt, sokat tarokkoztak együtt.

A diakónus egyenesen küldve volt hozzá és védencéhez a főszertartásmester részéről, hogy őket a megjelenés helyéről, módjáról és külsőségeiről előre értesítse. Még abba is beavatta őket, hogy a hölgyeknek miként kell öltözve lenni. Magas ruhában, aki nem gyászol, annak színes öltönyben, vagy ha feketében, hát akkor selyemben; ékszert lehet felrakni. Az elfogadási teremig veresbe öltözött lakáj fogja őket elvezetni, folyamodásukat kezükben tartásák. A trónteremben (ahol a hölgyeknek szabad lesz bámulatukat kielégíteni a nagyszerű japáni porcelánműveken) a majordomus két sorban felállítja az elfogadottakat, kik ott várnak, míg őszentsége megérkezik.

— Te! — szólt közbe Gábor úr. — Tudja a pápa, hogy én — „vastagnyakú” vagyok?

— Nem szokta kérdeni a kihallgatásért folyamodók hitvallását. Áldását egyformán osztja mindenkinek: azt hiszi, hogy aki kérte, annak szüksége volt rá.

— No, mert azt mondom, hogy én meg nem csókolom neki a papucsát, ha azt a Vatikán nekem adja is.

— Azt pedig nem adja neked. Hanem hát nem kell annak

a papucsát megcsókolnod. Mikor odaér a kihallgatandó elé, az egyszerűen meghajtja előtte a térdét s átadja a folyamodását.

— No majd úgy teszek, mint az egykori király (nem jut eszembe a neve), aki a pecsétnyomó gyűrűjét ejtette a földre, hogy azalatt, amíg azt fölveszi, úgy lássék, mintha térdet hajtana.

— Azt is teheted. Egyébiránt akármit csinálsz, nem tűnik az föl abban a nagy tömegben.

— Hát sokan leszünk a kihallgatáson?

— Ezúttal csak nyolcszázan.

— Hüh! Nyolcszázan! Hát akkor hogy mondom én el azt a szép latin orációt, amiért egész éjjel fenn voltam?

— Sehogy sem. A pápához nem szokás a nyilvános kihallgatáson orációt tartani; őszentsége szól, akikhez akar, s csak a megszólításra adnak választ. Kérvényeiket a titkár veszi át a pápa kezéből.

— Jó hát, hogy a kérvénybe is beírtam, amit el akartam mondani.

— Az nagyon jó.

— No hát köszöntetem őszentségét. — Mondd meg neki, hogy én voltam az, aki megindítványoztam Pesten a Radical Körben, hogy Pio Nono arcképe aranyrámába kifüggesztessék, aztán, ha szokott dohányozni őszentsége, olyan hatalmas kőspallagival szolgálok neki.

A diakónusnak dolga volt s búcsúzott, odábbment.

Eltávozta után Dormándyné keményen lehordta Gábor urat, hogy mit figurázik ilyen ünnepélyes dolgokkal, még elront mindent.

— Nem kell tőle félni. Csak a régi cimbora előtt feszítettem egy kicsit magamat. Azzal szabad tréfálózni. Mikor én védek valakit, akkor egészen annak az alteregója vagyok; ügyvédi kötelességem, ha kriminálistát védek, olyan fufangosnak lenni, mint az, úgy tagadni, ahogy az: esküm kötelez rá. Ha egy asszonyt védek, olyan alázatosnak kellennem, mint egy

asszony; s ha ő katolikus, én is az vagyok. Akkor én nem vagyok Zimándy Gábor, hanem Cagliari hercegnő teljhatalmazottja. De bizony csak kaphatnám nyolc szem között a pápát a hercegnő ügyében, fogadom, hogy úgy összevissza csókolnám a papucsát, mintha az édesanyám ábrázata volna!

Ez már megint a másik túlságba menő hetvenkedés volt Gábor úrtól, miután bizonyosan tudta, hogy nyolcszázad magával lesz a kihallgatáson s fogadását nem lehet beváltania.

A kitűzött órára azonban pontosan ott kellett lenni, s a magyar embernek az a szokása, hogy mikor idegen helyre, nagyon nagy úrhoz van híva, úgy szokott sietni a megjelenéssel, hogy ha reggelre van híva, ő segít az inasokat fölöltöztetni, s ha estére van híva, a gyertyákat a csillárokból meggyújtogatni.

Mikor a várakozóterembe beléptek, még senki sem volt rajtuk kívül jelen. Csak éppen egy diakónus jegyző, aki a bejelentő kamarás fennhangú kiáltására egy hosszú lajstromban az érkezettek neveit két irallal aláhúzta. Elég idejük volt megnézegetni a nagyszerű festményeket, a japán vértanúk canonisatióját s egy kolostoromlást, ahol a pápa és az egész szent kollégium épen menekül meg a leszakadó falak közül.

Egy órával korábban jöttek.

És azután hallották az utánuk érkezők neveit a kamarás által bekiáltva; mind hatalmas, nagy nevezetességű nevek: külföldi főpapok, nagykövetek, fejedelmek, akiket a terembe lépő major domus most már elkezdett rangjuk szerint sorakoztatni; valamennyit a mi ismerőseink csoportja elé. Aggódva lesték, vajon jön-e egyszer olyan név is, ami *ő utánuk* soroztatik; de csak nem jött. Egyenruhás katonák, apácafejedelmők, spanyol, francia márkik. Mind eléjük soroztattak. Aztán zárándokok, remeték, fapapucsban, kötéllel derekukon. Még azok is. Azután kíváncsi angol turisták, kiket csak a kuriózitás hozott ide, büszke lenéző myladyk tolták ismerőseinket mindig hátrább, úgyhogy ők, akik leghamarább jöttek, az óra beteltéig csaknem az ajtóig lettek szorítva, amelyen bejöttek.

Kellemetlen érzés azt látni, hogy mindenki előttünk van, s utánunk nem következik senki: mi vagyunk a legutolsók, a legkisebbek.

Gábor úrnak kezdett a nyakába melegedni a nyusztprémes kacagány, s attól az ő vastag nyaka még keményebb lett. Bántotta a bosszúság, a hátratétel érzete s most már magában igen kicsiny kis térdhajlást ígért az elfogadó egyházfejedelemnek.

Ekkor, midőn már csaknem tele volt a trónterem, belép az oldalajtón egy kamarás, arannyal hímzett fekete egyenruhában s a terem végén várakozó csapatokhoz siet.

— „Serenissima principissa de Cagliari! Nobilis domina vidua de Dormand! Egregius dominus de Zimand!”

A megnevezés után int nekik, hogy kövessék.

Ez azt jelenti, hogy magánkihallgatásban fognak részesülni.

Az egész hosszú teremén végig kellett haladniuk: nyolcszáz magas úr és asszonyság sorfala között, akik mind bámulva kísérik őket tekintetükkel úgy, hogy e három alaknak éreznie kell a mindenünnen feléjük irányzott szemsugarakat, melyek körülfogják őket, mint egy igézetes pókháló.

Az emberek közül néhányan ráismernek a szép hercegnőre, s a suttogás előtte, utána zizeg, mint szél a száraz falevelek között: „ah, la beata!”

Gábor úr azonban e nem várt fordulat alatt úgy elfelejtette az egész latin orációját, hogy a megszólítás se jutott belőle eszébe, s úgy tetszett neki, mintha harmuinchárom kard volna az oldalán, s az mind keresztül akarna akadni a lábai előtt.

Az út nem olyan rövid odáig, ahová ismerőseinket vezették.

A római pápa magánkihallgatási szobája nem nyílik mindjárt az összegyűlési teremből, ahogy más eföldi uralkodónál szokott.

Terem terem után, folyosó folyosó után tárul a meghívottak elé, és minden terem és folyosó tele van királyinál felségebb pompával. — Az arany maga a legszegényebb kincs

abban. — Remekei a lángésznek, miknek alkotója is király és messiás volt a művészet országában, képezik a római egyházfejedelem termeinek díszét. Kincsek, amiknek oly magas az ára, hogy azokat megvenni nem, csak meghódítani lehet, vagy királyi lelkek mennybeli üdvéért cserébe hódolati díjjal adományozni. Római császárok, világ urai, országalapító hősök előszobáznak az ő csarnokaiban, hosszú sorokban egymás mellé állítva, s örökké nyitott szemekkel egymásra meredve; fennkölt istenszobrok, a klasszikus hitrege bálványai állnak ajtaja bejáratainál; istenek, akik nem mondhatják magukról, hogy „voltak, vannak és lesznek” — ők csak „voltak”! Ami túlélte istenségüket, az az emberalak; „örökkévaló emberek” lettek.

Blanka reszketett az elfogulástól, láza volt: szép arca égett; mentől előbbre hatolt ez ihletésteljes lakosztályokon, amik egyetlenegy embernek a lakása — és az egész világnak otthona. E palotaóriáshoz háromezer évnek van joga a múltból s megannyinak a jövőből! — Tévedtünk: — még új folyosók nyílnak meg előttünk hosszú perspektíváikkal; — azokban már a háromezer évet is megelőzőtt korszakok népe sorakozott: a nem számlált idők koronás tanúi: bebalzsamozott királyi múmiák, az örök pyramidok örök halottjai. Ahogy a hosszú korridorok múltja eltűnik az időtlen időkbé, úgy távozik azoknak a jövője is a végtelenbe.

A nagyszerűség képe meghatja azt is, aki érez, azt is, aki gondolkozik.

S még mindig nem állapodunk meg; egy újabb folyosó nyílik elénk; egyik oldala mítoszi szobrokkal és domborművekkel rakva, de ezek iránt már mostoha lesz a figyelem, az átelleni falon erős versenytársuk akadt: egy rácsajtó, melyen át a Vatikán kertjébe lehet látni. A tekintet elfordul a kőmosolygású Canephorától, s gyönyörrel szívja fel a boscareccio bűvös látványát. A természet és az emberi művészet együtt pazarolnak. A fák a tavasz első pompájában, százados törzsek,

lilasínú virágokból szőtt aureolával koronáik körül; nyíló bokrok, mintha rózsából rakott oltárok volnának; a fal egy oldala aranyalmákkal látszik megrakva, az egy csodálatos édes naspolya gyümölcse, mely itt áprilején érik; ennek tavasszal van az ősze. És közöttük az örökzöld délvirágok, a ragyogó levelű pálmák, miknek hímporos virágfürtjei most törnek elő lombkoronáik alól; kipattanó bimbóiknak spórája, mint aranykőd szállong a napsugárban. Szentelt ligetek virágzó narancsfákból, a Gecsemane kert olajfáival összeborulva, mik közül magasra tör fel, mint egy élő műnstertorony, a századokat számláló sötétzöld ciprus. A déli meleg szellő a nyitott üvegtáblákon át belopózik s ezernyi virág illatával tölti meg a fáraók hullacsarnokát s a kőistenek szoborkarzatait.

Itt, a kertre nyíló csarnokok egyikében, IV. Pius pápa *kaszinójában* szokta fogadni a pápa azokat, akiknek magánkihallgatást engedélyezett, ha hölgyek is vannak az esedezők között.

A szögletből nyíló ajtónál két svájci testőr áll: ismerőseink célnál vannak.

Ott állnak a lelkek nagy fejedelme előtt, — akinek birodalmát nem korlátozza a láthatár —, aki ura az ő alattvalóinak nemcsak ezen a földön, hanem a túlvilágon is, — akinek egy szavától a halott szentté lesz s az élő ember halottá, a rettenetes, a félelmetes, az óriási nagy, szelíd, mosolygó arcú emberalakba öltözve. Óh, e mosolyra még emlékeznek sokan, hogy az valódi volt. Egy boldog ember mosolygása, aki tudja magáról, hogy ő egy király, akit szeretnek.

A szerencsétlen *gyermek* ott térdelt leborulva e fényes alak lábainál, s boldog volt, hogy könnyeivel áztathatta azokat.

Talán jobban hitt benne, mint az Istenben. Hisz az Isten szobor, ha a kétségbeesve hozzáfolyamodó átölelheti térdeit, megnyugtató, vigasztalást ad annak; de az imádkozó mégis aggódva gondolhat rá, hogy ez hideg kő, kemény fa; tán nem is érzi a csókot, tán nem is hallja a sírást, s akinek képét viseli, az messze van talán, nagyon messze; — íme ez pedig

egy élő alak, akinek szíve van, akinek szemében megjelenik a rokonszenvező könny; aki megért, meglát s kezét kinyújtja, hogy megáldjon.

Blanka a boldogságtól sírt.

A világ fejedelme lehajolt hozzá és felemelte őt kegyesen. Kezét fejére tette s vigasztaló szavakat rebegett hozzá. Biztatta.

Óh, mily szentségül zárta ő e szavakat szívébe. — Kinek volna bátorsága kétkedni azokban? — Kétkedhetik a menyasszony vőlegénye szerelemesküjében az oltár előtt; — kétkedhetik valaki a napsugárban, hogy az meleg helyett lefagyasztja virágait, — kétkedhetik valaki az anyaföldben, hogy az az elve.e.t kenyérmagból бүrköt fog teremni, — kétkedhetik valaki szülői szeretetében, a bölcsek tudományában, — kétkedhetik a csillagászok matematikai számításában, — kétkedhetik a saját józan eszében, őt érzékeinek helyes felfogásában: de e mosolygó ajk jóságos szavaiban kétkedni lehetlen volt.

„Tu es petra!”

Úgy építette e kegyes szavakra, mint a sziklára, jövődjé fényes várát a szegény asszony.

Gábor úr nem tudott magának számot adni róla, mikor vége volt az elfogadtatásnak, hogy mi történt vele; vajon csakugyan letérdepelt ő az egyházfejedelem előtt, s csakugyan megcsókolta annak a lábát; csakugyan belesült a dikciójába, s nem tudott továbbhatolni annál, hogy „beatissime pater”; vagy mindez álom volt. (Majd megmondja Dormándyné otthon.)

Annyi bizonyos, hogy védenca könyörgő levelét kegyes kezek vették át, és így minden cél el lett érve, s ez mégis az ő ügyvédi sikeres működésének az eredménye.

Csak Dormándyné tartotta meg mindvégig az asszonyoknál annyira bámulatos és kiváltságos lélekjelenlétét, hogy még azt is el tudta mondani odahaza, hogy őszentsége azalatt amíg

Gábor úr összevissza hebegett valamit (de azt senki se tudja, hogy zsidóul volt-e vagy görögül), hátulsó zsebéből egy burnótszelencét vont elő, s abból mosolyogva kettőt szippantott; a burnótszelence egyszerű tojásdad alakú teknőchéj volt, zománctestével a tetején, s azután őszentsége ugyanazon zsebéből, a selyem és aranyhímzés közül, egy zsebkendőt vont elő, mely durva gyapotvászon volt, veres és kék kockákkal, aminőket otthon a franciskánusok használnak.

Mindebből a hercegnő és az ügyvéd semmit sem láttak.

Blanka hercegnő megtette Rómában a kötelességszerű látogatásokat, elment Rossiékhoz, megköszönni a rá nézve jótéteménnyé magasult szívességet; meglátogatta ** grófnét, egy nagykövet nejét, kinek férje képviselte az osztrák és magyar alattvalók érdekeit, saját nagykövetük távollétében; hanem aztán Blanka nem folytatta tovább az ismeretséget. Finom érzéke megsúgta neki, hogy egy ifjú nő, aki férjétől válik, valami hidegséget sugároz ki a női társaságban, ahol megjelenik. Amíg ítélete ki nincs mondva, addig *vádolt* — és senki sem tudja, hogy mivel van vádolva.

Kellemetes különben sem volt rá nézve a társalgás. Mindenki politikáról beszélt előtte; mindenki azt akarta tőle megtudni, hogy mi történik Magyarországon; mekkora haderővel rendelkezik a kormány; mikor ül össze a parlament; van-e rá kilátás, hogy a magyar ezredeket visszahívják Lombardiából, s több effélét, amikre Blanka mind nem tudott felelni. Ő nem tudott egyebet, mint hogy egy napon Bécs utcáin magyar „éljen” kiáltásokat hallott, s ablakai alatt görbe kardos és atilladolmányos fiatalok csoportja vonult végig.

Azután nem is volt eszében, hogy Rómában letelepedjék, keresztülatazónak tekintette magát, kit ősrégi emlékek s bűbájos természetpompa inkább hívogatnak a látogatásra, mint a magas körök. Nem is volt egyedül. Gábor urat és Dormándynét magukra hagyni hálátlanságnak tartotta volna. Jólesett mindennap hallgatnia Gábor úr ömledézéseit azon kedvenc téma fölött, hogy milyen jó lett volna, ha őszünk, Attila,

akkor, mikor itt járt a maga hunnusaival, Rómát elfoglalta volna, itt letelepedett volna, a keresztyén hitet felvette volna, most mi volnánk a rómaiak, hisz diákul úgysis jobban tudunk, mint a hajdani Latium lakói. Milyen nagy volt az öröme, mikor a Capitolium egyik folyosóján felfedezte azt a kőemléket, amelyen egy valóságos cifraszűrös géniusz támaszkodik egy elvitázhatatlan rézfokosra, s aláírva a sok mondat között e csalhatlan szó „Hungariae”.

Blanka pedig abban találta gyermekes örömiét, hogy a klasszikus helyekről, amiket bejártak, egy-egy kődarabkát, egy falevelet, falból kinőtt virágot hordott össze: egész ártatlan emlékgyűjteményt csinált belőle magának, s albumát telerajzolta vázlatokkal. — (Még akkor nem árultak úton-útfélen fényképeket.)

Amíg az ügyvéd a történelmi emlékeket kutatta, s a hercegnő albumát megnépesíté, teltek a napok és egyiküknek sem jutott eszébe, hogy az ügyet, amiért idejöttek, siettetni kellene. Az ügyvéd szabadságidőt vett magának; otthon úgysis nagy törvénytörés volt. (Köztünk mondva: Gábor úr hírhedett népszónok és orákulum, akinek olyankor, mikor keresik, nagyon célszerű ügy intézni a dolgát, hogy ne találják.) A hercegnő pedig szentségtörésnek tartotta volna egy áldásnak, melyet fejére nyert, még a foganatját is sürgetni. Hogy „adja írásba” a benedictiót!

Egy napon aztán, mikor a hercegnő azt mondá, hogy ő maga délután a Colosseumba akar elmenni, s annak a belsejét rajzolni le az albumába, Gábor úr kijelenté, hogy ő most ebben a mulatságban részt nem vehet; csak méltóztassanak az úrhölgyek magukban meglátogatni az Antoniusok cirkuszát, neki fel kell sietni a Lateránba, s utánanézni a hercegnő ügyének. Nyugtalanító levelet kapott Manassétól.

— Ön elmondá ez úrnak, hogy bennünket mi ügy hozott ide?

— Haragszik érte a hercegnő?

— Nem. Nem. Helyesen tette. Mit ír önnek?

— Felolvasom. Szörnyű macskakarmolás írása van. „Tábla-bíró úr! Amíg ön a katakombákban jár, a föld fölött is történik valami. Durando úr már megkóstolta az osztrákokat Ferrarában, s úgy találta, hogy igen kemény héjuk van. Most haragjában keresztesháborút hirdet ellenük, s katonái mellére vörös kereszteteket ragaszt s úgy indul neki a Pónak. Őszentsége rossz-kedvű. Nem szereti, hogy a római sereg keresztesháborút hirdet egy keresztyén állam ellen. Durandónak megtiltá a Pón átkelést. Ha mégis átmegy, akkor mindazok az emberek, akik az ön védencének pártfogói voltak, halomra buknak. S ha még meg is találják verni a Pó mögött, ami nem lehetetlen, akkor az ön védencének minden ellensége felülkerül. Jó lesz a halottakkal való beszélgetést egy kicsit abbahagyni s az élők után látni. Holnapután már csukva lehet ön előtt minden ajtó.”

— De hát lehetséges volna az, hogy azért, mert a csatatéren valami baleset történik, engem büntessenek meg? — kérde a hercegnő.

— Hja. „Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi” — mondá rá eltávoztában Gábor úr, s még csak meg sem magyarázta a hercegnőnek, hogy ez annyit tesz magyarul, hogy valahányszor a királyok dühbe jönnek, mindig a szegény embereket verik meg. Ezt még Achaiában így szokták

A hercegnő tehát Dormandyné kíséretében egy abbét kérve fel cicerónénak (kapni azt minden lépten-nyomon) látogatá meg a Colosseumot, s míg az abbé Dormandynénak magyarázta a cirkusz történelmi emlékeit, addig ő leült az aréna közepén felállított kereszt talapjára és megkísérté lerajzolni az előtte feltáruló képet.

Sehogy sem sikerült.

Azon vette észre, hogy el sem tudja kezdeni. Háromszor is hozzáfogott s mindannyiszor félbe kellett hagynia az elrontott lapot. A Colosseum nem engedi magát mindenkinek lerajzolni: azzal küzdeni kell.

Fenn a negyedik óriási karzat szédületes magasában, a párkányra kiülve ül egy hangya, aki fest. Innen alulról, a színházi játcsővel nézve sem más az, mint egy hangya a hegytetőn. Széles szalmakalap van a fején s mögötte nagy veres esernyő kifeszítve a nap ellen; úgy dolgozik.

Blanka irigykedett erre az emberre. Az már meghódította a Colosseumot. Legyőzte ezt. Belekényszeríté rá mája keretébe. Vajon hogyan kezdhetett hozzá? Természetesen felül került neki: fölhágot a magasra, onnan tekint le rá. Így könnyebb volt az óriást legyőzni.

Föltette magában, hogy holnap korán reggel fog ismét idejönni, s akkor ő is onnan a magasból kísérti meg a vázlat föllevését; azzal kitépte az albumából bosszúsan az elrontott lapokat s elhajította azokat a tarka levelű bogács közé, ami az omladékokat körülötte.

Este volt már, vissza kellett térni a hotelbe s aztán készülni a színházba.

A hotelhez rendszeren azon az utcán kellett végigmenni, amelyen a Cagliari-palota állt. Blanka mindennap látta ezt a néma és vak épületet, s mindannyiszor az a nyomasztó gondolat lepte meg, hogyha őneki e vastáblákkal elzárt ablakú termekben kellene lakni; e griffmadarakkal kérkedő kapun belül, ami soha nyitva nincsen!

Ma este, midőn kocsija e palota előtt ismét elhajatott, megdöbbenve látta, hogy a palota ablakain a vastáblák ki vannak nyitva, s az egész első emelet fényesen kivilágítva; a kapu is tárva van, s azon keresztül a kertté alakított udvarba látni.

Vajon ki tette a kísértetek palotáját egyszerre lakottá?

Mikor a hotelbe megérkezett, még több meglepetés is várt rá. A maître d'hôtel egyébkor is igen udvarias volt a hercegnő iránt, de azt még sohasem tette, hogy maga siessen a kocsija ajtaját kinyitni s őt a földre lesegíteni és azután felkísérje a szállására.

— Köszönöm, uram; ne fáradjon — kérlelé Blanka. — Eltalálok a szobámhoz magam is.

— C, c, c! ohi! az lehetetlen!

S hogy bizonyítsa a hercegnőnek, mennyire lehetetlen neki saját helyismerete után eltalálni a már hetek óta lakott szobáiba, egy más lakosztály kettes szárnyajtaja elé érve, azt a hátával, két tenyerével és az egyik sarkával egyszerre ügyesen feltárta s kényszeríté a hölgyeket belépni.

Az pedig még csak egy előszoba volt, de már az is hercegi fényűzéssel bútorozva; abból egy nyitott szárnyajtón keresztül egy választékos pompával díszített terembe lehetett látni, melynek falait művészi olajfestmények díszíték; s a nyitott erkélyajtó mellett iázminbokrok fogták fel a besütő holdvilágot, mely összevegyült a tejüveggel fedett lámpák fényével. A teremből jobbra-balra fénymázás és szőnyeges ajtók nyíltak, miket nagy hajlongások között egy veresbe és aranyba öltözött bérszolga sietett a hercegnő előtt felnyitogatni.

— Távolléte alatt ide költöztettem át a hercegnőt — mondá lekötelező nyájassággal a maître d'hôtel. — Remélem megnyeri a tetszését.

— Nem, uram ez a szállás nekem drágának látszik; maradok a régiiben; csak hordassa vissza a holmimat. — Hát ez az úr mit keres itt? — kérdé a veres-arany bérruhás emberre mutatva.

— Ez a mi saját bérszolgánk, aki hercegséged livrée-jét viseli — mondá kezét dörzsölve a vendéglős —, s ezentúl hercegséged szolgálatára fog egyedül állani, egy hasonlóul öltözött fehér parókás kocsis fog ezentúl itt lenni a kapuban fődött hintóval hercegséged szolgálatára. Mindez magas rendelet következtében történik így. Egy excellenciás úr volt itt. C, c, c! nagyon haragudott, mikor megtudta, hogy hercegséged egész udvarával együtt csak négy szobát foglal el hotelünkben! C, c, c! Rögtön intézkedett mindenről. — Hol a látogatójegye, Beppo! — Ezüsttálcán hozd, Beppo.

De Blanka rá se nézett a jegyre. Tudta, hogy kinek a neve van ráírva. Eltitkolta izgatottságát. Az asszonyok bámulatos

nyugalmával felelt (férfinak a szava elakadt volna dühtől):

— Kérem önt, rám vonatkozó intézkedéseket ne fogadjon ön el mástól, mint ügyvédemtől; különben rögtön kiköltözöm a hoteléből. Adassa vissza az eddigi szobáimat s ne tartson számomra külön bérszolgát.

A cifra bérszolga elámulva tartá kezében a tálcát a névjegygyel.

Számára is volt kategórikus utasítása a hercegnőnek.

— Aki utánam tudakozódik, utasítsa ön ügyvédemhez; az az úr meg fogja mondani a kérdezősködőnek, hogy lehet-e velem beszélni és mikor. — Mától fogva nem fogok a vendégasztalnál étkezni, hanem idefenn a szobámban.

Azzal felnyitatta a régi szobáit, visszahordatta a bőröndjeit s félreérthetetlenül bezárta maga után az ajtót.

Dormándyné mindebből nem értett semmit. Sejtette, hogy valami nagy baj van s ilyenkor sietett visszavonulni, nehogy kénytelen legyen osztozni benne, mielőtt tudná, hogy mi az.

Blanka türelmetlenül várta az ügyvédét, aki csak nagykésőre érkezett haza.

Olyan büntudatos arccal került elő, mint mikor egy férj elkártyázta a pénzét, s aztán tudja jól, hogy azt hiába titkolja; az asszony le fogja olvasni az arcáról.

— Nos, hát mi hírt hoz ön ügyvéd úr? — kérdé eléje sietve Blanka.

— Semmit, semmit, éppen semmit. Egész álló nap lótottam, futottam. Vagy korán mentem, vagy későn jutottam oda. Megvárakoztattak mindenütt óra számra. Akit kerestem, végre sem találtam, kiket már informáltam, azoknak a helyein már más emberek ültek s azoknak fogalmuk sem volt arról, amit nekik beszéltem; Pontiusból Pilátushoz küldöttek; de a folyamodásunknak semmi nyomára sem akadtam. Holnap elől kezdhetem. Már most a perokmányainkat nyomozom, azok majd útba vezetnek. — Csak én azokat a katakombákat

ne jártam volna egy hétig! — Csak legalább azt tudnám, hogy hol lakik az az ördögös Manassé!

— („Én tudom!” — mondá magában a hercegnő. — De nem mondta senkinek.)

— No, ha ön nem tud semmi hírt, akkor én tudok valamit — szólta Blanka —, nézze meg azt a névjegyet azon a tálcán.

Gábor úr elővette a szemüvegét s belenézett.

— „Vajdár!”

— Az van ráírva? Meg sem néztem. Csak gyanítottam. Cagliari herceg is itt van.

— Vajdár volt itt? Találkozott vele?

— Nem. De holnap el fog jönni. Előre is önhöz utasítottam. Nekem nincs vele semmi beszélni valóm.

— No hiszen csak az én kezem közé kerüljön — türkőzék neki Gábor úr. Hanem aztán fejcsóválva tette hozzá: — Bár csak tudnám, hogy hol lakik az az ördögös Manassé.

— („Én tudom!”)

Alig is várta, hogy egyedül maradjon Blanka s előkeresse azt, amit csak ő tud és senki más.

Különös módon jutott ő ehhez.

Mikor Manassé kíséretében a Sixtina pompáját nézni ment, elébb a „Cortile di Damaso” irodájában egy nagy könyvbe be kellett mondatolni kinek-kinek, aki engedélyt kapott, a nevét a szállása címével együtt. Itt hallotta meg azt Blanka, hogy Manassé hol fogadott szállást, s akkor azt hirtelen feljegyezte az albumának egy lapjára, amit szüntelen oldaltárcájában hordott. Az utcanévek és számok könnyen elvesznek az emlékezetből. A papír megőrizte azt.

Sietett elővenni az albumát.

Kereste. És nem találta meg.

Újra meg újra végigforgatott minden lapot. Manassé lakásának címe nem volt egyiken sem.

Ekkor jutott eszébe, hogy ő két-három lapot kitépett ez albumból, mikén a Colosseum rosszul sikerült vázlatai voltak,

s azokat elhajtotta a lapubozót közé. Bizonyosan azok egyikének a hátára volt feljegyezve a keresett lakáscím.

Azt pedig már most azon a helyen, ahol egyszer megtudta, véletlenül, még ha volna is bátorsága, hogy odamenjen azt kutatni, meg nem kapná, mert a nagyhéti iroda a jövő nagypéntekig nyitva nem lesz.

A hercegnőnek még aznap este levelet hoztak a hercegtől, melyben arra kéri, hogy mondjon neki egy órát, melyben meglátogathassa. Blanka azt válaszolta, hogy a herceget, ha egyedül jön, holnap reggeli tizenöt órától kezdve délig elvárja a szállásán. Más látogatója előbb az ügyvédéhez van utasítva.

A herceg nem váratott magára. Az első negyedórájában az engedélyezett időnek már ott volt a sötét narancsszínűre festett hintaja a skarlát dolmányos kocsissal a hotel előtt, s a herceg egy teafa pálcára támaszkodva jött fel a lépcsőn. Csak a jobb lába fungált, a bal szolgálaton kívül volt helyezve, de ezt csak, ha lépcsőn járt, lehetett észrevenni; teremben, társalgás között e nehézséget elűtötte úri aplommbal.

A herceg most is igen szép ember volt; csak a fehér haja árulta el az életkorát, de simára borotvált arca piros volt és homloka ráncatlan, szemei ragyogók s sűrű szemöldei még egész feketék; szép metszésű ajkain örök mosoly. Egész magatartásában öntudatos büszkeséggel párosult lanyhaság, mely hölgyek közelében ellenálláshoz nem szokott bizalmassággal vegyül.

Az előtte szaladó főpincér sietett őt a hercegnőnél bejelenteni, ki maga jó ki eléje az előszobába s kezét nyújtá.

A herceg jobbával Blanka kezét szorítva meg, a baljában tartott pálcát a pincér előtt keresztbe tartá, oly formán, hogy annak vagy át kell azt ugorni, vagy foglyul adni meg magát.

— Még mindig ez a hercegnő szállása?

Az inquisitus nem bírt semmit a védelmére fölhozni; azonban a hercegnő sietett őt kimenteni.

— Én magam óhajtottam itt maradni, herceg.

Erre a vádlott a vizsgálati fogságból rögtön szabadon bocsátatott, s a herceg be hagyta magát vezetetni Blanka szobájába, mely elég díszes és kényelmes volt, ha nem is pompás.

— Igen sajnálom, kedves Blanka, hogy ön nem fogadta el gondoskodásomat. Ez nem az ön rangjához méltó ellátás.

— Én az egyszerűséget szeretem.

— Azt tudom. De ön Cagliari hercegnő; s nevének fényét, ha teher is, viselni tartozik. Aztán ön abban a helyzetben van, hogy idestova előkelő látogatókat kell elfogadnia, s nincs egy bérszolgája, aki azokat bejelentse; nincs egy elfogadási terme, ahol azokat leültesse, ha ön történetesen még akkor a hajdísztét rendezteti.

— Már korán reggel föl vagyok öltözve, herceg, s kész látogatóimat elfogadni.

— De nemcsak látogatók jöhetnek önhöz, hanem kalandorok, tolakodók, kéregetők.

—Nem vagyok egyedül; van védnőm (garde des dames), van ügyvédem.

— Azokat is máskint választhatta volna ön, kedves Blanka; ha azon a szomorú emlékű napon, melyen ön házamat elhagyta, valamelyik nagynénjéhez költözött volna, az maga eljött volna önnel Rómába, jelölt volna ki az ön számára oly ügyvédet, aki grata persona a befolyásos helyeken. Ahelyett ön egy leánykori zárdabeli ismeretségéhez költözött, aki, megengedem, hogy igen disztíngvált úrhölgy; s az ügyvéd is, akit ő ajánlott önnek, lehet igen derék tabuláris fiskális; de aki, megbocsásson ön a hasonlatért, úgy találja fel itt magát Rómában, mint a peleskei nótárius Budapesten. S azonfelül egy protestáns ügyvédnek a választása az ön részéről egészen azt a színt adta a dolognak, hogy ön teljes atrocitással akar ellenemben eljárni.

— És azt tettem-e? — kérde Blanka nemes szemrehányással.

— Nem. Nem azt tette ön. És ez bizonyosan nem ügyvédeknek a tanácsa volt. Ez az ön saját nemes szívének a sugallata

EGY AZ ISTEN.

REGÉNY.

IRTA

JÓKAI MÓR.

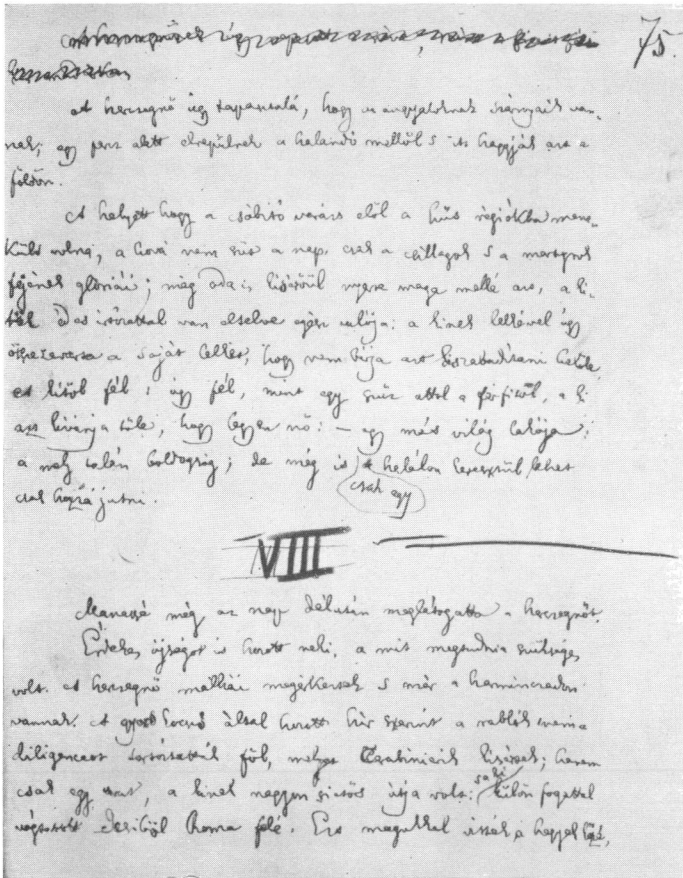


BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1877.

Az első kiadás címlapja



A regény kéziratának egy lapja

volt. Ön nem használta fel azt az időközt, melyben nekem személyesen Rómába jönnöm erkölcsi lehetetlenség volt, meghatalmazottam pedig tetteleg akadályozva volt a megjelenésben: a kúria irányadó helyein mind politikai ellenfeleim ültek; ha ez idő alatt ön sürgette volna, hogy legyen harc, — az ellenem dőlt volna el. Ön nem azt tette; ön a kegyelem útjához folyamodott, s most nem mint két harcoló fél állunk egymással szemben, hanem mint két osztályos atyafi, akik kölcsönösen föltették magukban, hogy visszaadják egymásnak azt, ami nem az övék. Cagliari herceg most nem a feleségét jött reklamálni — hanem a leányát. — Nos? Elfogad-e ön atyjának?

Blanka közel volt hozzá, hogy még azt is elhiggye. Szerencséjére sokkal több fájdalmat okozott neki ez az ember, minthogy ezt egy színpadi jelenettel helyre lehessen hozni. — Mozdulatlanul maradt.

A herceg pedig nagyon meg szokta figyelni a beszéde hatását.

— Gondolja meg, kedves Blanka, hogy most a helyzet kulcsa az én kezemben van. A nagy világmozgató eseményekben oly fordulatok álltak be, melyek engemet a Vatikánban nagyon szívesen látott alakká tesznek, s az utcahősök uralkodását is egyúttal megszüntetik. Önnek a pártolói útra készülnek.

— Nekem csak egy pártfogóm van; az nem készül útra. Én nem kértem igazságtételt, én csak kegyelmet kértem és áldást. Az igazság lehet alávetve a változásnak, de a kegyelem és az áldás soha.

— Ki tudja? Sokszor következett már az áldásra anathema! — ugyanarra a fejre, ugyanattól a kéztől. Egy megszorult földi ember sok változandóságra képes; hát még egy megszorult földi Isten! Azonban maradjunk annál, hogy békét és kegyelmet óhajtunk mind a ketten. — Ennek az első föltétele az, hogy ön fogadja el az én intézkedéseimet, amikkel öaról atyailag gondoskodom itt-tartózkodása alatt. Ha békével

akarjuk megoldani ügyünket, az ellenségeskedésnek minden látszatát el kell távolítanunk magunktól. Az pedig ellenséges tüntetés, ha Cagliari hercegnő egy számozott bérkocsin járja végig Rómát (ahol a bakon a fiáker mellett ül annak a kis kutyája), s harmadmagával egy négyszobás szállást foglal el, amíg Cagliari hercegnek egy palotája van a szomszéd utcában, melyet mindenki ismer. Ezáltal ön engemet sújt, mert magát, mint áldozatot tünteti fel. Nekem legalábbis azt lett volna kötelességem önnek felajánlani, hogy szálljon be a Cagliari-palotába; az két külön lakosztályt képez, két külön kapubejárattal, külön lépcsővel; még a kert is két osztályra van rekesztve. Nem én vagyok az első Cagliari-herceg, aki úgy lakik egy házban a feleségével, hogy egymást sohase lássák. Ön ez ajánlatot, tudom, hogy visszautasította volna.

— Vissza.

— Tehát nem maradt más választásom, mint itt ebben a hotelben rendelni meg az ön számára azon lakosztályt, melyet külföldi uralkodó hercegek szoktak elfoglalni; ez tőlem nem ajándék; ha békében szétválunk, tartozásom kiegyenlítésénél be fogom ezt önnek számítani.

— Köszönöm, herceg. Magamnak is van vagyonom. Ha ezzel önről kellemetlenséget háríthatok el, meghozom ez áldozatot.

Blanka, kinek kedélye nagyon is hajlandó volt a bizalomra, tartott magának olyan embereket is, akiknek ne higgyen. Ez megengedhető fényűzés egy asszonynak, aki már ily fiatal korában annyi szenvedésen ment keresztül.

E ritka emberek közé tartozott — maga a férje. Megtanulta már, hogy ennek egy szavát se kell úgy venni, ahogy az adva van.

A szálláskérdés valami olyan hiábavalóság, hogy azon bámulatos dolog volt annyi szót elvesztegetni. Tehát legyen úgy, ahogy a herceg akarja. — Hanem annak a háta mögött kell lenni valami egyébként.

— Annak tehát nagyon örülök, kedves Blanka, hogy ön ezen óhajításomnak engedett. A szállása berendezését tehát bízuk a vendéglőstre. Az önnek a házunk bérköntösét viselő szolgát is fog szerezni; hányat kíván? kettőt?

— Elég lesz egy.

— Ha nem fog önnek tetszeni, bocsássa el s fogadjon mást. Ne legyen az a gyanúja, mintha kémet akarnék ön körül tartani cseléd alakban.

— Nem volna semmi feljegyezni valója körülöttem.

— Kedves Blanka! Az ember sohase látja a saját arcát tükör nélkül; más pedig mindig látja.

— Lehet önnek valami kifogása ellenem?

— Nekem nincs: én ismerem önnek szilárd elveit. Én önt most nem azon a sárga üvegen keresztül nézem, amit féltékeny férjek fordítanak feleségeik felé, hanem a rózsaszínűn át, melyet kegyes atyák alkalmaznak leányaik ellenében. Én nem vádolója, hanem védője vagyok önnek, aki azt mondom: „eh, balgaság! ha együtt utazott ön valakivel, az lehetett egész véletlen; ha hirtelen utat vesztek együtt, az történhetett jól értesült óvatosságból, a veszélyes útvonal kikerülése végett. Ha Rómában ismét összetalálkoztak, az igen természetes kötelezettsége egy, a helyi viszonyokkal ismerős honfitársnak járatlan szülőföldjei irányában; ha karöltve jártak együtt, az a sokaság közötti tolongás miatt történt, amikor egy nő fel van jogosítva a legelső férfinak a karjába kapaszkodni s tőle oltalmat követelni, akit maga mellett talál.”

Blanka idegeit zsidbadás állta el. Hát ebből már fegyvert kovácsoltak volna ellene!

— De lássa ön: én védem önt, egészen atyai módon. Azt mondom: ez semmiség. Ha nekem nincs közöm hozzá, másnak ne legyen. Csak arra kérem, hogy jövőre legyen óvatosabb! Mert ellenségei vannak; nem is tudja, hogy hol. Érdekből mindenki árulóvá lesz; — kivált itt! S azok a semmiből tudnak teremteni egy alvilágot. De legyen ön meggyőződve

rejte, hogy én vagyok az, aki önt minden rágalom ellen védeni fogom. — Mit akartok? — Én ennek a hölgynek atyja vagyok — s akarom, hogy ő boldog legyen.

Blanka nem hitte volna, hogy jöhessen elő valaha olyan helyzet, amelyben ő Cagliari herceg jóakarátára legyen utalva.

El kellett hallgatnia. Égő arca meghazudtolta volna, ha azt mondja, hogy mindez merő rágalom. S lehetett-e elmondani, hogy valóban napokig kísérte őt, mint az árnyéka, egy boldog ábránd fantomja; hogy álmodott, hogy sóhajtott róla titokban, de imáinak, könnyhullatásainak sikerült leküzdeni a varázslatot, s íme eltűnt az és nem maradt fenn belőle semmi. Semmi, csak az emlékezet fehér szilüetteje; körrajzai egy betöltetlen űrnek. — Inkább hallgatott és tűrt.

— N'en parlons plus — mondá a herceg, észrevéve diadalát. — Cagliari hercegről senki se mondhatta azt, hogy őt nagylelkűségben felülmúlta; — még a saját neje se. Amit ön éreztetett velem, azt fogom én éreztetni önnel. Ahogy ön leborult kegyelemért esdve, úgy fogok én is leborulni közös atyánk szent lábaihoz. Amit ön írt folyamodásában, azt aláírom én is: „mi nem vagyunk férj és feleség: mi atya és leány vagyunk.” S ön tapasztalni fogja, hogy ez több mint üres szójárás. Én nem tépem el, csak fölcserélem a köteléket közöttünk.

És ez mind oly édes hangon, oly benső indulatkifejezéssel volt mondva, hogy könnyekre kellett volna fakadnia annak, aki a herceget úgy nem ismerte, mint a legravaszabb tettetőt s a legkitanultabb színjászót. Blanka ismerte már őt jól. — Lehetetlen, hogy ebben a szívben egy őszinte nemes gondolat támadhasson valaha. Ez megcsókolgatja az áldozatát, mikor a méregpoharat készíti számára; ez képes kegyelmet kérni annak, akit az ő árulása juttat a vérpadra; ez képes fegyverrel védni egy áldozatának a becsületét, amit alattomban maga tett tönkre.

Cagliari Jeromótól akkor kell félni, amikor nemes lelkű.

A herceg győztes fölényének teljes öntudatában kelt föl

a kerevetről; s mintha a legközönyösebb dolgot mondaná Blankának, veté oda:

— Délután elküldöm önhöz titkáromat.

— Hozzám? — kérde Blanka megdöbbenve.

— Egyedül önhöz. Azt igen természetesnek fogja ön találni, hogy nem az ügyvédéhez küldöm. Ügyünk a kegyelet, a kegyelem, az áldás útjára tért; ide prókátorokat nem eresztünk be. El kell közöttünk intézni a mellékügyeket, miket csak a leggyöngédebb kéz érinthet, mik nem tűnnek prózai jogfeszegetést.

— Nem bánom, küldjön ön hozzám akárkit — szakítá félbe türelmetlenül a hercegnő —, egy közjegyzőt, egy idegen jogtudóst, egy írnokot, egy szolgát; elfogadom tőle az ön utasításait, de ettől az embertől soha!

— S miért nem?

— Mert gyűlölöm.

— Akkor azt gyűlöli ön, aki önnek legjobb barátja a földön. Még nálamnál is jobb! Csak egy nemes lelket ismertem férfiban e világon, s ez az. Ha arra kérhetném az eget, hogy ajándékozzon meg egy fiúval, őt választanám ki. Én szeretem, tisztetem ezt az ifjút. Érti ön? tisztetem!

— Ha tudná a herceg — mondá Blanka reszketve — az okot, amiért én az ellenkezőt érzem iránta.

— Jusson önnek eszébe, mielőtt bevádolná, hogy nem férje, hanem atyja előtt beszél.

Blankát ez a válasz zavarba hozta. — Ha a herceg maga úgy fogja fel a dolgot, hogy egy válni készülő asszony egyúttal férjhez menendő leány; — hisz akkor ami szentségtörő vakmerőség volt tegnap, holnap már csak vágyterhes hódolat lesz — és ezt szabad észre nem venni hideg közönyből; szabad elutasítani ellenszenvből; de nem szabad megbosszulni haragból, sértett szeméremérből.

— S ne felejtse ön el szavaimat. Én önt nemcsak szabaddá, de boldoggá is akarom tenni. — Délután huszonekét órakor

Vajdár Benjámín úr meg fogja önt látogatni, hogy ügyünkben egyértelmű eljárást hozzon létre. Fogadja őt mint teljhatalmazottamat, kiben hatalmam összpontosul. S kérem, hogy ügyvédjét ne avassa bele. Ha megengedi, látogatásomat ismételni fogom.

A herceg kezét csókolt Blankának és búcsút vett.

Alig húzta ki a lábát, midőn jött Gábor úr, megtudni, hogy miben járt itt őkegyelmessége.

Blanka ígéretéhez híven, titokban tartá beszélgetésük lényegét, s azzal elégtét ki Gábor urat, hogy felkérte, rendeztetné be a tegnapi ajánlott nagyobb és pompásabb szállást a számára. Ezt a változást meg kell tenni a herceg jóindulatáért, melyet — a jelen körülmények között — megtartani maga Gábor úr sem tartá fölöslegesnek.

Alig távozott el a herceg, midőn egy levelet hoztak Blankának. Az aláírás nélküli levélben ez volt:

„Hercegnő! Legyen ön óvatos. C. hercegnek pokoli terve van ön ellen. Ő is meg akarja semmisíttetni önnel kötött házasságát, de ugyanakkor kegyencéhez akarja önt adni nőül. Ez pedig olyan ember, aki képes *eladni* a feleségét. Eddig ön a herceg felesége, Caldariva márkinő pedig a szeretője. C. herceg meg akarja fordítani a viszonyt, s akkor a márkiné lesz a felesége, ön pedig a szeretője. Vigyázzon ön. Ez a Borgiák szülőfölide!”

Blanka felháborodott a levél olvastára. Bármily szörnyeteg volt is ez eszme, mihelyt e két emberrel jött kapcsolatba, már magán hordta a hitelesség színét. Megerősítették a gyanút a herceg saját nyilatkozatai, tettett jósa: ígéretei, hogy Blankáról mint atyja fog ezentúl gondoskodni, hogy a kötelék nem lesz széttépve: csak fölcserélve; a szokatlan hév, mellyel Vajdárt pártfogásába vette; a kényszerítés, hogy Blanka személyesen értekezzen vele. — Megerősíték ezt a múlt rémséges jelenetei, mikre a visszaemlékezés is öngyilkossági őryöngésre vezet. A kéjenc és a bosszúálló agyrémei nem vonhatók emberi mérték alá: azok démonok testére vannak szabva.

De hátha ez a levél maga is egy kelepce!

Kitől jöhet ez? Ki van az ő legmélyebb titkaiba így beavatva, itt az idegen földön, ahol még arról is kevesen tudnak, hogy létezik egy Cagliari hercegnő. — Kivel közölje a rettegését? Kitől kérjen itt tanácsot?

Önkénytelenül elővette ismét az albumát. Végiglapozta újra. Hasztalan; a lakáscím nem volt benne. — Az a kitépett lapok valamelyikén ott hever valahol a tarka levelű akantuszok között.

Blanka azt mondta Dormándynénak, hogy miután délelőtt semmi teendőjük nincsen, visszatérhetnének ismét a Colosseumba; ő meg akarja még egyszer kísérteni a tegnap nem sikerült művészi merényletet, a világ csodájának egy albumlapba bekényszerítését. — Ez indítványnak pedig mind a ketten nagy pártolói lettek: Gábor úr is meg Dormándyné is. Gábor úrnak ma nagy szaladásai voltak a városban a hercegnő ügyében; aztán meg azt is meg kellett tudni, hogy mi készül odakinn a világban. Egész Róma lázas forrongásban volt a Pó mellől érkezett izgalmas hírekre; Dormándyné pedig a tegnapi abbétól azt hallotta, hogy mára egy német utazó társaság ígérkezett a Colosseumot megtekinteni. Azok a rejtélyes épületszörnyeteg föld alatti rejtekeit is meg akarják tekinteni fáklyavilágítás mellett; azokhoz nagyon kívánatos lesz nekik is csatlakozni.

És így a hercegnő indítványa elfogadtatott; Gábor urat hagyták futni, a két úrhölgy pedig felült a rájuk várakozó hintóba, mely a Cagliari-címert viselte az ajtaján s háromszögkalapú kocsist a bakon. Hajtottak a Colosseumhoz.

Még nagyon korán érkeztek; — senki sem volt rajtuk kívül az óriási terjedelmű arénán.

Blanka azt mondá társnéjának, hogy tegnap egy jegyzetet elvesztett az albumából itt a feszület körüli akántbozótban, azt mindenekelőtt meg akarja keresni.

Jól emlékezett rá, hol hajította el a kitépett lapokat a tarka tövis közé; egyenesen odatarthatott.

Hanem az eldobott lapokat mindkettőjük egyesített törekvésének sem sikerült felfedezni. Azok már nem voltak ott.

Vajon kinck lehetett kedve széttépett papírrongyokat a gaz közül kiszedegetni és magával vinni? foszlányokat, amiknek semmiféle értéke nincsen?

Ittlétük alatt tegnap senki sem volt az amfiteátrum romjai között. Csak egy művész festegetett veres napernyő alatt odafenn a legmagasabb karzaton. Ki jöhetett ide az ártatlan papírdarabkákért; kit érdekelhetek az azokra rótt érthetlen karcolatok?

Ezalatt megérkezett a német utazótársaság az abbé vezetése mellett. Az ismerkedés gyorsan megesett. — A németek (gründlich nép) mindjárt a föld alatti helyiségek megszemlélésén akarták kezdeni; a fáklyák, viasztekercek meggyújtattak; a hercegnő kimentette magát, hogy neki szédülést okoz, ha sötét üregbe megy, s inkább künn maradt egyedül, saját sorsa mély örvényeibe nézni: — az nem okoz szédülést. Bátran egyedül maradhatott. A Colosseumban nincsenek se rablók, se vadállatok, s a kapuban örök állnak.

Leült ismét a kereszt elé; nem rajzolni, arra nem gondolt most. Gyermekjátékot játszott. A buján tenyésző oroszlánfog (Leontodon) üres virágszáraiból csinált láncot s azt nyakába akasztá. S amíg azt csinálta, arra gondolt, hogy mindazon mártírok között, kiket e helyen, hol ő most ül, a szent keresztység hitéért vadállatokkal széjjeltéptettek, oly rémületet egy sem állt ki, midőn a carcerek tigriseit és hiénáit magára rohanni látta, mint aminőt ő áll ki most, midőn a maga szörnyetegeit közeledni látja, akik széttéptésére küldettek.

Milyen boldog ember az a festő odafenn a karzaton! Most is ott ül a képrámája előtt és dolgozik. A festő az egyedüli boldog ember a világon. Az nem féli a hontalanságot: neki minden föld hazája; az nem félti a nemzete nyelvét, az ő gondolatait minden nép megérti. Az nem fél az ütközettől, nem is vesz részt benne, lefesti azt. Égiháború, tengeri vihar rá nézve nem vész, csak modell; — a néplázadás csak tanulmányfők csoportozata. Egész Róma a piacon van és kiabál; ez pedig ül az ernyője alatt és fest. Ha a római sereg diadallal fog hazavonulni, ő azt le fogja festeni, s igen szép kép lesz; s ha az ellenség ostromolni fogja Rómát, ő azt is le fogja festeni, s

az még nagyobb hatású kép lesz. — A festő hidegvérű ember; — lefesti Venust s nem lesz szerelmes; s lefesti a Madonnát s nem lesz bigott. — Lefesti az Istent és az ördögöt s egyiknek sem húzódik.

S milyen függetlenség érzetével kell annak járni a földön! Alkotásához nem kell neki senki segítsége; nem kell rá a papnak se esőt, se napfényt imádkozni; az ő rangját nem kell helybenhagyni, kinevezni, meghitelesíteni se királynak, se miniszternek, se doctorum collegiumnak; — ahhoz nem kell se kegyelem, se szabadság, — se bevett vallás. — Ha lángesze van, — világot hódít vele!

Mennyivel jobban gondoskodott a sors arról, akit a művész-génusz szent Elms-lángjával homlokán engedett születni, mint akinek világra jöttekor egy hercegekronát adott!

S ez a művészet, ami a nőt is egyenrangúvá teszi a férfival!

A festőnő nem fele egy másik embernek, ő maga egy egész ember! Az nem könyörög vagyont az irgalmas világtól, nevet a férfitől, áldást az oltártól; odamegy és elveszi azt.

Hogyan lehetne ezt megtanulni? — Hisz a tehetség és a lán-goló vágy az asszony ujaiban, agyában, szívében is megvan hozzá.

Blankát valami ellenállhatlan tudvágy ösztönözte, — hogy fölmenjen oda a karzatra, megnézni, hogy hajtja végre egy művész azt a föladatot, — amit ő el sem tud kezdeni.

Hisz egy művészt, mikor dolgozik, az idegennek megbámulni nemcsak nemzetközi jog, sőt a művészet iránti hódolat önkényes adója.

Blanka nekiindult egyedül a karzatokra felvezető lépcsőknek.

Mehetett bátran. Nem jöttek rá szemközt Heliogabalus rózsakoszorúzott szabadoncai, nem piríták meg arcát a lenge öltönyű hetérák; a lázadó római vazalok kézfíjasai sem leskelődnek már az ablakmélyedésekben; a széles lépcsőkön, miket a *populus romanus* szandáltalpai homorúra koptattak, nem

találkozik mással, — mint a kőfalakra felrótt neveivel az előtte ott járt látogatóknak.

Aztán, hogy félne embertől — állattól vagy kísértettől egy gyermek, akinek nyakában egy lánc csügg pimpimparé virágszárakból: — s maga se tud róla.

A Colosseum egy fölséges álmkép, amit csak két álmodó tudna elmondani *egymásnak*; azt egyszerre látni és érezni kell. Leírásához hiányoznak a szavak, a fogalmak.

Mikor Blanka a legfelső karzatra fölért, s ott a sötét folyosó-üreg alul a boltozatsarnok párkányára kilépett, az előtte fel-táruló látványban egyszerre elfeledé szívének minden fájdalmát, az egész külvilágot. Valami édes szédülés állta el idegeit, mámor, gyönyörérzet és halálvágy egyesülten. Az egyszerűen nagy rettentő magassága előtt eltöprel minden gondolat. Az ember nem érzi magát különb lénynek azoknál a virágoknál, amik e falakon meghonosultak. (A Colosseum romjainak saját flórája van, mint a „Tordai hasadéknak”, mint a tátrafüredi „virágos kertnek”; — növények, mik másutt nem jönnek elő, mint a gigászok alkotta körönd romjai közt.) Az épen álló boltcsarnokokról keresztüllátni az átelleni romba dűledező részen, s ott a hajdani királyok Rómája, a Palatinhegy tavaszvirágtól ragyogó ligetei mosolyognak a napfényben; — míg a közvetlen közelben levő amfiteátrum öble opált játszó ködbe van burkolva, mintha ez volna a *távol*; s ez örök ködfátyol megtöri a verőfényt és az éles árnyékokat, s még szédületesebbé teszi a mélységet.

Blanka elábrándulva bámult alá e dicsőséggel teljes űrbe, s elhallgatózott az isteni némaságban. Ki volna oly vakmerő lefesteni azt, amit az űrben *látott*, és elmondani azt, amit a némaságban hallott!

Pedig ilyen vakmerő ember mégis találkozik. Ott fest egy

a párkányon, a ledölt kőcockát használva zsámolyul s a kőmellvédhez támasztva kifeszített vásznát, mintha az festőállványul volna neki odarendelve.

A művész nem ügyel arra, hogy méh jár-e körülötte vagy szép asszony, mikor fest.

Egyszerű vitorlavászon zeke van rajta, néhol olajfoltos az is; a fején széles karimájú szalmakalap, az is lyukas.

A háta mögé kerülő hölgy legelőször is nem a művészt látja meg, hanem a művet, s percekig elnézi, hogy emelkednek ki az ecsetvonások nyomán a ködhomály alából az élesen megvilágított travertin sziklatömbök. A festő bírja a képet! A koloszszust meghódította tehetségével; a mű egyetemes hatást ígér.

A művész egészen belemérvélve látszik: ecsetét gyakran a szájába fogja keresztben, hogy gyorsabban cserélhesse meg. Annyi udvariasságot mégis ismer, hogy amint a háta mögött hölgyruha suttogást hall, a kalapot leveszi a fejéről s ledobja maga mellé.

— Manassé!

Az ijedség, az öröm kiszabadítá ezt a szót az ajkról, mielőtt a megfontoló ész tilalmat vethetett volna rá.

Most a férfi is föltekintett.

— Hercegnő! hol jár ön itt?

— Nem önt kerestem!

Hívatlan mentség! Éppen az ellenkezőjét árulja el vele: hogy őt kereste; hogy örül a lelke, a szíve a véletlennek, mely őt ide vezette; hogy ujjmutatást, gondviselést vél feltalálni az ösztönszerű vonzódásban, mely őt ide hozta.

Manassé mosolygott.

— Nem engem, hanem azt a festőt, aki a Colosseummal küzd itt a magasban. Láttam önt tegnap, hercegnő, amint odalenn a keresztnél küzdött e feladattal.

— Ön rám ismert? Ily nagy távolból?

— Igen, jó látásom van. Azt is megláttam, hogy a hercegnő

nem lehetett megelégedve a vázlatával, mert kitépte a lapokat albumából és elhajtotta.

- S ön találta meg a lapokat?
- Én kerestem meg, hercegnő.
- Igen kérem önt, adja vissza.
- Itt vannak.

Egy bankár nem gyakorol különb nagylelkűséget, mikor megszorult adósának visszaajándékozza a váltóit, mint mikor Manassé odaadta a kitépett papírfoszlányokat a hercegnőnek. Blanka félenken rejté azokat vissza albumába: a keresett lakás-cím csakugyan azok egyikére volt följegyezve. Ha azt Manassé meglátta, vajon mit gondolhatott, miért van ott.

— A hercegnő nagyon megszerette Róinát — mondá Manassé, festményét folytatva. (Az okker és a sárkányvér gyorsan szárad: sietni kell vele.)

— Hogy olyan sokáig itt időzöm, nemde? — Mondhatnám, hogy igen, de nem mondom, mert nem igaz. Kénytelen vagyok itt lenni.

S azzal leült a mellvédet képező kőpárkányra, háttal az arénának s szemközt Manassénak, ami által annak a művészi perspektíváját nagyon megrontotta.

A nap egyenesen az arcába sütött a hercegnőnek, s ő nem hozott magával napernyőt: a kocsiban feledte, lenn az arénában árnyék volt.

Manassé aztán odább tolt a háromlábú napernyőjét, hogy annak árnyéka a hercegnőt fedezze; a piros vásznon keresztül aztán valami oly bűvös hajnalpír ömlött a hölgyre, mely az olympi órák alakjainak egyikét varázsolta elő, ahogy a napisten kocsija előtt lejtének; öltönyük, arcuk, még lehetük is bíbor és rózsá.

Adorján Manassénak minden kedve elment a köveket és az ő árnyékaikat mázolni vászonra.

— Nagyon szeretem, hogy a véletlen összehozott önnel — kezdé a hercegnő. — A társaság, mellyel idejöttem, odaa-

lant jár s a cunaci, a podium, a vomitorium régészeti titkait magyaráztatja magának, amik engemet mind nem érdekelnek. Én azalatt ráérek önnel egy gondolat fölött vitatkozni, amit ön vetett föl, s ami fölött én azóta sokat töprengtem. Ön azt mondá egyszer, hogy ahonnan ön jön, ott a bosszúállást nem ismerik. Hogy önnek is van olyan fájdalma, amit meg nem gyógyít semmi, és van eszköze a fájdalomért azon, aki ezt okozta, teljes bosszút állni. És mégsem teszi azt. — Nekem is van. — Az hozott ide Rómába. — És én gondolkoztam azon, amit ön mondott. Követtem azt, amit mondott. Letettem a visszatorlás eszközét, mikor kezemben volt. — Föloldoztam az üldözőm kezeit, mikor az meg volt kötözve. — Jól cselekedtem-e?

— Jól.

— Nem jól cselekedtem. Bosszút kellett volna állanom. A bosszúállás emberi jog!

— A bosszúállás istenek *bűne*, állatok *erénye*. A megtörtént rosszat jóvá nem teszi. Ez különít el engem és maroknyi híveimet az egész világtól. A háború: bosszúállás. A párbaj: bosszúállás. A halálítélet: bosszúállás. A forradalom: bosszúállás. — Akik azt állítják magukról, hogy Jézus követői, nem emlékeznek arra, hogy ő a keresztfán azt mondá gyilkosaira: „bocsáss meg nekik, atyám; mert nem tudják, mit cselekesznek!”

— Ezt Jézus mondta, az ember; de Jézus az Isten „fölméne mennyekbe s onnan leszen eljövendő ítélni eleveneket és halottakat!” — s ez bosszúállás.

— S ez az, amit én megtagadok! A legdicőbb emberből csináltak egy Istent, aki folytassa azoknak a sorozatát, akik lenyilázták Niobe ártatlan gyermekeit — bosszúból! Rémitő gondolat! Itélni a halottak fölött! Akiből már régen por lett; a porából élő fa lett, a fából hamu lett, a hamuból üveg lett! s hogy ez üvegdarabon egykor bosszút álljon valaki azért, amit emberalakban vétkezett!

Blanka összeborzadt az ifjú kitörésén. Az egy Istent vallók, ha kényszerítve vannak, fanatikusok.

Vajon ennek a hitbuzgóságnak nincsen-e valami próbaköve?

Blanka olyan hátraült a mellvéden, hogy Manassének figyelmeztetni kelle őt, hogy le ne essék.

— Vannak az Úrnak őrangyalai, akik vigyáznak rám.

És meg akarta tudni, hogy vajon közcl van-e „egy”.

— Én ma egy névtelen levelet kaptam, s miután oly ténycet tartalmaz, amiket csak ön tudhat: a legelső gondolatom az volt, hogy ezt ön írta.

— Bizonyára nem írtam a hercegnőnek levelet soha.

— Olvassa el, kérem.

És azzal odanyújtá Manassének a reggel kapott levelet.

Ah, hogy gyulladt ki az egykedvű arc a levél olvasása alatt! Hogy támadtak fel az égő lángfoltok a homlokon, hogy vonaglott át arcának minden vonásain az az indulat, ami az istenek bűne s az állatok erénye!

A mártírok megbocsáthatták azt, amit önmaguk szenvedtek; de ha szerettek valakit, megbocsáthattak-e azért, amit az szenvedett?

Manassé ujjai között összegyűrődött az a levél, mintha mindazok benne volnának, akiknek terve oda van írva; oly tekintetet vetett Blankára, mintha kedve volna őt megragadni, és vele együtt e százötven lábnyi magasból alázuhanni.

Azonban hát, mi joga van neki bosszút állni Blankáért ugyanazon az emberen, akin nem állt bosszút — Annáért?

Anna: testvér; tehát szeretett nő! — Egész élete meg lett mérgezve azon ember által: és Manassé mégis azt mondhatta: „mi nem szoktunk bosszút állni!” holott annyira módjában van az, hogy arcának felé fordításával elűzheti ez embert a helyéről. S mi neki Blanka? Egy álomkép! — És az álomkép mégis jobban uralkodik rajta, mint a családi bű?

Jobban!

De azért az alapgondolat mégis ingatlan marad. — Ha tiltva is a bosszú; de a védelem kötelesség azok iránt, akik — azt nálunk keresik.

Manassé visszanyújtá a levelet a hercegnőnek.

— Kitelik tőlük — dörmögé mély hangon.

— Cagliari herceg már itt van.

— Tudom. Találkoztam vele. Megszólított és megköszönte, hogy nejét pártul fogtam a nagyheti ünnepélyek tolongásai közt.

Blankának nagyon jó volt a veres napernyő verőfényében lenni: nem látszott meg, hogy arcába szökik a vér.

— Ma reggel meglátogatott — monda Blanka. — Nagyon kegyes volt. — Megköszönte, hogy nem használtam fel kényeszerített távollétét pörömnek eldöntésére s ígérte, hogy ő is kegyelemért fog folyamodni a legmagasabb helyre, s úgy tekint, mint atya leányát. — Pedig az ő helyzete most erősebb. A kúria ügyeit oly kezek vezetik, amik őneki kedveznek.

— Ezt is tudom.

— Kitől?

— Óh, nekem vannak széles összeköttetéseim. A házigazdám *csizmadia*. „Messere Scalcagnati” egész nap a piacon ácsorog, s annál fogva be van avatva a magas politikába s engem minden este informál a nagy változásokról a Vatikánban.

A hercegnő felkacagott. Mint valami égi zene hangzott e csengő asszonynevetés e komor romtömeg között. Egy nő, aki elneveti magát, amíg a szédületes mélységbe és még szédítőbb balsorsába alátékint. Hanem hát, ha a szív húrjai művészükre akadtak, az úgy játszik rajtuk, ahogy akar. Most nevetni kellett azon, hogy Manassé leghitelesebb diplomáciai tudósításait a csizmasarkak nagy mesterétől szerzi be. Aztán egy kis öröm is vegyült belé: Blanka megtudta e névből, hogy Manassé még mindig ott lakik azon a szálláson, aminála föl van jegyezve.

Azután nagyot sóhajtott s összetette kezeit ölében.

— De hát, Istenem! én nem viselek senkivel háborút. Én, kegyelmet kértem s bízattva lettem vele.

— Hercegnő! A hajósok elutaznak az északi passzátszéllel, s aztán megvárják a déli monsun-szelet, azzal meg visszautaznak. Pedig a szél az Isten lehelete.

— Tehát az emberi szó sem más, mint lehelet? Az oltár előtt adott eskü: csak lehelet? A papi áldás csak lehelet? A trónról lehangzó kegy, a nép üdvkiáltása: mind, mind, csak lehelet a légben? Ah, ne mondja ön! Ne akarjon ettől a hitemtől megfosztani. Ha ön azt mondaná valakinek: „én tégedet megvédelek!” — mikor az hivatkoznék rá: „váltsd be hát szavadat!”, nem felelné azt neki: „csak hangos lélegzetrohám volt!”

Manassé reszketett; pedig verőfényes hőség volt körül.

— Hercegnő — szólt halk, szaggatott szóval —, én nem állhatok ön és ellenségei közé; mert akkor az árnyékom önre esnék s az ön alakját nem szabad semmi árnyéknak elhomályosítani! — De kezébe adhatok önnek egy eszközt, — amivel ön maga megvédheti magát az ellen, — amivel fenyegetve van.

— Azt még jobban szeretem.

— Ha el akarja ön azt érní, hogy azon ember, akitől fél, aki önt üldözi, úgy el legyen öntől taszítva, hogy soha ne is közelíthessen többet, akkor várja be, amíg az elmondja azt az ajánlatot, amitől ön retteg, akkor felelje neki ezt: „köztem és ön között kánoni akaddly van, házasságsemmisítő, melyet a titkos instrukció tizennegyedik szakasza meghatároz.”

— Mi az a 14. §?

— Azt ő nagyon jól fogja tudni, mint ahogy tudom én. Folytatása nem lesz a párbeszédnek. — Amint ön e szót kimondta előtte, el fog tűnni az ön közeléből úgy, hogy soha nem fogja többé azt a helyet keresni, ahol ön jár.

— Ah, hisz ez varázslat lesz! — Ez csodatétel!

— A siker *okát* talán sohase fogja megtudni a hercegnő;

se a seb mélységét, — amit e szóval ütött valakin, — nem a megaláztatás fokát, amelybe őt letaszítja. — Hanem azontúl aztán kegyelemre ne számítsen ön többé: — kérjen ítéletet s legyen rá készen, — hogy az nagyon terhes lesz.

— Köszönöm! — monda Blanka, egész forró kezét nyújtva Manassénak, kinek keze oly hideg volt most, mint a jég. — „N'en parlons plus!” (utánzá a herceg mondását) s azzal, mintha csak ezért jött volna, könnyedén odatelepedett a kőre, — mely előbb Manassénak szolgált ülőhelyül, s elővéve albumát, — elkezdé az előtte levő kész képről lemásolni a Colosseum vázlatát; nem is kérdve előbb, hogy szabad-e ily flagráns jogsértést elkövetni a művészi tulajdonon. — A kész rajz után lemásolni már természetesen könnyebben ment, mint az élő természetről, mely „fut” a dilettáns festő szeme elől.

Manassé odaállt a háta mögé s nézte — talán nem is a képet.

Egy helyen valami hibát ejtett Blanka s kérte Manassét, hogy igazítsa ki.

Az ifjú kezébe vette az iralt; — de úgy reszketett a keze, hogy csak fűrészvonalakat tudott vele csinálni a papíron.

— Ecsethez vagyok szokva, az iral nem áll a kezemben — menté magát.

A hercegnőnek tehát a maga erejéből kellett elkészülni a vázlatával, ami sokkal több időt vett igénybe, — mint ha segített volna neki más, — úgyhogy ezalatt az ősrégészeti társaságnak teljes ideje volt minden föld alatti rejtekét összejárni a Colosseumnak s ismét napfényre kerülni. — A hercegnő csak akkor riadt fel, mikor már odalent zajosan kezdtek keresni az eltűntet. — Szerencséje, hogy éppen azon az oldalon bukkantak föl, ahol rajzolt, onnan nem láthattak föl rá.

— Sietek! Azt hiszik, hogy elvesztem. — Ah, haha! — szólt galambnevetésre fakadva, amint észrevette a nyakába akasztott oroszlánfog kocsánfűzért. Majd szépen kinevetnének, ha ezzel a nyakláncsal mennék eléjük.

S azzal levette a nyakából a pimpimparé-láncot, s letette arra a helyre, — ahol ült.

Aztán egy búcsúüdvözlés után futott vissza a sötét boltzatok alá, mik a karzatokat a lépcsőkkel összekötik.

Manassé utánanézett, míg alakját tündökölni látta maga előtt. Minden karzatnál újra előtűnt az; — mindig kisebb volt; — mire leért az arénára — már csak akkorának látszott, mint a mesebeli másvilág parányi lakói.

Minek legyen az ember szerelmes egy másik világ tündér lakójába!

Hanem azért Manassé mégis összerakta az otthagyt virág-lánc karikáit s eltette a keblébe.

A társasághoz visszatért hercegnő pedig közszemlére bocsátá az albumába fölvett vázlatot, melyért aztán sok magasztalást kellett eltűrnie.

Még Dormándyné maga sem vette észre a nagy kedélyváltozást a hercegnőn, — az idejövetel és az eltávozás időköze alatt.

Blanka úgy volt most, mint mikor egy gyermeknek, aki félt egyedül maradni otthon a háznál, az apja átadta bátorság-élesztőül a töltött fegyverét. Az most maga kívánja, hogy bárcsak jönne hát az a rettegett rabló, hogy fegyverét kilőhetné rá. Semmi kétsége felőle, hogy az a fegyver okvetlenül megöl egy óriást is, s bizonyosan célba talál. Nem fél már az egyedüllettről, a sötét szobától, az éjjeli titokteljes hangoktól. Jöjjön, akinek kedve van kísérteni. Itt a fegyver.

Egész kedélyhangulata megváltozott a túlbizakodottságban. Dévaj, jókedvű lett.

Már a hotel kapujánál elkezdte az enyelgést a vendéglős irányában, ki eléje sietett azzal az örvendetes hírrrel, hogy itt volt őexcellenciája, a „conte”.

— Miféle gróf?

A kapus előadta a látogatási jegyet. Vajdár Benőé volt.

Blanka nem ráncolta össze szemöldeit; elmosolyodott.

— Hisz ez nem gróf.

— Engedelmet — szólt a maître d'hôtel. — Az udvariasság előtt minden ember gróf, addig, amíg be nem bizonyítják, hogy nem az.

Blanka nevetett.

— Mint ahogy a törvény előtt minden ember becsületes ember addig, amíg be nem bizonyítják róla az ellenkezőt. No, hát csak küldjék fel hozzám azt az urat, ha ismét eljő.

Fölvezették aztán a pompásabbik szállására. Nagyon meg volt vele elégedve. Az előszobájában egy kövér, jól kiberetvált

bérszolga *bertáfol*t aranyosveres egyenruhában; ahhoz is volt egy tréfás szava.

— Önt én nemzetőr ruhában láttam húsvétkor. Azt gondoltam elment a csatatérre.

— Hercegnő — felelt a tréfa-kész olasz —, itthon is kell valakinek maradni, aki az osztrákok kabátját kiporolja.

Ez nyilván Gábor úrra célzott, aki a hercegnőt fogadta, legalább az magára vette az élcet s nem késett a megoldással.

— Cospetto! Porolják biz a tieteket azok az osztrákok a Pó mellett.

A hercegnő azután rendeletet adott a bérszolgának, hogy hozassa föl számára a villásreggelijét: teát, vaját, osztrigát, tengeri rákot és lúdmáj-pástétomot és sherryt hozzá.

— Nem tart ön velem? — kérdé hamisan Gábor úrtól.

Az visszaretent.

— Hercegnő! kész vagyok önért a Vezúv torkába lemenni, ágyú-keresztűzbe rohanni; de egy asztalt, amely azokkal az ételekkel van megrakva, amiket a hercegnő elősorolt, meg nem ostromlok, ha hátulról belém kartácsolnak is.

— Jól van, hát fölmentem önt a mai napra s eleresztem a „Falconé”-hoz gulyáshúst enni. Ugyan vigye el a szegény Dormándynét is egyszer magával.

A szóke szépség készen volt rá.

— Tudja ön, légyottom van, mely nem kíván tanúkat — s úgá ravasz mosollyal Blanka — mire Gábor úr visszahőkölt. Akkor aztán megmutatá neki a tenyerében összegöngyölített névjegyét és csalfán kuncogott.

— Vagy úgy? — mondá Gábor úr egészen megnyugtatóan; s aztán karját nyújtá Dormándynénak, hogy elvezesse Falconéhoz, ahová sietni kell, mert különben nem kap az ember jó helyet.

— Kit vár a hercegnő? — tudakolá tőle, amint az ajtón kiléptek, a szóke szépség.

— Hát csak azt a Vajdárt!

Ezt várhatja. Ez csak ellenség. S a pártfogók, gyámok és gondviselők nem azért vannak a világon, hogy az embert az ellenségeitől megvédelmezzék; elég, ha a jó barátaitól megvédelmezzik.

A hercegnő, amíg a reggelit felhozzák, a fodrásznőért küldött, azután a komornát hívatta: újra öltözött. Szép akart lenni. Azaz, hogy másformán szép, mint eddig.

S valóban, amint készen volt a toalettjével s megnézte magát a földig érő velencei tükörben, magának is feltűnt e változás. Karcsú alakja a csípőn alól érő derék miatt sokkal magasabbnak látszott: emelte azt még a feltűzött büszke hajfonadék is. Arcvonásait máskor a folytonos csüggettség, félelem lankadtakká tette, most az elbizakodottság egy kis erőteljes gömbölyűséget kölcsönzött neki, s maga az arcszíne is más volt, mint tegnap. A délolaszországi napnak elég volt egy délelőtt az arcára sütni ellenőrzetlenül, hogy azt valami egészséges aranyozással futtassa be.

És amiről legkevésbé ismert magára, az a szemében ragyogó tűz. Honnan vette ő mindezt kölcsön?

Attól a fegyvertől, aminek birtokába jutott.

„Az instrukciók 14-ik kaccsa!”

Mit bánta ő, mit kérdezte ő, hogy mi lehet a tartalma ennek a kaccsának. Elég volt neki azt tudni, hogy ilyen van. „Ő” mondta, hogy ilyen van; tehát van. — Mit bánta ő, hogy mi lesz a következése annak, ha ő erre hivatkozni fog. Harag, perpatvar, vagyonvesztés, elítéltetés. Elég volt azt tudnia, hogy van egy ércbe vésett sor, egy letörülhetlen sor, mely azt parancsolja, hogy az az ember, aki őt szenvedélyével üldözi, akit ő gyűlöl — őt nőül ne vehesse. — Hogy ez a parancs benne van abban a §-ban, az bizonyos. „Ő” mondta, hogy ott van, tehát ott van. Ez megvigasztalta egészen. — Körös-körül betakarva érezte magát általa s elbizakodott lett. — Alig várta, hogy jöjjön már az az ember.

A komornyikká öltözött férfi jelenté, hogy az étszobában fel van adva a reggeli.

Blanka máskor annyit szokott enni, mint egy betegnek készülő gyermek; most olyan étvágya volt, mint egy betegségből felgyógyult gyermeknek, aki siet helyreépíteni azt, amit elmulasztott. — Rendkívül ízlettek neki az ingyencégek.

Mikor javában szedegeti ki az ezüstvillácskával az osztrigákat természetes csészéikből, jelenti a komornyik, hogy itt van az az úr, aki mindaddig gróf, amíg ki nem sül, hogy nem az.

— Hadd jöjjön be!

Azért Blanka nem zavartatta meg magát az étkezésben.

A „szép” ifjú belépett.

A helyzet, amelyben a hercegnőt lelte, úgy látszott, hogy nem talált bele a tervébe. Reggelizőasztal mellett; körülé sürgölődő egyenruhás inassal. — Ez leront minden pátoszt.

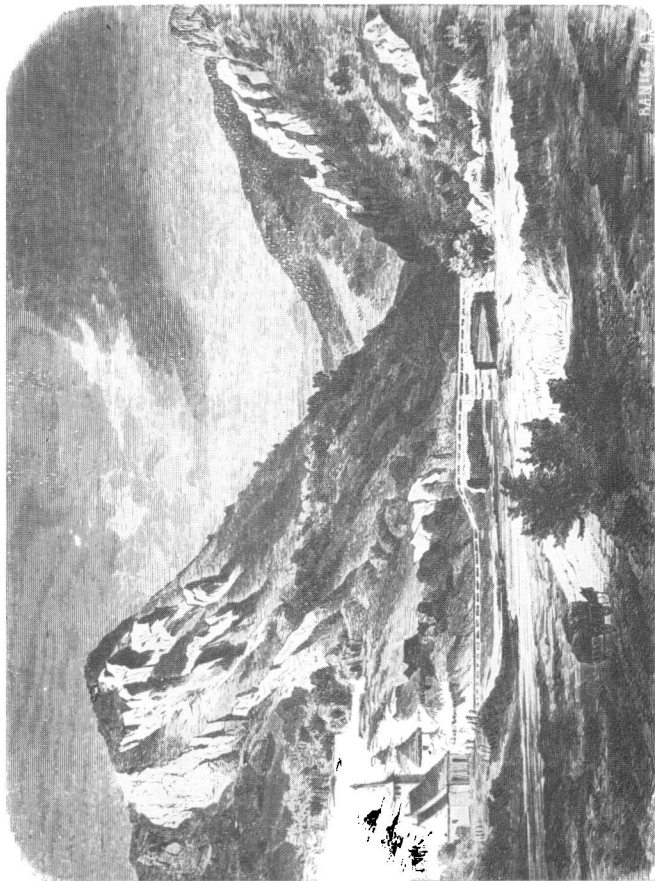
— Ugyan kérem, adjon egy székot ez úrnak! — mondá Blanka a bérszolgának — s mintha szórakozottságból tenné — *magyarul*, mire az nagyot bámult. — Ah! most elfeledtem, hogy az olaszok nem tudnak magyarul. — Grazie! — (Kedves zavartan mosolygott.) Üljön le, uram. Megengedi, hogy reggelizésemet végezzem? Az alatt értekezhetünk. Ez az úr egy szavunkat sem érti; olyan mintha négy szemközött beszél-nénk.

Ez metaphysice áll, de physice nem. Az olasz a magyar szöveget ugyan nem érti meg, de a melódiát fel tudja fogni; a párbeszéd mimikai része pedig egészen elesik, ha néző van jelen.

Vajdár hamisan fogta fel a helyzetet. Azt hitte, a hercegnő fél tőle, hogy a régi iszonyat hatása alatt áll, ha őt látja; azért tartja maga körül a bérszolgát, s ez még táplálta rossz indulatait. Akitől félnek, az hatalmat gyakorol. Pedig csalódott.

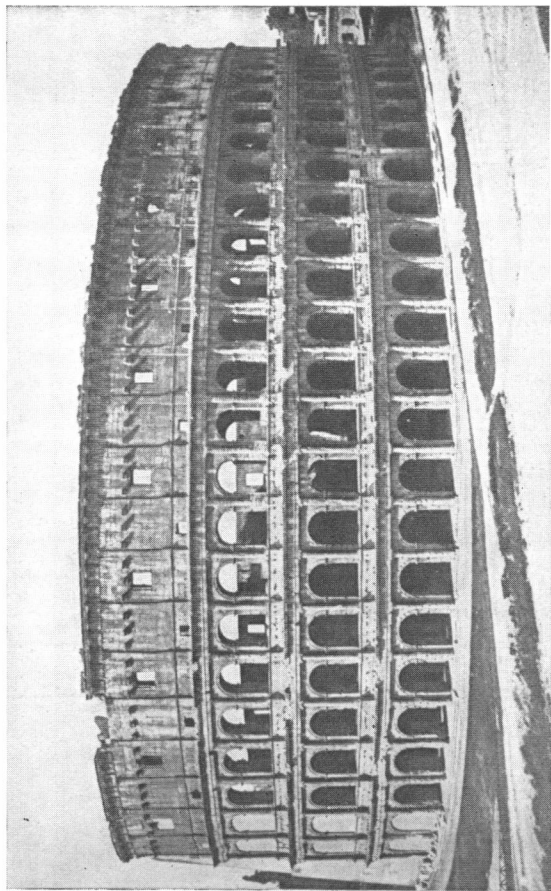
Megnyugtató szóval akarta kezdeni.

— Olajfalevéllel jövök önhöz, hercegnő.



A borényi hid (Orbán Balázs: Székelyföld leírása c. művéből)

IV.



A Colosseum Rómában

Erre a hercegnő hátrahajolt az inashoz.

— Igen! Beppo. A pincér elfelejtett olajbogyókat feladni, amit nagyon kedvelek. Kérem, legyen olyan jó, csengessen neki. — Azután látogatójához fordult: „figyelek, uram.”

Vajdár megütközött a hangon és beszéden. A hercegnőnek az ő olajfa leveléről nem annak a metaforai értelme, a békekötés jut eszébe, hanem a becsinált olajbogyók.

Már maga a helyzet, hogy egy hölgy eszik azalatt, amíg egy férfi beszél hozzá, nagyon egyenlőtlené teszi a küzdelmet. Minden tényér egy redoute. A beszéd versenytársra talál a csemegében. A jóízű falat paralizálja a hatásra szánt rétori frázist. A hölgy fogai alatt ropog valami, s ez bizonyítja a közönyt a beszéd iránt. S ez nem gátolja abban, hogy minden váltott tényért és pohár vizet kegyteljes leereszkedéssel köszönjön meg annak a bérruhás szolgának, aki a napi zsoldért vette fel háza cselédjelmezét. Míg a ház benső mindenese az előkelő felszemnézés egész hideg súlyát érezheti.

Vajdár leült az odatolt székre s közelebb húzta azt.

— A herceg, ígérete szerint, követni kívánja a hercegnőt a kegy útjára. Elküldte általam a legmagasabb helyen átadandó folyamodást, hogy ismertessem azt meg.

— Úgy hiszem, latinul van; s azt én nem érteném meg.

— A magyar szövegét felolvashatom.

— Fölösleges. Amily bizonyos vagyok afelől, hogy a magyar szöveg hű fordítása az eredetinek, oly bizonyosan hiszem azt, hogy az eredeti rám nézve a legelőnyösebb. Vegyük felolvasottnak.

Vajdár gondolta magában: „a hercegnő rövidíteni akarja az értekezletet s hosszabbítani a reggelit, hogy a kettő egymást kitöltse. Csalódik. Mert nem fogja kifutni.” — Az okmányt letette a hercegnő asztalára.

— A herceg úgy akar elválni hitvesétől, mint atya leányától.

— Ezt magától is hallottam.

— Jóindulatával akarja környezni továbbra is a hercegnőt.

— Amire hálás szívvel gondolok.

— A békés megegyezésnek néhány prózai pontja is fordul elő.

— Azokhoz én keveset értek.

Vajdár más iratcsomót vont elő oldalzsebéből.

— A hercegnő móringleveléről van szó. A herceg nejének a házasságkötéskor egymillió ezüstforintot móríngolt.

— Nem tudom. Bátyáim készítették a házassági szerződést. Én csak aláírtam; azt sem tudom, mi van benne.

— A válóperben ez is lényeges kérdést képez. Ha a nőnek kedvez az ítélet, akkor az egész móríngot megkapja; ha ellenére szól, akkor az egészet elveszti. A herceg ebben is kiegyezést ajánl. A móríng nem fizettetnék ki, hanem a herceg azon összegtől járó hatos kamatot holtig tartó évi járadékul rendelné a hercegnőnek. — Megelégteli-e ezt hercegnő?

— Nagyon soknak találom.

— A herceg büszkeségét keresi abban, hogy elvált neje az őt megillető fényben tündököljék a világ előtt. Még többet

is ajánl. A hercegnőnek átengedi palotája felét, hogy abban lakjék.

— Hogyan?

Vajdár kapott rajta, hogy végre mégis adhatott föl egy olyan témát, melyet a hercegnő nem ért meg rögtön, nem mondja rá, hogy jól van. Ebből lehet hosszas értekezést szőni.

Hancem a hercegnő étvágyának sem akart vége szakadni. Már meg azokat az apró kis piros retkecskéket kívánta meg, amiket „római szentelt retek” cím alatt hordanak szét a hívő világba, s amikből egy csomóval, ha egyenkint meg akarja az ember mind hámozni, igen szép időközt be lehet tölteni.

Vajdár egész építész lett; hogy szemléletileg fölfoghatóvá tegye a dolgot, közelebb kellett húzódnia a hercegnőhöz s a kezében tartott okiratok gyakorlati segélyével megmutatni az asztalon, hogyan képez a Cagliari szögletpalota egy kettőszárnyú görög π betű alakú építményt, melynek két külön kapubejárata, külön lépcsőzete van. Az egész egyenlő két részre van osztva, amik közt az összeköttetést egy, az udvarán keresztül épített, fedett karzat képezi, melynek a nő lakosztályához vezető ajtaja azonban be van falazva. Maga a palotához tartozó kert is kőfallal és afölött vasráccsal kétfelé van osztva két külön kertész gondja alatt. Éppen így el vannak választva az istállók és az udvarok; úgy, hogy a kívülről egynek látszó palota tulajdonképpen két egészen különálló épület, melynek összekötő csarnokát a bennlakó férj és feleség, amikor tetszett, kinyitatta, amikor nem tetszett, befalaztatta.

A hercegnő utoljára azt mondta rá, hogy azt sem bánja.

— Tehát, mikor Rómában fogok időzni, akkor a Cagliari-palotába szállok; de remélem, ez nem tesz annyit, hogy örök időkre Rómában kell laknom.

— Azt hiszem, hogy most egyelőre huzamosb ideig fogja azt tenni a hercegnő; anélkül, hogy valaki kényszerítené vagy csak rábeszelné is erre.

— Pedig haza akarok menni Magyarországra. Azt tudja ön, hogy nekem saját birtokom is van.

— Azaz hogy családi hitbizomány.

— Az nem tesz különbséget; püspök nagybátyám végrendelete nem köt hozzá más feltételt, mint hogy római katolikus maradjak. Én szándékozom a nyarat a bánáti uradalmamban tölteni.

— Azt nem teheti a hercegnő; azon egyszerű okból, mert a kastélyát leégették a rácok.

— Leégették? Erről nekem tisztartóm nem írt semmi.

— Amire megint igen jó oka volt neki; miután őt magát meg a saját háza küszöbére fektették s ott vágták le a fejét.

Még ez sem rontotta el a hercegnő étvágását. Nagyon jónak találta a szardíniákat. Vajdár azt olvashatta az arcáról, hogy nem hisz el tőle a hercegnő semmit, akár jót, akár rosszat beszéljen.

— Lángba készül borulni az egész világ, hercegnő: s higgye el nekem, hogy ez az utolsó sziget, ahova azok menekülhetnek, akik nem akarják a hajukat elperzseltetni. Egyedül Róma a béke szent helye.

— Amiről tanúskodnak a Cagliari-palota ablakaira felrakott vastáblák. És mit gondol ön, szabadságomban állna nekem, akkor saját magamnak választani meg új környezetemet?

— Minden bizonnyal. Azonban a hercegnőnek saját érdekében fog állani, hogy olyanokkal vegye magát körül, akik ez ország nyelvét értik s szokásait ismerik.

— S eszerint, ha mostani házasságunk feloldatnék, s ha nekem ismét kedvem jönne férjhez menni, rajtam függene-e, hogy ízlésem szerinti férjet válasszak?

Ez már sok volt! Ez anyyi, mintha a kalitkába zárt tigris előtt valaki nyers húst szeletel.

— Kétségtelenül, hercegnő — dörmögé fogai közül Vajdár, dühös pillantásokat vetve a hercegnő széke mögött álló inasra.

Most a hercegnő egyszerre megváltoztatta a harcmódorát.

Meg akarta mutatni ellenfelének, hogy ki mer lépni sáncai közül s őt a nyílt síkon szembe várni.

— Caro Beppo. Hordja ön el az asztalt, s aztán, kérem, maradjon künn, míg nem hívom, s addig ne jelentsen be senkit.

Most tehát egyedül maradtak. Nem gátolta Vajdárt semmi, hogy beszélje el, mit tud még.

S Blanka oly merész volt, hogy egy percre felállt a tükör előtt, megnézte magát deli módon, ha elég szép-e.

S aztán még ő előzte meg a támadást.

— És mind e kedvező fordulatot önnek köszönhetem, nemde?

— Nem dicsekedés tőlem, ha azt mondom, hogy „igen”
Ön ismeri a herceget. Neki több szeszélye van, mint Caligulanak. Őt tanulmányozni kell. Vannak rossz órái, amikor egy angyalt képes belefajítani a sárba; máskor meg az ellenségeit keresi föl, hogy titokban jót tegyen velük. Ön ellen majd határtalan dühöt árult el, majd meg a vezeklésig menő bánatot; majd gyilkolásra, majd meg öngyilkosságra volt ösztöne. Majd az az ötlete volt: hogy önnek pokolgépeket, mérgezett bokkrétákat küldjön; majd meg az, hogy felmenjen a velencei campaniléra vagy a bécsi István-toronyba s onnan leveesse magát. Némelykor aztán voltak olyan tiszta időközzei, amikor saját magáé volt; az igazi, nemes, lovagias, keresztyéni nagy lélek. Az ilyen drága napokat ellesni, azokat a hercegnő érdekében felhasználni volt az én feladatom. Hogyan teljesítettem, azt mondják meg ezen iratok. Csekélység volt-e e feladat: Cagliari herceget rávenni, hogy felejtse el haragját, nevetségessé tételét, sértett büszkeségét, férfiúi megaláztatását, hogy ide jöjjön, leküzdve ideges iszonyatát a lázongó csőcselék ellen, aki orgyilokkal fenyegeti s petárdákat hajigál az udvarára, s menjen térden azon fejedelem elé, ki hónapok előtt ajtót zárt előtte, — önért, az elváló nőért könyörögni —, azt ítélje meg a hercegnő maga, ki ismeri jól a herceget.

— Nem tagadom, hogy ez nehéz feladat volt — szólt a hercegnő —, annyiival is inkább, minthogy önnek még azzal a nehézséggel is kellett küzdenie, hogy legutóbbi találkozásunk óta huzamos ideig a rablók által foglyul volt tartatva.

Vajdár az ajkába harapott. Ez úgy hangzik, mintha irónia volna. Ezzel tán azt akarja mondani a hercegnő, hogy neki azt a feladatot teljesíteni természeti lehetetlenség volt. — De nem! Hol venné magát az irónia ez együgyű gyermekszívben? Ez ártatlan arcvonások között nincs helye a gúnynak.

Blanka sietett a rossz hatást jóvátenni rögtön.

— És azt a fogságot is énmiattam szenvedte ön?

A hangban részvét volt átérezhető.

Vajdár azt hitte, hogy lehet merni valamit.

— Ah! ez az én szenvedéseim legkisebbike.

A hercegnő mondá:

— Nem fogok önhöz háládatlan lenni.

A hangban hév volt és bensőség.

— Hallgasson rám, uram. Ha ez az én fájdalmas ügyem akként lesz megoldva, ahogy ön azt nekem előadta, s ami nagy részben az ön műve volt; én mindazon javadalmakat, az egész évdíjat, amit a herceg számomra szánt: hű fáradozásaiért önnek engedem át; magamnak nem tartok meg mást, mint arany szabadságomat.

Vajdár arca kigyulladt. Jó színész volt: el is tudott pirulni, mikor arra került a sor.

— A hercegnő megtartotta a régi megvetés hangját egy nyomorult iránt, ki szemeit az elérhetlenek után meri föl-emelni. Ez bűnöm és egyúttal erényem is. Ha a hercegnő minden vagyonát nekem adná s még azon felül ezt az egész világot: még akkor sem adna nekem semmit. Mindezt nem fogadnám el cserébe egy nyájás, jó szava helyett. Vakmerőség tőlem, ami után törekszem, de a szenvedély mindenre jogot ad. Ön ismeri a gigászok regéjét, kik hegyeket hegyekre rak-

tak, hogy az istenek közé feljussanak. Én képes vagyok hasonlót tenni.

A hercegnő kíváncsi volt megismerni azt a Peliont, Ossát, amik az Olimpot ekként megközelítik, s Vajdár kiolvasta kérdő tekintetéből ezt a kíváncsiságot.

— A hercegnő nem nézne le engem, ha rangjabeli volnék. Az fogok lenni.

— Szerencsét fogok kívánni hozzá.

— A herceg azt ígérte önnek, hogy ha megszűnik férje lenni egyezés, kibékülés szerint: akkor atyja fog lenni. Nekem is azt ígérte.

— Hogy önt fiává fogadja?

— Hogy engem fiává fogad.

— S ugyan mi oka lehet rá?

Vajdár eltakarta fél kezével arcát. Szeméremérzetével küzdött.

— Ne kívánja a hercegnő, hogy szegény jó anyám szégyenét bevalljam s helyette piruljak. Ő szerencsétlen volt. Balsorsának szülötte én vagyok. S kinek e balsorsot jóvá tenni kötelessége, — az a herceg.

Blanka egymásba csapta tűz ujjait, ami azt is fejezhette ki, hogy fölöttébb meg van lepve e fölfedezés által; de ilyenformát is fejezhetett ki, hogy „óh, te országos gazember! Képes vagy az édesanyád tiszteletre méltó hamvait meggyalázni, hogy becsületes származásod helyett egy hercegi korcsnak hazudhasd magadat!”

— Ez valóban érdekes és meglepő fordulat ebben a mi regényünkben! — mondá a hercegnő csaknem pajkos kedvcsapongással. — És én ezt annyival inkább valószínűnek tartom, mert már láttam négy vagy öt drámát, aminek ugyanez a kifejlődése. „Nincs a kisujjad kitörve a bal lábodon?” — „Igen!” — „Úgy az én fiam vagy!” — „Nincs a nyakadon hátul egy nagy anyajegy?” — „De van!” — „Hozd ide; te az én fiam vagy!” — „Hol kaptad ezt a kettétört érem egyik felét?” — „Haldokló anyámtól.” — „Keblemre fiam!”

A hercegnő tapsolt a kis kezeivel.

— Ez nagyon derék! Nagyon derék! Ezért mondta a herceg, hogy ha elválnék, csak változni fog a viszony közöttünk, nem megszakadni. Ezért ajánlotta hát fel jövőendő lakásomul palotája felét. És így nekem még a Cagliari-címről sem kellene lemondanom. Mily meglepetés ez!

Vajdár csakugyan elhitte, hogy egy könnyen hívő gyermekkel van dolga, aki meg hagyja magát fogni együgyű mesékkel.

— És már most érteni fogja a hercegnő, honnan vette az én lelkem kölcsön azt a vakmerőséget, hogy elinduljak üldözni a holdvilágot s lessem azt a láthatáron, hogy elfoghassam, mikor feljön.

A szép holdvilág azonban még nem volt elfogva.

Mikor már minden meg volt neki magyarázva, akkor elővette oldalzsebéből azt a ma reggeli névtelen levelet, amit előbb ki kellett simítania a térdére fektetve; mert bizonyos kézben nagyon összegyűrődött, sőt egy olajfestékes hüvelykujjnak az önlenyomata is ott maradt rajta.

— Ugyan kérem, olvassa el ön ezt a levelet és magyarázza meg még ezt is.

Vajdár, amint elolvasta azt a levelet, akkor vette csak észre, hogy ő a színleg hátráló ellenség által egy valóságos tűzakna fölé engedte csalni magát s most mindjárt a levegőbe röpítik.

— Itt teljes hadikészülettel vártak rá!

Vakmerősége még most sem hagyta el. Tökéletes gonosztevő volt. Arca elsápadt az ijedségtől és bosszúságtól; hanem azért nyugodt maradt.

— Ügyetlen bohózat az egész! — szólt, az asztalra vetve a levelet.

— De kinek lehetne érdekében — az én rovásomra ilyen bohózatot kigondolni?

— Azt is megmondhatom. Én ismerem e kézvonásokat. Ezt a levelet Caldariva márkinő írta.

— Caldariva márkinő? Hát ő itt van?

— Természetesen. A herceg nem utazik sehova nála nélkül.

— Mit bánom azt! — De ugyan mi oka lehetne Caldariva márkinőnek rágalmazni saját magát? És azután megakadályozni azt, hogy a herceg felesége lehessen. Erre igen nagy okának kellene lenni.

— S az ok elég nagy. — A féltékenység.

— A féltékenység? — kiálta fel bámulva a hercegnő, s egy tekintet az előtte álló arcára, megmagyarázta neki a többit.

Ez a szépsége tudatában elbizakodott, diadalmosolygó férfiarc haragra gyújtá vérenek minden cseppjét. Eszébe jutott, hogy ez az ember, aki egy pillanatban elég vakmerő az ő ura feleségének kérőjeként megjelenni, ugyanabban a pillanatban be meri vallani azt, hogy ő az ura szeretőjére nézve a féltékenység tárgya. S még mosolyog hozzá!

Ezért a mosolyért képes lett volna őt összezúzni!

Össze is zúzta.

Hol az a halálos fegyver? A „14-ik §!”

Már felhúzta a sárkányát; már rajta tartá az ujját a ravaszán.

— Uram! Én nagyon megtisztelve érzem magamat önnek ragaszkodása által. De hazudni nem tudok. Oktalan reményeket táplálni nem akarok. E tárgyról ma beszéltünk utoljára.

— S ha ez volna az egyenes föltétele a herceg beleegyezésének az egyértelmű eljárásba?

— Én a kegyelem útjához folyamodtam, s nem hiszem, hogy ahhoz a herceg beleegyezése kívántatnék.

— Tapasztalni fogja a hercegnő az ellenkezőt!

— És akármit fogok tapasztalni, én ígéretemet le nem köthetem önnek, miután jól tudom, hogy egy kettőnk között kötendő házasság a római egyházjog kánonai szerint eleve semmis lenne.

— Ah, a hercegnő tanulmányozta az egyházjogot? Ez éppen olyan hiba, mint mikor a beteg orvosi könyvet olvas.

A hercegnő bizonyosan a 10-ik §-ra emlékezik, mely megtiltja a fiúnak az apjátul elvált nőt feleségül venni; de nem olvasta tovább, ahol az instrukciók végén az mondatik, hogy amely házasság kegyelem útján semmisnek lőn nyilatkoztatva, az, mint soha nem létezett, akadályt nem képez.

Most azután egyenesen a mellének szegezte a fegyvert a hercegnő, oda a hetedik és nyolcadik borda közé, ahol a szív dobog.

— Én nem a 10. §-ra céloztam. Ami közöttünk akadályt jelöl meg, mely a házasságot semmissé, lehetetlenné teszi — az az instrukciók tizennegyedik paragrafusa.

Eldördült! — odatalált!

Mint a halálra sebzett tigris, ugrott fel helyéből a férfi, s kezével széke támlájára támaszkodott.

A vad düh, a rémület e kifejezésétől a hercegnő megrettent.

Mi volt ebben a fegyverben, hogy olyan halálosan talált?

A szép, mosolygó férfiarc hogy átváltozott egyszerre!

Mint mikor a pusztában lakó szent a hetéra képében csábító sátánnak arcához vágta a feszületet s arra az egyszerre visszakapta ördögi arculatát. — Ez egy tetten kapott gyilkos torzképe volt! E hátraszegett ajkakra, az összeharapott fogakra, a kígyóvá tekerült szemöldökre, a fehérüket feklről megmutató szemekre, e galvanicus mosolygásra sok álmában vissza fog emlékezni, aki azt maga elé idézte.

— Ki tanította önt erre? — kérdé vacogó fogakkal Vajdár, s ajkain megjelent az a kis fehér nyúlós csepp, ami az őrütek és dühödtek, a megrémültek beszéde közben szokott feltűnni, s vándorol a felsőajkról az alsóra s megint vissza.

A hercegnő rémülten lépett vissza előle.

— Ezt csak egy ember mondhatta önnek! — Tudom, ki az! — Bosszút fogok állni önön is! — De annak, aki önt erre megtanította, — üldözője leszek a földön és a sírban!

S azzal fölkapta az asztalról a békeokmányokat s kettéhasította valamennyit.

Aztán még egyszer megnutatta a hercegnőnek ijesztő arculatát s elrohant.

Beppo sietve jött utána a terembe, s úgy látszik, nagy volt a csalódása, hogy a hercegnőt nem találja vérében heverve, kilenc tördőfessel keresztüliszúrva.

— No, ezzel az úrral, akárki volt, nem szeretnék egy szűk utcában egyedül találkozni!

Blanka azt mondta Beppónak, hogy az eltávozott úr számára sohasem fog többé idehaza lenni, s azzal kiküldte azt, hogy egyedül maradjon.

Elgondolkozott azon, ami most itt történt.

Hogy egy férfi, egy kevély, büszke alak egyetlenegy szótól így megrettenjen. Hogy egy szó elég legyen azt a láthatár széléig elhajítani!

Tehát igaz volt, csálhatatlan volt, amit az a másik férfi mondott neki; — soha többet nem fogja őt e szó kimondása után *szerelemével* üldözni; hanem csak gyűlöletével. Így van az jól.

De az eltasztott azzal fenyegetőzött, hogy azon fog bosszút állni nemcsak a földön, de még alvó porában is, aki őt erre megtanította. Íme egy ember, aki kész üldözni még üveggé átlényegült alakjában is azt, akit emberalakban meggyűlölt!

Értesíteni kellene Manassét arról, ami megtörtént; figyelmeztetni, hogy veszély fenyegeti. Rómában „most” az orgyilok nagyon olcsó. Nemrég egy lapszerkesztőt szúrtak le íróasztala mellett. Itt ez az ellenbíráló.

De hogyan lehessen őt figyelmeztetni? Hátha minden ember kém, aki csak körülötte van; maga Beppo is. Hogyan tudhatná különben a herceg még azt is, hogy merre utazott a neje Manassé kíséretében.

A Colosseumban találkozásáról még ma nem tud senki; holnap már azt is megtudhatják. Kiben lehet bízni a szent városban, ahol mindent meg lehet kapni — borraivalért s ahol a hűség nem tart tovább, mint ameddig a borraivaló tartott.

Legelőbb azt kellett megtudnia, hogy mi volt a veleje annak a végzetes szónak.

Alig várhatta, hogy Zimándy hazajöjjön. Pedig ez is sietett. Kíváncsi volt megtudni a találka eredményét.

— Nos, hát? Mit végeztek, hercegnő? — volt első szava.

— Én nem kötöttem békét.

— S miért nem?

— Azért, mert a béke drágább lett volna, mint a háború.

— Akkor jól tette a hercegnő. És így félbeszakadt minden egyezkedés?

— Egészen elszakadt. — Nézze ön ezt a levelet.

Blanka a ma reggel kapott névtelen levelet odanyújtá az ügyvédnek.

Az elszörnyedt rajta. Dormándynénak is odaadták, hogy olvassa el. Az el akart ájulni.

— Pokoli gondolat! S én képesnek hiszem erre mind a hármat. Ezt a levelet szeme elé tartotta a hercegnő Vajdár uramnak?

— Bizonyosan.

— Azért rohant hát el innen olyan furibundusan.

— Ön már ezt is tudja?

— Még a kapus is arról beszél. Úgy rohant el, hogy csaknem megfogták a cselédek.

— Dehogy fogták, az ő zsoldjában vannak. — Holnap kiköltözöm ebből a hotelből. Kerestessen ön nekem egy magánlakást.

— Már van is. Rossi grófék kiköltöznek a követségi palotából s egy házat fogadtak ki. Nekem izentek, hogy ha a hercegnő meg akarná azt velük osztani, megférnének benne.

— Óh, annak nagyon örülök.

Pedig nem örvendetes dolog ez; mert Rossi kegyvesztett lett s vele együtt az egész mérsékelt szabadelvű párt elvesztette befolyását a Vatikánban: most aztán csak a két szélsőség huzakodik egymással: a reakció és a circolók.

Mit tudta a hercegnő, mi az a reakció meg azok a circolók? Ő csak arra gondolt, hogy meg fog menekülni kémeitől és üldözőitől s a baráti háznál még Manasséval is találkozhatnak.

— Most már kérni fogom önt, siettesse perünk eldülését.

— Hiszen éppen abban járok!

— Engedjen egy kíváncsi kérdést tennem. Ön a házassági titkos instrukciókat könyv nélkül tudja, nemde?

— Akár a miatyánkot.

— Emlékezni fog ön rá, hogy mit tartalmaz a 14-ik §?

— A 14-ik §? — Azzal hála Istennek nekünk semmi bajunk.

— Miért „hála Istennek” emiatt?

— Azért, mert a 14-ik § azt mondja, hogy semmis a házasság, ha az egyik házasságra lépő fél valamely oly büntetett követett el, aminek több esztendei fogság a büntetése.

Most már mindent megértett Blanka.

Manassé oly bizonyítékot tart a kezében, melyet ha föl akarna használni, bosszúja tárgyát letaszíthatná vele az aljas gonosztevők sorába, ahonnan nincs fölemelkedés. A pokolból vissza lehet még jönni, de az emberek megvetéséből soha. Az egy olyan börtön, aminek nincs ajtaja. Az egy olyan halál, amiből nincs feltámadás.

És Manassé nem akarja e rettentő bosszút végrehajtani halálos ellenségén. Engedi őt azzal a láthatatlan koporsóval, mellyel körül van zárva, járni a világban: csak egyszer–egyszer koccint egyet a koporsó födelén, figyelmeztetve, hogy aki halott, az járjon Istennel.

Ezért a démoni düh a megszegyenített arcán.

Azt nem tudja, mennyit bír a hercegnő az ő veszedelmes titkából. De azt bizonyosan kitalálhatja, hogy amit bír belőle, azt Manassétól kapta kölcsön.

Blanka, amely mértékben tanulta rettegni az egyik férfialakot, oly mértékben érezte a másik varázshatalmát növekedni lelke fölött.

Eddig Blanka csak vendég volt a sors asztalánál, akinek szabadságában áll lamentálni afölött, hogy hogyan tudja a szakács így elrontani az ételeket. Amint azonban a magányházhoz átköltözött, alkalma lett a tűzhelyhez is közel jutni s megérteni, hogyan készülnek azok a keserű falatok, amiket az az univerzális szakács — akit majd kormányznak, majd gondviselésnek, majd reakciónak, majd népképviselőnek, majd önralkodónak, majd forradalomnak, majd diplomáciának neveznek, — a szegény spártaiak közasztalára feltálat? — Rossiékkal itt mindennap érintkezett, kiktől csak egy korridor választotta el, s azoktól sokat megtudott, ami a világban történik.

Gábor úr nem költözött el a vendéglőből a hercegnő magán-szállására; bár hely lett volna ott a számára is elég. Mondhatta volna őszintén, hogy „megvallom az igazat: én tisztellem, becsülöm azt a derék urat, Rossit, de hiába, a korcsma csak korcsma!” az ember azt nem találja fel sehol, amit itt talál: azért maradok a vendéglőben, ahol mindent megkapok, amiért megfizetek. Ehelyett azonban azt mondta a hercegnőnek:

— Megvallom az „igazat”. Én ugyan már torkig vagyok a római vendéglőlakással; — de nem állhatom ki Rossi grófot, akit mindennap kellene látnom, s aki nem az én contentumomra való ember. Elismerem, hogy okos, felvilágosodott fő: tiszta, feddhetlen jellem, példátlan családapa. Ha elvtársam volna, büszke lennék rá; ha ellenfelem volna, örömetest együtt laknám vele; de egyik sem. Ő mindig békíteni akarja a küzdő

ellentéteket; ő mikor már a két tábor egymással meg akar ütközni, egyikről a másikhoz jár, hogy kibeszélje kezükből a fegyvert. Ha az egyikkel beszél, azt csitítja, ha a másikkal jön össze, azt kapacitálja. Szüntelen alkuszik, békéltet, transigál. Az ilyenek a legkiállhatatlanabb emberek. Szakasztott mása Adorján Manassénak!

Ha tudta volna, hogy milyen nagyon felverte a becsét azzal mind a kettőnek Blanka előtt!

— Én tehát a hercegő kegyes engedelmével továbbra is itt maradok: a leveleim is ide vannak már utasítva. Hanem mindennap teszem tiszteletemet és referálok az ügyünk mibenállásáról.

A hercegő aztán, amint közelebből megtanulta ismerni a diplomatát, kinek családja oly régi pártfogója volt: csakugyan rájött, hogy az ilyen ember nem ennek a világnak, s különösen nem „ennek” a Rómának való.

Ott már akkor nem volt más a küzdtéren, csak a két „vak óriás”: a reakció és a forradalom. Csak azt lehetett kérdeni, hogy vaktában melyik találja főbe a másikat; s ha a másikat nem, kit üt le vaktában. Bizonyosan azt, aki kettőjük közé áll.

E küzdelem képezte az ő ügyének mérlegét is.

Amióta a mérsékelt szabadelvűek befolyása megszűnt a Vatikánban, azóta e kettő közül az egyik várt a hercegnőre: — ha a feketék győznek, akkor őt becsukják egy kolostorba, holtig tartó vezeklésre; ha pedig a vörösek győznek, azok agyonverik Cagliari heceget is meg a válni akaró feleségét is, — azért, mert arisztokraták.

A külesemények hol az egyik hatalmat kerítik felül, hol a másikat. Néha egymáson henteregnek, hogy nem tudni, melyik van fölül, melyik alul.

A hercegnőnek gyakran meg kellett látogatni. **grófnét is, azon nagyhatalom követének feleségét, mely az osztrák nagykövet távollétében a Rómában levő osztrák és magyar

alattvalók ügyeire védnöki befolyást gyakorolt. Ezúton kapta a hercegnő a hazájából érkezett tudósításokat és pénzüsszegeket.

**grófnénál gyakran találkozott azokkal a nevezetességekkel, akik a politikai reakció szálait szőtték-fonták. A követ nevének termei voltak az ő jól ismert fészkek. S a rómainak az asszonyok számára is van töre, ha újában állnak. **grófnéról kényes természetű kalandokat híreszteltek el, amiknek nem volt ugyan semmi alapja, de amiket annál könnyebben elhittek, mert a grófné atyja színész volt s ő maga is leánykorában ünnepelt színésznő, s arra mindent rá lehet fogni. Képzeltetni az olasz nő (mert olasznak született) bosszúvágját a nép ellen, mely ilyen törszúrásokkal akar megsemmisíteni egy asszonyt!

Blankához **grófnő igen szíves volt s estélyeire meghívta barátnőjével együtt, kinek szőke szépsége, vidám kedélye s tiszta német beszéde „ezen termekben” sok hódítást szerzett. Jellemzi a grófnő estélyeit az, hogy ott az olaszok németül beszéltek; pedig a grófnő maga egy szót sem értett ezen a nyelven.

Egyszer tréfából azt mondta Blanka a szép Dormándynénak:

— Te még meghódítasz valami szép ifjú olaszt s az elrabol tőlem s akkor szépen egyedül maradok a világban!

Mire a szőke szépség így felelt:

— Hercegném, lelkem. Ha minden olasz összetenné minden erőit, s aztán minden hibáit a tengerbe vetné, így kínálna meg magával, mégsem hagynálak el tégedet érette.

A hercegnő nagyon meg volt hatva e ragaszkodás által. Egy hű szív hát mégis van, mely vele együttérez.

A világ pedig egyre zürzavarosabb lett.

Itt maradni a szép Rómában is kín volt már; hazamenni a jó Magyarországra is fájdalom volt már. — S az idő nagyon a nyárba haladt bele.

Egy napon nagy búsan állít be Blankához Gábor úr: sugárzott az arcáról a szerencsétlenség.

— Sehogy sem akar előre haladni az ügyünk. — Nem jött még rá a hercegnő az okára?

A hercegnő ezerféle okot gondolt; de egyet se jelölt ki, mint bizonyosat.

— Én már rájöttem. — Az én személyiségem az oka, amiért a hercegnő ügye szenved. Ez csakugyan nem volt a hercegnő ezer gondolatai között.

— Úgy van. A gát, amelyen fel vagyunk akadva, az, hogy a hercegnő ügyvédje protestáns.

Ez bizony meglehet, hogy úgy van.

— Ezen most csak két mód van segíteni: — vagy a hercegnőnek kell más ügyvédet vallani, aki a római egyházközséghez tartozik: ez a hosszabb út; — vagy pedig nekem kell rögtön áttérnem: — ez a rövidebb.

A hercegnő elcinte azt hitte, hogy Gábor úr tréfál s elkezdett nevetni.

Zimándy azonban megtartá ünnepélyes komolyságát, s mint aki meg van győződve áldozata nagyságáról, ünnepélyes lemondás hangján folytatá:

— Igen, hercegnő, én képes vagyok lemondani atyáim hitéről, tőrni az „egész világ” gúnyhahotáját, azért, hogy a hercegnő ügyét diadalra segítsem. Még ma megyek a bíbornokhoz, akin megfordul minden s felkérem, hogy legyen keresztapám.

Blanka most már látta, hogy ez egészen komoly állapot s kezdett elérzékenyülni.

— Ez lesz a döntő sakkhúzás az ön ellenségeinek cselszövényei ellen. Én ezt föltettem magamban — és végrehajtom.

— Uram, ez olyan adósság lesz rajtam, melyet sohasem leszek képes visszafizetni.

— Csak diadalra vezessen, s én megtalálom abban jutalmamat! — mondá a derék férfiú nemes pátozzal; amiért a hercegnő forrón megszorította a kezét, s még könnyezett is.

Mégis vannak jó emberek a világon, — akik az ügyefogyotakért még áldozatra is képesek!

Mikor a hercegnő ezt elmondta Dormándynénak, az meglepetést tanúsított arckifejezésében, s szavakban is igyekezett visszaadni azon nagyrabecsülést, mely az elhatározás folytán keblében Zimándy úr irányában keletkezett.

A jelzett áttérési tény csakugyan a maga szokott ünnepélyességével végbe is ment: még a lapok is nagy dolgot csináltak belőle, s senki sem kételkedett rajta, hogy a keresztapai ajándék a hercegnő perében hozandó kegyelmes ítélet fog lenni.

Rá egy hét múlva meg is hozatott az ítélet.

A házastársak elválasztattak; de úgy, hogy a hercegnőnek soha, Cagliari hercegnek pedig addig, amíg elvált neje él, új házasságra kelni nem szabad.

A hercegnő fölött tehát be volt csapva a koporsó. De egyúttal oly módon, hogy a koporsófödéllel Caldariva márkinő menyasszony-köntösének a szegélye is oda lett csíptetve. Az sem siethet az oltárhoz, amíg az a szegény élő-halott porrá nem omlik.

Ha volt valaki, aki bosszút akart állni mind a két asszonyon: célját érte.

Az ítélet többi része mellékes dolog. — Hogy Cagliari herceg köteleztetik tizenkétezer arany évdíjt adni Zboróy Blanka hercegnőnek (ki címét megtartandja), s azonkívül a Cagliari-palotának a Tiber felé néző osztályát örökös lakásul; hozományát és ékszereit kiszolgáltatni: ezen vívmányok már Zimándy úr diadalainak részei; mert hiszen jöhetett volna olyan ítélet is, mely Blankától még az évdíjat és palotát is megtagadja, s ezt tekintve mégse lehet mondani, hogy a hitváloztatás már e földi árnyékvilágban is meg ne termette volna gyümölcsseit.

Igaz ugyan, hogy egy súlyos fenntartás volt kötve e világi jók élvezetéhez: nevezetesen az, hogy Zboróy Blanka szüntelen Rómában tartozik maradni. Ez az ítélet természetéből

folyik. — Miután a másodszeri férjhezmenés meg lett tiltva neki, kellett gondoskodni a bírónak arról, hogy az elítélt nő kellő felügyelet alatt maradjon. — S ennek még leggyöngédebb módja volt az, hogy a Rómában lakásra köteleztetett; mert azt is teheték volna, hogy valami kolostorba utasítsák élethossziglan.

Azon idő óta, hogy a vendéglői szállását magánlakással váltotta fel a hercegnő, többé nem találkozott Manasséval. Ez bizonyosan került minden alkalmat az összejövetelre. Csak onnan sejtette, hogy még Rómában van, hogy egy napon Róssiéknál meglátta azt a festményt, melyet Adorján a Colosseumban készített: ott hallotta, hogy ezt most fejezte be a hajdani jó barát, s névnapi ajándéku küldte a grófnak, s hogy most egész lélekkel hozzáfogott festészeti tehetsége kifejtéséhez.

Az ítélet kimondása után aztán Manassé meg volt a hercegnőre nézve halva. Halva volt már őrá nézve az egész világ. Olyanná volt rá nézve átalakítva az egész föld, mintha egy ismeretlen planétába volna áthelyezve, melyben az ő fajához hasonló faj nem létezik: ahol ő maga csak egy párja nélküli csodának lézeng megértetlenül.

Egy nő, akinek meg van tiltva szeretni.

Tizenkilenc éves korában!

S milyen hosszú lehet még az élet!

És ezalatt sohasem szeretni! Nem álmodni, nem ábrándozni, nem reményleni!

Még ha bezárták volna egy kolostorba, könnyebben elviselhetővé teszik vala a sorsát. Ott zárt fal keríti el az emberiségtől, vasrácson keresztül látja csak a világot: körülvéve magához hasonló tört szívektől, azoknak a bánatában föloszthatná a magát. Csábító világi öröm nem kísérhetné többé. De meghagyták neki az egész világot, úgy ahogy áll, ahogy mozog, nő és fogy, csak éppen a napot vették ki belőle. Járhat, amerre tetszik; beszélhet, akivel akar; hanem azt mindenki

tudja felőle: oda van írva a két szemölde közé: „nem szabad szeretned!”

Blanka meghajtott fővel fogadta a csapást. Isten akarja így. Az egyháznak, a vallásnak ércbe vésett törvényei vannak, amik hatalmasabbak a természet törvényeinél. — Meg kell azok előtt hajolni. — Ezek a bírák csalhatatlanok s tőlük nincs feljebb hivatkozás sehová, senkihez.

Hiszen még ez az ítélet is jótétemény. Csak egy örömtől foszt meg; de ezer szenvedéstől szabadít meg. Most már nem üldözheti senki. Legfeljebb kémkedhetnek utána. Az pedig sikertelen áhítozás lesz. Blanka üvegfalú házban lakhatik.

Az ítélet kimondása után rögtön átköltözött a számára rendelt palotaosztályba s a nagy háztartásnak megfelelő cselelést fogadott. Jövedelme saját vagyona után is volt annyi, mint amennyi a herceg részéről meg volt számára ítélc, minden kényelmet megszerezhetett magának.

A palotával, melybe beköltözött, egészen meg lehetett elégedve. — Az a nagy Cagliari-építmény déli osztályából állt, melynek csak egy terme feküdt északnak, három ablakkal a piacra. A piaci homlokzat többi részét a herceg lakta, s a hercegnő lakosztályának hossza a Tiber-parton nyúlt végig, ahonnan az Angyalvárra és a Vatikánra lehetett látni.

A herceg lakosztályának kapuja a piacra nyílt, a hercegnőé a Tiber-partra. — Azontúl egy hosszú fal következett, melynek párkányát kihajló olajfák lombja s kúszó rózsák átnőtt sátorá takarta be, s e kertnek is volt egy külön vasajtaja, mely a hercegnő-lakta palotához vezetett. A kert belül hosszában kétfelé volt osztva egy magas fal által. A herceg palotájához tartozó kertbe egy lépcsőzetes fedett tornácon át volt a bejárás a nyugoti szárnyból: a hercegnő a maga kertjéhez egyenesen az udvarából jutott, mely a másik udvartól egy keresztbe épített karzattal volt elzárva. Ez a karzat, mint a H betű középvonása kötö össze a két szárnyat. Lapos kőfedele tele volt rakva délvirágokkal ófajansz edényekben.

E karzat bejárata el volt zárva: legalább a hercegnő lakosztálya felől határozottan el. A hajdani csarnokboltozat helyét nagyszerű márványkandalló foglalta el, kőfaragványain, bronzrácsozatán művészi kezek alkotásaival. — Azt onnan házbontás nélkül eltávolítani nem lehetett. — A kandalló hátulsó tűzlapját vastag damaszkozott vaslemez képezte, melyre arannyal kevert vörösrézből egy önmagát felgyújtó fénix alakja volt beverve. E hálóteremnek az utcára nyíló ablakai nem voltak áttörve: azok kifelé fülkéket képeztek, egyikben volt egy kosarat vivő canephora, a másikon egy furulyázó szatír. — Ahelyett egyetlen nyílása volt a kert felé, mely egy kis gömbölyű kiálló donjonba vezetett, azon volt három ablak, befutva virágzó indákkal.

Ez a „remeteség” lett ezentúl Blanka menedéke, ahol napjait egyedül tölthet — egészen egyedül.

Lelki barátnéja, a szép özvegy Dormándyné az ítélet kimondása utáni napon azzal a vallomással lép meg, hogy ő menyaszszony. Zimándy úr megkérte a kezét s ő nem tagadhatta meg azt. — (Tehát nem volt szükség valamennyi olasznak collective ösztetemi az erényeit.) — Itt Rómában fognak megesküdni s azután — nagyon természetes —, hogy haza fognak utazni Magyarországra. Zimándynak ott a hivatása s a nő tartozik követni az ő férjét. Ki vehetné nekik rossz néven? — Blanka lassankint aztán arra is rájött, hogy barátnéja és ügyvédje régen értették már egymást. Visszaemlékezett Manassénak egy-egy csipkedő célzására, ki e jó egyetértést észrevette, amikor Blanka még nem is álmódott felőle. Azt hitte, hogy őtet szeretik mind a ketten; pedig egymást szerették. De hát jól tették, igazuk volt.

Most már azt is kitalálhatta, ha kedve volt talányokat oldozgatni, hogy Zimándy úr miért határozta el magát arra a nagy áldozatra, hogy apái hitét megtagadja. Azért, mert Rómában másként meg nem esküdhetik Dormándynéval. Az ő kedvéért történt ez, nem a hercegnő peréért.

Vegyünk búcsút tőle s aztán hadd vigye magával a derék ember az áldást, a feleséget és a salláriumot.

Így maradt tökéletesen egyedül a „gyermekasszony” az örök városban. És szeretett most már egyedül maradni; és bezárva lenni. Örökké bezárva.

Megfogadta a parancsolatot, hogy szeretni többé nem szabad; olyan nagyon, hogy még nőt, jó barátot, de még egy háziállatot sem szeretett többé. — Cselédén kívül, akit megfizetett, mást nem bocsátott magához közel. Látogatóba nem ment sehova: azt hitte, akármely társaságba belép, ott e csendes suttogás támad mögötte: „la condannata!” (az elítélt nő). Ő sem fogadott el látogatást. Nem bocsátott magához mást, mint a gyóntatóját, aki hetenkint egyszer fölkereste, annak azután volt mit meggyónnia a hét főbűnök közül: „kétkedés a gondviselésben”, — „fellázadás az emberi igazság ellen”, — „tilalmas álmok az ébrenlét alatt”, — „irigylése a mások boldogságának”, — „imádkozni nem tudás”, — „gyűlölet az élet iránt” — Vezeklésre méltó bűnök.

Majd meg fogja magát javítani s megszokja lassankint, hogyan kell élni egy jóindulatú halottnak. Talál magának csendes szórakozást, mint annyian mások, akik meghalt szívvel járnak a világban. Tökéletesíti magát valami művészetben, tudományokban, természetben; búvárkodik és ír könyveket. — Szerez magának különcségeket, miket szenvedélyévé alakít; ragályos betegeket fog ápolni, akikhez nem mindenki mer közelíteni; vagy lesz szenvedélyes lovagló, aki árkokat ugrat át, mikben más a nyakát törné; árva gyermekeket gyűjt össze, s levesiváshoz és ingviseléshez szoktatja a római árvákat; egyszer majd a szalonjait is megnyitja s híres művészeket és előkelő prelátusokat fogad el magánál. Lassankint aztán majd csak eltelnek az évek, s az emberek nem fognak kérdezősködni utána, hová lettek arcáról a rózsák s gyönyörködött-e bennük valaki, vagy csak lefönnyadtak maguktól. Aztán mind vénebb lesz. Nem fog kijönni a házból. Körülveszi

magát kiskutyákkal, papagájokkal, hazug, rest, feledékeny családokkal, azokkal pörlekedik, amíg élnek, megsiratja őket, ha meghaltak, és így szépen végigéli a hosszú életet, hogy végül megtakarított jövedelméből valamelyik római szentegyházban egy fogadalmi sírboltot emeltessen hamvainak. — Ugyan ki tudakozódnék a gazdagok könnyhullatásai után? A fény megaranyoz mindent!

Blanka lapokat sem járatott. Mit olvasson belőlük? A szép-irodalmi lapokból szerelmes történeteket, a politikaiakból vérontást, háborút, forradalmakat? — Nem tudott a világról semmit.

Azok ott, a mellette való palotában másképp éltek világukat. Gyakran elűzte Blankát kertre néző donjonából a szomszéd kertből áthangzó mulatság zaja: aközt ismerős hangok, melyeket gyűlölt, tánczene, robaj, szilaj sikongatások, pohár-csörgés, dévaj asszonyi hahota!

Olyankor futott a legutolsó termébe, melynek ablakai a piacra nyíltak, s onnan bámult ki a világba, míg estére a kertben elkezdett orgia zaja átköltözött a mellékpalotába s most már a kőfalon keresztül hangzott át hozzája.

Azoknak is meg van tiltva, hogy szeressenek, de hogy az életben gyönyörködjenek: az nincsen.

S az ő gyönyörörik zaja kergeti Blankát palotája egyik szegletéből a másikba. Ez az egész változatosság napjainak.

Egy másik változatosságról gondoskodott a nyári malária. Blanka megkapta a váltólázt s azzal vesződött hat hétig. Ez is egy neme az időtöltésnek. Az ember minden harmadnap várja a hozzáesküdött kedvest: eljön-e, nem jön-e. Mikor már tizenhárom nap nem jött el, azt hiszi, hogy tán el is feledte. Dehogyan feledte! Tizennegyedik nap megint itt van. — Nincs ilyen hü szerető több a világon.

Mikor aztán felüdült, az orvos azt tanácsolta neki, hogy jó volna levegőt változtatni. Azt tudta, hogy a hercegnőnek Rómát elhagyni nem szabad, azért nem is küldte őt a Svájcba,

hanem csak a Tivoliba vagy a Monte Marióra. De ezt is meg kellett előbb kérdeni a Vatikánban, hogy szabad-e. Megengedett, hogy a gyógyuló beteg a Monte Marión töltsen egy nappalt; de éjszakára vissza kell térnie a palotájába. Így kívánja a jó erkölcs és a törvény.

Azonban ez is jót tett a hercegnőnek. A hegyi lég, a pompás olaszországi őszi napok alatt s a naponkinti kocszás helyreállítja egészségét. S íme ez is az élet örömei közé tartozik.

Az elvesztett egészségért folytatott küzdelem elfeledteti az emberrel az élet minden egyéb harcait: legyen ezeknek neve szerelem vagy vérontás. Ez a viaszképű, szederszájú, ónszemű udvarló nem tűr semmi versenytársat: akit ő szeret, annak nem szabad másról gondolkozni, csak őróla.

Ezalatt háromszor is megváltozott a politikai világ arculata Rómában; Blanka mit bánta azt. Neki még hazát sem lehetett szeretni. Mi volt rá nézve a korszak nagy jelszava: „szabadság”? Elnyeli-e azt a tenger s elalszik végképp; vagy kihányja a Vezúv s felgyújtja vele a földet? Mikor az egész világon minden szabad lesz, őneki akkor se lesz szabad szeretni.

Egy napon nagy dolognak kellett történni a hercegnővel, mert **grófnénál tett látogatást, mégpedig szokatlan kora reggeli órában.

A grófnő már akkor visszajött a reggeli miséről, amit egy nap sem szokott elmulasztani.

Blanka arcán szokatlan izgatottság látszott, amire betegség után különben is fogékonyság marad fön­n. A grófné budoárjában négy tagból álló hölgytársaságot talált, kik a háziasszonnal egy elmés alkotású ruhatartó báb­ot álltak körül, melyre egy új női ruha volt felakasztva. Ez öltö­zetváz mintája volt azon jelmezbáboknak, amikkel később a császári trónra hivatott Montijo grófnő egész termetek megtöltött.

Mikor az ember fel van indulva, olyankor a mellékkörül­mények, amiket egészen közönyös tárgyak képeznek, leginkább megragadnak a lelkében. Blankának emlékében maradt az, hogy a szemlére kitett öltöny narancsszín-sárga moir, zöld és lilaszín szegélyhímzéssel.

— Panaszom van önre — előzé meg a háziasszony a belé­pőt. — Az, hogy engem nem látogat meg, még csak hagyján, de a templomban sem látni önt soha.

Blankának, ha nyugodt kedélyállapotban lett volna, az leendett a válasza, hogy hosszas ideig beteg volt, feküdt, reci­divázott, orvosi tilalom alatt állt, s ezt teljes értékű mentség­nek fogadta volna mindenki.

Ehelyett nagy keserűen ezt találta felelni:

— Nekem nincs leimádkozni való bűnöm: mindennapi

kenyérrel és börtönnel pedig olyan jól el vagyok látva holtig, hogy nem kell érte könyörögnöm.

— Ah, a kis pogány! Neki nincs leimádkozni való bűne! Ez a szó maga olyan nagy bűn, hogy vezeklésül egy hétig kell önnek velem eljárni az „oltáregyesület” számára kéregetni.

Blanka aztán észrevette, hogy az egész társaságot megsértette, ami nem volt szándéka, s sietett mentségét elmondani.

— Bocsásson meg a grófnő; de egészen magamon kívül vagyok az izgatottságtól és rémülettől. Éppen azért siettem ide, hogy védelmet vagy elégtételt, vagy nem tudom mit keressek önnél. Minthogy a gróf, a nagykövet, most nekünk is pártfogónk, magyaroknak.

Ekkor aztán körülfogták, leültették s kérték, hogy beszéljen, mi történt vele.

A hercegnő elmondá azt néhány szóval. Ma reggel, mikor a Campo Vaccino mellett kocsijával el akart hajtani, egy nagy népcsoport útját állta, köztük egyenruhás alakok, akik a többieket izgatni látszottak.

— Ah, azok a „reduci”-k.

Mit tudta azt Blanka, hogy mik azok a reducik. (Megtanulta később!)

Aztán az történt, hogy a lovait megállították, kocsiját minden oldalról megrohanták, fenyegető kiáltások közt, a felemelt öklökben kések villogtak; egy marcona alak felszakította a hintó ajtaját erőszakkal, a hágcsóra fellépve, fogai között éles kést tartott. Blanka azt várta, hogy meg fogják ölni. Hanem amint a hintó hágcsóján álló ember őt meglátta, egyszerre elmúlt arcáról a düh kifejezése, a kést visszadugta az öve mellé s kezével inte a népnek s e szókat mondá: „Lasciate! La condannata!” Erre rögtön félreálltak a kocsija elől; utat nyitottak a számára s engedték tovább menni. Még most is reszket az ijedségtől.

Senki se csodálkozott az elbeszélte eseten. A vendég hölgyek összesúgtak.

— Bizonyosan Cagliari herceg előfogatának nézték az önét, hercegnő, a kocsis bérruhájáról s a hintó színéről. Nagyon jó lesz, ha ön rögtön más egyenruhát ad a cselédjeinek s hintáját elcseréli, mert még többször is összetéveszthetik.

— No, és ha Cagliari herceg ült volna a kocsiban? — kérde Blanka.

— Akkor a római mártírok száma eggyel több volna ma — szólt a grófné hidegen. — A herceg azonban okosabb ember, mint hogy ilyen malapropost meg hagyjon történni magán. — Amint a Lateránból ma hazafelé jött s neszét vette az őt fenyegető bajnak, elhagyta a kocsiját, titkárjával együtt bérkocsiba ült s azóta Civita Vecchia felé jár, ahol a nép dühe utol nem éri.

— S nem fordulhat-e a feldühödött nép a palotája ellen, ha őt magát az utcán meg nem kaphatja? Én egy nőnevet is hallottam szidalmaztatni a néptömegtől.

(Nem akarta a száján kiejteni a „Szép Cyrene” gúnynevét.)

— Bizony az könnyen megeshetik — szólt a grófnő, a ruhabábon helyreigazgatva az öltönyredőket —, de az már nem lesz nagy baj. Azon esetben a rendőrség közbe fog lépni és szétveri a csőcseléket.

— Istenem! vér fog folyni!

— Csak hadd folyjon. Az olasz szeret érvágással gyógyítani.

— De hát mért kell ennek így lenni?

— Olvas a hercegnő hírlapokat?

— Nem én.

— Hát vitessen fel magának egyet. Ne egyet, de kettőt: a két szélsőségből, amelyiknek a nevét legjobban kiabálják az utcán; azokból mindent meg fog érteni. Az utcára néző ablakain azonban hagyja csukva a vastáblákat ezentúl.

— Boldogságos szűz!

— No ugye, hogy van még miért imádkozni a világon! Az ember semmi vétket sem hisz elkövetni, mégis beüt a házába a villám vagy a petárda. Ami Angliában a kérvényi

jog, az Rómában a petárda-elsütés joga. Meg kell azt szoknunk. Holnap jöjjön el hercegnő a Szent Ágota-templomba reggeli misére. Most pedig mondja meg a véleményét erről az új öltözetről. Mi nevezetese talál rajta?

Blanka kissé különösnek találta, hogy ily nagy és nehéz ügyeknek egy új selyemruha bírálatával kell bevégeződniök.

— Úgy találom, hogy ez az öltöny még a grófnő délceg természetére is *nagyon hosszú* lesz.

— No, és nem veszi észre, hogy négy gomb van a szoknya négy hímzett betétén, ezeknek négy zsinór felel meg, amikkel az uszályt körül fel lehet akasztani. Ezt a divatot én hoztam be. A neve „à la Atalante”. — Holnaptól kezdve az úrhölgyek mind ilyet fognak viselni. — Hát a derekát nem találja ön különösnek? Ez a „ceinture protée”. Egy általam feltalált fűzőkészülékkel ez a derék a legkarcsúbb és a legköpcösebb természetűre egyaránt alkalmazható.

— Ennek a hasznát valóban nem tudom megítélni.

A vendégúrhölgyek egymásra néztek és mosolyogtak, ők mind férjes nők voltak.

— Ne közöljem önnel a divatszabóm címét?

— Köszönöm! A fekete ruhához nem illik az Atalante divat.

— S ön mindig feketében fog járni?

— Legalább erről rám ismernek, hogy én vagyok a „la condannata”.

— Tehát a vizionlátásig a Szent Ágota-templomban.

Blanka után alig csukódott be az ajtó, midőn hallható, hogy a hölgyek mind összenevetnek odabenn.

Talán őrajta nevetnek.

Hiszen bizony kacagni való tréfa is az, mikor a nép meg akar gyilkolni egy asszonyt azért, mert az elvált férje s annak a kedvese ellen van feldühítve, de azt nem kaphatja meg, s aztán az asszony kétségbe van esve, meg van ijedve, s mikor

az illetékes helyre panaszkodni megy, ott azt mondják neki, hogy így van az jól. Ha a fölséges nép őt par hasard meg találná gyilkolni, ebből milyen szép politikai kapitálist lehetne majd kiverni — a nép ellen!

Blankának legelső gondja volt, amint hazaérkezett, beszerezni az annyira szükséges hírlapokat. Megvetetett nem egyet, nem kettőt, hanem valamennyit, aminek csak az utcán kiabálták a nevét; pedig volt sok. Azután közéjük ült s elolvasta valamennyit.

Azok közül pedig egy is elég volt arra, hogy valakinek a fejét megzavarja, hát még mindannyi együtt! Ugyanazon helyzeteket, eseményeket szemközt álló, ellentétes szempontokból megítélő szövegek, amik csak az egymás elleni keserűség, szitok és kíméletlenség dolgában összhangoznak csodamódon, s együttesen oly kétségbeesettnek, oly rohadtnak, oly felfordultnak festik az egész világ helyzetét, hogy az olvasó lemond a reményről ennek más megoldását találhatni, mint az ítélet-napi világéigést.

Hát még egy olyan olvasó, aki a politikai eseményekről nem is gondolkozott, akinek ez a mámorító méregital még egészen új, aki mindenik ellenmondásnál azt hiszi, hogy a legutolsónak van igaza, s a sok igazság közt nem tudja, hogy melyikért haljon meg. — Mert mindegyik leader azt követeli, hogy az olvasó az ő igazságáért tudjon meghalni. — Olcsóbban nem adja. Vagy ha meghalni nem akar, akkor menjen ölni. Csak az hiányzik, hogy nincs kitéve az előfizetési díjak közé, hogy „egyes szám ára két soldi vagy egy emberfej!”

Most aztán megtudott Blanka olyan dolgokat is, amikről eddig nem is álmodott.

Nincs már a nép szeretetétől hordozott pápa! Nincs már a népszabadságot hirdető Vatikán! Nincsenek már békés reformokat tervező tekintélyes nagy hazafiak. A három összetéve volt a mitológiai chimaera. A feje oroslán volt, a farka kígyó,

a közepe bak. — A chimaera szétbomlott alkatrészeire s most az oroszlán és a kígyó marakodnak egymással, s a szegény közbeszorult „bűnbak” bír ugyan szarvakkal, de azok nem öklelésre valók. Őtet az a másik kettő megeszi.

Blanka mentül tovább haladt e rettentő olvasmányokban, annál jobban képzelé annak a tehetetlen vergődőnek a gyötrelmét, aki a tengerparti futóhomokba belesüllyedett, s aztán érzi, hogy nyeli el lassankint a föld és nem tud kiszabadulni az iszap halálos öleléséből. Látta a szent és magasztos alakokat megtépve, a sárba leráncigálva, fényes öltözeteikből kivetkőztetve; tisztességes nőket pellengérré állítva, karikatúráknak festve, megseprűzve, kihirdetve, hogy reggel apácák, este hetérák. Az egyik azt mondta a másikról, hogy táborát papi talárba öltözött gyilkosok képezik, kik megmérgezik a szentelt vizet s az áldozati ostyát; a másik fél meg elmondta a szabadsághősökről, hogy azok egy banditacsoport maraudeurjei, kik hetekig uralkodtak Bolognában s raboltak, fertőztettek, akasztottak, míg maga a polgárság s az olasz vezérek szét nem verték őket, most Rómába menekültek mind. No azután Cagliari hercegről és annak környezetéről is olvashattott eleget, ami nem volt csupa merő hízelkedés. Azok a ma délelőtt felemelt kések ezeknek a cikkeknek a kommentárját képezték.

A Cagliari-palota volt kikiáltva az osztrák reakció fészkeül. Mert Róma abban a szerencsés helyzetben volt akkor, hogy a bennszülött tősgyökeres reakción kívül még volt osztrák, bajor, nápolyi, francia és angol reakciója is, amik mindnyájan igyekeztek egymásnak a sarkára taposni a Vatikán küszöbén s azon versenyeztek, hogy — melyik tegye le a remeket.

Mikor végigolvasta Blanka valamennyi hírlapot, akkor meg kellett neki abban nyugodnia, hogy aki Rómában jelenleg nem jezsuita és méregkeverő, az mind rabló és gyújtogató.

És neki nem szabad elhagynia Rómát.

Ebben is meg kellett nyugodnia.

Azokkal, amiket megtudott, szerzett magának még egy új szenvedést.

S bár legalább tartoznék vagy az egyik, vagy a másik táborhoz, hogy kívánhatná valamelyiknek a győzelmét s a másiknak a porrá töretését!

De ő nem kívánt semmit, csak békességet.

Ott is volt másnap reggel a Szent Ágota-templomban, s **grófnő láthatta őt igen buzgón imádkozni.

Tehát nem áll az, hogy mikor valaki mindent elvesztett, vagy mindent megkapott, akkor már nincs miért imádkoznia.

Nagyon jó értelme van annak a köszöntő párbeszédnek, amit magyar emberek szoktak egymás közt kicserélni:

— „Adjon Isten, ami nincsen!” — mond az egyik. — „S vegye el, ami van!” — mond rá a másik.

Blanka azért imádkozott, hogy vegye el az Isten azt a feje fölött függő vihart, azt a lába alatt morgó földindulást arról a helyről, amit az ő örök lakóhelyéül elrendelt.

És íme az imának milyen jó sikere van!

Amint reggelizés után ismét felhozatta magának a napilapot, valamennyinek az elején egy vastag betűkkel nyomtatott újdonság kapta meg a figyelmét.

„A pápa Rossit hívta meg a kormányra!”

A derék, az okos, a tiszta jellemű hazafit; akire sem azt nem mondhatják, hogy méregkeverő, sem azt, hogy bandita. Aki sem az oltárt nem rontja le, sem a szabadságot el nem árulja. Aki nem akar se ölni, se gyújtogatni, hanem kibékíteni, felvilágosítani, jóllétet, munkakedvet, nemes erényeket népe közt meghonosítani. Aki nem tartozik sem a tízféle reakcióhoz, sem a húszféle radikál párthoz, s ezért haragszik rá mind a harminc.

És aki a hercegnőnek is oly jóakaró pártfogója!

Milyen nagy örömet okozott szegény asszonynak ez a hír!

S talán csak egyedül őneki az egész nagyvárosban.

Nem kellett már akkor a kibékülés senkinek: nem hitt benne senki.

Egyedül a szegény condannata gondolt arra, hogy vajha megerősödnék a hatalma e nemes férfinak. Akkor ez a hatalom talán az ő sorsán is tudna könnyíteni!

Az is a véletlen szatírái közé tartozik, hogy ugyanazon palota, mely az örök aszkétai visszavonulásra ítélt hercegnő holtig való lakául volt rendelve, valamikor egy gyönyörben kifáradhatlan hölgy kedvéért lett a szerelem tündértanyájául berendezve. A termek freskófestményeiben istenek szerelmi kalandjait örökíté meg a művészi teremtmény álom. Mindenütt, ahová a szem tekint, csábító ledérség, eszményi gyönyör ábrái: képek, amik a bennlakót ingerlik és gúnyolják.

Blanka, ha ura volna a palotának, mind papírszönyeget ragasztatott volna reájok (ahogy tett egy osztrák főhercegnő a világ egyik legemlékezetesebb palotájával). Így túrnie kell a halhatatlanok incselkedéseit mindennap.

Hálóteremében a remek faragványú kandalló kétöltnyi magas homlokpárkánya fölött van egy gyönyörű bas-relief, amelyről azt állítják, hogy Rafael műve. Igenis, Rafaelé, mert az nem faragvány, hanem festmény; de oly csalódásig hű utánzata a márványnak, hogy közvetlen közelből is úgy tűnik fel, mintha szobormű volna. Szobrász és festő összebeszéltek; a kandalló felső párkányzata úgy tűnik fel, mintha talapzata volna a rajta nyugvó szobornak. Egy fekvő Sappho az, egészen meztelen alak, egyik kezét a kilenchrúv lírára nyugtatva. S a líra húrjai aranyból és ezüstből vannak s a líra közepén az a gömbölyű hangfogó úr, mintha valódi üresség volna, melyen valódi érchúrok vonulnak át.

Ezt a szerelmi vágyaitól lankadó alakot kell látnia Blankának, mikor fekszik és kel, mert éppen szemben van az ágyá-

val, melynek függőnyeit leskelődő amourettek tartják szétvonva.

S ha még csak látni kellene; de a Sappho-szobor még másképpen is észre tudja vétetni magát. Néha elkezdi a líra húrjait pengetni. Mint valami távolról jövő zeneábránd reszket elő a festett hangszerből valami rejtelmes szellemdal. Mintha tenger fenekéről, mintha a katakombákból jönne. Néha csak egyes akkordok; de többször egész románctöredékek, amiknek dallamát oly világosan hallja a magános virrasztó éji csöndben, hogy képes volna azokat utána dalolni. — Vagy tán csak képzelet hallani?

Máskor meg danázni kezd a festett bas-relief. A szókat nem, de a dallamot szintén ki lehet venni, amit énekel. Több percig tart az az enyészetes ének, valami meleg, forró sziréndal tengerfenék kristálygrottájából: test nélküli lényeknek levegőben repülő izenete egy láthatlan másvilágból.

Ezt Blanka hallja nem egyszer, de csaknem minden este. És nem meri azt senkinek említeni. Azt hiszi, hogy hallucináció. Érzékei tévednek. Fél tőle, hogy ha valakinek elmondja, hogy ő hangokat hall, miket egy festett kép énekel és penget: azt fogják róla mondani, hogy megőrült, s még ennél is rosszabb fogságba zárják. De maga meg volt felőle győződve, hogy ez a mindennapi csalódás az elmehábor előjele.

Egyszer meg azt tette a Sappho-kép, hogy mikor Blanka éppen feküdni készült, s egy percre megállt tükre előtt, szomorúan tekintve végig halálra ítélt ifjú bájain, akkor ő elkacagta magát. Ez a kacaj is valahonnan a felhők közül jött vagy az orcus földalatti lejtőin át, de oly világosan hallá azt Blanka, hogy ijedtében elejté a kezében tartott gyertyát, s még azután is hallani vélte, hogy Sappho nevet, amidőn a porcelánernyővel eltakarta az éji lámpát. — Bebújt az ágyba, s aztán onnan dugta ki félve a fejét a függönyök közül, feltekintve az éji lámpától megvilágított festményre. — S erre a Sappho újra elnevette magát. Az elébbeni nevetés dévaj, csintalankodó

volt; ez utóbbi biztató, hízelkedő. Hanem az is végtelen távolból hangzott.

Álom volt-e ez is?

Ha él az a kép, miért nem él nappal is, miért csak este későn? éjfél tájon?

Minden reggel igyekezett magával elhíttetni Blanka, hogy álom volt az, amit hallott, hanem este aztán alig várta, hogy hálósobájába vonulhasson: felgyújtotta a kandalló tüzét és leste Sapphót.

Az idő novemberben járt már, az esős időszak beállt, s ez Rómában is zord és kellemetlen.

Blankának fel kellett hagynia több nap óta megszokott sétáival a Monte Pinción vagy a Tivoliban. Reggel elment szorgalmasan a templomba, onnan az oltáregyesületnek pénzt gyűjteni. Kegyessége visszatért már; otthon pedig olvasta a rettenetes hírlapokat.

Kezdte megérteni, hogy miért üldözik egymást halálra az emberek, s megtanulta, hogy miben különböznek a piemontiak, a majlandiak, a velenceiek, a rómaiak, a nápolyiak, a szabadelvűek, a radikálok, a köztársaságiak céljai egymástól. Tanulmányozta Canino herceg parlamenti beszédjeit és Wellden tábornok proklamációit. Annyira vitte a politikai fölfogásban, hogy pártfogóját, Rossit, kezdte féltetni. Úgy képzelte, mintha az most egy gőzhajó gépkamarájába szállna le, amelyben minden kerék, korong, henger, pörgettyű fölmondta egymásnak az összeműködést s mindegyik a maga esze szefint dolgozik. Jaj a gépmesternek, aki közéjük nyúl!

Nem is látogatta meg jó barátjai házát a napokban. Azok most nagyon el lehetnek foglalva igen nagy dolgokkal. Minek szaporítsa a gondjukat még a maga apró bajával is. Ráér vele még!

A novemberi ködös, esős idő egész nap nem engedte a szobájából kijönni; alig várta, hogy jöjjön már az éj. Ott ült a kandallója előtt, a hátlacon ragyogó főnixet bámulva, mely

maga is az érckovácsművészet remeke volt. Finiguerra műhelyéből került, ki először használta a kalapácsot véső helyett. A lángoló madár tollai zománcozott acélból, vörös és sárgarézből, korintheta ércből, ezüsttel kevert aranyból voltak tarka színekben kiverve; különösen gyönyörű volt a mítoszi madár feje, lángoló vörös körfénnyel aranytündöklésű szeme körül. Ez a szem a pattogó hasábok lobogványa mellett úgy ragyogott, hogy szinte nézni látszott.

Miért nem tud az ember is így önmagától megégni s aztán hamvaiból megint más emberré születni?

Egyszer csak eltűnt a főnix ragyogó szeme a lángvörös fej közepéből s a hercegnő annak a helyén egy fekete úrt látott.

— Ez is érzékcsalódás, mint a másik — gondolta magában. A hallérvék hallucinációi után következnek a látérvék mímelesei.

De még azzal nem érte be a főnixmadár, hogy megvakult; egy perc múlva el is repült. Olyan dörgéssel, mintha fogaskerek zörögne, fölemelkedett a kandalló kürtőjébe. A kandalló tele volt parázssal és égő fahasábokkal. Azok egy pillanat alatt sercegeve kialudtak: a zsarátnok helyén a holt szén feketült. Csak a márványasztalra tett kristálygömbfedelű lámpa világítja meg a szobát.

S abból a sötétségből, mely a kandalló üregében támadt, egy hölgyalak lépett elő, aki megszólalt:

— *Én vagyok, Caldariva márkinő!*

Blankának háromszoros oka volt az elbámulásra; a titokszerű megjelenés, a kimondott név és a megjelenő alak; a csodálkozás vegyült az ijedtséggel és haraggal.

A nőalak, kit a kandallóüreg sötétje előtt állva, a szoba mélyéből a lámpa tejfénye s egy kezében tartott viasztekercs lángja világított meg, magas, sugártermetű volt, testéhez tapadó lány nyerselyemből készült öltönyében az antik istennőszobrokra emlékeztető; tömött, sárga haja, gond nélkül csavart tekercsben fejére tűzve. Arca liliomfehér, a testszínnek

alig észrevehető árnyalatával; de azért e fehér arc mégis eleven: valami kacér, elbizott, pajzán mosolygás életfénnyt és sugárzó gömbölyűséget ad neki; s a kék szemek tele tűzzel villognak: kicsattanó ajkainak korallpirossága növeli a bűvös ellentétet. Minden mozdulata varázs; nyakának előrehajlása, vállainak felvonása, keblének emelkedése, csípőinek ringása érzékmámorító bájt ad természetnek.

Amint nevét kimondta, elnevette magát. — Ismerős kacagás! Ez Sappho nevetése volt.

Blanka csak nézett rá merően. Gondolta, amit most lát, hall, az mind csak káprázat. Agya meg van már háborodva. Ébren álmodik. A képzelet teremtménye ez is, mint a többi.

— Haha! Eredeti módja ez a látogatásnak, ugyebár hercegnő? Bejelentés nélkül, a falon keresztül, a kandalló közepéből. Csak úgy, ahogy otthonnak vagyok öltözve, pongyolában, még harisnya sincs a lábamon.

S azzal ruháját féltérdig emelve, megmutatta Aphroditéhez méltó lábszárait. Lábai csak piros szandálok voltak, gemmákkal kigombozva.

— De hát ha ön nem jön hozzám, nekem kell önhöz jönnöm. Bár etikett szerint az elsőbbség mindig az utóbb érkezőt illeti. Ez itt a legkényelmesebb bejárás kettőnk lakosztálya között. Önnek nem volt róla tudomása ugye? A kandalló hátlapja egy csapóajtó. Ha a zöld márványlapra itt a kandalló előtt balról egy lábbal ránehezedünk, a főnix felvonul a magasba, s ha a márványlapot jobb felől nyomjuk meg a lábunkkal, akkor ismét visszaereszkedik helyére. Tekintsen ide.

A hölgy lába hegyének egy ujjával nyomta meg a márványlapot s a főnix ismét a helyén volt és aranyszeme kiragyogott a sötétből.

A hölgy vagy fantom, az álomkép — folytatá:

— Túlfelel a karzaton hasonló gépezet van, hogy kívülről is fel lehessen nyitni s ismét bezárni a csapóajtót. De ez csak

úgy lehetséges, ha a zárja előbb ki van nyitva. A csapóajtónak kettős vaslapja van s aközött van egy mesterséges zár, amit csak a saját kulcsával lehet kinyitni. A főnix szeme félretolható s az alatt van a kulcslyuk. Az ajtó a fedett karzatba vezet; ennek a túlsó végén megint hasonló csapóajtó van, hasonló gépezettel, mely az én hálószobám kandallólapját nyitja fel. Hogy a hercegnő ezt nem tudta, onnan gyanítom, mert mind a két kulcsot ott találtam magamnál. Ez nem igazság, az egyik önt illeti. Osztozzunk meg igazságosan. — Aztán meg másért is. Ha ön nincs a saját rejtékajtaja kulcsának birtokában, önhöz akárki bejöhet észrevétlenül: meglepheti önt. Ez alávalóság. — Én elhoztam önnek az önt megillető kulcsot. — Legyen önnél. — Mikor egyedül van ön s nem akarja, hogy valaki e rejteken át behatoljon, akkor ezt a kulcsot a zárba tolja, s ezáltal lehetetlenné teszi annak kinyitását kívülről.

Az egyik hölgy átnyújtá a másiknak az aranyozott kulcsot, s a másik azt gondolta magában, hogy milyen különös az, hogy az ember álmában oly tisztán vél látni valamit. Még azt is le tudná rajzolni, milyen volt annak a kulcsnak a fogantyúja. Két ülő griff, oroszlánfarkaik egymásba tekeredve, nyolcas alakban. A kulcs belső üregébe rovátkok vésvé. Az átadott kulcs még meleg a hölgy keblétől, ahova el volt rejtve. Hát a fantomok keble meleg?

— Ezzel ön éppen úgy átjöhet hozzám, mint én önhöz — folytatá az álomalak. — Hanem még egy szükséges hozzá. A kandallóban rendesen tűz szokott égni, s nem minden nő szent Frusina, hogy az égő parázson tudjon mezítláb sétálni. Itt van egy üvegcese, ennek a tartalma a tűz közé loccsantva, elég azt rögtön elfojtani. Valami chymista arcanuma ez, egyenesen e célra feltalálva. Az önt megillető részt ide teszem a kandalló padkájára.

A beszélő alak csakugyan tett oda egy üvegcsét.

— Ha pedig ezzel a másik üvegcese tartalmával meglo-

csoljuk a kialudt szenet, akkor az egyszerre ismét lángra lobbantható. Ez már nem valami titkos szer: egyszerű nafta. Jó lesz, ha megkísértjük. E szobában hideg van, s énrajtam nincs egyéb ennél a selyempeplumnál. Fázom . . .

Hogy a kísértetek fáznak.

Egy pillanat múlva a naftával meglocsolt szén a viasztekeres kanócától lángra lobbant, s a kandallóban ismét úgy égett, ropogott a megrakott máglya, mint azelőtt. — Blanka azt hitte, hogy fölébredt.

Hanem azért, ha fölébredt is, csak ott állt előtte az oda-álmódott alak, most már a lobogó tűz fényétől megveresítve, eleveniségének meleget sugárzó egész bűbájában. — Nem volt mért titkolni bájait egy másik asszony előtt.

Blanka egy kereveten hevert a kandalló előtt, a csábalak, amint a tűz fellobogott, a másik, átelleni kerevetre dőlt le kényelmesen odaomlva s fázékony tenyereit a tűz felé tartva.

Blanka önkénytelenül a Sappho-képre emelte fel a szemeit: az szállt-e alá?

Erre a hölgy ismét hallatá azt a másodszori nevetést, azt a biztatót.

— Ön a Sapphót nézi? — Megtörténik ugyebár, hogy az a festett kép, amelyik messziről olyannak tetszik, mintha szobor volna, még többre is viszi a csalogatást; úgy tesz, mintha lantját pengetné, mintha dúdolna. Talán kacag is néha.

Blanka meg volt felőle győződve, hogy most álmodik. Nem is kísérté meg, hogy helyéből fölkeljen, hogy megszólaljon. Tudta jól, hogy az álmódók tagjai ólomból vannak.

— Ennek a titkát is jó lesz önnek megtudni. Már csak a véletlenségek elkerülése végett is. Ezt az egész összekötő karzatot egy féltékeny férj készítette, aki a feleségére leskelődött. Ön tudja a Dionysios tirán fülének meséjét? Itt ez van létesítve. Egy öblös cső vezet az ön hálószobájából a folyosó másik végét elzáró szobáig; az az üresség, ami a Sappho-képen a líra hangfogójának látszik, valódi úr, s a csőnek az egyik

nyílása az ön, a másik az én hálószobámban van. Fül és száj mind a kettő. E Dionysios-fülön keresztül hallgatá ki egykor egy szerelemföltő férj a neje szobájában mondottakat. Ezen keresztül kell önnek meghallani, mikor én a mandolint pengetem szobámban, mikor eszembe jut, hogy daloljak, mikor okom van rá, hogy kacajra fakadjak; valamint, hogy én is hallok minden hangot, ami az ön szobájában megszakítja a csendet; de azok szomorú hangok! Egy-egy keserű fölkiáltás, előttem ismeretlen nyelven. Hangos sírás, huzamos zokogás. — És közbe semmi vigasztaló szó. Semmi. Senki se szól bele. — Három nappal ezelőtt, éjfélben hat órakor elkezdett ön halkán énekelni. Azt már megértettem: „De profundis ad te clamavi Domine!”

Blanka összetapogatta a karjait, s megtörlé két kezével a szemeit. Csoda ez mind.

— Ébren van ön, hercegnő! Higgye el! És valóban én vagyok az, akit maga előtt lát és hall: Caldariva márkinő, vagy ahogy jobban ismernek: „a szép Cyrene”. Ma még betörő vagyok önnek a házába; holnap már be fog ön bocsátani önkényet, s holnapután ön lesz az én vendégem. Egy távolról hangzó mandolinpengés, mit az áruló cső áthoz, s melyre a másik hang választ fog adni, tudatja majd, hogy egyedül vagyunk, s nem várunk egymáson kívül senkit. — Mert mi egymást nagyon fogjuk szeretni.

Blanka félve húzta maga alá lábait, s kezeit eldugta az öltönye bő ujjáiba; annyira megijedt attól a gondolattól, hogy ő és ez az asszony valaha egymást szeretni fogják.

— Én már eddig is nagyon szeretem önt. Egy hét óta mindennap találkozunk. — Egymás mellett szoktunk térdelni a templomban. Én is mindennap eljárók oda. Ön engem nem vett észre, mert nem szokott félrenézni az imakönyvből, hogy megbírálja a szomszédnéja öltönyét, hajdizét és móriskálását; de én folyvást önt nézem, amíg imádkozom. Imádkozni nekem életszükség. Reggel azokért a bűneimért, amiket

már elkövettem, este azokért, amiket ezután fogok elkövetni. Azután van közöttünk valami közös szerencsétlenség, mely bennünket összefűzve tart. Mind a ketten özvegységre vagyunk ítélve, mind a ketten gyűlöljük a világot, csakhogy ön gyászolva, én meg vigadva. Ha volna erőm úgy tenni, ahogy ön, én is úgy tennék. De csupa gyöngeség vagyok. Nem tudok mámor nélkül élni. Öné az erő, enyém a gyöngeség. — Mind a kettő az Isten adománya. Szent Ágnes temploma alatt nemrég megtalálták Faustina templomát. Egymás fölé voltak építve. Amazt építették a szeplőtlen szűz tiszteletére; emezt az őrjöngő Venus imadására. S mind a kettőben áldoztak az emberek. Egyik így, másik úgy. Ahogy ön le tudja sújtani az embereket, az nekem nagyon tetszik. Nem hiszi ön? Hiszen megmondták önnek, hogy azt a névtelen levelet, miben ön figyelmeztetve volt az ármányos cselszövényre, én írtam önhöz.

Blanka rábámult nagy szemével a beszélőre. Kezdett neki hinni.

— Az pedig való volt. Óh, az a két ember nagy cselszövő!
— Az egyik heves szemrehányásokat tett nekem azért, hogy az egész tervet összekuszáltam. Azt is elmondta, hogy ön mily kegyetlenül taszítja el magától. Az nagyszerű csapás lehetett! A 14-ik §. Ő megvallotta azt nekem, hogy miben áll ez a rejtély. Évek előtt váltókat hamisított egy jó barátja nevére. Az a jó barátja ezeket kiváltotta, s most magánál tartja. Ezeknek az erejével őt akármikor semmivé teheti, elítélheti szégyenteljes, hosszú fogságra.

Ezt a felfedezést is e nőtől kellett megtudni Blankának!

— S e fegyver ellen nincs védelme a megtámadottnak. Ellenfele, aki olyan hatalommal bír fölötte, most itt van Rómában: festő.

Blanka összehúzta keblén hálóköntöse fodrait. Attól félt, hogy ez az asszony képes a szívében olvasni.

— A rettegő gonosztevő minden áron meg akart szabadulni

ez örökké feje fölött függő Damokles-kardtól, s nekem e kettő között adott választást: vagy hálózom be csábító bűvészzel ezt az ifjút, s azért a kegyért aztán, amiért az őrjöngők minden árt meg szoktak adni, csaljam ki tőle a veszedelmes hamisítványokat.

A szép Cyrene oly tekintetet vetett Blankára, mely azt hirdeté, hogy ő bír ezzel a varázssal. Blanka szédült e tekintet előtt. S valami kínzó hálát érzett e nő iránt azért a tudósítáért, hogy Manassé még itt van.

— A másik esély pedig az volt — folytatá a delnő —, hogy ha szépszerével meg nem lehet tőle kapni a fenyegető eszközt, akkor meg kell öletni.

Blankának keblére kellett szorítania a kezeit, hogy ki ne törjön belőle valami áruló sikoltás.

— Az itt nagyon könnyen megy. Egy utcai csődület, melybe a kiszemelt férfi mintegy véletlenül belejut, egy megfizetett gazember, ki jól kezeli a kést, s aztán ki tehet a megtörtént szerencsétlenségről? — Már készen volt a terv. A fiatal festőt, mikor a palatini romokat rajzolja, ki fogják kiáltani, hogy kém, ki a város erődítéseit rajzolja le az osztrákok számára, összeröffen egy csoport gyűlevész, s mielőtt valaki megakadályozhatná, ledobják őt a Caracalla hídjáról a mélységbe.

Blanka arca elhalványodott a rémülettől. A szép Cyrene ne vette volna azt észre?

Olyan volt ez, mint mikor az álmodó sírni akar, aztán nem tud, csak a fulladozást érzi.

A szép Cyrene engedett magának időt, gyönyörködni a másik arcvonásainak elváltozásában, s egyik lábáról lehúzza piros maroken szandálját, azzal a tenyerébe veregetett, míg meztelen hófehér lábát a kandalló küszöbére nyújtá ki melegedni.

— E két sors között volt választásom a fiatal festő számára. De én egyiket sem választottam. Az elsőt azért nem, mert tudom, hogy az a fiatal festő önt imádja. A másodikat pedig

azért nem, mert tudom, hogy ön is imádja azt a fiatal útitársat.

Blanka felugrott a helyéből, s a kandalló padkájára tett üveg után nyúlt, hogy eloltsa vele a tüzet, mely arcát megvilágítja.

A márkinő észrevette e szándékát, s nedélyesen ráütött a kis papucsával Blanka kezére, mellyel az az üveg után nyúlt, míg a másik kezét megfogta és nevetett.

— Ne tegye azt! Üljön le mellém, és nevéssen velem együtt. Én egyik tragédiát sem választottam. Szeretem a komédiát, ahol nevetni lehet. Én ahelyett mind a két bolondomat kidobtam Rómából. — Feleresztettem őket a levegőbe, mint a papiros sárkányokat, s aztán elvágtam a zsineget, hadd repüljenek a világba. — Kezébe játszottam ** grófnőnek Cagliari herceg egypár levelét, miket az „Giacomo”-hoz írt. — Mi jó barátok vagyunk, hanem vetélytársak. A grófnő nem engedi oda a pálmát senki másnak. S az tudva van, hogy annál az ellenségnél, aki velünk szemközt jön, sokkal gyűlöltebb az, aki elénk hág. Azt a népcsődületet, amitől ön a napokban úgy megijedt, szegény hercegnő, a mi közös barátónk, ** grófnő rendeztette. Igaz, hogy én is segítettem benne neki, másfelől a nagy Ciceruacchio kezébe juttatva a hercegnek egy levelét az osztrák tábornokhoz. Ez az improvizált népzendülés a hercegnek volt szánva, meg a familiárisának; hanem azok megint idejekorán figyelmeztetve lettek az én révemen, megijedtek, s úgy elfutottak Rómából, hogy ide már most csak a legközelebbi ostromló sereg háta mögött kerülhetnek vissza. Hahaha! Hát nem szépen kidobtam én őket Rómából? Ki a Cagliari-palotából! És most magunk maradtunk benne ketten, s nevethetünk rajtuk ketten. Haha!

Blanka azon vette magát észre, hogy együtt kacag ezzel a nővel!

Hogyne kacagott volna, midőn azt tudta meg, hogy Manassé ki van ragadva a halálveszélyből. És olyan tréfás módon, hogy

hatalmas ellenségeit felelesztették a levegőbe, mint a sárkányokat, s aztán aki játszott velük, mikor jó magasra felelesztette őket, akkor elvágta a zsinórt, s hagyta őket repülni a világba, a két nagyfejű papiros sárkányt ijedt szemekkel, nyitott szájjal és kalimpázó fillentyűkkel.

A szép Cyrene a feje fölé tette a kezét, úgy kacagott; minden tagja részt vett a kacagásban, még a hozzátapadó selyemöltöny is. A nevetés ragadós. Blanka nem állhatott neki ellent.

— És most mienk az egész ház! — mondá pajzán kedvvel a delnő. — Egész a legközelebbi Róma leégésig.

S aztán lanyhán vonogatott a válláival, s szemeit kéjesen lehunyta félig, és vágyteljesen ásított.

— Jó éjszakát, hercegnő. Mára elég volt a fecsegésből. Nem mondtam el mindent. Egyszerre elfogott az álom. Hazamegyek. Különbén itt alszom el. Ha többet akar ön megtudni tőlem, szerezzen magának egy mandolint. Ha holnap Sappho líráját zengeni hallja, már tudni fogja, hogy mi az. Ha a zengésre visszhang felel, az azt jelenti, hogy ön egyedül van és elfogad. Akkor talán beszélni is hallok önt. Még ma nem hallottam semmi szavát. Nem is kívánom. Egyszerre nem megy az. Mára elég volt az, hogy utánam nevetett ön. Jó éjszakát! Ne felejtse ön el a kulcsot éjszakára benne hagyni a zárban!

Azzal felvette az égő viasztekerccset, hirtelen a tűzre fecskendett az üvegből, a parázsra hulló cseppek helyén fekete holt szén támadt, mint gyaloghíd a tűzpatak fölött. Egy lábnyomással felszökteté a fönixes érclapot, s ugyanazon ruganyos mozdulattal, mint egy villi, mint bajadér, keresztülszökött a kandallón túli üregbe. S aztán a fönix ismét a helyére hullt. Blanka a kulcsot beletolta a madár szemhelyén levő zárnnyílásba.

Az egyedül maradt nő ágyához tántorgott, s hálóköntösöstül beleveté magát, és aztán aludt sokáig, és álmodott minderről összevissza, amit látott és hallott.

Mikor világos reggel fölébredt, azt hitte, hogy csupa álom volt mindaz.

Kikelt az ágyából. Odalopózott a kandallóhoz. A kísértetek, az álomképek hagynak-e valami nyomot maguk után, valami tanújelét annak, hogy itt jártak?

A kandalló padkáján ott állt egy ismeretlen alakú üveg. Mellette piros viaszcseppek az égő viasztekercsről. A kereveten volt egy faragott gemma, mely a dclnő papucsáról esett le. — És a főnix ércpiros fejébe a szem helyén be volt dugva a kulcs, a két griffmadárral a fogantyúján.

Ezek ott maradtak a múlt éjjeli álomból.

Blanka igyekezett rendbe szedni a gondolatait.

Mi ez a nő? s mit akar ez ővele?

Kedvese annak a férfinak, akitől őt elválaszták, akit ő utált, gyűlölt, akitől irtózott. És talán még egy másiknak is? S talán az egész világnak? Egészen ellentéte annak, amit ő magában egy erényes nő eszményképének kigondolt. — Ma játékszere annak, ki vele vétkezik, s holnap őmaga veszi játékszernak vétke osztályosát, s minthogy ez neki mulatságot okoz, keresztüldobja őt a falon. De vajon csakugyan vétek-e az; vagy csak olyan Isten adománya, mint az erény? Hisz szent Ágnes kápolnája s Faustina fanuma egymás fölé vannak épülve, s az emberek idvezültek itt is, ott is. A világ leánya maga elismeri, hogy ő csupa gyöngesség; egyetlen ösztöne nincs, mely az ellenállás erejét költené fel benne. Küldetése az, hogy legyőzések. Nem tud hű lenni, mert az is erőbe kerül.

De azért lehet, hogy jó szíve van, s tud szánalmat érezni az iránt, akit üldöznek. Blankát egyszer figyelmeztette a saját veszélyére; most már eljött tudatni vele azt a veszélyt, amiben egy férfi forog, akiről sejti, hogy az szívéhez közel áll. Rá volt bízva, hogy tegyen úgy ez ifjúval, mint Delilah; csalja ki belőle édes csábbal sámsoni erejének titkát, s aztán — vágja le a hosszú haját. Ahelyett ő a filiszteusokat kergette el. Nem tartozik-e neki hálával ezért — valaki?

Minden emberre van hatása az olyan ellentétes alaknak, aki olyan tulajdonokkal bír, amik őnála hiányzanak.

Azt sem lehet eltagadni, hogy a márkinő nagylelkűséget

tanúsított, amikor a rejtekajtó titkát tudatta vele, s a kulcsot elhozta neki, hogy alávaló meglepetés ellen védelmezhesse magát. Ha meg akarná őt rontani, inkább azt tette volna, hogy őt védtelenné tegye, s elárulja.

Összeborzadt attól a gondolattól, hogy ő hónapokon keresztül nyitott ajtóknál aludt, egy házban olyan emberekkel, kiknél a dűh és a szerelem a gonosztett korcsává keresztelkedett, s nem védte őt azalatt más, mint egy asszonynak a jól megőrzött titka.

A márkinőnek egész modora, beszéde, megjelenése igézően hatott Blankára. Ez a naiv őszinteség, ez a bűbájjal párosult cinizmus valami megkapóan új volt előtte. Meglepte ez a könnyed játszás halálos nagy dolgokkal, minők a népfordalom, a diplomácia nagy cselszövényei, s amiknek alakjait ő csak úgy húzgálta előre-hátra a sakktáblán, mintha egy-egy „kiütött” nagyember nem volna más, csak „ugró” és „futó”, s mikor ** grófnőnek útjába tolja a nagy Ciceruacchiót, az nem volna más, mint „sakk a királynénak” egy „pionnal” A demokraták, azok a „parasztok” a sakktáblán.

Azután Blankára nézve ebben a rettenetes magányban, amire félig a törvény, félig önmaga ítélte el magát, ez a megjelenés volt az első derült, változatos óra. Most nevetett hónapok óta először.

A titkolózás is emeli a varázst. Van valami rejtett gyönyörűség abban, hogy mikor mindenki elpihent a háznál, az ajtók minden oldalon bezárva, akkor egy senkitől nem gyanított úton a két ház asszonya egy szobában összejön — megszólni az egész háznépet, az egész várost, az egész világot. — Csitt! — Senki se hallja meg. Mindenki azt hiszi, hogy gyűlölik egymást.

És mégis! mégis nagy kedve volt Blankának örökké benne hagyni ezt a kulcsot abban a rejtekajtóban, hogy soha azon keresztül a szép Cyrene őhozá be ne jöhessen, mert szűz tisztaságának gyöngéd érzete, szemérme azt súgta, hogy neki

az ilyen lénytől, minél kedvesebb, megnyerőbb alakban lép eléje, annál jobban kell őriznie magát.

„Mi még nagyon szeretni fogjuk egymást!”

Isten oltalmazza meg őt attól!

Egy percig az a gondolata is támadt, hogy megváltoztatja egész lakrendszerét, s hálószobának más helyet választ. Zengjen Sappho azután csak a falra festett nimfáknak! — Meg is tette volna! Ha egy másik gondolatja útját nem állta volna.

A szép Cyrene Manasséról is tud beszélni!

Ez nyitva tartotta számára a rejtekajtót.

Még elég ideje lett volna Blankának, bár későn kelt ma, a templomba felkészülni; de még nagyon eleven volt emlékében az a mondat, hogy „egymás mellett szoktunk térdepelni; én imádkozom reggel azokért a bűnökért, amiket már elkövettem, este azokért amiket ezután fogok elkövetni!” Hátha az a másik mellette térdeplő is azt teszi!

Azt mondta a komornyikjának, hogy menjen el ** grófnőhöz, és mentse ki, hogy ma nem mehet vele együtt a templomba, s onnan az oltáregyesületbe, valami *változását* érzi.

— Ne hívjam el az orvost? — kérde a komornyik, azt véelve, hogy úrnőjét a váltóláz kerülgeti ismét.

— Azt nem; hanem hozzon nekem a hangszerésztől — egy mandolint.

A komornyik nagyot bámult. Furcsa betegség az, amit mandolinnal gyógyítanak.

Egész nap rútot, locspocsi idő volt. Este a színházakban is, mintha valamennyi igazgató megbolondult volna, csupa merő puskapor-fogyasztó darabokat adtak; s Blanka a színpadi lövöldözéstől is iszonyodott. Otthon maradt, és már az Ave Maria harangszó után, ami a nap huszonnegyedik óráját jelzi, felhozatta magának a teáját a hozzá való hideg süttekkel, süteményekkel és cukorcsemegékkel együtt, s a cselédjeinek megengedte, hogy elmehetnek a színházba. Ma olyan darabot

adnak, ahol az olaszok megverik az osztrákokat. Aztán bezárkóztott, s meggyújtotta a szamovár katlanát. A kandallót még nem. Az tisztára volt seperve.

Hanem a mandolint vette kezébe, s valami stanzát kezdett el rajta pengetni.

Abban a percben felelt neki Sappho.

S néhány pillanat múlva már kocogtattak a kandallója ércclapján.

— Szabad!

A főnix utat engedett, s az embermagasságú nyíláson belépett a szép Cyrene. Ezúttal látogatáshoz öltözve, angol fűrtökbe leeresztett hajjal, csipkemanattal rózsaszín selyemöltönye fölött, melynek elöl rövid szoknyája alól kilátszottak magas sarkú cipőkbe szorított lábacskaí s az alsószoknya finom csipkehímezete.

— Ön készült valahova? — kérdé Blanka.

— Ide.

— Tudta, hogy várom?

— Azt megmondtam még tegnap, hogy ma már vendége leszek önnek. S hogy ebben az órában vár rám, azt kitaláltam abból, hogy a cselédjeit eleresztette a színházba.

— Ön már azt is tudja?

— Tudom, mert az én cselédjeimet is magukkal vitték, az egész kettős palota felső emeletén kettőnkön kívül egy élő lélek sincs most.

Az a tudat, hogy ketten vannak egyedül egy üresen hagyott házban, a titokszerűség varázsával köt össze két asszonyt. — Van abba keverve valami borzongató félelem és valami csiklandó öröm.

Blanka elszedte vendégétől a mantilt és kalapot, s amíg felszította a kandallót, a márkinő azalatt kezébe vette a mandolint, s eldalolta Musset Alfrédnek délsugártól izzó egyik románcát.

Blanka meghívta őt a teaasztalhoz. S egyúttal megkérdezte tőle, hogy mi a keresztneve.

A márkinő elnevette magát.

— Haha! Hiszen százszor hallotta ön! Hát „Cyrene”.

— Nem! Az nem az igazi. Nem annak keresztelték önt.

— De én csak ez alatt ismerem magamat. A naptári neven csak a gyóntatóm szokott szólítani, s ha azon hallom magamat hívatni, egyszerűbe az üt hozzám, hogy tizenhárom Miatyánkot kell elmondanom vezeklésül. Aztán nem is illik rám a nevem. Rozinának kereszteltek; pedig olyan fehér vagyok, mint a holdvilág. Ez a név inkább illenék önre, aki olyan szép piros. Énrám meg a Blanka név. Tudja mit? Cseréljünk! Aztán híjon ön engem Blankának, én meg önt Rozinának.

Blanka olyan furcsának találta ezt az indítványt! Csiklandotta az. Nevetett neki. S a nevető nő nem tud ellentállni.

— Fecseghetünk most minden bohóságot — mondá a márkinő —, senki se hallgatózik, senki se árulkodik utánunk. S azt önnek jó lesz megtudni, „Rozina”. Minden cseléde egy-egy fizetett kém. A kapusa és annak a felesége naplót visznek arról, hogy ki jár be a palotába; kit fogad el ön; ki hagyja itt látogatójegyeit. Az inasa értesíti a kapust, hová ment ön ki kocsin; hol szállt le; kivel beszélt; kit látogatott meg. A komornája olvassa önnek minden levelét, amit küld és elfogad; kikutatja öltönyeinek a zsebeit; a kertész ellesi, hogy micsoda virágoknak ad elsőbbséget; mert a virágoknak is van nyelve! Nehogy papagájt szerezzen ön magának, mert még azt is kikémlelik!

— De hát ki vesztegeti rájuk a pénzt? — kérdé elbámulva Blanka.

— Ön elfeledte már, hogy rokonai vannak, kik ön után egymilliót örökölnének, ha önt a katolikus egyházközségből meg lehet szöktetni, s hogy Cagliari herceg évdíja is megszűnik akkor! Vannak emberek, akik nem rettennek pénzt adni ki azért, hogy a sziklában aranyat keressenek. Én csak figyelmeztetem a sziklakeblű hölgyet, hogy az aranyára ne engedjen rátalálni!

Blanka nem tudott rá mit mondani, úgy meg volt zavarodva.

— Aztán ezért el ne kergesse ön a cselédjeit, mert akiket helyükbe fogad, éppen ott fogják kezdeni, ahol ezek elhagyták.

— Oh, énrám leskelődhetnek; nekem nincsenek titkaim — szólt egész biztos önérzettel a hercegnő, vendége porceláncsészéjét megtöltve a gőzölgő szamovárból.

— No, azt egy asszony sohase mondhatja magáról. Köszönöm. Nem szokott ön szivarozni? Kár! Én nem tudok anélkül teát inni. Szerencsére hoztam magammal. Ha megengedi. Ez ugyan meg fog érzeni holnap reggel az ön szobájának a levegőjén, s lesz nagy lótásfutás, a komorna az inashoz, az inas a kapushoz. Ki járt itt? Ki volt a hercegnőnél az este? Hanem ez önt csak mulattatni fogja, azt tudva, hogy nem találhatják ki.

— De a tegnapi látogatás csaknem el lett árulva — ezáltal ni.

Blanka átnyújtá a márkinőnek az elvesztett gemmát.

— Ah! hát itt hagytam ezt el? — És én mennyi pofont kiosztottam ezért az otthoniak között! Most ez mind ingyenbe esett! vissza csak nem kérem. Köszönöm, szép „Rozina”! — Tehát a kulcsért már nem adósom ön többé. Újra kell kezdenem a kölcsönzést, hogy ki ne bocsássam az obligóból. — Ön azt mondta, nagy vállvonva: „nekem nincsenek titkaim!” Lássá ön, pedig már azt is tudják, hogy ön sohasem veti le a komornája előtt a vállfűzőjét. Ott valamit rejt, amit sohasem hagy el magától.

A hercegnő nemes, szűzies tekintetét nyugodtan emelé a márkinő felé, homloka oly derült volt, mint egy idvözülté. Nyugodtan fölbontá ruhája csipke melldíszét, kifűzte a selyem vállfűzőt, s kivont alóla — egy pálmalevelet.

— Ez az . . .

A márkinő mosolygott.

— Tehát ön „azóta” folyvást keblén viseli ezt a pálma levelet — szólt megforgatva azt ujjai között. — Az aranybetűkkel rányomtatott áldás már régen lekopott róla; — hanem a kéz emléke, mely azt átnyújtá, még nem kopott le róla.

A hercegnő sietett azt ismét elrejtteni. Ennek az asszonynak nem jó megmutatni valamit.

A szép Cyrene nagy füstgomolyt fútt maga elé az illatos szivarból, szánalomból felhőt támasztva maga és Blanka közé, mely annak arcpirulását elrejtse. S azután elkezdte a hercegnő csemegéit dicsérni. Ő nem győz betelni azzal, ami édes. Valódi török cadina ízlése van.

És közbe olyan ártatlan arcot mutatott, mintha semmi egyéb nem fekünnék a szívén, mint a hercegnő előtt felmagszaltani a szivarját, s rávenni, hogy szívja be csak a tenyerével felfogott füstjét; nincs-e abban ezerféle illatszert egyesülve.

Aztán egy pohár vizet töltött magának, s megízlelé.

— Ah, be meleg ez a víz!

Blanka felugrott.

— Mindjárt hozok önnek jeget.

— Segítsek önnek keresni?

— Köszönöm. Rátalálok magam. Itt van nem messze az étteremben a jégtartó.

— Nem fél egyedül odáig menni?

— Lámpa ég minden szobában.

— De siessen visszajönni; mert én addig itt kutatni fogok.

— Lehet bátran.

S mire Blanka visszatért, egy velencei üvegvederkében jeget hozva, addig csakugyan kikutatott valamit a vendégnő. Az albumasztalon azt a rajzgyűjteményt, melyben Blanka akvarelljei voltak.

— Ön gyönyörűen fest, „Rozina”!

— Ez az egyedüli gyönyörűségem.

— Ez a Colosseum szakasztott másolata annak az olajfestménynek, amit Rossi grófnénál láttam.

— Megeshetett véletlenül, hogy ugyanez a festő is éppen arról a pontról találta felvenni a képet, ahonnan én.

— Pedig az tulajdonképpen nem is tájfestő. A minap meglátogattam az atelier-jében. Nagyon dicsérték előttem egy művét. Remek egy mű. Egy ifjú nőalak a Colosseum karzatpárkányán ülve, a feje fölött kifeszített művészesernyő veres szövetén át a nap bíborfényt vet az egész alakra, ami azt valami megkapóan bűbájossá teszi, s e rózsaszín világitásnak oly sajtószzerű ellenmondása a mély melankólia, a gyászoló bánat az ifjú nőnek arcán. Én ígértem kétezer scudit a művésznek ezért a képért. Azt felelte rá, hogy „nem eladó!”

Blanka olyan tehetetlennek érezte magát ez asszony előtt, mint a kis tengerinyúl, melyet bevetnek az oroszán kalickájába, s akit a nagy vérengző állat, ahelyett hogy egy harapással megölné, felvesz az irtóztató tenyerébe, s megnyalogatja fejét. Meglehet, hogy nem is fogja megenni. Megtartja játszótársnak.

A szép Cyrene összecsapta az albumot, s felkiáltott:

— Cudar kutyanép a férfi, „Rozina!” Úgy csinálja az egész világot, hogy ő legyen benne az úr s a nő a rabszolga. — De minden rabnak első és örök gondolatja a börtöne falát keresztülselni.

Azzal, mintha hirtelen valami baj érte volna, kifutott a szobából a melléktérembe és nem tért vissza.

Blanka utánament, megnézni, mi baja lett. S ott találta egy szögletben ülve.

— Ön sír?

— Ah, dehogy! — csattant fel a szép Cyrene — inkább olyan kedvem van, mint még soha! — De még akkor is csillogott a két szemében valami vízcsepp.

Azzal odaveté magát a zongora elé, s elkezdé rajta egész tűzzel játszani a „La Gitanát”, amit azokban az években a szép Ceritto oly nevezetessé tett Európa-szerte.

— Megvan önnek a „La Gitana” hangjegye? — kérde Blankától.

— Nincs; de tudom azt könyv nélkül.

— Játssza el nekem, kérem!

Azzal helyet adott Blankának a zongoránál, ő maga pedig a zene után elkezdte előtte táncolni a „La Gitanát”.

Egy asszony egy asszonynak.

Azt a bűbajos táncot, aminek minden mozdulatában ezer, tündérré változott ördög incselkedik. Ezek a kéjsóvár félrehajlások, ezek a vakmerő szökések, ezek az odaadó, kihívó, büszkén elutasító s megint kacérul visszacsalogató változatai a tökéletes asszonyi kecsnek, kísérve a legigézőbb szemek mindent kifejező sugárözönétől; hozzá egy termet, melynek minden tagja összeegyező vonaglással vesz részt a tánc lejtéseiben s egy arc, melynek fehér alabástroma minden indulatot a tündéri kéjfokozatra tud emelni.

Ha ezt egy férfi látja így!

Blanka a bámulattól ügyetlenül játszott.

— Nagyobb tűzzel, sebesebben! — mondá a táncoló bajadér.

Blanka aztán egészen belesült a zenébe.

— Ah, ön nem tudja azt könyv nélkül.

— Nem tudok játszani, ha önt nézem.

Caldariva márkinő meg volt arról győződve.

— Ön képes volna örültté tenni egy férfit — suttogá Blanka.

— Ha ők kínoznak minket, nekünk is kell őket tudni megkínozni.

Azzal odaakasztá a kezét Blanka karjába, s úgy tért vissza vele a másik terembe; karöltve járkáltak a süppedő szőnyegen.

— Jaj annak, aki az én országom határát átlépi! Abban csak bolondok lakhatnak, s ha kiszabadulnak is, bolondok maradnak holtig. Akar ön velem fogadni, hogy bolondommá teszem egész Rómát? Mit törődöm én a világ mendemondájával? Mi az? Ön úgy él itthon, mint egy szent; az ellenségei tehetnek róla tanúbizonyságot, mégis suttoznak ön felől is! **grófnő ájtatos lélek; mindennap templomba jár; nem

beszél mással, mint papokkal s kegyes asszonyokkal, mégis tele van a város botrányok mendemondáival — felőle. Én kinyitom az ablakaimat, mikor vigasság van nálam, hogy az őrült zaj kihangzik az utcákra, és senki se szól meg! s ha egyszer kedvem tartja eltáncolni az operaszínházban a „La Gitaná”-t a szabadságharc sebesültjeinek javára, azt kihirdetem veres betűs ölnyi plakárdokon, s az lesz belőle, hogy egész Róma belém bolondul, a nép koszorúkkal temet el, s a papok kanonizálni fognak! — Fogad ön erre velem, „Rozina”?

— Nem fogadok, „Blanka”, mert elhiszem.

— Én pedig fogadni akarok önnel valamibe; mert nyerni akarok öntől valamit.

— Ha birtokomban van az, amit „Blanka” óhajt, azt fogadás nélkül is odaadom.

— Birtokában van, könnyen is adhatja „Rozina”; de mégsem fogja odaadni, míg el nem veszi. Én azt az ígéretet akarom öntől elnyerni, hogy — egyszer énnekem vendégem leend.

— Önnek — „Blanka”? — szólt Blanka, s ujjá hegyével a márkinő mellét érinté. — Akár holnap, ha szívesen lát.

A márkinő elérté a nyomatékot, s elnevette magát.

— Nem úgy „Rozina”! Nem légyottot értek egy ilyen tête-a-tête-re, mint a mostani —, de ellenben nem is azt akarom, hogy a világ előtt büszkélkedjem önnek a látogatásával. A világ azt tudja rólunk, hogy mi egymás szerencsétlenségének okozói vagyunk, s éig érő botrány volna, ha mi emberek szeme láttára egymással egy ismerős pillantást váltanának. Én nem azt akarom. Én a napokban álarcos estélyt adok a termeimben. Látott ön már ilyet valaha? Ne vegye ügyetlenségnek a kérdést. Önt egyenesen a zárdából vitték a — börtönbe.

— Azért mégis láttam; menyasszony koromban, mikor nagynénémmel Párizsban jártunk a kelengyét bevásárolni, elvitt az operaházi álarcos bálba.

— S önök azt egy páholyból nézték. S ön elálmosodott rajta. Tudom.

— Ön mindent tud.

— A tömeg látása engem is ellankaszt. Nálam egészen más az álarc mögötti multság. Az valódi élvezet, nem csupán tarkabarka látvány, aminek az ember még az emlékét sem viszi hazáig. Képzelden ön legfeljebb negyven tagból álló társaságot, mely Róma nevezetességeiből van összeszedve, akik mind örömet látogatják az én álarcos estélycimet, s akiknek én bírom a titkaikat, s akiket álcáik dacára ismerek. Hogy mint jutok e tudományhoz? az nem bűvészet. Estélyemre csak meghívójeggyel lehet jönni, s azt terembe lépés előtt minden álarcban érkező vendég tartozik átadni az udvarmesterem szobájában. Ez elővigyázat nélkül megtörténhetnék, hogy hívatlan idegenek is tolakodnának álarc alatt a termeimbe. -- Amint a vendég elhagyja az udvarmesterem szobáját, az följegyzi a jelmez minőségét a meghívójegy hátára, s mikor együtt vannak, akkor áthozza a jegyeket hozzám, s azokból azután én könyv nélkül tudom, hogy az a cigányleány abban a piros-fekete rövid ruhában a mi ájtatos hercegasszonyunk, a rózsakoszorú egyesület alelnöknője; s a spanyol grand, akinek karjába kapaszkodik, bálványozott tenoristánk az operaszínháztól. Az a brigandvezér a papiros pisztolyokkal az övében, nagynevű országgyűlési képviselőnk; s az a hercegnő, kit karján vezet, bámulatot gerjesztő gyémántdiadém-ával és rivièrè-jével, korlátlan fejedelemsnője egy birodalomnak, melyről nem beszél a geográfia, hanem a koreográfia. Az a királyi alak pedig, aki oly rátartóan jár bíborpalástjában, nem más, mint leghíresebb népszónokunk, az utcák és piacok Demosthenese. Mert itt minden nevezetesség jelen van, amit csak a tribün, a turf, a színpad, az utca, az ármádia, a divat magáénak vall. — Köztünk mondva: még a conclave is. — És én titkossal soha vissza nem élek; senkit el nem árulok, vendégeimmel nem incselkedem, magamat legelőbb megismertetem. Elég nekem a megoldott rejtélyekben messziről gyönyörködnöm.

— De vajon önnek a vendégei nem jönnek rá arra az ötletre, hogy ők maguk is tudakozódjanak az ön udvarmesterénél; s nem árulja az el egyiket a másiknak?

— Nagyon természetes, hogy azt teszik, s én nem látom át, hogy miért kellene egész Rómában éppen az én udvarmesteremnek a megvesztegethetlenség példányképeül modellt ülni. Aki akar valamit megtudni, az bizony megtudja azt, hacsak esetleg az elárultatás ellen valaki még nagyobb prémiummal nem biztosította magát; mert az esetben aztán az udvarmesterem lelkiismeretes.

Blanka nevetett.

A márkinő sietett a kedvező hangulatot felhasználni.

— Most már képzeljen ön negyven álarcos között egy negyvenegyediket; aki nem jött se a kapun, se az udvarmesteri szobán keresztül, hogy a kocsija színét megjegyezhették, az inasát kikérdezhették volna, akinek a személyleírása nincs semmi rovat alatt, még meghívójegye sincs átadva. Senki se látta bejönni. Az égből esett le. Alakjáról, mozdulatairól hasztalan találgatják, hogy kicsoda. Nem ismeri senki. Ő pedig ismer mindenkit. A háziasszonytól be van avatva mindenkinek a titkaiba, az egymást kereső párok cselszövényeibe. Azokat sorba veszi. Mindenkinek odatalál az elevenjére. Amellett elmés, találékony, s ő maga kitalálhatlan. Minő forradalom, minő néplázadás támad akkor az álarcosok tömege között, akik tarka csoportokban rajongnak körül egy ismeretlen tüneményt, aki őket mind ismeri, ahogy a magasból, a mélységből jöttek elő pegazusaikon vagy vesszőparipáikon, pillangóktól vagy szarvasbogaraktól húzott szekerekben! Nem volna e csoportozat méltó tárgy egy festő ecsetjének, ki a terem egyik zugából, a jázminbokrok közé rejtőzve kartonjára sietne vetni egy olyan vázlatot, mely tán világhírét alapítaná meg, s a negyven ember közül egyedül neki dobbanna nagyot a szíve, kitalálva a nevét a felismerhetlennek.

Blanka arca elébb a kíváncsiság gyermekmosolyával kísérte

a márkinő beszédét; az utolsó szavaknál a megérintett szemérem komolyságára változott az át.

A márkinő minden szavának hatását megfigyelte. Olyan művésznő volt, aki nem néz a hangjegyre, hanem hallgatói arcára, mikor énekel. Visszatért az elébbeni allegróra.

— Hogy futna minden ember az udvarmestert ostromolni kérdéseivel, s hogy ejtené azt kétségbe; azután hogy állítanának ki kémeket minden ajtóhoz, lépcsőhöz, tornáchoz, — kik az eltávozó ismeretlen nőt hintajáig, s azzal együtt hazáig üldözzék; az pedig egy pillanatban úgy eltűnnék közülök, ahogy jött és senki nyomára nem akadna. Minő fölséges tréfa volna ez!

De Blanka arcára már nem tért vissza a kíváncsi érdeklődés; megmaradt méllázónak. Az egész tarka vigalomból ő csak azt a jázminbosquetet látja, mely mögött egy festő ül és kartonjára tündérvilági képeket lop.

— Nos? Eljön ez a tündéralak az én festőm tablójához uralkodó képnek?

Blanka felelet helyett azt kérdezé:

— Szabad az ön vendégeinek névjegyzékét látnom?

— Nagyon is jogosult kívánság — monda a márkinő, s átnyújtá a legyezőt Blankának. — Olvassa ön „Rozina”! — A legyező lemezei elefántcsontból voltak, a márkinő azokra jegyezte fel irallal meghívandó vendégei nevét.

— Ha valaki nem tetszik önnek közülök, azt kitöröljük.

Blanka végigolvasta. Csakugyan tarkabarka gyűjtemény volt az. A társaság minden osztályából válogatva; köztük sokan, akiket „veszedelmes nevezetességeknek” szoktak mondani. A legutolsó név volt Adorjáné.

— Senki ellen nem találok kifogást — szólott visszanyújtva a legyezőt.

— Tehát eljön ön?

— Nem tudom, hogyan tartanám cselédeim előtt titokban az álarcjelmezt?

— Semmi sem könnyebb. Ön láthatta akárhányszor a színházban, hogy a római asszonyokat nem korlátozza semmiféle divat. Némelykor olyan öltözékeket látunk a páholyokban, amikkel bátran kiadhatja magát valaki kelet-indiai „begum”-nak. Itt már megszokták azt. Ha ön egy fekete csipkeöltönyt készített, ezüstcsillagokkal a fátyolszövet között, abban senki sem fog semmi különöst találni. Egy granátdiadémot is rendelhet ön meg magának minden botrány nélkül, s akkor az egészhez nem kell egyéb, mint egy bársony álarc, amit akkor tesz ön fel, mikor a komornáját elbocsátja, s aztán kizárja a szobájából, s a következő percben készen áll az „éj királynéja”.

Blanka úgy találta, hogy ez a cselszövény lehetséges.

— Ekkor azután csak az van hátra, hogy ön felkészülten itt vár a hálószobájában, míg a lantpengető Sappho jelt nem ad. Az akkor azt fogja jelenteni, hogy én is készen vagyok, és senki sincs a cselédeim közül a szobámban. Szabad az út. Az ön rejtekkulcsával az én csapóajtóm is kinyílik. Azt ne felejtse el magával hozni. Onnan azután a női öltözőszobán keresztül a terembe juthat ön. Tőlem ezt a legyezőt fogja kapni ajándékba. Ennek a lemezére fel lesz írva minden álcának a neve, jelleme, viszonya, cselszövénye, amit ön a la improvista felhasználhat. Csak egy szót kell eltalálni, a többit a szíven talált magá elárulja. Mikor ön aztán el akar tűnni, akkor engem szólít meg, csipkedően faggatni kezd; én arra üldözőbe veszem, ön menekül; többi üldözői erre elmaradnak, hogy utamban ne legyenek; a rejteken át ön elmenekül; én addig őrzöm az ajtót, s visszatérve én fogok legjobban kérdezősködni, hogy ki látta a titokteljes stranicrát?

Blanka ebben az egész tervben nem talált semmi gyanakodásra méltót.

— Tehát csak arról van még szó, hogy mely napra tegyem a meghívásokat. S ebben az ön akarata dönt. Vannak sokan, különösen nők, akik szerencsétlen napokat tartanak. Ismerek

olyat, aki szombaton a legjobb barátját sem fogadja el. Mások meg a hónapok bizonyos napjait, a 7-diket, a 13-dikat tartják rossz jelű napoknak.

— Nekem minden nap egyformán — jó nap. (Szegény: azt akarta mondani, hogy „egyformán rossz”.)

— Tehát tesszük mához egy hétre.

— Akkorra talán mégis ne. Aznap tartja Rossi a parlamentben programbeszédjét.

— No és azon ott akar ön lenni? De hisz az délelőtt lesz.

— De meglehet, hogy a grófnő azt a napot szintén meg akarja ünnepelni, s valószínű, hogy engemet, mint háza mély tisztelőjét, szintén meghív.

— Arra ne gondoljon ön; azon a napon az egész új kormány a Quirinale-ba lesz meghíva estélyre, hivatalos bankett lesz, s Rossi nem fog odahaza lehetni, hogy maga vendégeket fogadjon el.

— Én mégis olyan baljóslatú napnak tartom azt.

— Ha babonaságból tartja annak, akkor nem vitatkozom. A babonaságnak oka van. Ez ok!

— Nem ez az okom. Egy más aggodalmam van. Olvassa ön ezeket a hírlapokat?

Blanka olvasóasztaláról egy csoport újságot odavitt a márkínőhöz.

— Némelyiket sugalmazom is. Ami nálunk annyit jelent, hogy „fizetés”.

— Olvassa ön, hogy mik történnek most Rómában!

— Ah! „Rozina”! Mióta tanulmányozza ön a politikát?

— Amióta a kocsiablakomon keresztül kaptam meg belőle az első leckét.

— Tehát ön autodidaxis útján akarja megtanulni a világ legnehezebb tudományát, a politikát? Mit tanult eddig belőle?

— Azt, hogy a néphangulat mostani ingerültsége mellett nem találom egészen nyugodalmas ötletnek, hogy a Cagliari-palotában álarcos bált tartsanak akkor, mikor az utcákon tolongó

néptömeg elvesztett csatákról, árulásról, reakcióról beszél. Sőt kissé fázom attól a gondolattól, hogy selyembe burkolt fényes alakok egy órában egyszerre járjanak az utcán kiéhezett s rongyaikban didergő embertömegekkel.

A szép Cyrene nevetett, gyönyörű felső fogsorán végigrántva a legyező elefántcsontját, mint egy zongora klaviatúráján.

— Óh, mi újonc ön ebben a játékban, kedves „Rozina”. Biz isten a karpereceit is el fogja veszteni, ha velünk *leül*. Hisz azok a lárnázó emberek mind a mi embereink, akiket mi fizetünk azért, hogy kiabáljanak.

— Csakhogy aki tűzzel játszik, ne felejtse el, hogy a szél nagy úr!

— Honnan tudja ön ezt?

— Tudományom, az igaz, hogy nem messze terjed. Én csak a bolognai esetet tudom, ahol a polgárok addig hirdették, hogy „le az arisztokratákkal, éljen a szabadság!”, míg egyszer előjöttek a brigantik, s azt mondták: „le a polgárokkal! éljünk mi!” s a „viva noi!” mellett kiszabadították a börtönből a gonosztevőket, s aztán csináltak egy olyan szabadságot, hogy sírva fog rá visszaemlékezni. Vajon azok az elemek, amiket Bolognából nagy nehezen sikerült kiűzni, de megtörni nem; ide Rómába nem jöhetnek-e el? Azzal a néppel, mely az utcákon forrong, számítottak önök; de hát arra számítottak-e, mely az utcák alatt zsi bong?

— Akik a kloakákban járnak, azok a patkányok.

— S ha mégis felszínre találunk jönni? Ha majd a patkányok nem érik be a gazdagok asztalhulladékaival, hanem oda akarnak ülni magához az asztalhoz, s nem érik be a nagy szavakkal, hanem azokat gyakorlatba is kezdik venni.

— Csak a mi gyümölcsseinket fogják megérlelni vele. Ha a népszabadság zászlója a rablók kezébe megy át, annál jobb; akkor a társadalom megmentői itt vannak, s a rabló csordával együtt a zászlót is leverik, s akkor mi tartjuk a „Te Deum laudamus”-t.

— És hát ha a társadalom megmentői: rendőrök, carabinieri, mind hozzá találnak állni a népmozgalomhoz?

— Ah, haha! Kedves „Rozina”! Önt a hyperboraeokig ragadja a szárnyra kelt fantázia. Hogy a pápai elit sereg, a carabinieri, összelelkezzenek a római mobbal! Előbb egyesül a tűz a vízzel, a víz az olajjal.

— És én úgy tudom, hogy nagy tüzet kevés víz még élennebbé tesz, s nagy vízzel, minő a tenger, az olaj kibékül.

— Ezek fizikai hipotézisek, kedves „Rozina”; legyen ön afelől meggyőződve, hogy mikor mához egy hétre a Cagliari-palota csillárjai ki fognak ragyogni a piacra, a kapum előtt ácsorgó néptömeg minden megérkező hintót üdvriadallal fog köszönteni, s mikor a cukrárszom kiosztja a nép között azokat a papirosokat, amiken az édességeket sütötték, s amiket az a torkoskodó nép szeret lenyalni, törni fogják magukat érte. S ez lesz az egyedüli forradalom. — Tehát maradunk a mához egy hétnél. — Jegyezze ön fel a naptárába. — Most már sietek haza. A színháznak vége lesz, s ha cselédeim zárva találják a szobámat, még valamit találnak gondolni.

S gúnyos szemérmességgel rejté el arcát legyezője mögé.

A hercegnő eloltotta az „extincteur”-rel a kandallóban a tüzet, hogy a márkinő eltávozhassék, s járdapadlól tette keresztül a szénhalmazon a széles ezüsttálcák egyikét (ezüsthidat a visszavonuló ellenfélnek!). De eltávozta után nem gyújtá meg ismét a kandalló tüzét, hanem a forró szénre kiöntött egy egész üveg eau de Cologne-t; kifüstölte vele a szobájából a szivarbűzt.

Blanka az első meglepetés pillanatától fogva nem tudta magát megvédeni e nő befolyásától. Az fölényt gyakorolt fölötté. Ez a hatalma megvan a kifinomított romlottságnak az ártatlan kedélyek fölött.

Aki a világot, az embereket, a társaságot tanulja megismerni, az legfigyelmesebb hallgatókra talál. S ezt tanította a szép Cyrene Blankának.

S ez a pohár úgy itatja magát!

Hogy a nagy emberek csak olyan esendők mint más. S a halhatatlanok szeretnek álmodni. — Hogy a bátrak megijednek a perces legény trombitaszavától. — Hogy az ájtatos úrhölgyek a bergamascot és a tarantellát is tudják táncolni. — Hogy a csalhatlan ember hétszer téved hét nap alatt. — Hogy a nép szava nem Isten szava, hanem csak hangtölcsére belefűjt hangoknak. — Hogy az imádkozás nem „az Istenhez megterés”, hanem csak „elkérezkedés az ördöghöz”. — Hogy a nők, akik a férfiakat örültekké teszik, nem vétkeznek, csak bosszút állnak.

Hanem annyi rossz tudomány között mégis volt egy jó is, amit a szép Cyrene-től tanult; az, hogy van „egy” ember, ki abból a holdbeli szigetből ide szakadott, ahol az emberek csak egyszer szeretnek, de az örökké tart; — aki arra a képre mely az „ő” szent képe, azt mondja, hogy „nem eladó!”

Most már a hírlapokat sem olvasta olyan nagy érdeklődéssel, amióta megtudta, hogy azok nem igazán egymást megenni készülő oroszlánok. Az a mérges vezércikk nem harag,

csak hujjához kiáltozása egy úrlovárnak, aki a hendikepben fél lófejjel meg akarja előzni a társait, s azért biztatja olyan nagyon a lovát. — A hírlap a ló. — Átugrott a vezércikkeken, az országgyűlési tudósításokon, s azontúl naponkint csak a hírlapok hátulján keresgélt egy-egy eltévedt tudósítást, mely apró betűkkel szedve, valahol a kaliforniai hírek mögött talált egy zugot, ezen felirattal: „Ungheria” — Csupa balhírek lajstroma!

Ez az egy nyugtalanító még.

Az, hogy a rómaiak miképp kiabálnak egymásra, nem zavarta meg többé. Tudta, hogy csak játszanak. Hanem ezek a hazuról érkező balhírek nehezen feküdtek a szívében.

Pedig hiszen neki az már nem is hazája többé. Sőt nem is tudhatta, hogy mi az a hazaszeretet. Kora gyermekéveiben beadták egy külföldi zárdába, ahol nemzete nyelvét soha nem hallotta, s csak azért nem felejtette el, hogy mindig ezen „gondolkozott”. Rokonaiban, kik balsorsát előidéztek szerencsétlen házassága által, nem volt oka megszeretni nemzetét, s a népet nem is látta máskor, mint mikor a parasztleányok a parkban dolgoztak, ahol ő játszott. Ez a park volt egyedüli emléke a hazából. Az ő örök lakhelye Róma lett, a szent város. Ezt kimondta az a törvény, mely minden törvény és alkotmány fölött áll.

Hanem azért mégis mindig ott volt ez az aggasztó kérdés a szeme előtt, amíg álarcosbáli ruháját készíté: „szabad-e neked itten vigadnod, amikor egész nemzeded sír?”

Mert bálruháját maga készíté, bezárt ajtók mellett, hogy senki el ne árulhassa. Önmaga hímezte a fekete csipkefátyolra az ezüstcsillagokat. Mikor aztán néha e nehéz kérdés után kihullott kezéből a szövet, s maga elé tekintett, úgy tetszett, mintha fekete csillagok táncolnának szemei előtt.

Csupán egy gondolatban talált jogot azon szándéka mellett megmaradni, hogy az álarcos bálba elmenjen; — ott meglátja Manassét! Beszélhet is vele ellenőrzetlenül.

Ez csábította az elmenetelre, s a csillagos ruha, a granát-korona elkészült napjára.

E nap reggelén Rossiéktól megkapta a kért beléptijegyét a parlament hölgykarzatára. A miniszterelnök a mai ülésben fogja előadni programbeszédét. Nagyérdekű ülés lesz. Sietni kell, hogy helyéhez juthasson az ember.

Blanka félórával az ülés megnyitása előtt már elhajtattott a parlament épületéhez. Ott pedig már egész sort álltak az előtte megérkezett hintók, s várnia kellett, míg tolamonkint egymás után benyomulhatnak a porticus alá.

A porticus oszlopainak köze tele volt várakozó néppel. Férfiak mind, marcona, kedvetlen arcok, amik vizsgáló tekintettel néznek be minden kocsi ablakán. Végre az ő hintaja is megállt a főlépcső bejárata előtt, s a kapus kinyitá a kocsiajtót.

Ott is, a lépcsőház csarnokában ugyanazon baljóslatú arcok, s azok között egy, ki mindjárt a kocsival szemközt állt, régi ismerős.

Rövid ismeretség, de elfelejthetetlen.

Annak az embernek az arca, akit a nagypénteki ünnepélyen a kegyelemosztó bíbornok, mint saját élte ellen támadt orgyilkost feloldott, megölelt és megáldott.

Most itt áll, vad, sötét szemével merőn maga elé tekintve, jobbkeze a keblébe van dugva a dolmánya alá.

Blanka annyira megrettent ez embernek a látásától, hogy elkezdett reszketni, s visszahanyatlott kocsija ülésébe.

A portás kérte, hogy szálljon ki, mert többen is jönnek utána.

Blanka azt mondta, hogy marad, hirtelen rosszul lett; kérte a portást, hogy utasítsa a kocsisát a hazatérésre.

Alig hajtattott azonban ki a parlamentépületből, rögtön megrántotta a zsinórt, melynek vége a kocsis karjára volt kötve. Az a zsinór egyúttal hangcső volt, melyen át a kocsisnak utasítást lehetett adni.

— A miniszterelnöki palotába! Gyorsan!

A palota elé megérkezve, lázas sietséggel ugrott ki kocsijából Blanka, s a kapustól Rossiék után tudakozódott.

— A hölgyek már elmentek a parlamentbe.

— És a gróf?

— Még itthon van.

— Rögtön beszélni akarok vele.

A kapus csöngetett. Blanka felsietett a lépcsőkön. Az eléje siető titkártól kérdezé, hogy lehet-e beszélni a gróffal.

— Egy pap van nála meg egy lengyel tábornok.

— Nem bánom, nincs előttük titkom.

Az államférfi félreértő derült arccal fogadta Blankát, hanem annak dúlt arca megdöbbené aztán.

A hercegnő odarohant hozzá, s összekulcsolt kezeit a miniszter kezére téve mondá zokogáshoz hasonló fuldokló hangon:

— Gróf úr, ne menjen ma a parlamentbe! Ne menjen el a parlamentbe! Ne menjen ön ma a parlamentbe.

A miniszter bámulva tekintett reá.

— Veszedelem fogja önt ott érni! Rossz emberek várnak önre! Megölik önt.

Egy pap volt még a szobában és egy lengyel tábornok.

A pap odalépett e szónál a miniszterhez, s megfogta a kezét.

— Mit mondtunk önnek?

A tábornok pedig ujjával mutatott Blankára:

— Ez már a harmadik.

És Blanka ismét összekulcsolt kezei közé szorítá Rossi kezét, úgy rimánkodott előtte.

— Lelkemnek egész rémületéből mondom önnek, hogy veszedelem éri, ha a mai napon kimegy. Én a legrosszabbat sejttem.

— S én kiszámítom azt, a körülmények találkozásából — mondá a pap.

— Én pedig bizonyosan tudom — szólt a tábornok.

— Maradjon ön ma idehaza! — könyörgött Blanka — halasztassa el a mai beszédét. Tartsa azt meg olyan napon, amikor nem lesz előre kihirdetve, amikor nem várnak rá.

— Kísértesse ön magát jó barátai által a parlamentig. Vegye maga mellé minisztertársait. Ne menjen egyedül — tanácsolá a pap.

— Állíttasson ön sorfalat carabinieriikből a parlament bejáratához, s szoríttassa hátra a gyanús embereket — mondá a katona.

Az államférfi pedig mind a háromra mosolygott. Valami jött eszébe, amit elmondandó programbeszédében kiigazítson. Azt elővette és irallal feljegyzé a tört papírszélre.

— Ez meg fogja őket győzni!

S aztán kezét szorított mind a három vendégével, s kérte őket, hogy siessenek helyeiket elfoglalni a karzaton, hogy el ne veszítsék a beszédje elejét. Utolsó szava ez volt: „Én a népet meg nem gyalázom azzal, hogy fegyvert vigyek közéje, s a szabadságot azzal, hogy féltsem benne az életemet.”

Blanka sohasem fogja azt a mosolygó arcot elfelejteni.

Mikor eltávozott Rossitól, a miniszter hintaja már ott állt befogva a kapu alatt.

De neki nem volt többé elég kedélynyugalma visszatérni a parlamentépületbe. Hazahajtatott. S azután hazaérve, abban a lázas kedélyállapotban kikönyökölt a piacra néző szögletablakba, mely alatt a szökőkút örök habmoraja zúg, s leste a városi zajt.

Zaj van Rómában mindig elég. Hisz, aki ott gyufakatu-lyát meg ánzizgyökeret árul, olyan lármát csap vele, hogy más országban egy likvidáló részvénytársulat közgyűlése kitel-nék belőle; hanem valami népmozgalmat jelző erősebb han-gok nem vegyültek közé. Semmi dobszó, semmi puskalövések.

Blanka utoljára is megnyugodott benne, hogy aggodalma hiú agyrém volt, s sajnálta már, hogy elmaradt a fényes par-lamenti jelenetről.

Az óráutések figyelmeztették, hogy itt a reggelizés ideje. Szokott magányában elkölté azt is.

Azután, azon ürügy alatt, hogy pihenni fog, bezárkózott hálósobájába, s előszedte az álarcos estélyhez szükséges jelmezdarabokat.

Sappho vidám danározása többször félbeszakasztá töprengését. Erősen tépelődött magában. Mit tegyen?

Még mindig nem volt bizonyos felőle, hogy elmegy-e a szép Cyrene meghívására, vagy itthon marad.

A jelmez kész, csak fel kell venni; de a szív, amit annak be kell takarni, még nem kész.

Lehetséges-e az, hogy Zboróy Blanka saját meggyilkolt alakjában megjelenjen azokban a Cagliari-termekben, amik gyilkosának otthonát képezik. Hogy ő, a „la condannata” odamenjen mulatni, tréfát űzni az ő egész élete megrontójának, Caldariva márkinőnek társágába. A világ örültjeiből és képmutatóiból összeszedett bolond-sanhedrinbe? — Ereszti-e őt azon helyre visszaborzadó szemérme? asszonyi büszkesége? szűzi ártatlansága? Vagy mindezeknél erősebb marad-e a kíváncsiság? az ismeretlen utáni vágy?

Aztán elgondolkozott róla, hogy milyen irtóztató egyedül áll a világban; elítélve büntetlenül, eltaszítva szeretetlenül — minden embere fizetett kém, aki az ő kenyerét eszi! — Meny nyire nem tartozik senkinek a kerek földön semmivel! Se hálával, se szeretettel, se tisztelettel, se barátsággal. — Neki se adtak ebből semmit.

Eszébe jutott a másik nőnek a mondása, hogy a férfiak úgy csinálták meg a világot, hogy az egy börtön legyen a nőkre nézve; — de a rabnak első kötelessége keresztülátni a börtöne falait!

Aztán valahányszor feltámadó büszkesége tilalmat vetett rá, hogy a csábító meghívást kövesse, mindig visszatért az az utolsó kép, melyen megtört minden erélye: — Manassé a jazminbokrok között.

Hisz ő is ott lesz.

Akkor aztán hasztalan vitatkozott vele a józan ész: de hát miért lesz ott? miért találkozni övele? Mi célja, mi vége lehet e találkozásnak? — Szabad-e öneki még csak közelíteni is ahhoz a tűzhöz, aminek a neve szerelem!

Az ő szerelmének csak egy neve van: a megszégyenülés.

És mégis óhajtotta őt újra látni, s titokban felpróbálta a csillagos öltönyt és a szikrahányó koronát. Vajon rá fog-e ismerni benne?

Egyedül e gondolatért fel tudott áldozni mindent.

Délután volt, ajtaján a komornyik kopogtatott. Blanka elrejté jelmezét, s sietett az ajtót kinyitni. Bosszús volt a háborgatásért.

A komornyik a ma délután megjelenő hírlapokat hozta.

— Hercegnő! Nevezetes, nagy újság van! — szólt ragyogó arccal.

— Jól van, jól! — mondá Blanka, kikapva kezéből a hírlap-csomagot s megint becsukva az orra előtt az ajtót.

A hírlapokat odadobta az olvasóasztalra.

Bizony bánta is most, akármilyen újság van a világban. Felőle proklamálhatták a köztársaságot, s megválaszthatták szabadkőműves pápának Ciceruacchiót!

Azután ismét elővette csillagos jelmezét, s tanulmányozta annak redőzetét.

Szabad lesz-e a meztelen karnak kilátszani belőle vagy nem?

Talán magáról a kézről is ráismer valaki, aki ezt a kezét valaha nagyon jól megnézte?

...De hátha az a valaki nem lesz ott? . . .

Itt ám a göcs!

Hátha találkozik egy férfi a világon, aki azt izeni vissza a szép Cyrene-nek, hogy „ha az egész világ egy özönvíz volna, s a Cagliari-palota az Ararát hegye volna, én mégsem mennék oda!”

Hátha van egy férfi a világon, akinek van elég szíve nem felejteni el semmi büszkeséget és nem hagyni játszani a szívével?

Hátha Adorján Manassé nem megy el a szép Cyrene álarcos báljába?

Ez a gondolat megszabadítá kísérteteitől.

Összecsavarta egy gomolyba az egész csillagos jelmezt, s behajította ruhatárába.

„Ő nem lesz ott. Nem lehet ott! Én sem megyek el!”

Az órák huszonnégyet ütöttek. Esteli Ave Mariára harangoztak ismét.

Blanka letérdelpelt imádkozni imazsámolyához.

Egész teste reszketett, mikor az imának vége volt.

Volt oka rá. Egész délután nem volt a kandallójában tűz. Az átjáratot szabadon kellett tartani.

Az inas, ki a lámpákat behozta a terembe, észrevette, hogy a kandalló sötét és hideg, s azt kérdezé, hogy ne gyújtson-e benne tüzet.

— De, jó lesz — mondá neki Blanka.

— Cudar világ van odakünn — mondá a cseléd, s neki is kék volt az orra. A hidegtől vagy a rémülettől?

A Sappho-kép halk lírapengetést hallatott.

(— Hasztalan hívsz! — mondá magában a hercegnő. — „Ő” nem lesz ott.) Gyújtsa meg ön a tüzet; mindjárt melegebb lesz.

Sappho lírája egyre zengett.

Blanka felkapta a mandolint a kerevetről, s egy szegletbe dobta.

(— Nem megyek.)

S hogy ellenállási ereje annál nagyobb legyen, leült az olvasóasztalhoz sorba venni az odahajított hírlapokat; ha talán valamelyiknek a zugában megint találna egy komolyan elgondolkozni való tudósítást arról az Istentől, embertől elfeledett darab földről, amit a nyomdák legapróbb betűivel úgy szednek, hogy „Ungheria”.

És amíg élete tartani fog, Zboróy Blankának büszkesége leend abban, hogy elébb mondta ki e szót, „nem megyek!”, hogy elébb hajította el a kész jelmezt a lomtárba, mint kezébe vette volna ama hírlapok egyikét! — Hogy saját lelke erejéből merítette az elhatározást. S nem várt vele, míg a felöltött bohócruhát az a legelső sor, mely minden hírlap homlokára van nyomtatva, tépi le testéről:

„Rossi ma reggel a parlamentházban meggyilkoltatott!”

— Fogják be a lovaimat! — sikolta fel a hercegnő, ledobva a hírlapot kezéből.

— Hova akar menni a hercegnő? — kérde a cseléd.

— A Rossi-házhoz!

— Oda ma nem lehet.

— Miért nem?

— Mert az utca tele van néppel.

— S mit csinál ott a nép?

— Táncol.

— Mit?

— A carmagnolát.

— A carmagnolát?

— Meg a tarantellát.

— A nép táncol carmagnolát? A meggyilkolt miniszter háza előtt!

— És a meggyilkolt felesége és leányainak felvidítására! Blanka arcára csapta kezét.

— Ez rettenetes!

— Én ott voltam és láttam hogyan történt — beszélé fogvacogva az inas —, a lépcsőtornácban állt egy csoport férfi, köztük többen a „reduci”-k közül, kiket egyik kormány száműzött s a másik hazaeresztett; néhányan egyenruhában s a rőzsevágó késekkel az oldalaikon. Mikor a miniszterelnök hintaja megérkezett, a tömeg egyszerre előretódult; a kocsit körülfogták. Rossi kiszállt; de alig lépett az első lépcsőre, amint egy férfi odaugrott hozzá, én egy tört láttam villani a levegő-

ben, s aztán egy vérsugárt magasra felszökni. A dőfés a miniszterelnök nyakába hatolt; a teremőrök felfogták, az irodába vitték; mire orvost hoztak, már meg volt halva.

— Irtózatos!

— Valóban az, hercegnő.

— S ki a gyilkos?

— Azt megláthatjuk nemsokára; a néptömeg, mely őt hozza, erre hőmpölyög a tér felé.

— Elfogták őt? Megkötözték?

— Nem fogták el, hanem vállaikra emelték, s nem kötözték meg, hanem megkoszorúzták. Ő a mai nap hőse.

— Hazudsz!

— Ha nekem nem hisz a hercegnő, olvassa el a hírlapokat. Ők magasztalják a gyilkost. Brutusszal egy sorba emelik. — Nem tudom, miért teszik? Én piemonti vagyok. A többi cselédjét ne híjja most hercegnő, azok mind lenn vannak most az utcán, s együtt táncolják a „danse macabre”-t a fölséges urakkal!

A hercegnő nem akart hinni az élő szónak, nem akart hinni a nyomtatott betűknek. Vannak erkölcsi lehetlenségek is.

„Ha minden ember esküdnék is rá, hogy este hat órakor hajnalodik, napfelkelte van, s a nap nem keleten, hanem északon kel fel, mégsem hinné el azt senki; hanem sietne maga megnézni az eget.”

Ilyen lehetlenség az is, amit Blankának el kellene hinni, hogy egy átkozott orgyilkost, ki a nép legjobb barátját megölte, diadallal hordozzanak körül a városban.

— Lehet a mi ablakainkból a piacra bántatlanul kinézni?

— Hogyne — felelt az inas —, hisz a piacra fekvő Cagliari-palotának minden vastáblája nyitva van s a termék kivilágítva.

— Hát ott mit csinálnak? — kérdezé Blanka elbámulva.

Oly nagy volt a rémület, az iszonyat hatása lelkén, hogy tökéletesen elfelejtette, hogy ott ma vigalom van, s hogy neki is ott kellene lenni.

— Hát ott ma álarcos bál van — felelt a cseléd. — A sok cifra álcás úr és asszonyság éppen most sereglett össze. Ha kinyitjuk a donjon ablakait, az orchestrum zenéje is át fog hangzani.

S valóban, amint az inas egy ablaktáblát felnyitott, áthangzott a szomszédház vigalmi zaja.

— Tegye be, hideg jön be — mondá Blanka.

Pedig nem a hidegtől, hanem attól a zenétől fázott.

— Rakjon több fát a tűzre, s aztán menjen a szögletszobába, s adjon hírt, ha a néptömeg erre talál jönni.

Mikor egyedül maradt Blanka, elkezdett zokogni.

A rémület okozta azt.

Az volt rémületének legszörnyűbb eszméje, hogy ha ő most ott volna abban a másik házban, ahol az emberek vigadnak! Soha egész életében nem tudná levezekleni azt a bűnt, amit e lépéssel elkövetett lesz. Soha ki nem tudna békülni önlelkével, hogy mulatni tudott Caldariva márkinő termeiben, mikor legjobb barátjának véres holtteste fölött annak családja a kétségbeesés könnyeit sírja!

Rövid időn visszaérkezett az előőrsre küldött inas.

— Már jön a néptömeg.

Blanka sáljába burkolta magát (a római paloták szobái hidegek), s sietett a szögletterembe.

Annak az ablakain be voltak téve a vastáblák, de minden tábla közepén volt egy cifrázat, melyen keresztül ki lehetett látni.

Késő őszi este volt; négy óra naplement után. A lámpások hunyorogtak a szélnyomás alatt; hanem azon a darabon, ahol a Cagliari-palota állt, világos volt a tér. A táncterem csillárai világították azt be. Az ablakokon át keresztülhangzott az erős zene.

A piac átelleni szegletéből egy megnevezhetetlen tömeg gomolyodott elő.

Népnek nem lehet azt nevezni; mert az egy szentséges szent név.

Csorda!

Igen: vadállat csorda volt. Minőt hajdan a Colosseum üregei okádtak elő; bőszült tigris, hiéna, szarvorrú — csak-hogy emberalakkal.

Férfiak, akiknek arcán az örültség üli diadalát, hahotára torzulva afőlötti örömiükben, hogy a józan ész lerázhatták a nyakukból; gyermekek, akikből az éretlen düh vén törpéket alakított; vad fúriák, kikben az asszonyi nemet csak a szétbomlott hosszú haj tanúsítja. Valamennyien ittasak a bortól és vértől, örültek egymás példájától és csatakosak az utcasártól, megtépett s a fantázia kicsapongásaival kiforgatott öltözetekben, a nők öveikbe dugott ruhaszegélyekkel. S ez mind tombol, táncol, toporzékol, sikongat és ökleivel hadonáz a léghen; egy nyolcéves fiú meg egy tízéves leány szurokfáklyával kezükben nyargalnak előre visítóva, helyet csinálni a menetnek. Az elhulló sziporkák jelölik az utat nyomukban.

S a tömeg közepén ott hoznak egy emberalakot férfiak a vállaikon, hordszéken emelve, mint a pápát nagyhéten, mellette visznek két nagy zászlót. Néhány fáklyás veszi körül, s azok igyekeznek a megdicsőített alak arcát megvilágítani.

S így közeledik, emberi vállakon emelve — a szörnyeteg, ki meggyilkolta nemzete legbecsületesebb emberét, hazája legjobb fiát, a népnek legigazibb barátját, a béke egyedüli oszlopát! — Jön trónuson emelve, mint a mexikói Téckatlé-poka isten, akit ifjú szüzek vérével tartott jól az inkák kivesszett faja.

És Blanka ráismer ama rettenetes főre, mely kötéllel a nyakában szállt alá a Szent Péter-templomi tribünről, s akihez még a saját gyermeke is félt közelíteni.

S most éljent ordít neki az egész sokaság, s egy némből, ki oly boldog volt, hogy egy csecsemőt tartva ölében, egész a gonosztevő trónusáig tudott furakodni, sorba táncolva az ittas férfialakokkal, mikor odajut a szörnyeteghez, fölemeli két kezével a csecsemőt, s odatartja eléje, hogy csókolja meg

azt a kezet, amelyről még nincs lemosva a vér! S akad asszony elég, aki utánozza. A csecsemőiket is elhozták a saturnáliába, s mutogatják nekik a gyilkost: „Ilyen légy, ha felnősz!”

Blanka zsibbadni érzi minden tagját. Az utálat, a borzalom úr lett érzékei fölött. Azt hitte álmom ez; majd elvonul.

De nem vonult el.

A Cagliari-palota előtt megállt a pokolbeli díszmenet, s a riadalomból kivethető Blanka, hogy a gyilkost és fertelmes processióját onnan a kivilágított ablakokból *üdvözlék!*

Minő társaság lehet az ott!

A menet megáll. A palota ablakaiból pezsgős palackokat hajigálnak le közé, azokat elkapkodják. A fáklyások a gyilkos trónja körül tért kanyarítanak, s annak a közepébe ugranak a szilaj alakok, férfiak, némberek, palackkal kezükben, s elkezdik toporzékolni a táncok legocsmányabbikát, mely arra van kitalálva, hogy megutáltassa a férfival az asszonyt. — Zene is van hozzá. Ugyanarra a tánczenére, ami a fényes teremből lehangzik, lehet táncolni a sáros utcán is. Csak másolat ez. Az utca tükre a palotának! Azt teszik itt is, amit ott, csak hogy természetesebben és álarc nélkül.

Blanka valami oly kimondhatatlan dühöt érzett e látvány alatt, hogy azt kívánta, nyílnék meg a föld e Sodoma alatt és nyelné el pokol tüze az ártót és ártatlant.

Hát nincs ember, aki meg tudja torolni azt, ha megbántják az Istent?

Van.

Az Angyalhíd felől közeledik trombitaszóval egy fenyegető oszlop.

Egy egész zászlóalj carabinieri. Szuronyaik villogása hirdeti, hogy ők azok.

Aha! Most abbahagyják a táncot! Most másforma dáridó következik.

A trónuson ülő alak feláll, és dörgő hangon kiált:

— „Előre asszonyok!”

Asszonyok? — Ezek az urak értik a harcolási módot.

A csoport közül előrcfurakodnak rögtön a némberek, s elzárják az utat a katonaság előtt. A rohamlépésben közeledő carabinierieket riadó „evviva!” kiáltás fogadja.

A csapat élén lovagló vezérben megismeri Blanka a rendőr-főnököt.

Tehát ő maga jött. Első hivatalnok volt a meggyilkolt miniszternek, jó barátja. Ez bosszút fog állni a gyilkosain! Ő egész Rómára nézve a földi gondviselés. Kötelessége, hogy a társadalmat védje a rossz szenvedélyek ellen.

És Blanka látta az ablakából, hogyan állítja meg lovát a rend nagy férfiak az asszonyi csatárlánc előtt, hogyan parancsol katonáinak „lábhoz a fegyvert”.

És aztán nyergében felállva, elkiáltja magát: „éljen a szabadság! éljen a nép! Mi a népé vagyunk!”

És aztán engedi magát lováról leemeltetni a részeg asszonyok által, engedi odavitetni a gyilkos trónusáig, és mikor odaér, kezét nyújtja neki; odavonja őt magához, és megcsókolja annak arcát. A tömeg felrivall: „éljen a hadsereg!” s a carabinieriek trombitásai rákezdek a félbehagyott carmagnolát harsogtatni, s a dühödt maenadok kiragadják a katonákat a hadsorból, együtt járni velük a pókmarástól megőrjültek táncát.

Ez oly undorító látvány volt, hogy Blanka nem nézhette tovább. — Elfutott a piacra néző teremből, üldöztetve a retentő ordítástól, mely a gyilkosok és a katonák közötti ölelkezésre következett.

Tehát a víz egyesült a tűzzel, — az olaj a vízzel kegyezett!

A gyilkost Zambianchinak jegyzé fel a történelem, s annak az ezredesnek a nevét, aki megcsókolta s megáldá az orgyilkost, Calderrarinak.

Blanka csak most vette észre, hogy — még ma nem ebédelt.

Pedig tapasztalat szerint a rémület fokozni szokta az éhséget.

— Ma nem teríti ön fel az asztalt? — kérde az inastól.

— Én terítenék, hercegnő; de nincs itt a komornyik. Az odalenn mulat az uraságokkal. És nála van az étszeres szekrény kulcsa.

— Hát étkezni fogok étszerek nélkül a tíz ujjammal. Hozza fel ön az ételeket.

— Én felhoznám, hercegnő; de a szakács nincs sehhol. Az is odalenn mulat az uraságokkal.

— Tehát készítse ön el a teaőző eszközt.

— Azt meg a komorna tartja gondviselés alatt, s az is odalenn táncol valahol — az asszonyságokkal.

Blanka most már igazán megharagudott.

— El fogom kergetni valamennyit, ha rögtön haza nem térnek!

Valaki onnan kívülről aztán segítségére jött a cselédjei hazatérítésében.

Legelőbb hazakerült a szakács, annak egy nagy kék folt volt a szeme alatt. Azután megjött a komornyik. Annak minden gomb hiányzott a bérruhájáról. Utoljára előkerült a komorna, minden öltönye igen defectus állapotban, s a képe összekarcolva. — Furcsán táncolnak azok az urak és asszonyságok!

Ahogy szokása az olyan embernek, aki fél a szidástól az elkőborlásért, mindenik egy-egy új rémhírrrel rohant be a hercegnőhöz.

— „A nép megrohanta a börtönöket, s kiszabadította az elfélt gonosztevőket; most azok álltak a mozgalom élére!”

...Hm!...

— „A Cagliari-palotában beteszik az ablakokon a vastáblákat, s bezárják a kapukat!”

...Aha!...

— „A gonosztevők arra bujtogatnak, hogy ki kell rabolni a gazdagok palotáit!”

...Úgy-e?...

Természetesen valamennyi cselédet mind erőszakosan sodorta magával az áradat, amint egy pillanatra kiszaladtak az utcára megnézni, hogy mi történik ottkűnn. S még ők jajveszékelték legjobban.

Blanka elfeledte őket megszidni. Azt mondta nekik, hogy menjenek már most aludni, s akármilyen történik az utcán, a kapun ki ne próbáljon menni senki.

Nem volt már kedve se ebédelni, se vacsorálni; csak a teát készítette el magának a hálósobájában, s aztán elzárkózott a magányába, a rémnap eseményei fölött elgondolkozni.

Amit látott, amit megért, mint egy hagymázos álom tödult vissza képzeletébe; egymásnak ellenmondó s mégis egymást kiegészítő rémesemények. Az utcák vérengző borzalmaival versenyt futott a palotában rendezett dáridó.

Hálósobájában sem volt nyugalma. — Sappho különös nagy kedvében volt most. A hangközlő üreg a szomszéd palotából áthozta a tivornya hangjait (s azt csak a Blanka hálótermenek megfelelő helyiségből hozhatta); férfirohej, keverve asszonyi viháncolással; pohárcsörömpölés, áldomás zaj, őrzöngő kacajkórus; ledér dal, tánc Tombolás egymást felváltva vagy túlhangozva révedezett ki a szoborkép lírájának üregéből; s Blanka azon gondolkozott, vajon Manassé hangja is azok között van-e.

Egyszer aztán, mintha kettévágták volna az egész utálatos hangzűrt; elcsendesült minden.

Mintha azt mondták volna a víg társaságnak: „csitt, *megjött az úr!*”

Egy hang, egy susogás nem volt többé.

Blanka most a csendet hallgatta.

S aztán úgy tetszett neki, mintha abban a csendben valami moraj közelednék; hasonlatos ahhoz, aminőt a jégesőt hozó felhő hallat messziről: tompa dübörgés, mormogás, zúgás, egyre közeledő. Egyszerre aztán felhangzott a jégeső kopogása s közbe a felhődörgés, mely nem tart szünetet! — „*Megjött az úr!*”

Blanka kitalálta, hogy mi az.

A Cagliari-palota vas ablaktábláit hajigálják kövekkel, s a kaput kísértik betörni.

Akik a tűzzel játszottak, megtalálták a maguknál nagyobb urat: a szelet. A fenevad jön megenni azokat, akik megköstoltatták vele a vért.

A kandallóban még izzott a parázs.

Blanka ott ült és a tűzbe bámult.

Egyszer csak a kandalló hátlapján halk zörgés hallik, s a csapóajtó felvonul a főnix-szel.

Blanka bizonyos volt erről. Nem is volt meglepetve.

A zsarátnok még izzott s teljesen megvilágítá a mögötte álló alakot.

A szép Cyrene volt az. Szétbomlott hajfürtjeit egy keresztül-szúrt aranynyíl tartá össze. Egész termete egy kék rókabundába volt burkolva.

— Oltsa ön ki a tüzet, hadd menjek be önhöz. Én már mind elhasználtam az extincueurömet.

— Nem oltom ki. Nem akarom, hogy ön most bejöjjön hozzám.

— Nem hallja, hogy a nép ostromolja a palotámat?

— Az önök népe az, akit azért fizetnek, hogy lármázzon.

— Önnek volt igaza. Elismerem. Saját eszközünk fordult ellenünk. Azt is megmondta ön, hogy a **katonaság**, amelyben

bízunk, mikor le kellene verni a lázadást, kezet fog vele. Azt is megmondta ön, hogy rablók, fegyencek fogják vezetni a mozgalmat. Mind megtörtént. De már most a baj megvan. A halál torkában állunk. Hallja ön, hogy döngetik a kaput?

— Hallom. Nem tartozik rám. Akik Rossi gyilkosaival poharat koccintottak, most koccintsák össze velük a fejeiket.

— Ön nekünk tulajdonítja Rossi meggyilkoltatását?

— Nem a kéz követi el a gyilkosságot, hanem az agy, mely azt kigondolta.

— Esküszöm önnek a szentháromságra, hogy semmi tudomásom nem volt róla!

— Nem azért rendezte-e ön ezt a vigalmat a mai napra?

— De ne tegyen ön nekem most szemrehányásokat, hanem szabadítson meg bennünket.

— Én? Hogyan?

— Oltsa ki a tüzet a kandallóban, s engedje meg, hogy e rejteken át én és vendégeim elmenekülhessünk. A római társaság tejszíne van itt halálveszélyben.

— Márkiné! Ha én önöket egész vidám társaságukkal együtt a kandallómon, hálószobámon, valamennyi termemen keresztül, a lépcsőkön át, a kapumon keresztül bocsátom, akkor én tökéletesen megosztom önnel a mai ünnepélynek a dicsőségét. Ez azonban hát csak az én bajom; megtehetem. De mit nyernek önök vele? Az a nép, mely a Cagliari-palota piac felőli részét ostromolja, bizonyosan a Tiber felőli részét is ellepte, csakhogy éppen a nyomorult „condannata” ablakait nem verik be. De amint az ön jelmezes vendégei az én kapumon keresztül kilépnek az utcára, ugyanazon sárkány torkába futnak bele, amelyiknek a másik feje elől elmenekültek. S ez már az önök baja.

— Hallgasson rám. Sem az ön bajáról, sem a mi bajunkról nincs szó. Nem szándékozom az egész társaságomat önnek a termein végigrohantatni. Egy cselédjének sem szabad meg tudni semmit. — Önnek a hálóterméből nyílik a fürdőszobája.

Ha az ónmedencét félretolják, az alatt találnak egy vas csigalépcsőt. Ez is egy szép asszony furfangos találmánya, ki börtöne keresztülfúrásán törte a fejét holtig. Ez a lépcső levisz a nagy vízvezetékbe, mely a palota szegletén levő szökőkút kedvéért lett építve; e vízvezetéki alagúton át a Fontana di Trevi épületébe lehet jutni.

— Hogyan? — kiálta fel rejthetlen diadallal Blanka. — A kloakán keresztül! Ahol a patkányok laknak! A hercegek és hercegasszonyok, a színpadi királynők, a parlamenti celebritások, a népszónokok, a művészek, a félistenek! A kloakán keresztül! saját, atlaszcipős lábaikkal, mint a patkányok, mint a tolvajok, meggömbített háttal, lehúzott fejjel, térden, négykézláb. Ez igazán fölséges ötlet öntől, márkinő! Szébb cotillonnal be nem lehetne fejezni az ön táncvigalmát. — Ámbár nekem pokoli kedvem volna ma rossznak lenni! És önöket mind engedni, hogy legyenek mind mártírjaivá — a szent ügynek.

A szép Cyrene szemében olyan tűz villogott, minőt az éhes sakál szikráztat a hozzárúgó szép cebra felé. Valami kegyetlen gondolatja volt: — nem az, hogy egy szökéssel átugorják a zsarátnokon, s amilyen erős ő gyöngé felével szemben, azt tehetetlenné tegye, s az utat erőszakkal nyissa meg. Nagyobb erővel is rendelkezett ő.

Büszkén fölemelte fejét, állig betakarva magát prémes palástjával.

— Az is megtörténhetik, hercegnő — mondá kevélyen. — Az indítvány tőlem jött, asszonytól: futásra. De vannak vendégeim között férfiak is, akik egyébbhez is értenek. Azok közt egy derék, bátor művész Magyarországból, aki azt indítványozta, hogy a férfiak vegyék elő Cagliari fegyvertárából a fegyvereket, s álljanak az ajtó védelmére. Ő testével fogja védeni a társaságot, melyben gyöngé nők is vannak. Az első kardot ő választotta ki.

Blankának a szívét mély fájdalom lepte el egyszerre.

Tehát mégis eljött ide!

Eljött mulatni a világ leányaival!

És most azokért, akiknek nevető arcába visszanevetett, képes fegyvert fogni, ölni és meghalni! — A férfi, aki azon nők miatt, kiknek könnyező szeme az ő könnyeinek felelt, nem tudott fegyvert ragadni, azt mondá: „a bosszúállás istenek bűne, állatok erénye!” — az most ezekért a nőkért széttépett testével tud áldozni! tud bűnös istenné, erényes állattá lenni!

Óh, mily keserű lett e gondolattól az egész élet, az egész világ!

Néhány pillanatig az a gondolat kísértett lelkében, hogy haljon hát meg, ha idejött! vesszen el a többivel együtt, ha ezt a halált választotta magának; hanem aztán elcsüggedt minden erélye, minden ruganyossága lelkének, ki volt kezéből véve a fegyver.

— Jól van. Én keresztülbocsátom itt önöket. — És aztán arra gondolt, hogy menjen hát ez az alak is a többiek útján. Szennyesebb nem lesz már abban a kloákában, mint amilyen lett ezen éj tivornyáitól. S aki eltűnik e földalatti úton előle, az soha többet az égen keresztül nem jöhet vissza hozzá, ahogy eljárt hozzá eddig mint álom, mint ideál.

Tehát hadd fussanak a patkányok!

Blanka fogta az extinceteur-t s elparáholta vele a zsarátnokot.

— Bejöhhet márkinő.

Caldariva márkinő átlibbent a kandallón, s palástját fel-emelte e percben. Meglátszott, hogy lábain csak szandál van — semmi más. Talán mitológiai jelmezt választott.

— Csináljon ön sötétet a hálótermében, s bocsássa le az alcoven kárpitjait, hogy a keresztülvonulók ne tudhassák meg, hol járnak. Egy lámpát helyezzünk el a fürdőszoba ajtajába, hogy odataláljanak.

Úgy tettek.

A fürdőszobában egy remek vésművi fürdőmedence állt tömör ónból. Azt négy férfi sem bírta volna helyéről elemelni. Oldalt a falban két rézcsap, mint szokás, meleg és hideg víznek. Blanka annyit tudott, hogy erre a célra valók.

A márkinő aztán megtanította arra is, hogy ha az egyik csapot nem elfordítják, hanem benyomják a falba, akkor a nehéz fürdőkád félrefordul a talpán, s egy kerek nyílást hagy tárva, melynél a csigalépcső kezdődik. A másik csap megint, éppen úgy betolva, visszacsúsztatja a helyére a medencét.

Mennyi titka van ennek a háznak! Ha ezek a rejtekek beszélni tudnának!

Künn egyre dühösebb volt az ostromló zaj, a vastáblák zuhogása, a kapu döngése, az emberordítás. Még egy dologra kellett gondolni.

— Hányan lesznek a föld alatti utazók?

— A cselédséggel együtt hatvanöten.

— Annyi szál gyertyát kell számukra idekészíteni. A bányászok gyertyával járnak.

Az is megtörtént; több viasztekercs el lett osztva annyifelé. Az út nem hosszú.

— Siessenek! — mondá Blanka lázas izgatottsággal, s felé se nézett az eltávozonak.

Hanem amint egyedül maradt, a leeresztett alcovenkárpit mögé elrejtőzött, s onnan leskelődött kifelé.

Meg lehet azt neki bocsátani. Volt, akire lessen!

Az a látvány sokszor fel fogja még riasztani álmaiból!

Képzelete ily képeket nem mutatott még soha, mint amiknek káprázatos sora most végigvonult előtte.

Az egész terem sötét volt, de az ajtóból kiderengő lámpafényben mint a camera obscura fénytányérjában, minden alaknak meg kellett jelenni, amíg a kandalló üregétől a fürdőszoba ajtajáig jutott.

És Blanka látta egy halálriadaltól szétrobbantott orgia alakjait: egyenkint, párosával megjelenni és elfutni maga előtt.

Világ bölcsei, magas polcokon álló férfiak, a lehúzott cipőkkel kezükben s bíborpalástjukkal a hónuk alatt; — jöttek és futottak.

Tarka harlekinok viaszsárga ijedt arcokkal, kimeredt szemekkel — jöttek és futottak.

Egymást cipelő párok, kik közül az egyik részeg vagy ijedtében elájult, mindenféle groteszk összekapcsolásban, nem nézve, kezénél, lábánál fogva hurcolják-e egymást; — jöttek és futottak.

Egy szatíralak úgy vitt egy nőt, hogy a két kezét a nyaka körül fonva, a hátára fektette hanyatt, s a nő danolt.

Egy másik, egy átlétai férfi a vállára vetve vitt egy nőalakot, annak az öltönye foszlányokban, haja felbomlott fürtökben lógott le utána.

Mind végigfutottak a bővlámpa fényében, rettenetes torzalakjai a szemérmertlenségnek és a rémületnek.

Egy oly részeg volt, hogy dalolni akart. Társai befogták a száját, hogy el ne árulja menekülésüket, úgy hurcolták magukkal dühös küzdelem közt.

Aztán megint ott vonaglott el egy rémült nő, ki kétségbeesett erőfeszítéssel hurcolt karjánál fogva egy férfit a földön, aki nem tud lábra állni.

Blanka szívszakadva leste: hát „ő” kit fog az ölében hozni; bortól ittas, ijedtségtől alélt, fürtelemtől megtört élő alakot? Olyan soká késett; — olyan hátramaradt!

Számlálta a ködfátyolkép alakjait; már negyvenen, már ötvenen futottak előtte keresztül. Csaknem mindegyik elbukott a kandalló párkányában, amit a sötétben nem látott a lába előtt, s káromkodva tápáskodott fel újra. Kacajra ingerlő torzkép a borzalom közepett. Ő mégsem jön! — Igaz! hiszen ő testével védi a többiek futását. Ő a bátor. A hős!

Most már a vendégek száma elfogyott, a cselédek következnek. A bérruhák futnak. Fejükön, hátukon batyuval. Ketten egy-egy ládát cepelve. Abban bizonyosan a Cagliari-kin-

csek vannak. Egynek a hátán abroszba csomagolva az asztali ezüstnemű; étszerek, girandole-ok, süteménypolcok, virágtartók. Egy-egy megáll, iramodás közben, kiinni a tartalmát a borospalacknak, amit lekapott az asztról. Csak Manassé nem jön még.

Igaz! hiszen még a szép Cyrene is hátra van.

Ki lenne az ő társa más?

A szép Cyrene a háziasszony. Neki utoljára illik maradni. Bezárni hátul az ajtót. Az utolsó férfi, a legjobb férfi, a házinőnek, a legbátrabb nőnek kísérője lehet csak.

Már észrevehető időköz telik le, s nem jön a kandallóból elő senki.

Egy ágyúdörgéshez hasonló robbanás hangzik odakünn, mely megrázza az ablakokat.

Az ostromlók petárdát tettek a kapu alá, s a tűzgéppel kivették azt sarkaiból. A diadalüvöltés hirdeti, hogy urai lettek az ostromlott bejáratnak. Puskalövések hangzanak közbe.

Most kilépett a sötét üregből az utolsó alak:

A szép Cyrene.

Megáll a kandalló előtt, s egy lábnyomására bezáródik háta mögött a csapóajtó; a főnix ott ragyog ismét a helyén.

Blanka eléje lép a kárpit mögül.

— Nincs több? — kérdi.

— Utolsó vagyok — felel a hölgy.

— Hát „ő”? Elesett-e?

— Itt sem volt — válaszol gúnymosollyal a delnő. — Azért mondtam csak, hogy itt van, hogy öntől kierőszakoljam az átbozsátát.

Blanka szívére nyomta kezét, s felüdültén sóhajtja, mint aki egy gonosz álomból ébredett.

Ekkor odatoppant elébe a délceg Venus-alak, s ezt súgá oda neki:

— Jól imádkoztatok a *ti* külön isteneteknek, hogy el nem

jöttetek a meghívásomra. Én elvesztettelek volna egyiteket a másitok által, s megtartottam volna magamnak mind a kettőt! — Ne lássuk egymást az életben többet! — Adósod nem maradok a megszabadításért. — Fogd ezt a levelet! Ki vagy vele fizetve, úgy hiszem!

S midőn a levelet átnyújtá Blankának, karját elővette a bő prémes palást alól, s ez a kar meztelen volt egész vállig. Egy perc múlva ő is eltűnt.

Blanka sietett a fürdőszobába a lépcsőtorkolatot az ónmedencével ismét elzárni. Alulról, a mély hosszú alagútból rejtelmes zszibongás zúrhangja tört elé. A patkányok morognak.

A medence helyére fordult. — Aztán csend lett.

Blanka a lámpafénynél elolvasá a levelkét, amit a márkinőtől kapott. Erőtelmes férfiírás volt. Csak három sor.

„Márkinő! A meghívást köszönöm; de én a Cagliari-palotát kerülöm.

Adorján Manassé”

Térdre omlott a levéllel. — Van egy Isten!

Nem volt most idő az ábrándozásra. A palota másik felében tomboltak az ostromlók.

Afelől meg lehetett győződve a hercegnő, hogy a berontó tömeget nem a politikai vak szenvedély vezeti *most*, hanem tiszta szívből jövő, őszinte rablási vágy. Azokat az úri társaság gyémántjainak csillogása bőszítette fel, s a Cagliari-hercegek felhalmozott ezüstjére haragudtak ők meg.

Hanem ez vigasztalásnak elég rossz volt.

A győztesek, mikor nem fogják találni sem a gyémántokat, sem az ezüstofféléket, keresni fogják, hogy mindaz hova lett, s nem nyugsznak meg abban, hogy miután a tükrök össze vannak törve, s a bútorok szét vannak hasogatva, azzal a munka be van fejezve, hanem kíváncsiak lesznek megtudni, hogy az üldözöttek merre menekülhettek el. S még megtalálhatják az összeköttetést a két palotaszárny között.

Meg kellett tudnia, hogy a márkinő nem hagyta-e nyitva saját hálósobája felől a rejtekejét!

Hogy tudja azt meg?

Nincs olyan megbízható cselédje, akit odaküldhetne. Ha volna is: azok most elő nem jönnének még az „Angelus” csengetésre sem. Cselédei közül, akinek most igen nagy a bátorsága, az az ágyában fekszik, s akié kisebb, az az ágya alatt.

Magának kellett rászánni magát, hogy belépjen az ismeretlen helyiségbe, ahol sohasem volt, s ahova nem volt szabad szövétneket vinnie magával, mert elárulta volna a földött fo-

lyosó üveges árkádjain keresztül az udvarra betörő tömegnek, hogy a két palota közötti átjárás nyitva van.

Azonban a veszély nagysága, a magárahagyatottság érzése erőt kölcsönöz; a hercegnő fölnyitotta a csapóajtót, s belépett az ismeretlen folyosóba, melyen át eddig csak ellensége járt hozzá.

Nem volt az sötét. Az udvarról fáklyafény világított föl, jól kivehette nála a korridor hosszában elvonuló freskófestményt, egy bacchanalt, Ariadne fölvonulásával.

A folyosó végén egy nagy falpra festett kép volt, a gnidiai Venus templomának bejáratát ábrázoló. E templomajtó volt a túlsó kandallólap hátrésze; az ajtó boltívét befutotta a festett borostyán. E folyondárlevelek egyike megmozdítható volt. Az alatt volt a kulcslyuk.

Blanka megállt hallgatózni. A hálósobában még nem volt semmi zörej, semmi láрма. Még ide nem törtek be.

Rátalált a jelzett zöld márványlapra. Megkísérté azt lábával lenyomni. Nem mozdult az. A csapóajtó be volt zárva.

A veszély leleményessé tesz. Blanka egy hajtút dugott bele a kulcslyukba, s le hagyta azt hullani a mesterséges zárba. Most azt a saját kulcsával sem lehet többé kinyitni, hacsak az egész falat szét nem bontják, kandallóstul együtt.

Afelől tehát bizonyos lehetett, hogy a Caldariva márkinő lakosztályából az övébe át nem jöhetnek. De hátha észreveszik a menekültek útját, s az udvarról egyenesen felhatolnak az összekötő karzatra! Ahhoz csak lábtók kellene. Ennek a nyitott árkádjait csupán egy vékony aranyozott rácsozat takarja.

Ott maradt kémlelődni.

Kétfelé figyelhetett. Le az udvarra. És oldalt, a hálóterembe.

Az udvaron tüzet raktak az emeletről lehajigált bútorok tört darabjaiból, s a tűz körül táncolta a tarantellát két pár: egy fekete szemöldökű, szétszórt hajú maenade, egy délceg,

Antonius-alakú romagnai kecskepásztorral; meg egy fiatal gyermekarcú leány egy púpos hátú szatíralakú fickóval. Egy dudás meg két tamburinos verte és nyeggette a tánczenét, a nézők biztatták őket a lasciv mozdulatokra; a hátul tolakodó tömeg közbekiáltott: „Halál a bíbornokokra! Le a pápával!”

És Blanka veszedelmes kíváncsisággal nézte ezt az aranyos rácson keresztül. Egy utcasuhanc a pillér faragványain odáig felkapaszkodott, hogy a borzas fejével csaknem előgett neki.

És Blanka arra gondolt, hogy miért nem láthatja ezt a jelenetet Manassé. Milyen festői tanulmány volna neki e két táncoló pár!

Egyszer aztán elvonták figyelmét a csapójáton keresztül-hangzó szavak is. A betörők elhatoltak a hálóterembe is. Szörnyű volt káromkodásuk, hogy nem találták se a vendégeket, se a ház kinceit.

Blanka hallott olyan beszédet, amelyen még soha nem érinté füleit: káromkodás. Az uraságok igen őszintén kimondák a véleményüket e tekintetben, s minthogy az igazhívőnek azáltal is illik magát megkülönböztetni a hitetlen mahomedántól és a zsidótól, hogy mikor káromkodik, se fedelkezzék meg a hiszekegyje alaptételeiről, s sorba szidja azokat a szentségeket, amiket a pogány nem szidhat; annál-fogva a hercegnő fültanúja volt egy olyan litániának, amelyenért érdemes volt Rómába jönni, hogy meghallja.

Reszketett, hogy rá találnak jönni a rejtekajtó titkára. Pedig nagyon közel voltak már hozzá.

— Ebben a kandallóban nincsen tűz! — mondá egy hang.

— A kürtőn keresztül szöktek meg! — kiáltá a másik.

S már hozták a lábtót, hogy felmásszanak a kürtőbe, midőn egy hang diadalmasan ordíta fel: — „E scoperto!” (Fel van fedezve!)

Blanka megrettent. De még nem futott el. Tovább hallgatózott.

— Merre menekültek?

— A fürdőszobán át!

Azt hitte, el van veszve.

De mégis tovább hallgatózott.

És aztán a későbbi szavakból megtudta, hogy elvonult a feje fölül a veszély.

A márkinő hadvezérnek született. — Gondja volt rá még a futásában is, hogy hadserege visszavonulását fedezze. Az ő fürdőszobájából is kanyargott le egy csigalépcső egy föld alatti alagútig; de ez a palota *levezető* csövei számára volt építve, s a föld alatti utazót a Cloaca Maxima üregeibe kódorgatta el. Az rettenetes kijárási volt.

— Utánuk! — ordították a betörők. — Fáklyákat!

— A Cloaca Maximában utolérjük őket!

— Legalább szép haláluk lesz!

E csel által a márkinő hamis nyomra vezette az üldözöket, s most ezek mindaddig, míg a dögleletes föld alatti üregeket összeszalagálják, időt engednek az üldözötteknek az elmenekülésre. Ott pedig nem találnak egyebet patkányoknál.

De mi lesz, ha megint visszatérnek? Sárosan, vérszomjasan, kincséhesen, s megtudják, hogy rá voltak szedve?

Ez eltart napokig; mert a föld alatti Róma nagy birodalom. Akiket a labirint elnyel, egyhamar nem adja vissza.

Blanka azzal a megnyugvással térhetett vissza hálószobájába, hogy a föld alól kitört borzalom ismét levezető csatornájára talált, s visszaomlik a föld alá. A condannata azalatt alhatik nyugodtan a maga lakosztályában. Róla azt tudják, hogy se nem bűnös, se nem gazdag.

De soká mégsem maradhat titokban, hogy a Caldariva márkinő Astarte-ünnepén jelenvolt vendégeknek ő nyitott menekülési utat. Azok, hatvanöt ember, s köztük huszonöt cseléd, ha elfutottak is Rómából, el fogják mondani, hogy a Trevi-kút vízműveinek épületein keresztül menekültek meg, ha minden egyéb sötétben maradt is előttük, s a hír visszaszivá-

rog a nép közé. Napok múlva az ő lakosztályát fogják megtámadni, s megszábadított ellenségeért őrajta állanak bosszút.

Neki el kell menekülnie a palotából, el Rómából, hová emberi ítélet láncolta, irgalmat nem ismerő, mint maga a fátum!

Lehetetlen, hogy azok, akik a láncokat ráverték, fel ne oldják azokat ily fenyegető veszéllyel szemben! ily rendkívüli nyomások alatt! Alig várta a reggelt, hogy menekülési kísérletét megkezdhesse.

A következő reggel azonban új rémségeket hozott, amik még felülmúlták az éjszaka borzalmait.

Már kora szürkülettel (s a novemberi regghajnal igazán szürke) elkezdtek szabályosan sorakozott néptömegek nyomulni a Quirinale felé. Blanka láthatta őket ablakából.

Parasztok, polgárok, nemzetőrök karöltve minden egyenruhájú katonákkal, egész szelvében elfoglalva az utcát, vonultak a ködön keresztül, zászló helyett póznára tűzött táblákat vittek magasra emelve, azokra voltak írva a nép jelszavai és jelöltjei, kiknek kormányra jutását követelték.

Blanka ** grófnőhöz akart menni; de gondolni sem lehetett rá, hogy most az utcán valaki kocsival járhasson.

Még a cselédek közül sem akarta senki elhagyni a házat.

A Circolo popolare kedvenc szónokai megkísérték a néphez beszélni. Mintha a viharok beszéltek volna, az ár magával ragadta őket.

A pápa udvaroncái, az aranyos legyek, szétfutottak a Vatikánból, csak a bíbornokai, a külhatalmak követői maradtak vele, s mintegy száz testőr, akik megmaradtak élethálóra híveknek. A nép ugyanazon a téren, hol húsvét napján az áldást visszhangozta, mennydörögve követelé most a harcot és a radikális kormányt. Ugyanazon emberpyramidok tornyosulnak fel a dioscur szobor körül most is, amik akkor.

Délfelé puskaropogás vegyül a népkialtózás zajába.

A Quirinale felől rohannak vissza rendetlen zavarban a tö-

megek, összekeveredve, s rémkiáltások hangzanak: „A svájciak öldöklék a népet! Fegyverre!”

S azután visszatódul megint az áradat, nemzetőrök, szabadcsapatosok, carabinieri lőfegyverekkel, s a puskaropogás állandóvá lesz.

Véres sebesülteket visznek végig az utcán, a nép átkozódásai közepett.

Blanka látja ablakaiból, hogy másznak föl az emberek a háztetőkre, s onnan lövöldöznek be a Vatikán ablakaiba.

Dob pörög. Egy csapat carabinieri közelít, élén a tegnapi est egyik hőse: az ezredes, aki a gyilkosokkal összecsokolózott.

Azt hiszi, hogy jó barátok lettek az által, s elkezd nekik szónoklatot tartani.

— Ejh! mit hallgattok itt erre a fecsegőre? — kiált föl egy hang a tömegből. — Le vele! — S azzal elkezd rohadt narancs és záptojás özönlenni a népszónok fejére. Az betört orral bukik le lováról. Hamar megkapta a jutalmát tegnapi érdemeinek!

Ez is Blanka szeme láttára történt.

A néptömeg elvitte a carabinieriiket is.

Már alkonyodni kezdett.

Most nehézjármű gördülése hallik. Mit hoznak? Egy ostromágyút. A nép maga vontatja azt. Visító gyermekcsapat tolja előre a kerekeket.

Blanka látja, hogy állítják azt fel a pápa és az Istennek házával szemközt; megtöltik és odairányozzák a kapura.

Ekkor egy óriási termetű férfi, jobbra-balra taszítva az előtte állókat, utat tör magának az ágyúig, s mikor már a veres sipkás rá akarja tenni a gyújtólukra a kanócot, odaveti széles mellét az ágyú torka elé: „no hát lőj!”

Ez a becsületes ember volt Torre mérnök. Tisztavérű demokrata. Hanem azért nem tűrhette, hogy a Vatikán ellen az ágyút kisüssék.

Akadnak követői; a kanócot kicsavarják a tűzér kezéből, s eltapossák a sárban; mások megint felkapják s, újra meggyújtják azt.

Ekkor egyszerre új mozgalom támad; a Quirinale felől megindul a nép, az eddigit még százszor felülmúló rivalkodással, s a lövések megtízszereződnek. De már ez örömrivalgás, már ezek üdvölvések.

— A pápa megadott mindent! Éljen a radikál minisztérium! Éljen a pápa! Éljen a háború!

S az ujjongó néptenger visszatolja az utcák emberfolyamait, s következik a nagy ölekezés.

A vihar az egyik égsarktól a másik felé fordul, s forgószelet támaszt az emberi társaságból, melyben az emberi ész elveszti tájékozottságát. Még a vezető férfiak sem tudják már, merre mutatnak a csillagok.

Hát még egy szegény, magára hagyott asszony, akinek mindehhez nincs semmi köze!

Este ki volt világtva a város a nagy öröm végett. Blankának is lámpákat kellett rakni az ablakaiba, mint aki segít örülni.

A hírlapok is megérkeztek aztán. Jó dolguk volt most a szerkesztőknek. Háromszor akkora betűkkel nyomtathatták a híreiket, mint mások.

Hogy harcolt az „egyetlen ember”, a nép — a százkezű óriás (a száz testőr) ellen, bátran küzdve déltől napestig. Meg is ölt — egy bíbornokot. Az ott adta át lelkét Istennek a pápa térdein fekve.

Hát Rossi? A meggyilkolt Rossi? — Arról nem beszélt a krónika többé. A nagy tengeridő alatt — tegnaptól máig — teljes feledékenységbe ment a neve. — Útjában volt mindenkinek: a forradalomnak és a reakciónak. (Egy önzetlen, hazáját szerető polgár!) Ő volt a fonál, melyen Damokles kardja függött. Ha már lezuhant a kard, ki emlékeznék az elvágott fonálról. — Annyit még feljegyzett valamelyik lap harmadnap

is kapcsolatban Rossi csetével, hogy Livornóban díszlakomát tartottak — az orgyilkos tiszteletére.

Most már el volt határozva Blanka, hogy Rómát elhagyja mindenáron.

Neki nincsenek sem ágyúi, sem néptömegei, hogy azokkal kimozdítsa szilárd talapjaikból a világot tartó oszlopokat; neki csak könnyei vannak és esdeklései; talán azok is megindíthatnak valamit: egy szívet, mely nincs kőből.

A következő napokon már meg lehetett kísérteni az utcára kikocsizást.

A Cagliari-palota kapuja már be volt támasztva, s előtte fegyveres nemzetőr állt, megakadályozva a bemenetelt, — hanem Blanka tudta azt jól, hogy a kloaka felől nyitva a bejárás. A múlt éjjel is átment hallgatózni a folyosón a csapóajtóig, s hallotta, hogy járnak-kelnek odabenn; nyitogatnak, fessegetnek, dörmögnek, kopognak! dolgozik folyvást titokban most már nem a ribellione, hanem csak a ladronaia.

S neki tudnia kell azt, hogy őt csak egy rejtekajtó választja el tőlük.

**grófnőt sietett fölkeresni. Az igen rosszkedvű volt. Alig akart vele szóba állni; arra a kérésére, hogy vesse magát közbe a világ uránál egy szegény, eltaposott féreg végett, hogy engedje őt a „maga földébe” elbújni. Ne tegye vele azt, amit tesznek az emberek egy pillangóval, akit odaszúrnak gombostúvel rovargyűjteményük falához, s rábízzák, hogy vergődjék, míg meg nem hal. Engedje őt hazamenni szegény hazájába. — A grófnő csak vállat vont. — Azt mondta, hogy neki és párthíveinek semmi befolyásuk többé a Vatikánban az utóbbi napok eseményei óta. A pápa a forradalmárok karjai közé vetette magát.

De Blanka oly kétségbeesetten tudott előtte könyörögni, hogy elvégre hajlott a kérésére, és megígérte, hogy még ma elmegy a Vatikánba, s személyesen szól Blanka mellett. Látogassa meg őt másnap ismét.

Blanka ezen az éjszakán is aggódva leste a szomszédban kótozó alattomos zajt; de annál még nagyobb veszedelem is várt rá.

Következő reggel a komornyikja azt jelenté, hogy az ő palotája kapujára is fel van írva ez a három betű: C. D. T.

„Mit jelent ez a három betű?”

„Casa dei traditori”. (Az árulók háza.)

Valami bölcs nemzetgazdász ugyanis azt a mulatságot szerezte magának, hogy a megindítandó háború költségeire az „árulók vagyonának” elkobzását indítványozá, s az illető házakra, mint valami helyszínelési jegyzéket rótt fel azt a három veszedelmes betűt.

El lehet gondolni, hogy az ilyen megjegyzett háznak a lakói milyen jól érezhették magukat.

Blankának két nőcselédje még aznap elkérezkedett — háza az anyjához. Mind a kettőnek volt egy haldokló anyja, s a kertésze kikérte a bizonyítványát; azt mondta, új kertet alapítani szegődött. El is költözött délig.

Félt már itt maradni a cselédnép is.

A kocsisokat csak folytonos alkoholfolyás alatt lehetett megnyerni, hogy el ne szökjenek.

Korábban az etikett által engedett látogatás határidejénél meghagyá Blanka az inasának, hogy fogasson be.

A jóember azt a tanácsot adta a hercegnőnek, hogy a mai felfordult világban sokkal célszerűbb mindenkinek egy számozott bérkocsival járni az utcákon, hogysesem mint a saját címeres hintaján s egyenruhás kocsissal a bakon.

Blankának erre egy gondolat villámlott át a lelkén.

— Igaza van önnek. És akkor önt is jobb lesz nem vinnem magammal.

Ennek meg éppen nagyon megörült az inas.

Blanka tehát legegyszerűbb öltözetét vette magára s csernyővel a kezében elindult egyes-egyedül az utcára.

Nem messze a téren álltak az egylovas fogatok hosszú sorban.

A legelső bérkocsist megszólította.

— Ismeri ön **gróf lakását? A *követségi palotát:

— Hogyne ismerném! Az éjjel adtunk neki macskazenét.

— No, hát oda hajtsunk.

A követségi palotába alig akarták beereszteni a hercegnőt, minthogy csak bérkocsin jött és egyfogatún. Fel kellett küldenie névjegycét, hogy megnyíljanak előtte az ajtók.

**grófnő még fagyosabb volt hozzá, mint tegnap.

— Őszentsége hajthatatlan! — Kérésemet ingerülten elutasítá. — „A politikai változások a polgári perekben hozott ítéleteket meg nem másíthatják. — Kire mi rá van mérve, azt el kell viselnie. — Ha mi nem félünk az oroszlanok barlangjában lenni Dániellel, más se legyen kishitű. — A bíró maradjon székében, az elítélt a börtönében. — Több asszony is van még Rómában. — Egyébiránt a nép haragjától ne féljen senki. — Az engedmények megadattak, megtartatnak, s a nép boldog lesz és megelégedett. — Béke legyen veletek, s nekem is hagyjatok békét.” — Ez volt a válasza.

— Lehetetlen! Lehetetlen! Lehetetlen! — szólt a szerencsétlen asszony, kezeit tördelve. — Engem az uteán megtámadnak, lakásom falát aláássák; kapumra ráírják a proscriptiót; cselédeim elfutnak tőlem, nem mernek nálam maradni. Félek. Iszonyodom! Egyedül vagyok hagyva. Nincs egy lélek, akihez, ma megtámadnak, ortalomért fordulhassak. Éjjel nem merek lefeküdni. És énnekem semmi közöm se Rómához, se népéhez. Rossit, aki egyetlen pártfogóm volt, meggyilkolták, s a gyilkost ott táncolta körül a nép az ablakom alatt. Félig meg vagyok már tébolyodva. Egészen meg leszek, ha még itt kell maradnom. Lehetetlen, hogy a szentatya ezt mondta volna!

— Ha nem hisz nekem, hercegnő, kérdezzen meg tőle ám maga! — szólt a grófnő hidegen, s ez volt búcsúszava a hercegnőhöz.

Blanka kisírt szemekkel tért vissza kocsijához.

— Ssssss! — mondá neki a bérkocsis. — Törölje le a könnyeit, asszonyom. Mai nap az utcán sírni a népfenség elleni tüntetés! Hová hatjsak?

— A Vatikánba.

— Ma csak a régi pénzek gyűjteménye látható.

— Én a pápát akarom látni.

— No az is régi pénz!

Tökéletesen jó sejtelve volt Blankának, mikor azt mondta, hogy lehetetlen volt a pápának ily választ adni az ő kérelmére. ******grófnő elő sem adta az ő kérelmét neki, és így nem is válaszolhatott az rá semmit.

****** grófnőnek volt valami oka azt így adni elő, amit majd megtud Blanka nemsokára. Az ő kétségbeesett, elutasításról panaszkodó arca beleillett valami tervbe – staffage-nak.

A Vatikánban egy óra hosszat járt-kelt egyik ajtóról a másikra; utoljára megmondták neki, hogy öszentsége ma nem fogad el senkit.

Ismét visszatámolygott a kocsijához.

Most azután csak egy eszméje volt még. Az utolsó pókfonál, mely az elmerülőt fenntartja.

— Ismeri ön a piazza di Colisseon signore Scalcagnato lakházát?

— Ki ne ismerné signore Scalcagnato lakását?

— A csizmadiáét.

— A népvezérét.

— Tehát vigyen signore Scalcagnatóhoz.

— Cipőt akar ön nála venni vagy egyebet?

— Miért kérdi ezt?

— Azért, hogy ha signore Scalcagnatónak nevezi az asszony, akkor a cipőt három lírával drágábban fogja adni, mint más-különben, *egyebet* pedig semmi áron sem fog adni. Ha azonban úgy fogja őt szólítani, hogy „cittadino Scalcagnato” (polgár), akkor jutányosan fog nála kapni cipőt is meg *egyebet* is.

Blanka megfogadta a bérkocsis utasítását (ez egyáltalában a legjobb indulatú néposztály Rómában), s az utcai boltba belépve „cittadino Scalcagnato” után tudakozódott.

Erre egy alacsony, virgonc emberke ugrott eléje a mellékszobából, kinek úgy jártak a szemei, mintha szüntelen kémeektől őrizkednék, s amint ez a hercegnőt meglátta, hirtelen a szája elé tette a mutatóujját, s lehúzta a fejét a nyakába, amiben roppant ügyességet fejtett ki.

— Stt! Semmi kérdés! Mindent tudok! Én vagyok „cittadino Scalcagnato, il calzolaio!” fogja meg a karomat polgártársnő. — Cittadino Adoriano az emeleten lakik, s a lépcső meredek. Minden jól van.

Blanka bámuló zavarral nézett a kis emberkére, s meg nem foghatta, honnan tudja ez, hogy őt nem az ő cipészkirakata csalta be ebbe a boltba, hanem hogy Adorjánt keresi. Talán szokták őt látogatni fiatal ifjú hölgyek? Talán éppen vár valakit.

— Stt! — inte a polgártárs, észrevéve a kérdőjelt a hölgy arcán. — Ő most nincs itthon. Az atelier meglátható.

Blanka megnyugtatta érzé magát. A becsületes házigazda nem légyottra jövő dámának nézi őt, hanem művészetpártolónak, aki tán képet vásárolni jön. Mikor a festő nincs itthon, akkor a csizmadia árulja a képeket, ha vevő érkezik. S meg lehet, hogy mikor a csizmadiának el kell menni a háztól, akkor meg a festő árulja a cipőket.

Bátran elfogadhatta cittadino Scalcagnatónak a karját,

amire nagy szüksége is volt; mert a lépcső csakugyan meredeken vitt fel az égbe.

Kicsiny kis padlásszoba volt Manassé lakása, de tisztán tartva. Egyszerű keményfa bútorok benne. A háttérét egészen elfoglalta egy mennyezetes ágy, melynek tiszta fehér függőnyei voltak. A padló finom római gyékénnyel terítve. Az ablak előtt a festőtámlányon egy megkezdett kép. Az ablak igen nagy volt, kidüllo erkéllyel, s azért különösen kedvező a festőre nézve, hogy fölül messzire kiugró ernyője volt, mely a felső világosságot enyhítette; alant pedig be volt futtatva kúszó rózsával, mely egész télen át zöld marad, s ez meg az alsó világitást vette el, s így éppen csak az oly nehezen szabályozható középvilágítás maradt meg.

Egyszerű, kis, szegény, magános embernek való helyecske volt az; hanem aztán a kilátás abból az ablakból fejedelmek számára való.

Előtte a Monte Palatino. A királyok hajdani Rómája. A legfelségesebb romok, koszorúzva örökzöld cserfákkal. A halhatatlan falak befutva halhatatlan repkénnyel, s túl rajtuk szelíden emelkedő dombok ciprussal, piniákkal fedve, s a távolban szakadozott hegyek, amikor már fehérek a hótól.

Még az idő is kiderült egészen; s az a sötétkék, minden színt megelevenítő olaszországi ég fődte be a tájat, amiről az északi földöv lakójának fogalma sincs.

Blanka merengve dőlt az ablak párkányára, s sokáig elbámult e képen, s azalatt arra gondolt, hogy milyen boldog lehetne az a nő, aki ezt a képet nézhetné napestig, míg mellette egy férfi, aki imád és imádván van, dolgozik — nem! teremt!

Nagyobb ez a Cagliari herceg palotájánál.

— Stt! — veré fel ábrándozásából cittadino Scalcagnato.

Jöjjön el az ablaktól. — Megmutatom önnek a képet.

Azzal odavezeté Blankát az ablakhoz, s egy fülkéről félrevonva a fehér függőnyt, diadalt ragyogó arccal m utatott oda.

Blanka valóban meg volt lepette a kép által. Magát látta ott. Hiszen eltalálni egy arcot emlékezet s egy vasúton felvett vázlat után, még csak „elismerésre méltó tehetség”, de eszményíteni a szépet: az már „művészi ihlet”!

Ennek az embernek hivatása van lángeszével meghódítani a műszerető világot, nevét halhatatlanná tenni. Jót tett vele a sors, mikor a rideg diplomáciai pályából kilóditotta: holt emberré tette, s újra feltámasztotta. Íme a föltámadás legtökéletesebb példája e földön.

Blanka a legtisztább gyönyört érezte lelkében; nem azért, hogy ez az ő képe — hanem azért, hogy Manassée.

Cittadino Scalcagnatonak a feje most egyszerre kinőtt a válla közül, úgy megnyúlt a nyaka büszkeségében.

— Az ára harminchárom millió háromszázharmincháromezer háromszázharminchárom scudi! Egy lírával sem alább! — mondá a polgártárs s nevetni kezdett. — De aztán hirtelen ajka elé tette az ujját, mintha ketté akarná metszeni saját szájában a nevetést. — „Stt!” Egy szót se többet. Mindent tudok. Rendben van minden!

S azzal érthető pantomimikával mutogatott az ujjával majd a képre, majd a hercegnőre, amiből Blanka megérthette, hogy a polgártárs ráismert.

— Stt! Semmi kérdés! Minden jól van. Semmi baj se lesz. A polgártárs most nincs itthon. De amikor és ahol kell neki lenni, akkor és ott fog lenni bizonylyal. Stt! Semmi kérdés tovább! Amit mondtam, meg van mondva. A csillagok, a nap, hold leszakadhatnak; ő azért a helyén lesz. — Hazamehet polgártársnő. Nem kell nyugtalankodni. Én mondom, hogy nem kell nyugtalankodni. Csak odahaza maradni. Akármilyen történik is kinn az utcán. Nem kell se félni, se megijedni. Én mondom! Cittadino Scalcagnato. Ha tüzes rakéták repülnek is a levegőben, mint nyáron a fecskék; az mind semmi!

Eközben levezette Blankát ismét a földszintre.

— Stt! Jó lesz egy pár cipőt vinni haza, hogy a bérkocsis

azt higgye, ezért volt nálam a polgártársnő. Nem kell bízni senkiben! Itt van ez a szép vastag talpú cipő, jó erős varrás; hegymászáshoz, gyalogoláshoz készítve. Amellett puha bőr és vízmentes, pocsettákon keresztül lehet vele járni. Jó lesz elvinni. Szükség lehet rá. Éppen lábára fog illeni!

— De hát hogy tudja ön, hogy ez a lábamra illik?

— Polgártársnő! Nincs-e a „Domine Quo vadis” templomban ott a Krisztus lábnyoma, ami a kövön ott maradt? — Nem maradhatott-e ott egy szentnek lábnyoma a Colosseum homokjában, amit aztán egy ájtatos hívő topographice fölvelt az albumába, s nem elég-e Cittadino Scalcagnatónak egy ilyen lerajzolt lábnyom, hogy legtökéletesebben a lábra illő cipőt készítsen utána? Vigye el megnyugodva.

Blanka egész homlokáig pirult.

— De nincs nálam pénz, hogy kifizessem. Elfeledtem magammal hozni. Ahhoz vagyok szokva, hogy mindig az inasom fizet. S az most otthon maradt.

— Nem tesz semmit. Majd a számlára teszem. Stt! Tudok mindent. Semmi szó! Itt van még tíz líra meg tíz soldi. Ezt én adom kölcsön. Stt! Találkozunk még egyszer; akkor megkapom. Cselédjétől ne küldje meg. Ezzel fizesse ki a bérkocsist a piacon; ne vitesse magát a lakásáig. Tíz líra a díj, tíz soldi a borralaló. A piactól gyalog mehet hazáig. Ezt a cipőt kezében vinni nem szégyen. Ha ezüst vállbojtos inas kíséri önt, akkor letaszítják a járdáról; ha cipőt visz a kezében, kitérnek előle udvariasan. Csak semmi szó! „Niente! Niente!” Ebben az egy szóban benne van az egész olasz nyelv. Ez mindenre jó válasz.

Azzal kivezette a hercegnőt a bérkocsihoz, s még egyszer megkérve, hogy ha cipőre lesz szüksége, csak az ő boltját keresse fel, felsegítette őt a bérkocsiba, s amíg csak láthatta mindig a száján tartotta a mutatóujját.

Blanka tapasztalá, hogy nagyon jó tanácsot kapott Scalcagnato polgártárstól. — Egész Róma az utcán volt most. A nap olyan melegen sütött, mint nyáron. Mindenütt hevesen vitatkozó tömegek lepték el az utcát. Saját lakása előtt, a Tiber-parton is százával ácsorgott a sütkérező és politizáló néptömeg. Ha kocsin jött volna a kapujáig, bizonyosan érte volna valami kellemetlenség, de mert gyalog jött, a kezében egy pár vastag talpú lábtyűvel, mindenütt utat nyitottak előtte s mosolyogva bocsáták odább. „Povera ragazza!” Szegény lyánka!

Mikor aztán hazaért a palotájába, első dolga volt a cipőket fölpróbálni. Meg kell adni Scalcagnato polgártársnak, hogy nemcsak a magas politikához értett tökéletesen, hanem a lábtyűkészítéshez is. Blanka úgy érzi, hogy ezek a cipők, amiket most felhúzott, olyanok, hogy szinte maguktól mennek. Ők hordozzák a viselőjüket.

És aztán elgondolkozott rajta, hogy van még ember a világon, aki képes arra a gondolatra, hogy a maga választottjának az arcvonásait hazavigye emlékében, s még a lábnyomát is lerajzolja a nedves homokról, s aztán megörökítse az arcot festményben, a lábnyomot bakancskákban! — Aki tud mindig róla gondolkozni — s soha róla nem beszélni! — Ilyen bohó emberek is vannak még a világon.

Efölött azzal is elfelejtett törődni, hogy mit zsibong az utcán, a piacon olyan nagyon a nép.

Pedig ehhez volt már egy kis köze.

Reggeli után elővette a hírlapokat. Mindjárt a legelsőnél, amit fölvet, a saját nevére bukant.

Azt rögtön meglátja az ember, amint beletekint egy nyomtatott lapba, ha a saját neve ott van.

Vajon mit írhat valaki őrá?

Csak egy kis rövid ártatlan tudósítás volt.

„Zboróy Blanka hercegnő, Cagliari herceg elvált felesége, ki a Cagliari-palota egyik részét lakja, midőn a nép a másik palotában lakó Calderiva márkinőnél összegyűlt *reakcionárius* összeesküvőket megrohanta; ezeket akként szabadította meg a nép *igazságos* bosszúja elől, hogy saját lakosztályán keresztülbocsátva a Fontana di Trevibe nyíló vízvezetéki alagúton keresztül megszökteté.”

Nem sok. De elég arra, hogy valaki ily izgalmas időkből legyen ítélve halálra.

Most már érthette Blanka a palotája előtt csoportosuló tömegek izgatottságának alapját — valamint annak az általános fogvacogásnak az okát is, amivel saját cselédjei jöttek eléje, ha valami szükség volt rájuk.

Csak a piemonti inasnak maradt még egy kis bátorsága. Úgy látszik, az nem értette meg egészen a dolgot.

És e denúnciació ellen még csak védelem sincsen. Mert igaz.

Az, hogy a megtámadott: nő — nem szolgál védelmére. A gyűlölet neutrius generis; nem ismer nönemet.

Hozzájárult még egy újabb vészír.

Délután a lázadók vagy a reakcionáriusok (egyik a másikra fogta) elrontották a gázvilágítás fő vezetékcsövét. Az éjjel nem lesz Rómában lámpás.

Képzelsen valaki egy Rómát tele fellázadt néppel, szétbomlott hadsereggel, börtöneikből kiszabadított gonosztevőkkel, föld alá elbújt rendőrséggel; semmi kormánnyal — lámpás nélkül hagyva egész hosszú novemberi éjszakán át.

Minden borzalomnak ajtó, kapu van nyitva!

Blanka kétségbeesetten térdelt a feszület előtt imazzá-molyán, és harcolt az égjékkal.

— Miért kell énnekem e halálos félelmet kiszenvednem? Mit vétettem én egész életemben? — Azt, hogy álmodtam, ami ről álmodnom nem lett volna szabad? Meg kell-e büntetni magát a gondolatot is? Hísz amit vétettem, az még csak gondolat volt! És mégis így büntetsz te engem, aki porszem vagyok teelőtted!

A feszület elefántcsontból volt; Bernini egyik nevezetes remekműve.

S mentül jobban esteledett, mentül jobban sűrűdött az alkony homálya, annál lázasabb lett rettegése.

A felszolgáló inasnak már fel kellene gyújtani a termekben a lámpákat. Az is késik; — tán halasztani hiszi az est beállását azzal, hogy nem gyújt lámpát?

Egyszer rohanva tör be az ajtón az inas a hercegnőhöz, s elsápadt arccal kiáltja, megfélemedkezve a szolgálja és az úrnő közötti távolságról:

— Jézus Mária! hercegnő! *A nap újra fölkel!*

— Micsoda?

— Fölkel a nap! Reggel lesz! Másodszor hajnalodik.

— Talán tűz van?

— Akkor a világ ég! Nézzen ki a hercegnő a Quirinale felé! Jézus Mária, szent József! Az ítélet napja van itt.

Azzal kirohant az ajtón, végig jajgatva termen, folyosón, lépcsőn.

Blanka a piacra néző ablakokhoz sietett, s kitekintett a szabadba. Az valóban emberijesztő tünemény volt.

Észak felé rózsaszínű fényben égett a láthatár, s e fény egyre növekedett, emberi mértékkel meg nem határozható sebességgel.

Egy kiváló hajnalpíros sugárosszlop, mint egy szétoszló sáv látszott üldözni a csillagokat, amik már fenn ragyogtak az

égen, azután melléje támadt egy másik fénykéve, kénsárga; és a kettő között az acélkék ég.

S az égő, ijesztő hajnalfény közepében ott állt az Angyalvár sötét, tömör köröndje, tetején a repülő angyallal, akinek óriás alakja feketén ütött el a lángoló égtől; mint az ítéletnapja halottébresztő, élőket megölő, Malach Hamovesh angyala.

— Az Angyalvár ég! — A Vatikán lángban áll! — Ég a Szent Péter temploma! — hangzott a téren a rémkiáltás.

— Egész Róma ég! Végünk! Ítéletnapja van! A világ meggyulladt!

— Uram s én Istenem! mi ez? — töprengett Blanka és nem volt, aki megnyugtassa.

Az utcákon, a téren jajgatva zajlott alá s fel a nép kiabálva: — A templomokba! a templomokba!

Nem kellett most már semmi más, csak a templom!

Nem kellett most már semmi vendetta, hanem penitencia!

Nem kellett már Rómának gázlámpa; volt kivilágított ég! Nappal az éjszakában. Rémséges nappal! A tűznek, mely az eget bevilágítja, nem volt semmi füstje, minden csillag keresztülragyogott rajta. Néhány szakadozott felhő úszott a fényár közepett, egészen feketén. Ezeket nem világította meg a fény; alatta jártak azok mélyen. S ez volt a legszokatlanabb a látványban. A nap hajnalfényben úszó felhők arany és bíborszínniek szoktak lenni; ezek a pokol hajnalfényében úszók feketék voltak.

— Mi ez? Mi ez?

Blanka visszatért belső termeibe, hogy valamelyik cselédjét elküldje megtudni, mi ég. — Egyet se talált.

Csöngetett. Senki se jött elő.

A termekben sötétség volt. A lámpákat nem gyújtotta meg senki.

Ismételve csengetett, és minden eredmény nélkül. Senki-

nek sem jut eszébe most, hogy más ura is van, mint „Az” odafenn!

Kisietett a korridorra azt vélve, hogy háznépe tán az udvaron van, s kitekintett az ablakon.

Az udvaron nem látott emberi teremtet, hanem látott ahelyett valant, amitől a vér fagyott meg ereiben. Az összekötő karzat árkádjai mögött gyertyával járnak.

Tehát már betörték oda!

Bizonyosan a kandalló kürtőjének a falát törték keresztül, azon át hatoltak be.

S akik ott vannak, azok oly emberek, akik a föld alól jöttek elő, akiknek nincs tudomásuk arról, hogy mi történik odafenn az égen; ők a sötétség munkáját végzik!

Névtelen ijedelem lepte meg e látásra a nő idegeit. Nem mert szobáiba visszatérni többé. Azt hitte, halószobájába is betörték már. Minden meleg felöltő nélkül, egy kis csipkefátyollal a fején, lefutott a lépcsőkön; portását kereste. Annak a szobája üres volt. Próbált a kapun kimenni; az be volt zárva. Kifutott az udvarra, cselédjei, kocsisai nevét kiáltozva. Egy sem jött elő. Rettegett egyedül maradni az üres udvarban. A kertajtón keresztül a ház melletti parkba menekült. Arra gondolt, hogy a kerti pavilonban fog elrejtőzni.

Az ég egyre világosabb lett. A fény lobogott, mint valami hullámzó láng. A templomokban minden harang szólt, szomorú, visszatetsző fél ütésekkel.

Amint a pavilon felé sietett, észrevette, hogy a kert ajtaja, mely az utcára vezet, nyitva van. Azt bizonyosan az elköltözött kertész hagyta úgy.

Egy pillanatra az volt eszében, hogy kimenekül az utcára. Hanem akkor gondolta meg, hogy ott éppen gyilkosai kezébe rohan, akik rajta bosszút akarnak állni.

Az ajtó előtt van egy vén ciprusfa, oly magas és sugár, mint egy jegenye. Kétségbeestében annak a derekát ölelte át; az volt az utolsó jó barátja.

— „Hát senki sincsen, aki megvédelmezzen?”

S a ciprusfának jó szíve van, azt mondta neki:

— „Ne féljen, hercegasszony!”

Szép, ércteljes férfihangon mondta. S a hercegnő előtt ismerős volt a hang; felszökött térdéről. Manassé állt előtte.

Odarohant hozzá, s úgy volt, hogy a nyakába boruljon; hanem aztán meggondolta halotti lételét; — tiltva van ölelkezni két holt embernek! S aztán csak a kezét nyújtá neki.

— A kapun nem bocsájtott be senki, a kertajtóra kerültem — mondá az itjú.

— Szóljon ön! — mondá Blanka, felmutatva az égre. — Ég a világ? Ítéletnapja van?

— Nem, hercegnő. Ez az északfény. Az éjszaki hajnal. Szokatlan valami Rómában. Caligula ideje óta nem látott ilyet a feje fölött az örök város. S ez nagyon jókor jött most. Azon az éjszakán, melyen valakinek a tervébe nagyon beleillett a gázcsöveket elrombolni; ez az isteni lámpafény igen sok vést elhárít. A nép nem gondol a bosszúra, hanem fut a templomaiba, mellét veri és térdepel.

Blanka egy ijedelmétől már megszabadult.

— Hanem a hercegnő nemigen jól teszi, hogy minden meleg felöltöny nélkül járkál most a kertjében; a novemberi estéktől őrizkedni kell. Jó lenne visszatérni a palotájába.

— Nem lehet! — szólt újra megrémülve Blanka. — Lakásomra rablók akarnak betörni, s cselédjeim szétfutottak.

— Jöjjön föl velem bizton, hercegnő. A betörő tolvaj gyáva, elfut az a közeledő léptek hangjára is. Én majd előre megyek.

— Ne — ne — ne! Ne menjen ön oda! — Hátha megtámadják.

— De kell, hercegnő. Itt csak két eset között van választás. Ha megtámadnak, egy embert vagy kettőt föbe ütök, s az annak lesz baj. Ha pedig itt marad ön, akkor halálra hűti magát, s az aztán . . .

Nem mondta végig. Azt akarta mondani, hogy „nekem lesz baj”.

— Van önnél fegyver? — kérde Blanka.

— Fegyver nincs, hanem van védelmi szer. — S aztán kihúzta kabátja zsebéből azt a csinos kis hajlós nyelű ólombuzogányt, ami az igaz, hogy nem fegyver, hanem ha fejbe ütnek vele valakit, hát az nem köszöni meg. — Ez megfelel az orgyiloknak!

Varázserővel bírt a férfi e nő fölött. Most már, hogy a karjába ölthette a kezét, nem félt visszatérni az üres termekbe az ő oldalán. Azt hitte, ez képes volna egy egész tábort elkergetni, mint Mózes, mint Sámson, mint Dávid.

— Nézze ön; ott járnak gyertyával! — szólt Blanka a fedett karzat boltíveire mutatva.

— Majd eltűnnek azonnal.

Azzal fölvezette Blankát a lépcsőkön, keresztül a sötét termeken. Zsebében volt tűzszer és zseblámpás, azt meggyújtotta. Aztán elmentek a hercegnő hálósobájáig.

— Hallja ön? — súgá Blanka, a kandalló érclapja mögötti zörejre figyelmeztetve.

Már ott motoznak!

Manassé azután odament a kandallóhoz, s annak érclapját megdöngtetve az ólombuzogánnyal, dörgő hangon kiáltott: „Birboni! Fuggite!”

Arra azok odaát, ahányan voltak, mint a felriadt patkányhad, rohantak egymást feltaszigálva ki a karzatból. Semmi nesz nem maradt utánuk.

— De én itt nem merek maradni — szólt Blanka, ki e jelenet alatt reszketett és nevetett egyszerre, akár egy gyermek.

— Nem, hercegnő! ön nem fog itt maradhatni — szólt Manassé. — Én magam is azt hiszem.

— Tudja, ön, hogy én ma önt kerestem?

— Engem? Hol?

— Cittadino Scalcagnatónál. Ön ezt nem tudta?

— Még ma reggel óta nem voltam szállásomon. S mi oka volt a hercegnőnek engem felkeresni?

— Az, hogy „a hegy nem keresi fel Mahomedet”. Ezt pedig az ön saját sorai mondják. Íme nézze.

Blanka elővette tárcájából Manassé levelét, amit az Caldariva márkinőnek írt.

— Hogy jutott a hercegnő e levélhez? — kérdé megütözve Manassé. — Érintkezett ön ezzel az asszonnyal?

— Olvasta ön ezt? — szólt Blanka a hírlapot mutatva neki, melyben az ellene célzott vád volt. — Ez igaz.

— Ön megmentette a márkinőt és társaságát? Mi módon?

— E kandallón keresztül, mely összeköti lakásomat a Cagliari-palotával.

— Ezt a titkot a márkinő fedezte fel önnek?

— Igen, ő

— S miért adta a márkinő az én levelemet a hercegnőnek?

— Azért, hogy őt megszabadítottam. — Hálából.

— Hálából? A márkinőnél nincs ilyen érzés. Ő elhitette önnel, hogy én is itt vagyok a vendégei között. S ön nem akarta, hogy engem is agyonverjenek, s aztán, mikor mindenki elfutott, ön kérdezte, hol maradtam én. Ez volt rá a válasz.

— Honnan sejtí ezt?

— Mert az én meghívómra is fel volt írva, hogy Zboróy Blanka hercegnő is ott lesz. Én egy percig sem hittem azt.

— Az én hitem nem volt olyan erős.

— S most ugyanazok, akiket ön megszabadított, elárulják önt, hogy elveszítsék! — Adja vissza nekem azt a levelet hercegnő!

— Miért?

— Elégetem. Ne legyen önnél. Belpoklos kéz érintése után ne érintse az önét.

S Manassé a gyertya fölé tartá a levelet, s aztán égve a kandallóba veté.

— Hogyan jött hát ön most ide, ha nem tudta meg, hogy én keresem? — kérde aztán tőle Blanka.

— Egyik okom az volt rá, hogy búcsút vegyek öntől. A hercegnő annyi kegyességgel volt hozzám, hogy tartozást véltem teljesíteni, amidőn Rómából eltávozásom előtt egy üdvkívánatot itt hagyok.

— Ön sem állhatja ki többé ezt a rettenetes Rómát?

— Óh, nem, hercegnő, sőt inkább igen mulatságos Rómának találom ezt a mostanit. A papok hadakoznak, s a katonák prédikálnak. De haza kell mennem, mert otthon baj van. Az én kis holdbeli szigetvölgyemet nagy veszély fenyegeti, amilyen még soha. Nem a baj elől megyek el, hanem a bajba bele. Nekünk is van római népünk. — Amíg az otthoniak boldogsága nagy volt, kerültem őket; az én boldogságom nem volt az; — de most szerencsétlenség fenyegeti, s az az enyém is. Megyek az osztályrészemért, haza, az én holdbeli völgyembe.

— Tehát itt van az egyetlen eset, amikor önnek is hivatása lesz az, hogy *öljön*?

— Nem, hercegnő. Az én hivatásom az, hogy *békítsek*. Ezért sietek testvéreimhez, haza.

— Úgy tesz, mint Rossi?

— S lehet, hogy úgy járok, mint Rossi . . . De megkísértem. A példa ragadós. Kivált a megölteké.

Blanka esedezve kulcsolta össze a kezeit az ifjú elé, s oly szívszakadva kérte:

— Vigyen ön engem is magával innen!

Az ifjú arca lángra gyulladt e szavaknál. Keble nyugtalanul emelkedett, kezével homlokát törülte végig, melyre veríték szállt.

— Nem, hercegnő. Én nem viszem önt magammal.

— Miért nem? — kérdezé a hercegnő, repeső reménykedéssel.

Az ifjú alakja délcegen felmagasodott.

— Azért —, mert *ember* vagyok és *férfit* Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen; de saját magam ellen nem. — Én önt szeretem. — Ha ön velem jön, a kárhozatba jön. — Mert én nem vagyok sem szent, sem angyal! — Ember vagyok — és rossz.

Blanka szótlánul roskadt egy kerevetre.

— Hallgasson rám, hercegnő — folytatá elcsendesülten az ifjú. — Elmondom, miért jöttem ide, és éppen ez órában. Aztán határozzon sietve, mert az idő ki van szabva. Én önt ki akarom innen szabadítani, ahol életveszély nélkül egy napot sem tölthet tovább. — Itt vége minden társadalmi rendnek. S önnek sok és hatalmas ellensége van. Még az éjjel el kell hagyania Romát. Az most nem könnyű feladat. A kijáratokat a felfegyverzett nép őrzi. Nagy elővigyázat kell hozzá, hogy kiváló személyek innen most kijuthassanak. Én ezt a tervet gondoltam ki az ön számára. — Önnek mindenesetre hölgytársaságban kell utaznia. — Erre gondoltam. — Scalcagnato polgár a menlevelek kiosztásával megbízott főnök a Colosseum kapu oldalán. Szigorú, demokrata férfiú. Hanem annyi esze mégis van a polgártársnak, hogy mikor alkalom kínálkozik oly tiszteletes nyereségre, mely senkinek kárt nem okoz, nála pedig tízezer cipőn szerzett munkabérral fölért, hát azt magától el ne utasítsa. Tőle tudtam meg, hogy ma éjjel ****grófnő** menlevéllel elhagyja Rómát.

— Kicsoda? A ***i** nagykövet neje?

— Az. — A menlevélben csak egy inas van megemlítve, mint kísérő. Ő tehát csak másodmagával utazik. Én szerettem Scalcagnatótól az ön számára is egy menlevelet, mellyel ön ****grófnőhöz** mint társalkodónője csatlakozhatbék.

— De hisz ****grófnő** ma reggel nekem azt mondá, hogy minden asszony tartozik a helyén megmaradni Rómiában.

— Azért mondta éppen, hogy eltávozási szándokát titkolja vele. Az emberek ilyenkor óvatosságra vannak kényszerítve. Ön nem is fog vele elébb találkozni, mint a Colosseum

kapujában. A grófnő kocsija ott van elrejtve az egyik tornácbéjában. A hercegnőt én odáig kísérem, s a Colosseum kapujánál várunk, míg egy bérkocsi megérkezik a grófnővel és kísérelőjével. Ön csak akkor jön elő, s megismerteti magát a grófnővel. Az önnek jó barátnéja, párfogója, lehetetlen, hogy megtagadja önnek azt a kérését, hogy útitársul magával vigye.

— Jól terveztem-e ezt ki?

— Nagyon jól. Köszönöm.

— Ön aztán utazik délnek, én pedig utazom északnak, s egyszer aztán közöttünk lesz a földgömb! — Így lesz az jól, hercegnő!

— Valóban így! — rebegé Blanka, s odanyújtá neki a kezét megcsókolni.

Ez a ruha nem lesz alkalmas az utazásra ugyebár? — kérdésközött a hercegnő. (Fehér kasmir pongyola volt, pálmaszegéllyel.)

— Semmi esetre sem. Melegebbet kell fölvenni, és sötét színűt; mert ez feltűnik és elárulja a hercegnő társadalmi állását.

— Várjon kérem, míg átöltözöm.

Blanka átment a toalettszobába. Nemsokára ismét megjelent az ajtóban, akkor már fekete gyapjúszövet öltöny volt rajta.

— Uram!

— Parancsol, hercegnő?

— Nem úgy. Hadd mondjam önnek „jó barátom”, s önnekem „jó barátném”.

— Köszönöm.

— Tehát „jó barátom”? Nem tudom, említettem-e hogy minden cselédem elfutott a háztól?

— Igen.

— A nőcselédek még tegnap elhagytak. Ma már kénytelen voltam a házmesterné leányát híni fel az öltözködéshez; de most az sincs itt. Nem tudom magam összekapcsolni a ruhámat. Szabad önt kérnem, hogy segítsen rajtam? — jó barátom!

— Megteszem — jó barátném.

Manassé még ezt a szolgálatot is elvállalta. Mégis csak volt benne egy kis hajlam a mártírok életére! Mert ez már az volt — martýrium.

Blanka nézte őt a tükörből, amíg a szobaleányi szolgálatot végzé. Arcát vizsgálta.

Az ifjú azalatt, amíg a gyönyörű vállakat a vállfűzőbe kapocsról kapocsra beszorítá, behunyta a szemeit, hogy ne lássa, ami nem az övé.

— Köszönöm, jó barátom. Lássa ön, már azokat a cipőket is felhúztam, amikről ön gondoskodott nekem az útra.

És Manassénak volt annyi önmehtagadása, hogy le ne boruljon azokhoz a lábakhoz, és csókjaival ne halmozza el azokat.

— A legszükségesebbeket rakjuk el egy kis útitáskába — figyelmezteté Blankát.

Az hamar készen volt a csomagolással.

— Gyalog megyünk-e a Colosseumig? — kérdezé.

— Nem. A mellékutcában hagytam a bérkocsit, mely ideig hozott; az vár reánk.

Perc múlva az elátkozott palotát az utolsó, legszerencsétlenebb lakója is elhagyta. Minden ajtó nyitva maradt. ~~Be-~~ tett bele rabolni — vagy elkobozni — ,aki elébb hozzájutott

Blanka vezetője karján a bérkocsiüg érkezett. Ráismert a kocsisra. Ugyanaz volt az, aki őt ma délelőtt hordozta.

Manassé fölsegíté őt a kocsiülésbe; maga pedig a kocsis mellé kapott fel.

De Blanka sem maradt a hátulsó ülésben, hanem oda-térdelve az első ülés vánkósára Manassé karjába kapaszkodott, így beszélgetett vele az egész úton.

— Mi lesz önnek a művészetéből, ha most hazamegy?

— Füst és pára.

— Ön másodszor is új pályát nyitott már magának.

— Nyitni fogok még harmadikat is. Ebbe is bizonyos, hogy belebukom. Akkor hozzákezek a negyedikhez. Ha a föld fölött nem, a föld alatt majd csak sikerül.

— Meg akar halni?

— Óh, nem. Legalább a magam kezétől nem. Előttem az öngyilkos a legbűnösebb ember, mert a társadalmat rongja

meg. Attól, hogy egy életunt ember szétzúzott aggyal megy ki a világból, senki sem retten vissza. Könnyű vége egy útnak. Hanem ha azt látnák az emberek, hogy az, aki vagyont, becsületet vesztett, levetett kabáttal fát fűrészelt az utcán, visszariadnának attól az úttól, amelyen ő ide jutott.

— De hát mit beszélt ön a föld alatti útról, jó barátom?

— A vasbányámról beszéltem, jó barátóm. Abból is megélek, ha minden más elfogy.

— S hová teszi ön „azt” a képet?

— Boldoggá teszem vele cittadino Scalcagnatót. Az tudom, nem engedi azt a zsbivásárra jutni.

A bérkocsis ezalatt mindenféle tekervényes utakon, félreeső utcákon vitte őket. Ki kellett kerülni a templomokat, s ez Rómában nem csekély feladat; azokhoz most mind körmenettel járt a megriadt nép, s elállta az utat.

Egy utcában mégis szemközt találkoztak egy őrjáráttal. Nemzetőrök voltak, puskával felfegyverezve, s erősen kivilágítva. Megállíták a kocsit, s akarták tudni, ki ül rajta és hová megy.

Manassé előmutatta nekik a menleveleket, mind a magáét, mind a hölgyét, s az ellen nem lehetett kifogásuk. Egy festő meg egy szobaleány. Hazautaznak Magyarországra. Ez jó firma volt. — Miért utaznak haza? Azért, mert a festőt itt hagyták a mecénásai, a szobaleányt pedig az urasága. — Ez ellen sem lehetett kifogás.

— „De énnekem úgy tetszik, hogy nagyon szép ez a polgártársné szobaleánynak” — mondá az egyik nemzetőr.

— „Mind a három feleségem feltámadion” — káromkodott egy veresképi —, ha ez nem a szép «condannata».”

— „Eredj, bolond!” — csitírá a harmadik — hát nem érzi a nagy uborkaorrod, hogy bagariabőr cipő van a lábán? Azt nem viselnek hercegasszonyok!”

S a hercegnőt kiszabadíták a kelepceből cittadino Scalcagnato jó illatú, veres bőrtopánkái.

— Vajon nem fogunk-e elkésni, jó barátom? — aggódék Blanka.

— Legyünk nyugodtak. Amíg az északfény tart, addig a grófnő nem kísérheti meg az utcákon végigkocsizást, mert meglátják.

— Tehát nem tart egész éjjel az északi fény?

— Az északfény nem enged maga után tudakozódní. De valószínű, hogy oly hirtelen elmúlik, mint a lemenő nap, s akkor aztán egyszerre sötét lesz. Arra fog következni egy nagyszerű sodomai zűrzavar, mikor a templomokat megtöltő nép egyszerre mind haza akar tódulni az egyiptomi sötétségben. Várhatunk a grófnőre jó ideig.

(A bérkocsis nem értette szavaikat; magyarul beszéltek.)

Most egy magas pontra jutottak fel, ahonnan visszatekintve az egész felséges Rómát látták maguk előtt. Máskor is megragadó egy kép: a nagy és a szép bámulatos összhangban vannak egyesítve. S most mindezt még az égi fény glóriája veszi körül. A felmagasló Szent Péter-templom kupolájának két átellenes ablaka e ponton összetalálkozik, s a két ablakon keresztülragyogó bíborfény úgy világít onnan elő, mint egy oltárláng. A harangok kongnak: bing-bang! s az egész város zúg a processiók zsolozsmáitól.

Blankának valami nehezedett a szívére.

— Jó barátom. Én most menekülök Rómából. — De szabad-e nekem Rómából elfutnom?

Manassé csodálkozva tekintte rá.

— Nincs-e rám kimondva az ítélet, hogy Rómát nem szabad elhagynom soha? Nem lázadás, nem hitszegés-e az, amit most teszek?

— Nem! Önre csak az van ítéelve, hogy Rómában tartozik élni; de nem az, hogy Rómában tartozik magát megöletni.

— Könyörögtem a legmagasabb trón zsámolya előtt, hogy engedjenek eltávoznom, mert félek. Azt válaszolták rá, hogy

ha a legmagasabbak nem félnek itt maradni, a legalacsonyabbak se féljenek.

— Nincs egyenlő mérték a kettő között. Akinek korona van a fején, annak nem szabad félni. A korona a fön az emberi mértéken túl emelkedő kötelességgel jár.

— S nincsen-e az én fejemen is korona — tövisből? Nem kötelez-e ez engem az itt-maradásra?

— Én bizony nem látom át, hogy mi oka volna önnek a mártírkoronát fönn tartani? A vértanúknak volt rá okuk. Ők meghaltak Jézusért, meghaltak a keresztyén hitért, meghaltak a szent eszmék diadaláért, meghaltak a mennybeli paradicsom dicsőségeért — de hogy miért szenvedjen ön mártírhálált akár a Circolo popolare-ért és Sterbini uralkodásáért, akár a Syllabusért és Giacomo bíbornok visszakerüléseért? Azt bizony én meg nem tudom mondani.

— Én sem! — szólt Blanka nevetésre hajló hangon. — De mégis úgy üt valami itt belől, mintha a lelkiismeret harangütése volna, hogy mikor az emberek legnagyobbika a vésznek bátran szemébe néz, én, aki lábaihoz boruló híve vagyok, őt gyáván elhagyom.

— Csak hagyja ön, jó barátném! a bátorságot a férfiaknak; úgyis kevés van nekik. Legyen az én lekenem az ön elszöktetésének a terhe. Most pedig jól megkapaszkodják a karomban, mert olyan zökkenős útra térünk le, ahol könnyen ki lehet esni a kocsiból.

Blanka megfogadta a szót, s mind a két kezével belefogózott Manassé karjába.

Manassé a bérkocsit megállítá a Colosseum téren; de nem bocsátotta el. Oka volt Blanka szökésének tanúját egy helyre leszögezve tartani.

Azután karját nyújtá Blankának, s elvezette őt az épület óriás kapujáig. A kapus jó embere volt. Bevezette a szobájába az érkezőket. — Vacsorával várt rájuk.

Manassé rávette Blankát, hogy ma tea helyett, mely izgat, bort igyék, amely erősít.

Együtt és egyedül vacsoráltak ketten.

Szegény lakoma volt. S jóllaktak vele.

A kapusnak nem volt több egy poharánál. Ittak belőle mind a ketten. — És ez boldogság volt nekik. Nem mondták egymásnak, de tudták.

S ugyan mi gátolja őket abban, hogy ilyen boldogok legyenek mindhalálig?

Csak egy mondás.

Kocsizőrej közelg. A boldog óra végperce lejárt. A hercegnőnek fel kell venni az útiköpenyt. Aztán még egyszer kezdet szorítani, s búcsút venni a soha többé viszont-nem-látásra.

— Isten önnel, kedves jó barátom!

— Isten önnel, jó barátném!

A kapus szobájából kilépnek. Az elsietett a rejtve tartott hintót előidézni. Ők pedig helyet foglaltak a bejáratnál. Manassé meghúzza magát egy kőkocka árnyékában, mely kétszer oly magas, mint egy emberalak. Blanka pedig útjába áll a közeledőknek.

Egy férfi jön cselédruhában, egy kocsilámpást hoz a kezében, s azzal világít az utána jövő alaknak; az pedig egy nő.

Blanka messziről ráismer az öltözetre. Narancssárga se-lyem, zöld és lilaszín oldalszegélyzettel. Ugyanaz, amiről véle-ményt kellett mondania** grófnénál.

Az ég egész sötét már, az északfény hazatért a jégpólus alá; csak a csillagok ragyognak.

Amint a két alak a Colosseum bejáratához ér, ahová már akkor **grófné hintaja is előgördült, Blanka kilép a sötétből, s eléje siet a hölgyalaknak s bizalmas néven szólítja azt.

A megszólított alak visszadöbben. Arcát sűrű kalapfátyol fedi.

— Én vagyok Zboróy Blanka, a hercegnő; a szerencsétlen.

— Mit akar ön? — dörmög rá a bérruhás férfi.

Blanka rátekin, s úgy rémlik, mintha látta volna már ez arcot, de nem jut eszébe, ki az; annyi bizonyos, hogy parancsoláshoz szokott tekintet néz ki e bérszolga mezből.

Neki csak a hölgygel van dolga.

— Önmaga is menekül Rómából, grófnő? Arra kérem, vigyen engem is magával. Ön mellett megszabadulhatok.

Hanem a megszólított alak nem ügyelt a kérésre. Gyorsan elhaladt mellette, s sietett a hintót elérni.

Blanka utánafutott. Meg volt rettenve. Kétségbe volt esve.

— Asszonyom. Legyen ön irántam irgalommal! Ne hagyjon itt egyedül, kétségbeesetten elveszнем. Szolgája, cselédje leszek önnek az úton. Holtomig háladatos leszek önhöz. Ne hagyjon ön vissza e rettenetes városban! Hisz asszony asszonytársához lehetetlen hogy irgalmat ne érezzen. Nem bánom, akárhová megy; megyek önnel. Csak innen vigyen el. Menlevelem is van; cselédnek vagyok benne írva; hasznossá fogom magamat tenni az úton; nem sírok, nem ijedek meg semmitől. Az ég irgalmára kérem, legyen kegyelmes hozzám.

És az erőszakos rimánkodás közben görcsösen megragadva tartá annak a sárga ruhának a szegélyét, azokkal a zöld

és lilaszín girlandokkal, s odatérdelt a kocsihágcsóra, hogy nem lehetett a kocsiajtót becsukni tőle.

Ekkor a kísérő férfi közbelépett, s erőszakosan kitépve kezeiből az öltöny fodrait odadörmögé a fülébe:

— *E il papa!*

Ezzel becsapta a kocsiajtót, maga fölugrott a bakra, s a hintó kigördült a Colosseum tornáca alól.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BN	Budapesti Napló
BpSzle	Budapesti Szemle
ErdMúz	Erdélyi Múzeum
Fj	Jókai Mór: Följegyzések. I—II. JKK 1967.
H	A Hon
HhM	Jókai Mór Hátrahagyott Művei. 1—10. k. Bp. 1912.
HTSz	Helyesírási Tanácsadó Szótár
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	a jelen kritikai kiadás
Jókai-jubileum	A Jókai-jubileum és a Nemzeti Díszkiadás története. Bp. 1908. (NK 100.)
K	Kézirat (az Egy az Isten kézirata)
KossH	Kossuth Hírlapja
MBiblSzle	Magyar Biblioiil Szemle
MKult	Magyar Kultúra
MS	Magyar Sajtó
MSzle	Magyar Szemle
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás. 1—100 k. Bp. 1894—98. — Egy az Isten. 26—27. k. 1895.
PDlap	Pesti Divatlap
PH	Pesti Hírlap
ProtSzle	Protestáns Szemle
PTársL	Petőli Társaság Lapja
— sh. —	sajtóhiba
TtudSzle	Természettudományi Szemle
ViF	Világírodalmi Figyelő
VU	Vasárnapi Ujság
<ékszárójelben>	a K-ból Jókai által törölt szó vagy betű
[szögletes zárójelben]	a sajtó alá rendező kiegészítései
Megjegyezzük, hogy az egyes Jókai-művek lapszámait — ha külön nem jelezzük — mindig az NK-ból idézzük.	

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

Jelenleg az *Egy az Isten* c. regényből 7 kéziratrödredék állt a kritikai kiadás rendelkezésére. Ezek közül 4 a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona, egy a Podunajské Múzeum Komárno, egy az MTA, egy pedig magánszemély birtokában van.

a) Az irodalmi múzeum V. 1024 sz. alatt őrzi a regény 12 lapnyi autográf kéziratát, amely a 71. számozott lappal kezdődik és a 82. lappal fejeződik be. A lila vászonba kötött kemény fedelű K borítóján a következő nyomtatott cím olvasható:

JÓKAI MÓR: EGY AZ ISTEN (VII. és VIII. FEJEZET)
A borítólap alsó felében ugyancsak nyomtatott betűkkel szedve ez áll:

„Paur Gázinak szeretettel, köszönettel

Feszty Masa.”

Belül az előzéklapra írta Feszty Masa: „Köszönöm, hogy Apámat úgy szerette, szereti, s oly szépen rendezte meg kiállítását, kedves Géza bícsi!

1941. március.”

Masa

A lila tintával írt K a VII. fejezetben levő „Az olasz szaladt is, nem várt több” (JKK I. k. 65 : 24.) kezd. részt tartalmazza a VIII. fejezet végéig.

A K-t a múzeum Ragó Györgytől vásárolta.

b) A lila tintás autográf K a 102., 103., 104., 105 és a 122., ill. a 124. számokkal ellátott lapokat tartalmazza. A K szövege a JKK X. fejezetében levő „Minden arc a loggia felé” (I. k. 90 : 9.) kezd. és a „felvilágosodott fő; hanem hogy a” (I. k. 93 : 5.) szavakkal végződő részben található. Továbbá a két különálló lapon. Előbb „Az út nem olyan rövid odáig” (I. k. 106 : 28.) kezd. s az „idők koronás tanúi: bebalzsamozott” (I. k. 107 : 21.) szavakkal végződő részben, majd az

„Itt a kertre nyíló csarnokok” (i. k. 108 : 14.) kezd. s „a boldogságtul sirt” (i. k. 109 : 4.) szavakkal végződő részben.

A K-t az irodalmi múzeum 1966. ápr. 15-én vásárolta Feszty Masától.

c) A 177. lapszámmal ellátott lila tintás kéziratlapot a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. A K a XIX. fejezetben levő „Blanka egymásba csapta” (i. k. 151 : 20.) kezd. s a „fogja a hercegnő honnan” (i. k. 152 : 10.) szavakkal végződő részt tartalmazza. A K-t ajándékozó Feszty Masa egy nagyobb terjedelmű papírlapra illesztette s fölé írta: „Jókai Mór kézírása”. Két oldalt a dátumot jegyezte fel: „Budapest 1938. febr. 20.” Alá pedig a következő szavakat: „az erdélyi fiú elhelyezéséért hálásan küldi ‚Egy az Isten’ egy lapját igaz híve Feszty Masa”.

Érdeemes megemlíteni, hogy ez a kéziratföredék közvetlen előzménye a következő, magántulajdonban levőnek.

d) A 178. lapszámmal ellátott autográf lila tintás K a „vette az én lelkem” (JKK i. k. 152 : 10.) kezd. és az „ilyen bohózatot kigondolni?” (i. k. 152 : 34.) szavakkal végződő részt tartalmazza. A K kettős puha fedelű borítóba van zárva. Az 1. borítólap külső részére Feszty Masa ezt írta: „Jókai Mór kézírása. (Egy az Istenből)” A 3. borítólapon a K alatt Feszty Masa lila tintás feljegyzése áll: „dr. Pátkay Imrének igaz köszönettel

Feszty Masa”.

A K Pátkay Imre tulajdona. Kérésünkre szíves örömmel járult hozzá, hogy jelen kiadásunkban felhasználjuk.

e) A XXX. fejezettszámmal és 302—13 lapszámokkal ellátott K-t az irodalmi múzeum őrzi. Ez a részlet a JKK XXIX. fejezetét tartalmazza.

A K első lapját folyadékkal öntötték le, s így egy része az olvashatatlanságig elmosódott. A K 310. számmal megkülönböztetett lap versóján fekete tintával írt idegen kézírás olvasható.

A 313. lapszámmal ellátott utolsó lapot a négy sarkánál fogva egy nagyobb papírlapra ragasztotta Feszty Masa, s az így keletkezett felső margóra azt írta, hogy „Jókai Mór kézírása. (Egy az Isten)” A K-ban a befejezés előtti sorokban levő „Köszönöm” (JKK i. k. 257 : 8.) szót hullámváz fekete tintás keretbe foglalta, majd az alsó margóra a következő szavakat jegyezte: „Én is nagyon, nagyon melegen és hálásan köszönöm, kedves biztató levelét!

Üdvözlettel Feszty Masa”.

A K-t Tolnay Gézánetől vásárolta a Petőfi Irodalmi Múzeum.

f) A csehszlovákiai komáromi múzeumban őrzött kéziratlapok a 2. k. XXII. fejezet elejétől az „Imájában megemlíti Jézust” (152 : 16.) kezd. mondatig terjedő részt tartalmazzák. Kajtár József igazgató szívessége folytán fényképmásolatot használhattunk.

g) Az MTA kéziratárában az *Öreg ember nem vén ember* c. kézirat-hoz hozzákötött kézirat-töredék a 2. k. XL. fejezet elejétől a XLI. fejezetben lévő „volna elhinném, hogy megadod” (281 : 10.) szavakkal végződő részt tartalmazza. A K Feszty Masa következő bejegyzését tartalmazza: „Jókai Mór kézírása 'Egy az Isten' (2. kötet, IV. fejezet.) Fenséges Urnak hálás tisztelettel

Feszty Masa”.

Első alkalommal a Hon 1876. okt. 1-től 1877. máj. 27-ig közölte a regényt 121 folytatásban a Tárca-rovat hasábjain, mindig a reggeli kiadás vonal alatti részén.

Az egyes folytatások terjedelmi részletezése a következő:

1. 1876. okt. 1. 236. sz. 1. Az első kötetben az I. fejezet elejétől a 11 : 6 sorban lévő „A két hölgy egymással szemközt” kezd. mondatig.
2. okt. 3. 237. sz. 1. Az eml. mondattól a 16 : 6 sorban lévő „A szép hölgy aztán találgatta” kezd. mondatig.
3. okt. 4. 238. sz. 1. Az eml. mondattól a 20 : 14 sorban lévő „A szőke hölgy közbeszólt” kezd. mondatig.
4. okt. 7. 241. sz. 1. Az eml. mondattól a II. fejezet 25 : 9 sorában lévő „E névre akkorát ugrott” kezd. mondatig.
5. okt. 8. 242. sz. 1. Az eml. mondattól a III. fejezet 30 : 3 sorában lévő „A fiatal ember veszedelmesen szép” kezd. mondatig.
6. okt. 11. 244. sz. 1. Az eml. mondattól a III. fejezet végéig.
7. okt. 13. 246. sz. 1. A IV. fejezet elejétől a fejezet végéig.
8. okt. 15. 248. sz. 1. Az V. fejezet elejétől a 45 : 7 sorban lévő „A hold megvilágította a vidéket” kezd. mondatig.
9. okt. 17. 249. sz. 1. Az eml. mondattól a 49 : 8 sorban lévő „A vidám kacagás egyszerre” kezd. mondatig.
10. okt. 19. 251. sz. 1. Az eml. mondattól az 53 : 31 sorban lévő „Ennek az embernek csakugyan” kezd. mondatig.
11. okt. 21. 253. sz. 1. Az eml. mondattól az V. fejezet végéig.
12. okt. 22. 254. sz. 1—2. A VI. fejezet.
13. okt. 24. 255. sz. 1. A VII. fejezet.
14. okt. 28. 259. sz. 1. A VIII. fejezet.
15. okt. 29. 260. sz. 1. A IX. fejezet.
16. okt. 31. 261. sz. 1. A X. fejezet elejétől a 85 : 21 sorban lévő „Neki csak parádé” kezd. mondatig.

17. nov. 1. 262. sz. 1. Az eml. mondattól a 90 : 9 sorban levő „Mind- den arc a loggia felé” kezd. mondatig.
18. nov. 3. 263. sz. 1. Az eml. mondattól a X. fejezet végéig.
19. nov. 4. 264. sz. 1. A XI. fejezet.
20. nov. 5. 265. sz. 1. A XII. fejezet.
21. nov. 8. 267. sz. 1. A XIII. fejezet.
22. nov. 9. 268. sz. 1. A XIV. fejezet elejétől a 113 : 16 sorban levő „— De hát lehetséges volna” kezd. mondatig.
23. nov. 10. 269. sz. 1. A XIV. fejezet végéig.
24. nov. 11. 270. sz. 1. A XV. fejezet elejétől a 124 : 4 sorban levő „Blanka nem hitte volna” kezd. mondatig.
25. nov. 12. 271. sz. 1. Az eml. mondattól a XVI. fejezet 129 : 6 sorában levő „Ezalatt megérkezett a német” kezd. mondatig.
26. nov. 15. 273. sz. 1. Az eml. mondattól a XVII. fejezet 134 : 16 sorában levő „— Hogy olyan sokáig itt” kezd. mondatig.
27. nov. 17. 275. sz. 1. Az eml. mondattól a XVII. fejezet végéig.
28. nov. 18. 276. sz. 1. A XVIII. fejezet.
29. nov. 19. 277. sz. 1. A XIX. fejezet elejétől a 151 : 3 sorban levő „A hercegnő kíváncsi volt” kezd. mondatig.
30. nov. 21. 279. sz. 1. Az eml. mondattól a 155 : 1 sorban levő „Aztán még egyszer megtartotta” kezd. mondatig.
31. nov. 23. 281. sz. 1. Az eml. mondattól a XX. fejezet 159 : 17 sorában levő „Ott már akkor nem volt” kezd. mondatig.
32. nov. 24. 282. sz. 1. Az eml. mondattól a 163 : 7 sorban levő „Azon idő óta, hogy” kezd. mondatig.
33. nov. 26. 284. sz. 1. Az eml. mondattól a 167 : 12 sorban levő „Azok ott, a mellette való” kezd. mondatig.
34. nov. 29. 287. sz. 1. Az eml. mondattól a XXI. fejezet 172 : 28 sorában levő „Blanka után alig csukódott” kezd. mondatig.
35. nov. 30. 288. sz. 1. Az eml. mondattól a XXII. fejezet 178 : 24 sorában levő „Egyszer meg azt tette” kezd. mondatig.
36. dec. 1. 289. sz. 1. Az eml. mondattól a 183 : 6 sorban levő „Egy pillanat múlva” kezd. mondatig.
37. dec. 2. 290. sz. 1. Az eml. mondattól a XXII. fejezet végéig.
38. dec. 3. 291. sz. 1. A XXIII. fejezet elejétől a 194 : 12 sorban levő „Blanka oly furcsának” kezd. mondatig.
39. dec. 6. 294. sz. 1. Az eml. mondattól a 199 : 20 sorban levő „A márkinő elérte a nyomatékot” kezd. mondatig.
40. dec. 7. 295. sz. 1. Az eml. mondattól a 203 : 32 sorban levő „— Tehát csak arról van még” kezd. mondatig.
41. dec. 8. 296. sz. 1. Az eml. mondattól a XXIV. fejezet 209 : 11 sorában levő „A porticus oszlopainak köze tele” kezd. mondatig.

42. dec. 10. 297. sz. I. Az eml. mondattól a 213 : 6 sorban levő „Az ő szerelmének csak egy” kezd. mondatig.
43. dec. 12. 299. sz. I. Az eml. mondattól a XXV. fejezet 219 : 5 sorában levő „Férfiak, akiknek arcán az örültség” kezd. mondatig.
44. dec. 14. 301. sz. I—2. Az eml. mondattól a XXVI. fejezet 224 : 17 sorában levő „A kandallóban még izzott a” kezd. mondatig.
45. dec. 17. 304. sz. I. Az eml. mondattól a 228 : 26 sorban levő „Az a látvány sokszor fel fogja még” kezd. mondatig.
46. dec. 19. 306. sz. I. Az eml. mondattól a XXVII. fejezet 233 : 32 sorában levő „Az udvaron tüzet raktak” kezd. mondatig.
47. dec. 20. 307. sz. I. Az eml. mondattól a 238 : 4 sorban levő „Ekkor egyszerre új mozgalom” kezd. mondatig.
48. dec. 21. 308. sz. I. Az eml. mondattól a XXVII. fejezet végéig.
49. dec. 22. 309. sz. I—2. A XXVIII. fejezet elejétől a XXIX. fejezet 248 : 27 sorában levő „Hozzájárult még egy újabb” kezd. mondatig.
50. dec. 23. 310. sz. I. Az eml. mondattól a 253 : 9 sorban levő „Varázserővel bírt a férfi” kezd. mondatig.
51. dec. 24. 311. sz. I—2. Az eml. mondattól a XXX. fejezet 260 : 16 sorában levő „Egy utcában mégis szemközt találkoztak” kezd. mondatig.
52. dec. 28. 314. sz. I. Az eml. mondattól. a XXXII. fejezet, s azzal együtt az I. kötet végéig.
53. 1877. jan. 3. 2. sz. I. A II. kötet elejétől az I. fejezet 11 : 23. sorában levő „Mikor a boldog pogányok között” kezd. mondatig.
54. jan. 4. 3. sz. I. Az eml. mondattól az I. fejezet végéig.
55. jan. 6. 5. sz. I. A II. fejezet.
56. jan. 12. 10. sz. I. A III. fejezet elejétől a 23 : 26 sorban levő „— Mindjárt meglátjuk a vén” kezd. mondatig.
57. jan. 13. 11. sz. I. Az eml. mondattól a III. fejezet végéig.
58. jan. 16. 14. sz. I. A IV. fejezet elejétől a 31 : 29 sorban levő „A vendégek nem értették” kezd. mondatig.
59. jan. 17. 15. sz. I. Az eml. mondattól a 36 : 7 sorban levő „Ezalatt Manassét is elvezették” kezd. mondatig.
60. jan. 19. 17. sz. I. Az eml. mondattól a 39 : 31 sorban levő „Gábor úr ezalatt rágyújtott” kezd. mondatig.
61. jan. 20. 18. sz. I. Az eml. mondattól az V. fejezet 43 : 12 sorában levő „A tisztességes asszony akarja éreztetni vendégével” kezd. mondatig.
62. jan. 21. 19. sz. I—2. Az eml. mondattól a VI. fejezet 47 : 19 sorában levő „Blanka csak elbámult, midőn” kezd. mondatig.

63. jan. 24. 22. sz. 1. Az eml. mondattól a VI. fejezet végéig.
64. jan. 25. 23. sz. 1. A VII. fejezet elejétől a 57 : 33 sorban levő „A völgyben sötét éjszaka volt” kezd. mondatig.
65. febr. 1. 30. sz. 1. Az eml. mondattól az 61 : 12 sorban levő „Blanka annyit tudott meg” kezd. mondatig.
66. febr. 2. 31. sz. 1. Az eml. mondattól a VIII. fejezet 66 : 27 sorában levő „Azzal tovább léptetek egymás” kezd. mondatig.
67. febr. 4. 32. sz. 1. Az eml. mondattól a 70 : 11 sorban levő „Blanka rejthetlen kíváncsisággal nézet” kezd. mondatig.
68. febr. 6. 33. sz. 1. Az eml. mondattól a IX. fejezet 76 : 9 sorában levő „Erre a nagy boglakemence mellől” kezd. mondatig.
69. febr. 7. 34. sz. 1. Az eml. mondattól a 81 : 20 sorban levő „A legirtózatosabb fenyegetés és sérelem” kezd. mondatig.
70. febr. 10. 37. sz. 1—2. Az eml. mondattól a X. fejezet végéig.
71. febr. 13. 39. sz. 1. A XI. fejezet.
72. febr. 15. 41. sz. 1. A XII. fejezet.
73. febr. 17. 43. sz. 1. A XIII. fejezet elejétől a XIV. fejezet 106 : 21 sorában levő „Egyszerű csendes dallamú zsoltár az” kezd. mondatig.
74. febr. 18. 44. sz. 1—2. Az eml. mondattól a XV. fejezet 113 : 4 sorában levő „Egyszerre felugrált minden ember” kezd. mondatig.
75. febr. 21. 46. sz. 1. Az eml. mondattól a XV. fejezet végéig.
76. febr. 24. 49. sz. 1. A XVI. fejezet.
77. febr. 25. 50. sz. 1. A XVII. fejezet.
78. márc. 4. 56. sz. 1. A XVIII. fejezet.
79. márc. 8. 59. sz. 1. A XIX. fejezet elejétől a XX. fejezet 139 : 6 sorában levő „Anna észrevette Blanka arcán” kezd. mondatig.
80. márc. 9. 60. sz. 1. A XX. fejezet végéig.
81. márc. 11. 62. sz. 1. A XXI. fejezet.
82. márc. 13. 63. sz. 1. A XXII. fejezet elejétől a 153 : 33 sorában levő „— De ha a torockói férfiak” kezd. mondatig.
83. márc. 16. 66. sz. 1. A XXII. fejezet végéig.
84. márc. 17. 67. sz. 1—2. A XXIII. fejezet.
85. márc. 20. 69. sz. 1. A XXIV. fejezet elejétől a 169 : 19 sorban levő „— Olyan nagyon szeretik egymást, hogy nem fognak” kezd. mondatig.
86. márc. 21. 70. sz. 1. Az eml. mondattól a XXIV. fejezet végéig.
87. márc. 22. 71. sz. 1. A XXV. fejezet elejétől a 180 : 6 sorban levő „A márkinő nem akart hinni az írott” kezd. mondatig.
88. márc. 23. 72. sz. 1. Az eml. mondattól a 183 : 32 sorban levő „Mint egy felbőszített szép nőtigris” kezd. mondatig.
89. márc. 24. 73. sz. 1. Az eml. mondattól a XXV. fejezet végéig.

90. márc. 25. 74. sz. 1—2. A XXVI. fejezet.
91. márc. 29. 77. sz. 1—2. A XXVII. fejezet elejétől a 202 : 27 sorban levő „A herceg az elfogadóteremben ismét összetalálkozott” kezd. mondatig.
92. márc. 31. 79. sz. 1. Az eml. mondattól a XXVIII. fejezet 206 : 33 sorában levő „Mikor ismét kilépnek a templomból” kezd. mondatig.
93. ápr. 1. 80. sz. 1—2. Az eml. mondattól a XXVIII. fejezet végéig.
94. ápr. 4. 81. sz. 1. A XXIX. fejezet elejétől a XXX. fejezet végéig.
95. ápr. 5. 82. sz. 1. XXXI. fejezet.
96. ápr. 8. 85. sz. 1. A XXXII. fejezet elejétől a XXXIII. fejezet végéig.
97. ápr. 11. 87. sz. 1—2. A XXIV. fejezet.
98. ápr. 12. 88. sz. 1. XXXV. fejezet.
99. ápr. 14. 90. sz. 1. XXXVI. fejezet elejétől a 221 : 12 sorban levő „Erre a sötétből több hang” kezd. mondatig.
100. ápr. 15. 91. sz. 1. Az eml. mondattól a XXXVI. fejezet végéig.
101. ápr. 18. 93. sz. 1. A XXXVII. fejezet.
102. ápr. 19. 94. sz. 2. A XXXVIII. fejezet elejétől a 249 : 13 sorban levő „— Azt mondják, Diurbanu vagy” kezd. mondatig.
103. ápr. 21. 96. sz. 1—2. Az eml. mondattól a 268 : 34 sorban levő „— Kitörök innen” kezd. mondatig.
104. ápr. 22. 97. sz. 1—2. Az eml. mondattól a XXXIX. fejezet végéig.
105. ápr. 25. 100. sz. 1. A XL. fejezet elejétől a XLI. fejezet végéig.
106. ápr. 27. 102. sz. 1. A XLII. fejezet elejétől a 287 : 16 sorban levő „Mikor a diadalmenet az Adorján házaig” kezd. mondatig.
107. ápr. 28. 103. sz. 1. Az eml. mondattól a XLIV. fejezet 292 : 13 sorában levő „Amint a hadiáratnak vége volt” kezd. mondatig.
108. máj. 1. 106. sz. 1. Az eml. mondattól a 296 : 27 sorban levő „Alig mondta ki magában Minassó” kezd. mondatig.
109. máj. 3. 108. sz. 1. Az eml. mondattól a XLIV. fejezet végéig.
110. máj. 4. 109. sz. 1. A XLV. fejezet elejétől a XLVI. fejezet 307 : 29 sorában levő „Mikor legsúlyosabban nehezültek a nőre a gondok” kezd. mondatig.
111. máj. 6. 111. sz. 1. Az eml. mondattól a XLVI. fejezet végéig.
112. máj. 10. 115. sz. 1. A IIL. fejezet elejétől a IIL. fejezet 318 : 19 sorában levő „De már ennél a szónál Vajdár homloka” kezd. mondatig.
113. máj. 13. 118. sz. 1. Az eml. mondattól a IIL. fejezet végéig.
114. máj. 16. 121. sz. 1. A IIL. fejezet elejétől a 326 : 6 sorban levő „Egy vadászszízlólj, az osztrák hadsereg” kezd. mondatig.
115. máj. 17. 122. sz. 1—2. Az eml. mondattól a IIL. fejezet végéig.

- ¹16. máj. 18. 123. sz. 1. A II. fejezet.
 117. máj. 19. 124. sz. 1. Az L. fejezet elejétől a 340 30 sorban levő „Vajdár a rendőrbiztosnak azt mondá, hogy jegyet” kezd. mondatig.
 118. máj. 20. 125. sz. 1—2. Az eml. mondattól az LI. fejezet végéig.
 119. máj. 23. 127. sz. 1. A LII. fejezet elejétől a LIII. fejezet 353 : 9 sorában levő „Erre már oly dühbe jött, hogy magát” kezd. mondatig.
 120. máj. 25. 129. sz. 1. Az eml. mondattól a LIV. fejezet végéig.
 121. máj. 27. 131. sz. 1. Az LV. fejezet elejétől a LVI. fejezet, azaz a regény végéig.

★

A PTársL 1877. máj. 13-án (20. sz. 307—11.) — a Hon közlését megelőzve — jelenteti meg Jókai Mór aláírással *Solferinónál* címen a regény 2. kötetének a XLVIII. és a XLIX. fejezetét a következő megjegyzéssel:

(Episod Jókai Mór „Egy az Isten” című regényéből.) (L. *Szöveg-változatok* = JKK 2. k. 444—51.)

KÖTETKIADÁSOK

- I. *Egy az Isten.* 1—6. k. 2. db-ban, Bp. 1877. Athenaeum 1. k. 182 l.; 2. k. 183 l.; 3. k. 182 l.; 4. k. 171 l.; 5. k. 191 l.; 6. k. 131 l.
 II. 1—6. k. Bp. 1885.
 III. 1—2. k. Bp. 1889. Franklin 1. k. 504 l.; 2. k. 342 l. (Jókai Mór munkái.)
 IV. a) 1—2. k. Bp. 1895. Révai Testvérek 1. k. 356 l.; 2. k. 240 l. (Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 26—27.)
 Ugyanez a kiadás megjelent teljesen azonos, finomabb papírra nyomott „amateur díszkiadás”-ként és nagy 8° alakban Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.
 b) 1904. Címlapkiadás.
 c) 1906. Címlapkiadás. (Jókai Mór műkái negyven kötetben.)
 d) 1906. Címlapkiadás.
 e) 1909. Címlapkiadás.
 f) 1913. Címlapkiadás a sorozat megjelölése nélkül, attól eltérő kötésben.
 V. a) 1—3. k. 4. kiad. Bp. 1905. Franklin 1. k. 236 l.; 2. k. 221 l.; 3. k. 314 l.

- b) 1906. 5. kiad. Címlapkiadás.
 c) 1907. 6. kiad. Címlapkiadás.
 d) 1907. (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás 126—31.)
 e) 1907. Címlapkiadás a sorozat jelölése nélkül.
 f) 1911. 8. kiad. Címlapkiadás.
 g) 1912. Címlapkiadás.
 h) 1913. 10. kiad. Címlapkiadás.
 i) 1914. Címlapkiadás.
- VI. 1—2. k. Bp. 1926. Franklin—Révai 1. k. 282 l.; 2. k. 190 l. (Jókai Mór összes művei. 31—32. k. Centenárium kiadás.)
- VII. Sajtó alá rendezte Szekeres László, Nagy Miklós utószavával, Keserü Ilona rajzaival. Bp. 1960. Szépirodalmi Könyvkiadó 640 l. (Jókai Mór válogatott művei.)
- VIII. a) Bp. 1966. Szépirodalmi Könyvkiadó 606 l.
 b) Bratislava 1966. Tatran. Megjel. a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közös könyvkiadási egyezményének keretében. Címlapkiadás.

IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK

A *-gal jelzett idegen nyelvű kiadások példányaihoz nem tudunk hozzájutni. Ezek adatait Ferenczi Zoltán (*Jókai idegen nyelvekre fordított műveinek jegyzéke*. MBiblSzle 1925.), Gál János (*Jókai élete és írói jelleme*. Berlin 1925.) valamint Demeter Tibor (*Magyar szépirodalom idegen nyelven*. Bp. K. a PIM ktárában) és Jan Ślaski (*Jókai lengyelül*. ViF 1958.) összeállításai nyomán közöljük. Az angol fordításoknál köszönettel átvettük Czigány Lóránt (London) megjelenés előtt álló munkájának rendelkezésünkre bocsátott adatait.

Német:

- a) **Die nur einmal lieben*. Übersetzer ? 1—3. vol. Berlin 1878.
 Otto Janke 1. vol. 276 p.; 2. vol. 264 p.; 3. vol. 231 p.
 b) *Volksausgabe* 1878. 308 p.
 *c) 2. Auflage [!] 1880.
 *d) 3. Auflage 1882. 352 p.
 *e) 4. Auflage [1889] 340 p.

Az adatokat, egy esetet kivéve, J. Breidung: *Jókai in der deutschen Literatur* c. kézirat diplomamunkájából (Humboldt Universität, Berlin. Finnisch-Ugrisches Institut szívessége folytán) merítettük.

Lengyel:

- **Raz się tyłko kocha*. Warszawa 1880. Josef Kaufmann 708 p.

Cseh:

- I. *Jednou a na věky*. Transl. ? Praha 1884. Politika 495 p.
- II. *Jeden jest Buh*. Překlad Gustav Narcissus Mayerhoffer. 1—2. vol. Praha 1926. 1. vol. 391 p.; 2. vol. 272 p.

Olasz:

- I. *Quelli che amano una sola volta*. Transl. Liszka [Elisa Pucher]. Milano 1888. Sonzogno 382 p. / Biblioteca Romantica Economica /.
- * Enrico Cattaneo előszavával.
- II.* *Uno solo e l'iddio*. Transl. Filippo Faber. Torino 1937. = *Palpiti del cuore magiaro nella sua letteratura*. 170—71. p. Antológiában közölt részlet.

Angol:

- I. a) *Minnasseh. A Romance of Transylvania*. Transl. Percy Favor Bicknell. London 1901. J. Mc Quenn 338 p.
- b)* Boston 1901. Page Publisher.
- c)* London, New York 1908. W. Scott Publishing Comp. 334 p. + 1 kép.
- II. *The Christian in Hungarian Romance. There is a God or the people who love but once*. Transl. John Fretwell. London 1901. Green Publisher 124 p.

Észet:

- **Kes ainult üks kord armastavad*. Püevalehe kirjandusline lisa „Aeg” 1909. No. 1—59.

*

Az *Egy az Isten* 1901 októberében jelent meg angolul átdolgozott fordításban. Az angol olvasóközönséget már nem érdekli annyira Jókai, mint a múlt század kilencvenes éveiben. A napilapok egy része még említi a regény megjelenését (pl. *Daily Chronicle* 1901. okt. 17, vagy a *Daily News* 1901. okt. 11.) de kritikát már nem írnak a regényről. Az irodalmi jellegű folyóiratok és hetilapok közül néhány nagyon röviden foglalkozik az *Egy az Istennel*.

A *Spectator* (1901. nov. 7; 82. k. 668.) szerint a fordító nyugodtan kihagyhatta volna a regény elejét, amely Rómában történik, mert az erdélyi rész sokkal jobb „de még így is, a *Mannasch* messze *A fekete gyémántok* mögött marad”.

Az *Athenaeumnak* is hasonló a véleménye, mert „a történet csak akkor válik érdekfeszítővé, amikor *Mannasch* jegycsét haza viszi a

vadregényes Erdélybe. Itt Jókai már hazai talajt érez a lába alatt, és új erőre serkent óriásként ír. A felkelőktől hemzsegő környezetbe menekülő szerelmesek útját Scott, vagy Dumas sem írhatta volna meg jobban. Ha az egész könyv ennek az epizódnak a színvonalán mozogna, tökéletes remekmű lenne, így viszont csak egy laza szerkezetű, igen egyenlőtlenül érdekes és értékes történet. Persze így is olvasmányos, hála a fordító ügyességének, amellyel az eredeti regény terjengősségét jelentősen csökkentette”. (1901. dec. 28.; 872.)

A *Literature* (1901. dec. 28. 9. k. 613.) is helyesli az eredeti regény terjedelmének csökkentését. Néhány szavas tartalmi ismertetés után a kritikus megemlíti, hogy „a könyv kitűnően ábrázolja a székelyek, vagyis ‚határőrök’ egyszerű és szívós természetét”.

A newyorki *Critic* (1901. szept. 39. k. 278.) ennyit ír a regényről: „Róma és Erdély története egy félszázaddal ezelőtt. A szereplőket úgy kell elfogadnunk, ahogy vannak, mert jellemzésük nem túlságosan plasztikus. Az események gyorsan követik egymást és még akkor sem meggyőző erejűek, ha tragikusak, mivel olyan meg nem magyarázott körülmények következményei, amelyeket csak a kulisszák mögött érthetnénk meg.” (Ez a rész Czigány Lóránt szíves közlése.)

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

AZ ELSŐ „ESZMECSÍRÁK”

A forrongó Olaszországba és a szabadságharcos Erdélybe kalauzoló regény a nemzetiségi megbékélés jegyében fogant, s a társadalmi előrehaladás zálogaként hirdeti a békés építő munkát. A romantikus szerelem szálaival átszőtt *Egy az Isten* a verőfényes Itáliába s a festői erdélyi bércek közé vezetve olvasóit egyaránt harcol az önkényes egyházi és császári törvénykezés ellen, s ugyanakkor megbélyegzi a forradalmat, a háborút és a nemzetiségi felkelést is. Egyenlőségi jelet fész a forradalmi tömegek igazságszolgáltatása és az elbolondított csőcselék rémtettei közé. A főúri machinációk felvetítése közben a regény unitárius hőse Jókai szócsöveként ismeri fel és ítéli el az embe-riesség elleni tetteket. Magabiztosan tárja fel a római egyház törvényesített erkölcstelenségeit, a kezdetben még szabadságharcos színben tetszelgő pápa pipogyaságát s a büszke Bécs szép szavú politikusainak hitványságát. A nagyhatalmú egyházzal szemben a maroknyi egyistenhívők, a hatalmas császári birodalommal szemben az erdélyi magyarság — s főleg a torockói bányászok — képviselik a tisztább és gazdagabb emberi életet. Az unitárius vallás őszinte melegsége messze felülmúlja a nagystílű szertartásokat celebráló katolikus egyház fen-séges ridegségét. A szabadságharc és a nemzetiségi lázadás véres drá-májában a torockói hazafiak aratnak diadalt, s a történelem egyik legvéresebb „világháborújában” a nem harcoló torockóiak győznek. A torockói bányászok legkiválóbb tulajdonságait megtestesítő Ador-ján Manassé az egyistenhívők bajnokaként menti meg fiatal szerel-mesét a papi paragrafusok és a pápai nemtörődömség harapófogó-jából az élet számára. Az udvari kémek és a simulékony diplomaták machinációit fölényes biztonsággal tépi szét. Őrmesterként is fel-veszi a versenyt a császár hadvezéreivel. Torockó „holdszigete” a római katolikus egyházzal és az osztrák birodalommal szemben képviseli Jókainak a történelmi bosszúállást elvető nézeteit.

Bizonyos mértékig már első erdélyi útjáról írt s 1853. máj. 11-én keltezett útileveléből kicsendül az *Egy az Isten* dédelgetett témája. A Délibáb c. divatlapjában megjelent sorokat olvasva akaratlanul is

a szabadságharc utáni torockóiak jutnak eszünkbe: „... nem a holt emlékek legdrágább nevezetességei Erdélynek, hanem azon élő ivadék, mely nemzeti és faji sajátosságát Árpád és Attila óta vegyítetlenül megtartotta, melyet sem gazdagság és miveltség, sem szegénység és elhagyottság nemes, tiszta ősi jelleméből ki nem vetköztetett, mely a hány lépéssel haladt a jövőbe, annyi lépéssel nem hagyta hátra múltját, hanem magával vitte annak emlékeit, — arca vonásain, szívében, szavában.

Még most is feltalálhatni Erdélyben mindazon alakokat, kiknek képeit az emlékkönyv írók olly élénk színekkel festik: a kérkedés nélküli büszke főnemes, a hallgató, érdemeire büszke, bátor lelket, a minden szépet, nagyot és nemest tárt kebelével fogadó női jellemeket, a szív és ész sajátosságairól rendkívülivé lett tüneményeket, az alapos, józan értelmű, magas készültégű tudóst és azt a szorgalmas, becsületes népet, mely most is olly szerelmes határaitba, miként hajdan, mely megél szorgalmával, kitarásával egy akkora darab földön, mekkorát Magyarországon a dűlő úta k elfoglalnak, s nem cserélné fel azt tíz annyival ősi hegyein túl.” (*Úti levelek. I. Jókai Mór Sajóhoz. Délibáb 1853. máj. 29. 22. sz. 699.; JKK Cikkek és beszédek 4. k. 83—84.*)

Jókai első ízben 1853. máj. 5-én indult Erdélybe Pestről, s 10-én érkezett Kolozsvárra. Az ekkor keletkezett és időben pontosan el nem különített hírlapi közleményekben nem találtam olyan adatokat, amelyek kétséget kizáróan bizonyítanák, hogy Jókai máj. 11-e előtt valóban járt Torockón. Igaz, az ellenkezőjére sem. (Vö.: Hetilap 1853. máj. 14. 20. sz. 244., -p.: *Jókai Háromszéken. Székely Nemzet 1894. jan. 5. 2. sz. 2., Ürmössy Lajos: Jókai Erdélyben. Székely Nemzet 1904. máj. 11. 69. sz. 1—2., Kristóf György: Az annyiszor megdömlodott, annyira megszeretett Erdély fővárosában. Ellenzék 1925. febr. 16. 37. sz. 13—14., Kristóf György: Jókai napjai Erdélyben. Kolozsvár 1925. 7—16.) De ha azt tételezzük is fel, hogy írónk nem járt Torockón az idézett levél megírása előtt, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy hallhatott lelkes beszámolót kísérőitől nemcsak az erdélyi népről, hanem a torockóiakról is. Nem lehet kétséges, hogy Jókait nagyon érdekelte a torockói bányászok világa, s mielőtt 1876-ban közléről és az *Egy az Isten c.* regény különleges szempontjából megfigyelte volna Torockó életét, már ismerte az erdélyi hegyek közé szorult „senki szigetet”. Váradi Károly — Jókai 1876-i erdélyi útjának lelkes kalauza és útinapló írója — akaratlanul is elárulja, hogy írónk már aug. 6-án Torockóra érkezésük előtt dicsőítette a torockói bányászok munkáit. 1876. aug. 6-án Zsakó István köszöntésére a borévi révénél „előre is üdvözölte azt a népet, a mely szorgalmával*

s iparával jólétet teremtett magának a kopár sziklák közt is, s a mely nyelvét, ruházatát s ősi szokásait — idegen elemek közé zárva is — híven megőrizte”. (Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvárt. Keleti Ujság* 1925. febr. 19. 39. sz. 5.)

A regény fokozatosan érlelt témájáról több ízben hírt adtak az újságok. Jókai napilapja A Hon már 1875. nov. 7-én határozottan leszögezi, hogy az *Egy az Isten a torockói* unitáriusokról fog szólni. (*Irodalom.* 255. sz. 3. JKK I. k. 298.)

E néhány sor alapján feltételezhetjük, hogy Jókai 1876-ban, amikor a kigondolt és leírásra váró *Egy az Isten* c. regényhez gyűjtött anyagot, már valamennyire ismerte Torockót. Mivel 1858-ban, a második erdélyi útján — bár megfordult a Torockóhoz nem messze eső Abrudbányán és környékén — kifejezetten a románság életét tanulmányozta, joggal gondolhatjuk, hogy akkor nem látogatta meg a sziklák övezte bányatelepülést.

Az 1853-i útlevel és a 1876-i üdvözlő sorok között szembetűnik a rokonság. Már 1853-ban élénken érdeklődött Jókai Erdély olyan népe iránt, amely „nemzeti és faji sajátosságait vegyítetlen megtartotta”, s amelyet a változó történelmi körülmények „nemes tiszta jelleméből ki nem vetkezettek”. 1876-ban a torockói népet üdvözli, amely „nyelvét, ruházatát s ősi szokásait híven megőrizte”.

E két megnyilatkozás azonban a rokonvonások ellenére is különbözik egymástól. Írónk 1853-ban sokkal általánosabb kijelentéseket tett. Topográfiailag sem határolja pontosan körül, hogy kikről ír, s foglalkozás és osztálytagozódás szempontjából is tágabb kitekintést enged. 1853-ban egyaránt csodálja a büszke főnemest, a képzett tudóst és a törekvő népet. A regény keletkezése idején már csak a szorgalmával és iparával jólétet teremtő népre figyel fel. Ez természetesen összefügghet azzal is, hogy a regény jelenetei és jellemei 1876-ra egyre konkrétobb alakot öltöttek képzetében.

Tulajdonképpen már első erdélyi útján a levél megírása után is találkozhatott a torockóiakkal, hiszen 1853. máj. 14-étől mintegy két héten keresztül bebarangolta Erdély egy részét. Körútjára már ekkor Kőváry László kísérte. Utazásuk első napján meglátogatták Feleket, Tordát, Felvincet, Nagyenyedet. Ha nem is jutottak el Torockóra, lehetetlen, hogy a Torda környékét bemutató Kőváry László — akiről Jókai máj. 16-án keltezett útlevelében azt írja, hogy „Erdély földének minden foltját ismeri, a legtávolabb idők történeti hagyományival” (JKK *Cikkek és beszédek* 4. k. 86.) — ne számolt volna be a közvetlen szomszédságban élő torockóiakról.

Bizonyítékként szolgálhat, hogy második erdélyi útja előtt több olyan elbeszélést ír Jókai, amely ezen a vidéken játszódik. Felvinc

és Nagyenyed a színhelye *A nagyenyedi két fűzfa* c. 1854-ben megjelent novellájának, amely a kuruc-labanc korbá vezető olvasóit. 1857-ben látott napvilágot *Az istenhegyi székelylány* c. elbeszélése, amelynek történelmi eseményei Torda és Aranyosszék környékén játszódnak.

A fent idézett nyílt levélen és nyilatkozaton kívül erre enged következtetni a *Szegény gazdagok* c. erdélyi regényének a megírása és szabadságharcos munkáinak sorsa.

Közvetlenül az *Erdély aranykora* megjelenése után az első erdélyi útja előtt a költő lelkében vibráltak egy újabb erdélyi tárgyú regénynek a körvonalai: „Lapunk szerkesztői munkatársa, J ó k a i M ó r — olvashatjuk a Délibáb hasábjain — jövő csütörtökön Erdélybe indul Hátszeg vidékét és a székely földet beutazandó.” (*Budapesti hírek*. 1853. máj. 1. 18. sz. 577., Kristóf György i. m. 14.) A Hátszeg vidékére készülő írónak ezek a sorai — miként erre számos tanulmány rámutat — a *Szegény gazdagok* c. regény megírására utalnak. Hátszegen és környékén nem volt Jókainak barátja, mégis meg akarta a vidéket látogatni. Amikor 1853-ban végülis nem került sor arra, hogy Hunyad megye déli részét is beutazza, a kolozsvári Hetilapban megígéri, hogy még abban az évben ellátogat Erdélybe, s „akkor a regényes Hátszeget veendő tanulmánya tárgyál”. (JKK 45.) Kristóf György szerint „Az ok és vonzó erő: Hátszegi báró, azaz Fatia Negra (Fekete Álarc) alakja, az 1860-ban megjelent *Szegény gazdagok* c. regényének főhőse”. (I. m. 79.)

Jókai érdeklődését az 1853-as erdélyi útján Fatia Negráról az erdélyi nép vonta magára. Ebben az időben ugyanis főleg a bányászok élete érdekelt. Először valószínűleg a titkos pénzverdét felállító aranycsempész Fatia Negra miatt figyelte a Torda környéki bányászok munkáját. A bányászok akkori sorsa — miként erre az *Egy az Isten* sorai is utalnak — szorosan kapcsolódott a szabadságharchoz. Abrudbánya, Zalatna, Verespatak nemcsak a merész vállalkozásokba bocsátkozó Fatia Negra rablókalandjainak volt a színhelye a Bach-korszak első éveiben. A bányavárosok a szabadságharc és a román felkelés megrendítő pusztításának nyomait viselték magukon. Jókai a hírhedett rabló bányászainak életét akarta megfigyelni, s a borzalmas pusztulást látta meg. Valósággal megdöbbentették az új élmények. 1853. máj. 16-án Bencentről írt útilevelében Nagyenyedről festett elborzasztó képet. A rombolás ezernyi jele felkorbácsolta lelkét, s szörnyű teherként nehezedett hangulatára. Elsőrendű élményt fakasztottak megrendítő tapasztalatai e „szomorú vidéken”, ahol a házak kilenczted része romokban hevert. „Leverten tértem vissza szállásomra — írta a továbbiakban —, a látott kép álmolátásnak is iszonyú

volna, bár merre vetém szemcimet ugyanazon nyomor, új meg új alakban . . .

Nem bírtam itt maradni éjszakára, mennem kellett akárhová, hogy itt ne legyek". (Kristóf György i. m. 36—37.) Az egész vidék a „pusztulás színhelye” volt. (JKK *Cikkek és beszédek* 4. k. 87—88. Kristóf György: *Kirdlyhégón inneni írók*. Kolozsvár 1942. 128—32.)

Fejtegetéseinket megerősítik Gyallay Domokosnak a kutatásai, amelyek 1958-ban *Egy táj tükröződése irodalmunkban* címen jelentek meg az It hasábjain. Gyallay Domokos adatai tudományos szempontból megbízhatók, s — bár egyes megállapításai ma már túlhaladottak —, még memoárjait sem uralja személyes elítoltság. Gyallay Domokos mint kolozsvári unitárius egyetemi hallgató személyes élményeként őrizte Jókai 1902-i látogatását. 1905-ben iatal tanárként került Tordára, s ekkor kezdte gyűjteni a környék irodalmi emlékeit, közte az *Egy az Isten* c. regényre vonatkozó adatokat és visszaemlékezéseket. Igaz, mi már több adat alapján alkothattunk véleményt a torockói unitáriusokat ábrázoló regényről, mint a cikk szerzője. De az is igaz, hogy a regény körül még számos olyan adat lappang, amelyek megfejtését és tovább bogozását ma is objektív tényezők akadályozzák. Többek között az, hogy a Jókai által torrásként megjelölt egyes munkák nehezen hozzáférhetők. Gyallay Domokos a kutatásait akkor végezte, amikor Kristóf Györgynek az író születésének 100. évfordulójára kiadott modern összegoglaló munkái még nem jelentek meg. Így ezeket az eredményeket nem is vehette figyelembe. E viszonylag rövid cikk nem versenyezhet a tekintélyes erdélyi kiadványokkal, de miután 1958-ban látott napvilágot, 1925-ben Tabéry Géziék sem számolhattak vele.

Kőváry Lászlótól — aki személyesen is érintkezett a pesti írókkal — hallotta Gyallay, hogy Jókai régen készült az unitáriusokról szóló regény megírására. *Már első útja alkalmával (1853) elmélkedett a dologról. A fegyveres szabadságharc elbukott, most már erkölcsi és szellemi fegyverekkel kell a küzdelmet folytatni. Az unitáriusokat századokon át üldözték, mégis megmaradtak és Erdély közéletében fontos szerepet játsztak. Ezt a küzdelmet kellene ábrázolni, azonban a negyvennyolcas hátteret a cenzúra nem engedélyezné. Jókai több, mint húsz évig hordozta magában a regénytémdt.*" (447. kiemelés: Sz. L.)

A KIEGYEZÉSTŐL A FÜZIOIG

Politikai pálfordulása másnapján, 1876—77-ben írta Jókai az *Egy az Isten* c. regényt. A kormánypartivá lett írónak ez a műve —

miként *Az élet komédiásai*, az *Enyim, tied, övé*, a *Szép Mikhál* és az *Egész az északi pólusig* — az 1875-i párttúzió után a nagy változás jegyében fogant. Ugyanakkor az erdélyi alkotások sorát folytató regény szorosan kapcsolódik szabadságharcos munkáihoz és memoárjaihoz is. A VU-ban *A zsolcai hős* (1875. jan. 3. 1. sz. 6.), az Üstökösben a *Petőfi ébresztő* (1876. dec. 30. 53. sz. 625.), az Igazmondóban a *Szenttamási György* (1876. júl. 2. 27. sz. 212—13.; szept. 3. 36. sz. 284—85.), az Életképekben *A megénekelt cigánylány*, *Pila Anikó* (1876. szept. 20. 91. sz. 804—07.) c. munkái éppúgy ébresztik Petőfi és 1848/49 emlékeit, mint a *Forradalom alatt írt művei*, amely nemcsak bemutatja, hanem békepárti irányba el is torzítja írónk szabadságharcos tevékenységét. Az életrajzi visszaemlékezésekkel átszőtt *Egy az Isten* időbeli szomszédságában adja ki *Emlékeim* c. kétkötetes memoárjait, s ekkor tekint vissza svábhgyi nyaralójának történetére a *Hajdan, most és valaha!* c. visszaemlékezésben.

1848 márciusának a végén Olaszországban kezdődik az *Egy az Isten* cselekménye. Hatalmas képekben tárul fel a római forradalom, majd a pápa nov. 24-i menekülése után Magyarországon folytatódik a regény. Rövid-epizódban láthatjuk a Gellért hegyi sáncsásást. Ezután az eseményekben visszakanyarodva az erdélyi polgárháború véres drámája jelenik meg, majd ízelítőt kapunk az 1849-es történelmi napokból.

Torokkó elszigetelt világát szinte érintetlen hagyja a szabadságharc bukása és a Bach-korszak. A „keleti háború” említése mellett az 1859. évi solterinói csata, valamint az Eynatten-panama kap hangsúlyt. Az 1861-i „magyar divat” után az Adorján-család boldog virágzásával még a kiegyezés előtt befejeződik a regény.

A lényeges történelmi események, a történelemformáló tényezők háttérbe szorulása és a szokatlanul nagyszámú anakronizmus arra figyelmeztet, hogy Jókai ideológiailag is átrendezi az *Egy az Isten* cselekményét. 1875-i politikai állásfoglalását vetíti a szabadságharc idejére, s immár hangsúlyozott nyíltsággal dicsőíti a „békepárti okos emberek” erőszékeit.

Itt már közel áll ahhoz, hogy kimondja: a hősi szabadságharcok, a népi mozgalmak, a történelemalakító kísérletek értelmüket veszítették: a világhistóriát a bölcs előrelátók, a rideg számítók és az Adorján Manasséhoz hasonló „békeilozófusok” irányítják.

IX. Pius pápa haladásellenes intézkedéseit célba veszi ugyan, de Rómában már nem kétféle forradalmat ábrázol, mint *A kőszívű ember fiai* bécsi jeleneteiben. Itt már mind a „szociális” forradalom, mind az „elvforradalom” véres felelőtlenség, vad tobzódás és aljas szenved-

délyeket felkorbácsoló mozgalom. S miként az erdélyi román felkelés drámája, a solferinói csata, a klasszikus „osztrák—olasz” háború is kiábrándít s a legyilkolt Rossi — ill. Adorján Manassé — békepolitikájának örök érvényét illusztrálja.

Igaz, a mozgalmas történelmi jelenetek egyúttal a Rómában maradás értelmetlenségét, a pápai és a forradalmi igazságszolgáltatásba vetett reménykedés hiábavalóságát bizonyítják, a Torockóra menekülést, a vallási áttérést indokolják, az egyházi és a nemzetiségi megbékélést hirdetik s a polgári házasság vitájában nagyszúlyú érvekkel pártolják a modern feltogást.

A kőszlű ember fiai c. regényében a hősi csatáknak állít emlékszobrot, majd maga is végigjárja azt az utat, amely Adorján Manassé politikájához vezetett. A kiegyezést még olyan alapnak tekinti, amelyen tovább lehet haladni. Elsősorban a közös hadügy és a pénzügyi önállótlanág miatt támad az ellenzékiek padsorából. 1868. máj. 17-én az Igazmondó c. politikai néplapjában leszögezi, hogy „a közös birodalmi hadügy, külügy és pénzügy megosztja az országot állami függetlenségétől”. (Sötér István: *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 422.)

1869-ben *A kőszlű ember fiaiban* az önálló magyar hadsereg mellett, a nemzeti kapitalizmussal szimpatizáló regényeiben (*Fekete gyémántok, Az arany ember, A jövő század regénye*) végső fokon az önálló magyar pénzügy mellett érvel. Az ellenzéki program bélyegét viselő műveket alig-alig kezdi ki az alkalmazkodó igazolás. A kontrasztok közelsége drámai erővel telíti regényeit.

Az önálló nemzeti hadsereg gondolatát elvető Jókai regényei elerőtlenednek. Az aktív Baradlay Richárdok kiábrándult Áldorfay Incékké változnak; a munkás emberségért fáradozó Berend Iván és a jövő századot irányító Tatrangi Dávid egyénileg nagyszerű, de tétlenségre kárhoztatott, elszigetelt Jókai-hőssé fakulnak.

Amíg Jókai *A kőszlű ember fiaitól* eljutott az *Egy az Isten* c. regényig, a kiegyezés ellenzésétől a fúzió igenléséig, olyan események következtek be az ország politikai életében és az író pályáján, amelyek a regény mondanivalóját is meghatározták.

Mindenekelőtt a kiegyezés továbbfejlesztésébe vetett reményei rekedtek meg. Hiába reménykedett az ellenzéki pártok egyesítésében és a hazatért politikai emigránsok pozitív aktivitásában. Tisza Kálmánék nem a szélső baloldallal, hanem a kormánypárttal szövetkeztek, s a volt 48-as politikusok nagyrésze feladta forradalmi követeléseit.

Jókai más megfontolásból ugyan, de végülis elfogadja Andrássy Gyula békés külpolitikáját. Igaz, általános békeszeretete szinte minden munkájában megnyilvánult.

Szabadságharcos írásait lényegében már 1848-ban is békére és egyetértésre törekvés itatja át. A márciusi vívmányokért romantikus hajlamainál tova is lelkesedik, s csak a bécsi politikusok véres tettei miatt vállalja — meggyőződése ellenére — a honvédó harcot. 1849 tavaszán a békepárt vezetői — hírlapíró tehetsége mellett — épp békeszerzetét igyekeztek gyümölcsöztetni.

A Bach-korszakban keletkezett munkáival már a szabadságharc egykori nemzetiségi ellentelcivel való kiegyezésére utal. Helyenként a *Csataképek* novelláit is az összetogás gondolata hatja át, s már a világosi napok után személy szerint kéri író társait, hogy az 1848—1849. évi eseményekről szóló munkáikban ne élezzék ki a nemzetiségiek tevékenységét. (Förök Pál: *Jókai-regény mint történeti forrás*. ProtSzle 1943. 204.)

Látszólag ellentmondanak békés egyetértést hirdető műveinek *A kőszilvi ember fia*, a *Csataképek* és az 1848-as publicisztika harcra buzdító tejezetei. Jókai azonban nemcsak pályája delelőjén túljutva, hanem egész életében a vér nélküli haladás híve, s a legyveres akciókat csak abban az esetben fogadja el, ha a politikai tárgyalások már elégtelennek bizonyultak.

A francia—porosz háború döntő változást hozott Jókai politikai magatartásában. A háború arról győzte meg, hogy Magyarország — Bismarck hadseregéhez hasonló gyors és tömeges támadás ellen egyedül nem tudna védekezni, ezért egyszer s mindenkorra lemond az önálló magyar hadsereg szervezésére vonatkozó korábbi politikai követeléséről. Az ok vizsgálata jelen esetben túlnő teladatunkon; az credimény azonban az *Egy az Isten* c. regényen lemérhető.

1871 után tartós politikai konjunktúra következett. 1875-ben a volt Deák- és Tisza-párt egyesülésével létrejött a „második kiegyezés”.

A kormánypártivá vált Jókai népszerűsége aztán alaposan megcsappant. Régi olvasói nehezen bocsátották meg neki, hogy letért 1848-as útjáról, Bach-korszakbeli szerepének hátatfordított, s ellenzéki meggyőződéséről lemondott.

Közben az új, modern ízlésű olvasóit sem tudta kielégíteni a korábbi illúzióiból fokozatosan kiábránduló író.

1875. febr. 6-án az állami költségvetés általános tárgyalásakor a kormány pénzügyi politikájáról tartott képviselőházi beszédet. Fel-szólalásának számos ideológiai motívuma benne rejtőzik az *Egy az Istenben*. Elvi elképzeléseinek egész sorát személyesítik meg a regény szereplői. Lényegében korabeli politikai véleményét képviselik az

Egy az Isten cselekményét irányító erők. Most csupán néhány mozzanatra szeretnők felhívni a figyelmet.

Szembetűnő, hogy az unitarizmus zászlóvivőjének és a torockói bányászoknak a harci cselekedeteit mennyire befolyásolja Jókai 1875-i békés meggyőződése, amely különben az egész regényt — s lényegében írónk egész életművét — áthatja. Jókai beszéde szerint „... a hadviseléshez katona csak egyszer kell, de pénz háromszor. Nekünk háromszor van katonánk, pénzünk csak egyszer; az sem mindig...

Én aziránt semmi kétséget nem táplálok, hogy ha egyszer nagy hadjáratba kényszerítettének, monarchiánk katonái igen jól verednének; azt is kész vagyok reménybe helyezni, hogy igen jól lennének vezényelve; hanem az iránt nincs semmi fogalmam, hogy a hozzá szükséges pénzt honnan teremtené elő a miniszter?” (Jókai Mór *Politikai beszédei*. Bp. 1930. I. k. 226.)

Az 1875-i háborúellenes érvei lényegében a regényben kifejezésre juttatottakkal azonosak. S miként az *Egy az Istenben*, az országgyűlési beszédében is a békés külpolitika mellett tör lándzsát: „Jó külpolitika kell Magyarországnak és Ausztriának, egy egységes, becsületes, őszinte politika, mely nem avatkozik más államok ügyeibe és különösen nem buzdít semmiféle restauracionális nüzusokra. Miniket a nagyhatalmaknak nincs semmi okuk megtámadni, ha mi velük egységes akcióba nem akarunk lépni.” (Uo. 227.)

Nyilvánvaló, hogy Jókai nemcsak az *Egy az Isten* megírásának előestjén szólalt fel a béke ügye mellett. A regény hangulata sok szempontból rokon a pl. 1867-ben kifejezett gondolataival: „Ausztriának a pénzügye az, melynél fogva őt vissza lehet tartóztatni kockázatos külügyi politikától. Azért szükséges kimondani a magyar országgyűlésen, hogy Magyarországnak és Ausztriának évtizedekig az iparosok, kereskedők, földművesek és néptanítók országának kell lenni, és nem katonák és hadvezérek országának.” (Uo. 62.)

Miként az *Egy az Istenben*, ahol a regény nyelvén tiltakozott a bürokratikus ügyintézés miatt, az 1875-i parlamenti beszédében is felszólalt a szemfényvesztő hivatalnokosdi ellen: „Mi, hogy bebizonyítsuk, hogy nagyhatalom, rendezett állam vagyunk, teremtettünk először is egy nagy hivatalnok-sereget... És nem csak ez a nagyobb bajunk, hogy sok a hivatalnok és sok pénzbe kerül; hanem az, hogy a sok kéz akadályozza a gyors mozgást. Van egy minisztérium, amelyben 27 kézen megy keresztül minden ügyszak, mielőtt valaki visszakapja.” (Uo. 229—30.)

1878. febr. 8-án mondott beszédében is — a regényhez hasonlóan — fellép Jókai a dogmatikus vallási disputák ellen. (Uo. 263.) S már

1875-ben is szót emel a nagyhatalmi látszat fenntartása ellen: „... azt sem mondhatom, hogy minden bajunknak az volna a kútforrása, hogy a lajtántúli államtárs túlságosan kizsákmányolta előnyeit velünk szemközt. Mert igaz ugyan, hogy erőnkön felüli terheket vállaltunk el irányában; de azért Lajtántúl a pénzügyi kalamitás éppoly nagy, mint minálunk... kormányzatunk minden ágában a nagyhatalom, a nagy urat játszás volt megölő betűnk.” (Uo. 225.)

A torockóiak erőnyeit beszédeiben általános szinten hirdeti:

„Isten őrizze meg a nemzetet attól a tévhittől, hogy azt képzelje magában, hogy arra, hogy Magyarország nagy és hatalmas legyen, semmi egyéb nem kell, mint az akarat. Ahhoz kitartó, erős munka, minden osztályra kiterjedő takarékoság és sok lemondás szükséges.” (Uo. 228.) A nemzeti nagyravágyással szemben ünnepelte Jókai a torockóiak szívós munkáját és szellemi felemelkedését. (Uo. 230—31.)

Szembetűnő, hogy az *Egy az Isten* c. regényben kimaradnak a szabadságharc nagyszabású győzelmei, amelyek *A kőszívű ember fiai* c. regényben 1869 előtt egyértelműen agitáltak az önálló magyar hadsereg mellett. Az 1878-i országgyűlési beszédében igyekszik válaszolni erre Jókai: „Nem titkolom, hogy a magyar hadsereg elkülönítése egy ideig nekem is őszinte óhajtásaim közé tartozott... urát és idejét adom annak, amiért és amikor ez óhajtásomat — nem egyidőre, de mindenkorra — leteszem. Ez volt az 1870-iki német—francia háború tanulsága. Mikor azt láttam, hogy a világnak eddig leghíresebb katonai állama hogy törik össze egy gyors és tömeges támadás előtt: mindinkább meggyőződésemmé vált, hogy az újkori harcmodorral szemben veszedelem volna a monarchiánkra nézve hadseregének egységét bármi tekintetben megbontani. Ez a tanulság teljesen igazolja saját lelkiismeretem előtt korábbi óhajtásomnak félretételét.” (Uo. 267—68.)

Ahogy az *A kőszívű ember fiai* c. regény a katonai győzelmek bemutatásával önálló magyar hadsereg mellett érvel, úgy hirdeti ez a regény a haladás ügyének, a nemzetiségi kérdések békés megoldásának szükségességét. (Uo. 231.)

★

1875-ben Terézvárosban megválasztották képviselőnek (Rónaky Kálmán: *Jókai első követi mandátuma*. Az *Újság* 1925. febr. 22. 43. sz. 5.), de észre kellett vennie, hogy politikai népszerűségét kételyek felhőzik. 1876 őszén a „tanuló iljúság ellenséges irányú” tüntetést rendezett ablaka alatt. Naponként értesült arról is, hogy tisztelői és politikus társai egyre nagyobb számban pártoltak el tőle.

S anyagilag is kikezdték a választási csatározások. Pápán jelöltette magát a Jókaival egyidős Horn Ede, A Hon c. napilap munkatársa, a közigazdasági kérdések specialistája, aki az emigrációból hazatérve a balközép politikai irányzathoz csatlakozott, majd 1875-ben a kereskedelmi minisztérium államtitkára lett. Pápán Vály Ferenc, Jókai sógora volt a Tisza párt elnöke, s nagy buzgalommal fáradozott azon, hogy Jókai munkatársát megválasszák. Ennek eredményeként 5000 forint „választási tartozás” szakadt a pápai párt nyakába. Jókai 1871-ben — épp Károly bátyja Jolán leányának és Hegedüs Sándornak lakodalmán — értesült arról, hogy milyen pénzügyi bajba keveredett Eszter néniének az ura, egykori kedvenc tanára. Gyorsan aláírta a nevét egy váltóra, s ezzel megmentette ugyan a pápaiakat, maga azonban nem gondolt a következményekre, s ettől kezdve állandó pénzügyi zavarok kavarogtak körülötte. Bebecsűszott a váltóalíráások tisztességgel hervenkedő s becsületet kikezdő világába. Laborfalvi Róza szemrehányása és Várady Gábor képviselőtársa kezeskedése mellett kifizette ugyan az 5000 forintot, de most már Várady Gábor is elvárta tőle azt a szívességet, hogy ezután meg ő kezeskedjék neki. Írónk hamarosan alá is írt vagy 15.000 forintot.

S adósságai nem akartak fogyni (Eötvös Károly: *Jókai. = Utazás a Balaton körül.* Bp. 1901. 206—7.) Anyagi nehézségei miatt 1876-ban öngyilkosságot kísérelt meg. (Kun Andor: *Revolver, amelyiket nem fognak többé elsütni.* Magyar Hírlap 1926. júl. 11.)

Hegedüsé Jókay Jolán emlékezéseiben olvashatjuk: „1876-ban nagyon sok kellemetlensége volt a sok jóbarátjának aláírt váltóival, egyre-másra hozták az óvatolásokat. Ezért Róza néni nagyon sokat kesergett és emlékeztette bátyámat, hogy már hányszor megfogadta, hogy nem ír alá senki fiának váltót és még sem tudja megtartani” (l. m. 292.)

Jókai szorongatott állapotában Hegedüs Sándornak vallja meg nehéz helyzetét, s az bizalmasan közli feleségével: „Azt mondta Móric bácsi, hogy oly iszonyú pénzzavarok között van, hogy ha nem tud tisztességgel szabadulni, főbelövi magát.” (Uo. 294.)

Hegedüsék minden értéküket összeszedték s úgy segítettek. Hegedüsé szerint 1876 folyamán Tisza Kálmán közbenjárására udvari pénztámogatást is kapott — ami esetleg tudtán kívül történt. (Uo. 297—98.)

Leveleiben gyakran ír tartozásairól, tennivalóiról és reménykedéseiről. 1876. aug. 24-én Balatonfüredről küldi Hegedüs Sándornak a következő levelet: „Írd meg rögtön, hogy a beadott váltókat honorálták-e a takarékpénztárnál? Az életképekkel tudom, hogy mit teszek? Magamnak kell azt is, meg az Üstököst is csinálnom, akkor

majd más formák lesznek, s közönségünk is lesz. Ne félts te engem, a míg a derekamat birom. A versenyt kiállom és győztes maradok”.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban levő kötelezvénye szerint 1877. febr. 12-én Hegedüsektől kölcsönvett 3000 forintot, majd eladta svábhegyi szántóföldjét.

1877. júl. 25-én ugyancsak Hegedüs Sándorhoz írt Balatonfüredről levelet, amelyből a további anyagi romlást olvashatjuk ki: „A svábhegyi szántóföldet eladhatod a nevemben, felhatalmazlak rá. Az ára ugyanaz (minimális) ahogy én vettem . . . 2 100 ft. Hát még ha a pesti háznak találnál vevőt, az lenne még a radikális segítség . . . Ezt is oda adnám az eddig tartott áron jóval alul.”

Ugyanebben a levélben egy verset küld az Üstökösnek, majd elárulja: „Az Igazmondónak is irtam. A Hon regénye készül.”

A szorongató anyagi helyzetéből állandó és gyors munkával keresett kiutat. Könnyű kézzel alkotta eléggé egysablonra készült regényeit.

„A regényemet közölnétek már gyakrabban, sok kéziratom van készen” — türelmetlenkedik 1875. júl. 29-én, Balatonfüredről Hegedüs Sándorhoz küldött levelében, *Az élet komédiánsaira* célozva.

További leveleiben is arról ad számot, hogy üdülés közben is lázasan dolgozik. 1876. szept. 10-én Törs Kálmánnak válaszol, aki megvédte a hírlapi támadások ellen. Leveléből kitetszik, hogy erdélyi útján az *Egy az Isten* c. regénye mellett más írói tervek is foglalkoztatják.

„Itt küldök egy csomó képet rajzoltasd le őket, nem nagyobb alakban, mint az eredetiek. Magam rajzolnám; de az nagyon *sokba* kerülne *nekem*: a mostani sok dolgom mellett. Mihelyt a képek meg lesznek, küldöm az erdélyi érdekes cikkeket. 1. Thoroczkó. 2. Az egér és a jegygyűrű. 3. A tizenhármass ebéd. 4. Balika vára, Tordai hasadék. 5. Méreg és arany. 6. Szamosujvári börtön. Rózsa Sándor. Farkas Béni. 7. Koltó és Petőfi. Teleki Sándor. 8. A ?nántüi? mamut csontváz, (most találták:) 9. Hugo Victor rajzai. Petőfi szobája. 10. Petőfi ideálja. 11. A cigány szolga, kit Petőfi megénekel. 12. Pintye Grigor rablokalandjai, vára, alagutja. 13. A Kakas, ki a Farkast elfogta. 14. Teleki Dumasval. 15. Lilla és Berta: Petőfi adat. 16. Az elátkozott tér, (hol a szathmári békekötéskor a fegyvert lerakták). 17. A medgyesi cigánykincsásó.”

(Jókai eredeti levelét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrizi V-105z. számon.)

Az itt ígért útibeszámolók, anekdoták és tájleírások nagyrésze meg is jelent. Egy-kettő módosított címen. Sajnos a legelsőnek a *Thoroczkó* címűnek nem akadtam nyomára. Igaz, Jókai a Törs Kál-

mánnak címzett levelében, csak azt ígéri, hogy mint érdekes erdélyi cikket meg fogja írni. Az is lehet, hogy azért nem közölte külön e torockói beszámolót, mert az *Egy az Isten* c. regényébe olvasztotta.

Szinte emberfeletti munkát vállal magára ebben az időben. Négy lapot szerkeszt: Az Üstököst, az Igazmondót, A Hont és az Életképeket. Mindegyikbe ír, s hallatlan energiával dolgozik. Alig érkezik haza Olaszországból, kiadja ottani élményeit *Utazás a harangokkal együtt* címen. Erdélyi útjáról visszatérve *Útitáskából* címen teszi közzé látogatása történetét. Aug. 6-tól 25-ig a *Miltont* közli az Életképekben, amelyet okt. 1-étől kezdve a *Szép Mikhál* követ. Ezekon kívül rengeteg vezércikket, elbeszélést fejez be a fáradszatólan, 51 éves alkotó. Szinte minden pillanatát — amit nem emészt fel közéleti szereplése — szépirodalmi művek alkotására fordítja. Gyakran még rajzok készítésére is vállalkozik. Csak egy pontos bibliográfia tarthatná számon, hogy mennyi mindennel foglalkozik hihetetlenül nehéz körülmények között!

AZ „EGY AZ ISTEN” FÖLDJÉN

Illúzióiból kiábrándulva, a pártfúziótól biztonságot remélve, a népszerűségét kikezdő kritikai támadások tüzeiben, megromlott családi légkörben, váltóadósságok miatt munkába temetkezve, bizonytalanul, de a merész vállalkozástól áthatva menekül az *Egy az Isten* c. regényben kedvenc témájához.

1875. nov. 3-án a FővL hírt ad arról, hogy „*Jókai Mór* még be sem fejezte *„Az élet komédiásai”* című legújabb regényét s már is egy újat tervez, melyet a jövő évben fog kiadni. Címe lesz: *„Egy az Isten!”* Ebben az unitáriusok első vallási küzdelmeit fogja festeni.” (*Fővárosi hírek*. 251. sz. 1119.)

Az unitáriusok jelszavát regénycímként választó Jókai első terve szerint még nem az elkészült regény témáját akarta feldolgozni.

A nagy unitárius ünnepek irányíthaták figyelmét az erdélyi vallásfelekezetre, hogy kora problémái elől menekülve a történelmi múltban keressen regény témát. Amikor Jókai az egyistenhívők „első vallási küzdelmeit” akarja ábrázolni, a háromszáz évvel korábbi harcok felelevenítésére vállalkozik. Az unitáriusok vallási küzdelmei lényegében 1848-ban fejeződött be, amikor bevett felekezetek közé iktatták e szektát.

Jókai nem említi, de a néhány szavas közlemény erdélyi témára utal. Érdekes, hogy 1875 végén nagyon sürgősen ki akarja kötetben is adni. Bizonyára 1876-ra az unitárius ünnepekre szeretne volna megjelentetni.

Jókai politikai lapja A Hon már tájékozottabban beszélt a készülő regényről, mint a néha polémiákba keveredő Vadnay Károly szépirodalmi lapja, a FővL. Feltételezhető, hogy írónk személyesen bízta meg és tájékoztatta A Hon névtelen újságíróját, aki a következőket közölte a nagyformátumú hírlap *Irodalom* c. rovatában:

„Jókai Mór új regényen dolgozik, mely a torockói unitáriusokról szól. Jókai e regényét saját maga fogja kiadni s egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven. A mű bizományosa Ráth Mór leend.” (1875. nov. 7. 255. sz. Reggeli kiadás. 3.)

Arra még senki nem vett mérget, hogy Jókai valóban azon a regényen dolgozott, amelyről a sebesen irkáló újságírók elterjesztették, hogy „munkálat alatt” van. Különösen azóta veszítette hitelét az ilyen bejelentés, amikor a megjelenése előtt mintegy 10 évvel korábban hírül adták igen tekintélyes formában és terjedelemben a *Szomorú napok* c. regényéről, hogy elkészült. (JKK 351.) Az azonban nagyon érdekes, hogy írásban ekkor fordul elő először Torockó neve. Ez azt jelenti, hogy Jókai már 1876-i erdélyi útja előtt ismerte a sziklák közé zárt kis bányásztelepülést. Lehet, hogy 1853-i első erdélyi útján futtában látta vagy hallott róla. Azóta elsősorban Orbán Balázs munkája révén elszaporodhattak olvasmányélményei, esetleg elérkezett hozzá annak a híre, hogy Charles Boner könyvének az unitárius torockóiakról szóló fejezete miatt a téma érdeklődésre tarthat számot az angol nyelvű olvasók körében.

Aligha csodálkozhatunk azon, hogy ugyancsak nov. 7-én a FővL már a következőket írja: „Az angol kiadásnak nagy kelete várható, főleg Amerikában az unitáriusok közt, mivel e regény az első unitárius küzdelmeket hazánkban fogja festeni. Francia kiadást pedig azért rendeznek, mert a franciák eddigelé Jókait csak egy-két kisebb elbeszélése után ismerik. Pedig bizonyára a franciák szeretnék meg őt a legjobban, ha regényeit olvashatnák.” (255. sz. 1138.)

Lényegében A Hon és a FővL közleményét ismétli 1875. nov. 14-én a VU. (*Irodalom és művészet*. 46. sz. 731.)

A Hon híradásában nyomban szembeötlik, hogy Jókai nemcsak tüneményes gyorsasággal akarja kötetben kiadni az *Egy az Istent*, hanem a tervezgetés első fázisában is szokatlan széles nemzetközi publicitást akar biztosítani számára. Egyidőben akarja nem kevesebb mint 9, illetve 10 nyelven kiadni. (A Hon ugyanis még azt is megemlíti 1876. nov. 16-án, hogy „Jókai legújabb regényét ,Egy az Isten'-t szerb, nyelvre is lefordítják. A fordító Hadzics, a Matica titkára.” (*Különfélék*, 262. sz. 2.)

Nyilván a világ legkülönbözőbb helyein szétszórtan élő unitáriu-

soknak szánja a kötetet. S talán abban is bízott, hogy a gyors tempóban készülő vallási regény a világhírnév szárnyán visszahódítja megtépzott népszerűségét.

Természetesen abból semmi sem lett, hogy 1876-ra tíz nyelven jelent volna meg az *Egy az Isten*. 1877-ben is csak magyarul került könyvalakban az olvasók asztalára, s németül is évek múltán adták ki.

Az, hogy Jókai mint szerző saját kiadásaként akarta kötetben megjelentetni a művet, arra enged következtetni, hogy a külön kiadást minél gyorsabban szeretne eljuttatni olvasóihoz, s az unitárius ünnepek alatt nem szándékozott megvárni a folytatásos hírlapi közlést. A nagy unitárius ünnepre tíz nyelven megjelent tekintélyes terjedelmű vallási munkával kiállni a világ közvéleménye elé, erkölcsileg és anyagilag is kárpótolta volna a tárcaközlésről lemondott író.

Az *Egy az Isten* tíznyelvű megjelentetéséről ezután nem írnak az újságok. De hosszú hónapokig hallgatnak a regény előkészületeiről is. Mindenesetre szokatlan, hogy a kezdeti nagy nekibuzdulás után néma bizonytalanságban hagyják a hírlapok az olvasókat. Nyilván az lehet ennek az oka, hogy az újságírók sem tudnak semmi közelebbit az *Egy az Isten* c. regényről.

1876. jan. 30-án végetért A Honban *Az élet komédiáinak* a hírlapi közlése. Illett volna, hogy esetleg néhány napos kihagyás után, ha nem lehetett szó külön kötetkiadásról, a beharangozott *Egy az Isten* c. regény folytatásokban jelenjék meg A Hon tárcarovatában.

De Jókairól is csak annyi hírt olvashatunk a lapokban, hogy a *Milton* c. darabját írja, s az január végén befejezéshez közeledik.

Jan. 30-án megjelent Erzsébet királynénál, s *Az élet komédiáinak* egy díszesen kiállított példányát nyújtotta át neki. (*Mi újság?* VU 1876. febr. 13. 7. sz. 108.) Febr. 21-én közlik a lapok a febr. 16-án kelt iratot, amely szerint I. Ferenc József Jókait a Szent István Rend keresztjével tüntette ki, mintegy születésnap ajándékkul.

Márc. 25-én teszi közzé A Hon: „Jókai Mór legújabb regénye, *Egy az Isten*’ először a ‚Hon’ tárcájában fog megjelenni. Közlését a most folyó amerikai regény befejezése után fogjuk megkezdeni.” (Különfélék. Reggeli kiadás. 71. sz. 2.)

A Honban megjelent hír azt is jelenti, hogy az *Egy az Isten* c. regény megírása ekkor még nagyon kezdeti stádiumban lehetett, ha egyáltalán elkészült belőle valami. Gyenge ürügy lehetett az, hogy Jókai azért nem közli saját lapjában új regényét, mert meg akarja várni egy folytatásos amerikai regénynek a befejezését. Arra még nem találtam példát, hogy írónk a saját regényének akár csak

egyetlen folytatását is későbbre halasztotta volna külföldi szerző kedvéért. Se szeri, se száma viszont annak, hogy Jókai műve mellett idegen regényírók folytatásos fordításai láttak napvilágot. Mint ahogyan például az *Egy az Isten* c. regény esetében is.

A Hon ápr. 9-i híradása bizonyítja, hogy Jókai vagy nagyon a kezdet kezdetén tarthat a regény írásával, vagy még hozzá sem fogott. A *Különféle* c. rovatban olvashatjuk: „Jókai Mór ma elutazott Felső-Olaszországba, hol két hetet tölt.” (83. sz. Reggeli kiad. 2.) 1876. ápr. 10-én A Hon hírét megismételve a Kelet Népe c. napilap is ugyanezt jelenti. (*Ujdonságok*. 99. sz. 1.)

Erről az itáliai útról az *Utazás a harangokkal együtt* c. beszámolója őrzött meg legtöbbet az utókor számára. A politikailag egyre inkább népszerűtlenné váló író kirándulását nem nagyon figyelték a korabeli lapok. Úti élményeit is csak jún. 9-én kezdte folytatásokban közölni az *Életképek*.

Az *Utazás a harangokkal együtt* bizonyítja — miként erre a rokon motívumok felhasználása esetén a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetünkben utalunk —, hogy az itáliai út emlékeit gyakran olvashatjuk az *Egy az Isten* lapjain.

A személyes élmények és a regény bizonyos fejezetei esetenként mégis élesen különböznek. Ennek oka hasonló a központi hős jellemének módosításához. Lényegében Adorján Manassé és Zboróy Blanka grófnő is azon az úton halad, mint Jókai és felesége. Rómában azonban nem találkoznak a nagyheti pápai szertartások ünnepi pompájával. Szinte alig veszik észre a történeteket. A valóságban szürke érdek telenségbe fulladnak a fényes rítus gregorián dallamai. Az örökbecsű festményekre árny borul. A regényben nyüzsgő tömegek helyett néhány bámsz turista előtt zajlanak a szinte titokban bemutatott egyházi szertartások.

Az élő minta és a regénybeli romantikus felnagyítás közti kontraszt magyarázata ebben az esetben is kézenfekvő. Az unitarizmus isteni szférákba emelt, kissé már-már szublimált hősének igyekezett Jókai alapot adni arra, hogy fényes jellemvonásait gazdagítsa. A nemesi provincializmust képviselő táblabíró csetlő-botló esetlenségével szemben a világi jártasságát, ügyességét és önfeláldozó talpraesettségét helyezte előtérbe. És mindenekelőtt azért mutatja be színes szavakkal a külső pompát, hogy az erdélyi unitarizmus nemes egyszerűségét többre értékelhesse.

★

Az *Egy az Isten* első kötete Itáliában játszódik. Jókaiék Észak-Olaszországaak azon a részén utaznak, mint a regény főhősei. Bizo-

nyos tehát, hogy ekkor még nem készült el a regény. De az *Egy az Isten* keletkezése szempontjából nagyon fontos, hogy Jókai az olaszországi utat is számításba veszi. Eddig csak a torockói unitáriusokról akart írni az egyistenhívők jelszavát címül adva. S talán röviden, kötetben is gyorsan kinyomhatva.

Aztán a regény témája is megváltozott. A lombardiai eseményeket már nehezen lehetett közös nevezőre hozni az unitáriusok történetének kezdeti szakaszaival. A helyszín és a cselekmény módosulása az egész mű modernizálását vonta maga után. A helyszínben megnyilvánuló kettősség a kontrasztok fokozott élezését eredményezte. S több érv szól amellett, hogy Jókai ismét a szabadságharchoz közeledett, amely Laborfalvi Róza fénykorát is jelentette.

A Hon ápr. 26-án a következőket adja hírül: „Jókai Mór olaszországi utjáról tárcasorozatot ír, mely megindítandó szépirodalmi lapjában, az *Életképek*'-ben fog megjelenni. Sok érdekű részét fogja képezni Miramare leírása és a mai Róma. Megemlítjük ezuttal, hogy Jókai hazatértében utját Rómából egy huzamban 43 óra alatt tette meg. Indokot erre egy angol lapban talált, mely magyar és osztrák kormányválságról írt. Így történt, hogy tervezett látogatása Florenzbe és Turinba elmaradt.” (*Különfélek.* 96. sz. Reggeli kiadás 2.) Ápr. 30-án e hírt megismétli a VU. (*Ml ujság?* 18. sz. 285.)

Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában hasonlóképpen indokolja Jókai hazatérését. (*Megtörtént regék* 325.)

★

A kincses Erdély fantáziát serkentő természeti szépségeire, történelmi nevezetességeire, mozgalmas históriájára, etnográfiai érdekességeire és szeretetreméltó embereire már fiatalon felfigyelt Jókai. A fogékony lelkű, romantikus regényíró érdeklődését valósággal felcsigázták a Pilvax-fiatalok erdélyi származású tagjai, akiket nagy szeretettel foglalkoztatott divatlapjában, az *Életképek*ben, majd 1848-tól az erdélyi családból származó Laborfalvi Róza, ill. apósának unitárius családja. Talán az sem maradhatott rá hatástalanul, hogy Petőfi Sándor élete utolsó évében valósággal magával ragadta Erdély varázsa.

Az Erdélyi Híradó kőlozsvári kiadványaként megjelenő Nemzeti Társalkodó c. folyóirat irányította 1838-ban az érdeklődők figyelmét Torockóra. Először — az Orbán Balázs által is említett — Nagy Ferenc ír a *Statisticai jegyzetek a torockói vasbányákról* c. cikkében e különleges erdélyi táj bányászairól: „Torockón egy saját tájhangzás s főleg vasbányászati műszavakra nézve gazdag nyelv divatozván, nagyon elkötelezné az ottani nemzeti élet, történetek és szokások leírója, ha

ezen sajátos nyelvre leírásában különös figyelmet fordítana.” (1838. febr. 6. sz. 48.)

Székelly Sándor a *Zsidó régiségek Erdélyben* c. cikkében ugyancsak a Nemzeti Társalkodó hasábjain a Zsakó családra utalva villant fényt a „roppant kősziklák közti völgyben” elterülő Torockóra. (1838. nov. 29. 22. sz. 175.)

Nagy Ferenc a *Levéltöredékek Torockóról* c. második cikkében szintén a Nemzeti Társalkodó lapjain írja, hogy a „sziklák keblébe rejtett a természet egy gyönyörű völgyet; ezen völgyben fekszik Torockó”. (1838. dec. 27. 23. sz. 203.) E cikk szerzője is Kolozsvárról utazott Torockóra, miként Jókai és Adorján Manassé. Nagy Ferenc szavai mindenképpen érdeklődést kelthettek: „Ki a természet csodaszépségeiben gyönyörködni, ki a széppel összhangzó felségest, s azon nagy nézőjátékot, amelyben a természet minden pompáját és hatalmát kifejtette, mélyen érző lelkével felfogni képes, látogassa meg bár egyszer életében Torockót, azt hiszem vágyini fog azt még egyszer halála előtt látni.” (Uo. 204.) Ír a torockóiak munkájáról, eredetéről és ruházatáról. Jókai felfigyelhetett ezekre a sorokra is: „Nem hiszed el barátom, a mit mondok pedig valóban úgy van. Láttam Torockón, a mi ritkább a fejér hollónál, egy jó karban álló népiskolát; — ez a helybeli falusi iskola”. (Uo. 206.) Részletesen leírja az iskolarendszert, majd a „torockói nász szokásokat”, amelyek „e nemben egyetlen hazánkban”. (Uo. 207.) Szeretettel szól a lakodalmakról és a temetkezési szertartásokról. (Uo. 208.)

Erdély érdekességeire irányíthaták a figyelmét Zilahy Károly írásai is. (Pl. *Erdélyi levelek a „Magyar Sajtó” főmunkatársához*. MS 1860. nov. 19. 267. sz. 1179.) Torockóra terelhetette Jókai érdeklődését a torockói származású Brassai Samu, akiről már a szabadságharc idején szeretettel és tisztelettel írt. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 298.) Brassaira mint forrásra is hivatkozik magyarázó jegyzeteiben. (JKK 2. k. 306.)

Ezen kívül minden bizonnyal megragadta Jókai figyelmét Kőváry László *Torockó és torockói nép* címen írt tanulmánya, amely a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztésében megjelent *Magyar- és Erdélyország képekben* c. kiadvány harmadik kötetében jelent meg 1854-ben. Jókai ugyan nem hivatkozik rá mint forrásmunkára, de könyvtárában megvolt. Így kezdi a szerző a torockóiakról szóló ismertetést: „Nincs egy tája Erdélynek, melyről többet irnak, s a festészek több képet adtak volna, mint ez; és valóban nincs egy tájunk, melyet képek mellé leírni nehezebb volna. Ecset és toll, mérítse bár színezetét a legdusabb képzelet szívárvány színtengerébe: mégis messze marad a valóságtól.

E táj fönségét csak könyv meritheti ki . . . A táj festői nagyszerűsége, népének idylli élete a tollat és ecsetet ezer szépségek közt osztják meg.” (136.)

Felhívhatta Jókai figyelmét az *Egy az Isten* c. regényben bemutatott szigetvilágra az erdélyi származású Maszák Hugó is, akinek a nevét noteszébe is feljegyezte (Fj II. k. 320.) s aki *A torockói völgy* címen írt lelkes hangú útirajzot Torockóról és környékéről a VU 1859-i évfolyamában. (Júl. 10. 28. sz. 327—30.; júl. 17. 29. sz. 340—42.)

Maszák Hugó zárszavai is ösztönzésül szolgálhattak Jókai számára, hogy a torockóiak életét regényben ábrázolja:

„Jól van az, a maga rendén, hogy menjünk külföldre, ismerjük meg az idegen föld nyelvét, lakóit, szokásikat, az ipart, gazdaszatukat, s használjuk fel mind azt, mit ott tapasztaltunk honunk s nemzetünk javára, de csak akkor miután jól ismerjük szép hazánkat, népeit, szokásait, történetét . . .

Az illetők pedig vállalkozzanak, utazzák be e szép hazát, írjanak ismertetésekét róla, ott van a szép Aranyos, Olt, Szamos és pompás Maros mente, lehet itt a száraz tárgyat történeti beszélyekkel élénkitni, mert minden kis pont történelmi nevezetességü, és eseménygazdagsággal bir.”

Maszák Hugó le is ír egy képzeletbeli utazást. („Hozzád repül lelkem, édes szülőföldem Erdély!”) Nagyenyedről indulva festői vidékeken keresztül vezeti olvasóit Gyertyámoson és Bedellőn át Torockószentgyörgyre, majd az Ordaskő és a Székelykő által összezorított völgyteknőben „meglapuló csinos kis Torockó mezővároskára”.

Kiemeli a torockóiak munkáját, szorgalmát, tisztaság- és rendszeretét. Kíváncsivá teszi olvasóit a patriarchális élet, a vallásos áhítat és mulatságaik, népszokásaik iránt. Azt is megemlíti, hogy a lakodalomban az „örömcsaládok” bort árulhatnak vendégeiknek; nem hagyja figyelmen kívül a csinosan öltözött nők megkapó táncát; észreveszi, hogy a talpalávalót általában a szomszéd község vagy Nagyenyed „barna fiai” szolgáltatják.

A második részben a Jókai által is felhasznált leírásokat olvashatjuk Torockó váráról, a Székelykőről, a csepegő barlangról, a bűvő patakról, majd Torockó és Torockószentgyörgy lakóiról. (Ezekre a megjegyzésekre általában a *Tárgyi és nyelvi magyarázatainkban* hívjuk fel a figyelmet.)

Talán fokozhatta Jókai érdeklődését az erdélyi magyarság iránt Laborfalvi Róza Gózon nevű rokona, aki Szentgyörgyfalván volt tanító s aki 23 év után mozdult ki a románságtól körülvevő falujából, amikor hivatalos ügyintézés után egy alkalommal váratlanul meg-

látogatta Jókait Balatonfűreden. (Feszty Árpádné: *A tegnap*. Bp. 1924. 74—75.) E látogatás időpontját pontosan nem tudjuk, eshetett az 1876 *utáni* esztendőök egyikére is.

★

Azt lehetne gondolni, hogy Jókai az itáliai út után igyekszik majd az *Egy az Isten* másik színhelyére, Torockóra. Erre enged következtetni A Hon ápr. 30-i közleménye, mely ismét megnyugtatja olvasóit. „Jókai Mórnak *„Egy az Isten’* című regényét július hó elejével kezdjük közölni, mikorra a tárcánkban folyó amerikai regényt befejezik.” (*Különfélék*. 100. sz. Reggeli kiadás 3.)

Kétheti pauszálás után A Hon ismét nyugtató ígérettel szolgál: „Jókai Mórnak *„Egy az Isten c.* regényének közlését a tárcánkban most folyó amerikai regény befejezése után azonnal megkezdjük.” (*Különfélék*. 1876. máj. 14. 112. sz. Reggeli kiadás 3.)

1876. jún. 3-tól kezdve az Üstökös c. vicclap hirdetései közt A Hon terveiben ezt olvashatjuk: „Jövő évnegyedben veendi kezdetét benne Jókai Mór nagy regénye: *„Egy az Isten’* címmel.”

A regény folytatásos közlésének kezdetét most már egymás után ígérgetik a lapok, de az elmaradást minduntalan elhárítják azzal az ürüggyel, hogy az amerikai regény elfoglalja Jókai művének a helyét.

Az Életképek aztán 1876. jún. 11-én a következő sokat sejtető hírt jelenteti meg az *Irodalom és művészet* c. rovatában:

„— Jókai Mórnak *„Egy az Isten’* cím alatt emlegetett regénye *„A kik csak egyszer szeretnek’* címet fogja viselni s augusztus havában indul meg a *„Hon’* tárcájában.” (9. sz. 83.)

A katolikus Laborfalvi Rózának nem tetszhetett a regény unitárius címe. De ha ezt nem is tudjuk bizonyítani, az nem lehet kétséges, hogy Jókai a felesége kedvéért akarta *„Akik csak egyszer szeretnek* címűre változtatni az *„Egy az Isten’*.

Torockó meglátogatása nélkül nem ígérhette Jókai a regény megkezdését. Laborfalvi Róza aligha engedte egyedül Erdélybe Jókait. Június elején lehetségesnek látszott, hogy az öregedő színésznek fellép a kolozsvári Nemzeti Színházban, s akkor majd — miként 1853-ban — Jókai is tanulmányutat tehet a környéken. Ezért ígérte a Jókaihoz legközelebb álló szépirodalmi lap, az Életképek, hogy 1876 augusztusában már megkezdődik a regény folytatásos közlése.

Az utazás azonban egyre késett. Vagy a zajos jelenetek felújulása vagy Laborfalvi Róza — az *„Egy az Istenben* Dormándynénak kölcsönzött — kínzó migrénjeit esetleg a kolozsvári szerződés késése, a műsor megváltozása miatt. Tény, hogy jún. 24-én még semmi sem lehet készen a regényből, mert A Hon így értesíti olvasóit:

„Lapunk reggeli számában Jókai új regényét fogjuk közölni. De míg ez elkészülne, egy érdekes, vonzó, költői, angol regényt fogunk július 1-én megkezdeni.” (*Különfélelk.* 144. sz. Reggeli kiadás 2.)

Az olvasóközönség türelmetlen, de az új, nagy regényt még ekkor sem lehetett megkezdeni. Júl. 19-én közli A Hon: „Jókai Mór még az év folyamán regényt fog közölni az Életképekben. A regény történeti lesz s tárgya a XVII. századból van véve. Címe: Akik vérben dolgoznak. A Honban közlendő regényének címe: Egy az Isten.”

Teleki Sándorhoz írta Jókai 1876. júl. 26-án a következő levelet :

„Kedves barátom!

Ha Isten is úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis Augustus 3 ikán este megyek Kolozsvárra, onnan 8 ikán Toroczkóra. Az unitarius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni. Azontúl aztán rendelkezetedre [?] állok, s ha otthon találak úgy szárazon vagy gőzön csak eljutok valahogy. Hogy a confusiót tökéletessé tegyem Domahidy Ferinek is irtam már most azt nem tudom [?] hogy hol kapni meg? Azt szeretném különösen sejteni, hogy Kolozsvárról tengelyen rövidebb-e [??] az út Hozzád, vagy vasuton, NagyBányának kerülve? Majd megtudom azt ott helyben.

Isten áldjon meg kedves nőddel és gyermekciddel együtt, azt kívánja velem együtt a feleségem is. Ölel

igaz barátod

Bfüred 26/7. 76.”

Jókai Mór

(Szentimrei Jenő: *A vallásszabadság vdrosdban.* = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 84—85.) Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvárrt.* Keleti Ujság 1925. febr. 19. 39. sz. 5. A levél szövegét stilizált és rontott formában tette közzé Gyalui Farkas és Szentimrei Jenő. Tabéry Géza és Incze Ernő kötetében azonban megjelent Jókai levelének facsimiléje. A JKK ezt vette alapul.

Jókai aug. 3-án indult Erdélybe, s aug. 17-én tért vissza a fővárosba. Az Életképek c. folyóirat hasábjain olvashatjuk útjáról az első híradást:

„— *Lapunk tulajdonosa*, Jókai Mór több barátja szives meghívásának engedve, ma hosszabb körútra Erdélybe indul. Szathmártrt a megye főispánja, Domahidy Ferenc fogadja, onnan aztán Kolozsvárra megy, hol gróf Teleki Sándor — ki egykor Petőfinek is szives házi

gazdája volt Koltón — várja, előre jelentvén táviratilag, szokott kedves modorában, hogy „rendelkezésre állok mint fuvaros, csi-cserone és csorbadzi.” Nagybánya vidékének megtekintése után Torda vidékét, majd Torockót szándékozik meglátogatni s egyáltalán azon helyeket, hol a „Hon’-ban legközelebb megjelenendő regénye „Egy az Isten’ játszik. E regényt a „Gartenlaube’ ellensúlyozására nem rég megindult bécsi „Heimat’ fogja közölni Dux Adolf fordításában.” (1876. aug. 2. 51. sz. 457.)

Ezt a híradást Jókai napilapja A Hon bizonyos mértékig még aznap cáfolja: „L a p u n k s z e r k e s z t ő j e holnap 3-án este Erdélybe indul, Kolozsvárnak véve utját, hol gr. Teleki Sándor társaságában beutazza Nagybánya—Torockó vidékét s mindazon helyeket, a hol lapunkban közelebb megindulandó regénye az „Egy az Isten!’ játszik. Erdélyből visszajövet (s nem, mint az „Életképek’ írja oda menet) Szathmármegyét is utjába ejti. Utazása két hétig fog tartani.” (*Külön-félek.* 1876. aug. 2. 180. sz. Esti kiadás 2. Vö.: *Ujdonságok.* Kelet Népe 1876. aug. 3. 212. sz. 2.)

Aug. 4-én érkezett Jókai Kolozsvárra, ahol Simon Elek polgármester üdvözlő szavaira többek között a következőket válaszolta: „... utazásomnak semmi politikai célja nincs. Egyszerűen azért jöttem, hogy *irodalmi céljaim kivitelére tapasztalatokat, ismereteket szerezsek s föl is kérek mindenkit, aki valamivel céloimat megkönnyitheti, méltóztassék segítségemre lenni.*” (*Jókai Mór Kolozsvártt.* Magyar Polgár 1876. aug. 6. 178. sz. 3., Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvártt.* Keleti Ujság 1925. i. m.)

A Kolozsvárt megjelenő Magyar Polgár szerint Jókai „ez utjában szerzendő tapasztalatait az „Egy az Isten’ című regényében fogja értékesíteni”. (I. h.)

★

Jókai 1876-os erdélyi útjáról a legrészletesebb és legpontosabb beszámolót Várad Károly a kolozsvári polgári iskola igazgatója írta névtelenül a Magyar Polgár hasábjain 1876. aug. 11-én (182. sz. 2.) és aug. 12-én (183. sz. 2—3.) *Jókai erdélyi utja* címen. Várad Károly Jókai utitársaként vett részt a tanulmányúton.

A Hazánk c. napilap Gy. betűjegyző cikkírója sok téves adat köré szőtt rajongó túlzással s valószínűleg emlékezetből írt Jókai 50 éves jubileumán az emlékezetes kirándulásról. (*Jókai az „Egy Isten’ földjén.* 1894. jan. 6. 12. sz. 18—19.) Várad Károly beszámolója nyomán publikált erről az útról a későbbiek során Gyalui Farkas a Keleti Ujság hasábjain. (*Jókai Kolozsvártt.* 1925. febr. 19. 39. sz. 6., Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 39.) Felhasználta Várad Károly

adatait a személyes élményekre emlékező fia, Várady Aurél is. (*Találkozásaim Jókaiival*. Pásztortűz 1925. febr. 22. 4. sz. 63.) Érdekes adalékokkal egészíti ki Váradi Károly leírását Szentimrei Jenő, aki az író születésének századik évfordulóján megszólaltatta Jókai 1876-os erdélyi útjának élő tanúit. (*Élő emlékezők Jókai erdélyi útjára*. Ellenzék 1925. febr. 16. 37. sz. 11.)

Kristóf György — Váradi Károly és Gyalui Farkas nyomán — már csak röviden foglalja össze az „irodalmi szempontból különös figyelmet érdemlő” negyedik erdélyi út eseményeit a *Jókai Erdélyben* c. kötetében. De életírói is alig vesznek róla tudomást. Szabó László (*Jókai élete és művei*. Bp. 1904. 180.), Mikszáth Kálmán és Zsigmond Ferenc nem is címlítik.

A regény szempontjából mindenképpen indokolt, hogy viszonylag részletesen kísérjük figyelemmel Jókai tanulmányútját.

*

Az 1876. aug. 4-én Kolozsvárra érkezett Jókai másnap, aug. 5-én Tordára ment Váradi Károly kíséretében. Az útbeszámolót készítő Váradi — Szentimrei Jenő megemlékezése szerint — nemcsak kísérője volt néhány napos útjában, hanem ő kezelte a „házi pénztárt” is s az utazás közben adódott apró kiadásokat finanszírozta. Este Tordán Kemény György főispán fogadta frónkat. Erről a látogatásról Várady Aurél kissé módosítva az időrendet a Pásztortűz hasábjain számolt be. Szerinte Jókai 1876-os tordai útját az „akkor készülő regénye, az *Egy az Isten* kedvéért tette meg. Ugy kellett tehát megállapítani a programot, hogy a tordai hasadékbba teendő kirándulás mellett legyen idő kimenni Torockóra, melynek népével és szokásaival Jókai épen az *Egy az Isten* témájáért kívánt megismerkedni. Jókai Kolozsvár felől érkezett Tordára.” Aug. 6-án reggel 5 óraker — Weress Dénes és természetesen Váradi Károly társaságában — székéren indultak Torockóra. Jókai ugyanis mindenképpen látni akarta a torockói vasárnapi istentiszteletet. Váradi Károly szerint a Tordáról Torockóra vezető „Utunk a mint a történelmi nevezetességű Keresztes-mezőt meghaladtuk, az Aranyos festői csoportozatok közé szoritott, vadregényes völgyén vezetett egész Borévig”.

Itt Jókai sétát tett gyalog a Jára-patak völgyében „... elmerengett a táj szépségein, melyek közül egypár érdekesebb részletet egész könnyedséggel be is rajzolt ironjával utitárcájába. A borévi rozzant hidhoz visszatérve, Jókai egy póznán olvasta ezt a figyelmeztetést: „5 forint büntetést fizet az, aki e hidon 5 mázsánál nagyobb teherrel átmegy”. Homéri hahota harsant fel e sorok olvasta után. (Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvárt*. Keleti Újság 1925. febr. 19. 39. sz. 5.)

Borév határában rókaprémés mentébe öltözött lovasokkal együtt tisztelgő küldöttség érkezett Jókai elé, s Torockó bányaváros nevében üdvözölte a nagy író, akiért — Váradi Károly szerint — „városuk ma ünnepi szint öltött, s a kinek neve itt a havasok zárta völgyekben jól ismert és ünnepezt”. E küldöttségből Zsakó István a torockói születésű gyulafehérvári törvényszéki bírósági közsöntötte Jókait. Erre válaszolja írónk, hogy előre is üdvözli a torockói bányászokat. (JKK 1. k. 281.) Ezután az egyik lovas „előrerohan hirdetni, a többi kocsija körül helyezkedik el kísézőnek”. (Váradi Károly i. h.)

A Hazánk Gy. betűjegyű cikkírója arról emlékezik meg, hogy Torockón nagy tisztelettel fogadták Jókait. „Tisztelegtek nála a város vénei. Az utcákon sorfalat állva éljenezte a nép. Zugtak a harangok, durrogtak a kőbe vajt mozsarak. Az utca malmokat megállították. A házakat felzöldvirágozták. Minden köznapi munkát bezüntettek”. Gyalui Farkas szerint „Minden esemény, mit most Várady leír olyan, mint egy mag, melyből később színes virágsodák fakadnak Jókai lelkéből a következő regényében. Eleven zöld cserfagyalyakból diszkapu fogadja, a *Székelykő* szikláiba furt mozsarak s a piacon felállított mozsárágyuk dördülnek meg, zászlókat lobogtató ifjuság, a tisztes presbiterium, bevonulás a paplakban, majd megszólal az unitárius templom harangja s az egyház tisztes presbiterjei *meghívják a költőt templomukba* . . .

. . . színről-színre láthatta a torockói szép népet, a maga festői öltözetének egész teljességében s kezdetétől végig kísérhette s valóban végig is kísérete figyelmével azt az egyszerű és megható istentiszteletet, amelyet talán most látott életében először.” (*Jókai Kolozsvárt*. Keleti Ujság 1925. febr. 19. 39. sz. 5.)

Ugyancsak Váradi Károly írja, hogy a „torockói templomban az Uram tehozzád kiáltunk’ kezdetű, megható egyházi ének néhány versszakának erőteljes és összhangzatos eléneklése után a ‚Hazádnak rendületlenül! első versszakát énekelte el az ifjuság, a mire Koronkai esperes ur mondott egy kenetteljes imát s egy magvas, de mesterkéletlen nyelvű alkalmi (aratási) beszédet, a melynek végeztével még az ‚Isten áldd meg a magyart’ énekelte a gyülekezet.” (I. h., *Különfélték*. Hon 1876. aug. 12. 190. sz. Esti kiadás 2.) „Templomozás után — írja a továbbiakban Váradi Károly és Gyalui Farkas — legelőbb a fiú és leányiskolát látogatta meg többek kíséretében Jókai. . . A lelkes torockóiak 12 szegény fiút tartanak el és élelmeznek köz-költségen iskolájukban. Ezt az alkalmat Jókai fölhasználta arra, hogy őket szorgalomra, kitartásra és háladatosságra buzdítsa” a következő szavakkal: „Teremtetek ti is magatoknak s a környékének, melyen élni és munkálkodni fogtok, épügy, mint jóltevőiteknek [a torockói-

aknak], egy-egy kis paradicsomot." Ezután pénzt nyújtott át a tanító-
nak könyvekre és egyéb iskolai kiadásokra.

Az iskola megtekintése után „magánházakba vezetik a költőt, a
ki minden berendezést, butort megnéz, tudakozódik mindenről”.
(Váradi Károly i. h.) Ebéd után népi táncot néztek meg, amelyet
Jókai tiszteletére rögtönöztek.

Ezután székérre ültek s átrándultak Torockószentgyörgyre. Tho-
roczkay Sándor földbirtokossal és a fiával útközben találkoztak, s ők
örömmel csatlakoztak Jókaihoz, a ki „a Kőközt, az Enyedre vezető
uton levő sziklás áttörést megnézi, majd a váralakot tekinti meg
Szentgyörgyön, hol szeretettel vendégelik meg s meghívásra az éjt
is ott tölti. A háziur kertjében alkama nyílik Jókainak mint kertésznek
bemutatni magát. Vacsora után a szentgyörgyi fiatalág táncát s
kivált Lányi cigányt élvezi.” (Váradi Károly i. h.)

Torockószentgyörgyről aug. 7-én (hétfőn) utaztak vissza Toroc-
kóra. Itt megszemléltek a kohókat és a verőcéket. Váradi Károly
szerint „Ezek berendezése s felszerelése elég primitív állapotú ugyan,
de azért nem egy bemutatja a torockói bányász nép találékonyságát
és ügyességét, a melynek példáit s nyomait Jókai rövid szemlényben
is hamar felismerte s elismeréssel emlegette.” Jókai nemcsak meg-
szerette a torockóiakat, de lelkesedett is értük. A regény megírása
előtt Váradi Károly a következő óhaját is kifejezésre juttatja: „Költői
génusza lehelje be e lelkesedést közelebről megjelenő regényébe,
és Torockó bizonyára minden róla közlött leírásnál méltóbban és
nevezetesebben meg lesz örökítve!” (I. h.)

Még aznap, tehát aug. 7-én, visszatértek Tordára. Itt Jókai az
unitárius iskolát és templomot nézte meg, s mondta fejből a gyerek-
korában tanult zsoltárokat. Utána kirándultak a tordai sós fürdőhöz,
ahol Jókai meg is fürdött. Később meglátogatták Váradi Károly
anyósát, Miklós Miklósnét, akinél Petőfi Sándor halála előtt ott-
hagyta fiát és feleségét. Várady Aurél — aki Jókai e két rövid tordai
látogatását egybekapcsolja — azt írja visszaemlékezésében, hogy
„bár kifejezett kívánatára hivatalos fogadtatás nem volt, a tordaiak
híres vendégszeretete nem tudott megnyugodni abban, hogy a leg-
nagyobb élő magyar író minden ünnepiesség nélkül engedjék ki
falai közül. Versenyeztek tehát abban, hogy ki lássa őt vendégül.”
(I. h.)

Ugyancsak Várady Aurél számol be arról, hogy a Tordára látog-
ató Jókaiék anyai nagyanyja (azaz Miklós Miklósné) meghívását
fogadták el. A vendégségen megjelent Weress Dénes, a tordai járás
főszolgabírája, Albert János „a tordai unitáriusok víg kedélyéről és
emelkedett hangú imáiról széles körben híres papja”, Szigethy Sándor

polgármester és Csegezy Mihály járásbíró. Mikor Jókai megtudta, hogy a vendéglátó Czakó Zsigmond unokatestvére „elérzékenyülten emlékezett meg a tehetséges fiatal drámaíróhoz fűződött barátságáról”.

Jókai és kísérete aug. 8-án látogatta meg a Tordai hasadékok. Várady Aurél visszaemlékezése szerint „Jókai és társasága a vacsorát követő napon jókor reggel kirándult a tordai hasadékba” Együtt ment ki az említettekkel Váradai Károly és „Pálfi Károly, az unitárius gimnázium igazgatója, egyébként a vegetáriánizmus lelkes apostola (aki mint elismert tekintélyű botanikus a vidék flórájának egyik ritka darabjával ismertette meg Jókait), Nagy Gyula a kolozsvári unitárius gimnázium rajztanára. Az úton csatlakozott hozzájuk Bors Albert, szindi nagybirtokos és még egypáran.

És velük ment Jókai hívsára iránta érzett lelkesedésével leküzdve az út fáradalmait édesanyám is, kinek elbeszéléséből tudom, hogy Jókai, bár abban az időben vérhányással súlyosbított mellbetegségben szenvedett és így a hegymászástól tartózkodnia kellett, mint szenvedélyes botanikus és természetimádó, milyen fáradhatatlan buzgalommal járta be a tordai hasadék meredek lankáit és milyen gyönyörűséggel gyűjtögette az érdekes vidék gazdag hegyi flórájának szép termékeit.” (I. m. 64.)

Gyalui Farkas beszámolója szerint „Esőzések után, vízmosások közt tették meg Jókaiék a fásasztó kirándulást (akkor még nem volt gondosan csinált turistautja és hidja a hasadéknak). „Mi ez egy magyarnak?” mondogatta tréfásan utjában nem egyszer a fásadságokra Jókai.”

Szentimrei Jenő szerint „Kinn a hasadék fölött, egy kiemelkedő pontról vázlatot készített jegyzőkönyvébe a környező helységek fekvéséről és mindegyiknek megtudakolta a nevét. S valóban a topográfiai adatok az *Egy az Istenben* meglepően pontosak.” (*Élő emlékezők Jókai erdélyi utjára.*)

A Hazánk Gy. betűjegyző cikkírója is megemlékezik arról, hogy bejárta Jókai a „pusztuló szép Erdély hazánk festői szépségű tájait, a Székelykődtől a Tordahasadékig s még tovább. Alig mászta melegebb érdeklődéssel, nagyobb kitarással edzett lábú, nagy tüdejű, fiatal turista, mint” ő. Ugyancsak a Hazánk hasábjain olvashatjuk, hogy 1876-os tanulmányútján Jókai „sokkal jobban el volt merülve az anyag kutatásában, rendezésében legujabb regényihez sémhogy a bankettek meg az ünnepeltetés a vármegye fölfogásának megfelelő ismeretében érdekelték volna.” Tordán „Napokig bujta a . . . hegyeket. Népszerű alakja hol itt, hol ott merült fel a megye határában. Iratait egy csomóba kötve járta a poros országutakat a sziklák éleit hátán egy csokoládé szín kabáttal fején puha szürke kalappal s kezében

egy gyöngye somfabotocskával. Így gyűjtögette ő regényéhez az anyagot.” (Gy.: *Jókai az „Egy az Isten” földjén.* Hazánk i. h.)

A Tordai hasadék meglátogatása után mintegy három-négyórás kínzó hegymászás következett, míg felvergődtek a Monasteriára. Itt — írja Váradi Károly — „ősi szokás szerint nagy áldomást ittak és majdnem az összecsókolózásig . . . fraternizáltunk román testvéreinkkel, a kik egész táboronként gyűltek össze, mind a közeli falvakból”.

Várady Aurél megemlékezése szerint a Monasterián az ünnepi román beszédre válaszolt Jókai, és sajnálta, hogy nem tud románul. Írónk — miként 1871-ben, amikor szót emelt a „nemzetiségi viták sírjának begyepesedéséért” (Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 50.) — itt is a „népek testvéries egyetértését élte”. (Várady Aurél i. h.; Szentimrei Jenő i. h.; *Különfélék.* Hon 1876. aug. 12. 190. sz. Esti kiadás 2.) Aug. 8-án érkeztek vissza Kolozsvárra.

(Eddig kíséri figyelemmel Jókai tanulmányútját Váradi Károly.) Itt Jókai tiszteletére adták elő *Milton* c. darabját. (Kelet 1876. aug. 9. 180. sz. 709.) A közönség lelkes ovációval fogadta a szerzőt. Másnap Simon Elek polgármester búcsúbeszédet tartott tiszteletére. (Uo. aug. 10. 181. sz. 713.)

Aug. 10-én reggel indult el Koltóra Teleki Sándor „gróf ezredes” kíséretében.

Teleki Sándor 1877-ben „*Egy az Isten*” címen emlékezett meg Jókai koltói látogatásáról és a regény születéséről:

„Faluhelyen legnagyobb időtöltés az evés-ivás, koccintva nyájaszkodni, s busulni a hazáért, — mikor kesergünk még együtt?! — kimenni a kertbe, végig nyulni a gyepen, pipafüstön keresztül nézni a báránfyellegeket, a Kárpát csucsait, a kanyaruló vizet, vagy a pusztá véghetetlenségét.

Mi is azt tevők. A jegenyék árnyékába telepedénk le, körül-vettünk téged, tanítványaid; én beszéltem Petőfinek Koltón viselt dolgairól; — végre megszólaltál és mondád:

„Egy az Isten!”

Elmondád vázlatát annak, mi akkor még csak agyadban volt, — az ige nem vált még akkor testté, — s mi élvezők lángelméd ujdonságát, virágházból szagoltuk fantáziád bimbójának illatát.

Az elmondott történet után azt ígérted, hogy megküldöd majd nekem emlékül.

A könyv megérkezett, s én igen szépen köszönöm.

A címlapra ezt írad:

Teleki Sándor barátomnak

szeretetem jelül
Jókai Móric.”

(Emlékeim. 1. k. Bp. 1879. 129—30.; Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvárt*. Keleti Ujság 1925. i. h.; Tabéry Géza és Inczè Ernő i. m. 61—63.)

Koltóról aug. 12-én Domahidy Ferenc, Teleki Sándor és felesége kíséretében keresztülutazott Jókai Nagybányán. Hatalmas éljénzés közepett valóságos virágéssel borították el kocsját. Ezután Fernelyre ment a kohókat és ércolvasztókat megtekinteni. Estére ismét Koltóra tértek vissza. Aug. 13-án Nagybányán nézett szét. A bányászok és tűzoltók sorfala közben hallgatta a szépszámú ödvözléseket. Este aztán a nőegylet bankettjén a „bányász nép sanyaru és önfeláldozó foglalkozásáról” emlékezett meg. Aug. 14-én Remetemezőre látogatott Ujfalussy Miklóshoz, majd Szatmáron, ill. Debrecenen keresztül tért haza Budapestre. (*Különfélek.* 1876. aug. 20. 198. sz. Reggeli kiadás 2.), hogy örökre szívébe zárja e csodálatos erdélyi út inleradó élményeit.

★

Az augusztusi erdélyi úton készített feljegyzések között a 14. (VIII.) sz. notesz 50. versóján felsorolja az *Egy az Isten* c. regény hőseit: Adorján Manassé, Zimándy Gábor, Cagliari Zboroy Blanka, Dormándyné, Caldariva marquisnő Cyrene, Vajdár Benjamin.

Akkor alakulhatott ki Jókaiiban a regény teljes körvonala, amikor már Torockót is megtekintette. Teleki Sándor egy évvel későbbi, ímént idézett emlékezése is erre mutat.

A Hon szept. 23-án adja hírül: „Lapunk ‚Tárcá’-ja számára már kész Jókai Mór új regénye ‚Egy az Isten’ és annak közlését október 1-én megkezdjük”. (*Különfélek.* 229. sz. Reggeli kiadás 2.) Másnap az Életképek megerősíti a hírt. (*Vegyes közlemények.* 1876. szept. 24. 95. sz. 844.) 1876. okt. 1-én valóban megjelenik az első folytatás A Honban.

★

Köztudott, hogy Jókai szívesen felejtkezett romantikus túlzásokba, mégis feltűnő, hogy az unitárius bányásztelepülés valósága és regénybeli megjelenítése között milyen nagy a különbség. Nem tartom kizártnak, hogy Torockó idealizálására — a Bach-korszak külföldi osztrák propagandájának ellensúlyozása érdekében került sor. Az aradi kapituláció után a bécsi kormánykörök rafinált és jól bevált propagandafofásokkal igyekeztek indokolni az osztrák elnyomást. Bizonygatták az államalapításra képtelen magyarság elmaradottságát és lázadó szilajságát. Az útonálló betyárokról, a közbiztonság teljes hiányáról, a civilizált világot fenyegető veszedelmekről szóló túlzások,

ill. hamisítások — nem egyszer hazugságok — termékeny talajra hullottak. A Nyugat óvakodott a magyarországi — s még inkább a bonyolultabb erdélyi — problémák megismerésétől.

1859 után már elsősorban politikai céllal érkeztek a nyugati érdeklődők. Ürmössy Lajos — Jókai könyvtárában meglevő — munkájában azt írja, hogy 1860-ban „Az újév a legnagyobb izgatottság közt találá az erdélyi magyarságot. Mely izgatottság növeléséhez nagyban hozzájárultak az emigráció részéről küldött ügynökök jóslatai, kik az emigrációnak az olaszok segítségével való bejövését közeli kilátásba helyezték. E beküldött ügynökök legnagyobb része angol volt.” (*Tizenhét év Erdély történetéből*. Temesvár 1894. I. k. 217.) Később 1860 tavaszán egy „S. nevezetű” gazdag angol unitárius érkezett Kolozsvárra. Kitejezeten azzal a céllal bizta meg Kossuth Lajos és Teleki László, hogy „az erdélyi nemzetiségi viszonyokat tanulmányozza”. (Uo. 218.) A Torockót látogató regénybeli külföldi diákok közülük kerülhettek ki. Ezek az őszinte érdeklődők azután kellemesen csalódtak. Útleírásaikat megszépítette, hogy lényegesen kedvezőbb viszonyokat találtak, mint amit az ellenséges bécsi propaganda hatására vártak. Jókai — bár látta Torockót — igyekezett túltenni a nyugatiak dicséretin s még több szépséget fedezni fel Erdélyben.

A nyugati turisták az elmaradott gazdasági viszonyokban látták a probléma gyökerét, s némán mentek el a nemzetiségi kérdés mellett. Jókai a szellemi értékek kimunkálásával véli megoldani Erdély rákfenéjét, a nacionalista elfogultságot. Ezért küzd az *Egy az Istenben* is — miként pl. *A jövő század regényében* (I. k. 6.) — az „örült fajgyűlölet ellen”. Ha fényt villant az okokra, a múlt szörnyű eseményeire, csak azért teszi, hogy visszariasszon az elfajult bosszútól, a nemzetiségi megtorlástól. Az egész román felkelésre vonatkoztatva mondja a zalatnai napokról: „Egy névtelen történet, minőket földdel betakarni szeretünk, s a kizöldült pázsitot nem bolygatjuk fölöttük. Azt mondjuk: a végzet keze volt”. (JKK 2. k. 160.) Fátylat akar borítani a rettenetes múltra. Az *Egy az Isten* nem a sebek fájalmát éleszti. A valóság és a hiteles forrásanyagok birtokában megelevenedik Jókai előtt a véres múlt, mégsem az igazság kíméletlen felderítésére törekszik. A jelenben akarja óvni a nemzetiségi békét, azért mentegeti a múlt nacionalista túlkapásait. Az okot is elárulja: „Erdélynek szűksége van hosszú, tartós békességre” — hirdeti 1881-ben egyik választási beszédében. (*Háromszéki beszédek*. Sepsiszentgyörgy 1881. 22.) Azért küzd, hogy Erdély művelt és gazdag népek békés hazája legyen. Az *Egy az Isten* egész gondolatmenete bizonyítja, hogy nem a magyarok vagy a románok, hanem a bécsi kamarilla cselszövői, az ellen-

forradalmi politikusok szították a véres felkelést. Ha nem is lehet meg nem történné tenni a szomorú időket, Jókai azzal is enyhíteni akarja az általános magyarellenességet, hogy feljegyzi noteszébe az egész életművét átható sorokat: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. (Fj I. 237. JKK I. k. 332.)

Igyekszik aláhúzni 1848—49 sötét napjaiban azokat a mozzanatokot, amikor a magyarok és románok fraternizáltak Erdélyben. A regényben megjelenített barátkozás rajzához ötletül szolgálhatott az 1860. júl. 28-án lefolyt ünneppsorozat, amelynek fénypontjaként Reményi Ede felváltva játszotta a magyar és a román nép ajkán élő bús erdélyi melódiákat. (Ürmössy Lajos i. m. I. k. 229.)

Zenóbia, Ciprianu és természetesen az Adorján familia 1848-i tetteiben már benne rejtőzik a kölcsönös megbecsülés és a nemzetiségi béke felnagyított lehetősége, a boldog jövő záloga.

SZEREPLŐK

Minél behatóbban foglalkozunk kritikai sorozatunkban Jókai regényalakjaival, annál több olyan adatot találunk, amelyek az elterjedt irodalomtörténeti felfogással szemben azt bizonyítják, hogy írónk számos vonást az életből kölcsönzött hőseinek. Regényfigurái sokkal inkább reális valóság, mint romantikus fantázia szülöttei.

(Más kérdés, hogy elsősorban az elvont eszméket képviselő központi szereplőit — miként Adorján Manassét — több modell alapján jelenítette meg, azaz különböző élő mintákból igyekezett elvi mondanivalóhoz jellemvonásokat gyűjteni, s így a regényírás pszichológiai logikájától elütő hősökbe lehelt lelket, mert az életre keltett figurák jellemvonásait nem tudta egységbe olvasztani. (*A köszlű ember fia* JKK I. k. 348.)

A legújabb kutatások alapján Gyallay Domokos — lényegében irodalomtörténetírásunk eddigi módszereihez hasonlóan — azt a megállapítást kockáztatja meg, hogy az *Egy az Isten* c. regényben „a főalakok, Adorján Manassé és családja a költői képzelet alkotásai”. (*Egy táj tükröződése irodalmunkban*. It 1958. 449.) Bizonyos szempontból csaknem minden romantikus Jókai-hőst elfogadhatunk az írói fantázia termékének. De még Gyallay Domokos is elárulja, hogy Adorján Manassé alakját — a közhit szerint — Zsakó Istvánról, a torockói nemzetőrség parancsnokáról mintázta Jókai.

Gyallay Domokos a század elején személyesen kutatott Adorján Manassé élő modellje, Torockó egyik ősi családjának szülötte, Zsakó István után, aki Gyulafehérváron törvénytészi bíró volt, s lelkes

beszédében üdvözölte 1876. aug. 5-én reggel a kisváros határába érkező Jókait. Levelet írt ifjabb Zsakó Istvánnak. Kolozsvár akkor már nagytekinélyű „táblabírája” bírói módszerességgel választott. Emlékezéseit az *Egy az Isten* c. regényhez fűzte. Kifejtette, hogy mi a képzelet szülötte és mi a valóság a regényben. Tisztelettel adózott Jókainak, amiért lelkiismeretesen és szorgalmasan tanulmányozta tárgyát; hiteles adatokat talált az 1848–49-es harcok idejéről. A regény keletkezésekor még élt a nemzetőrség parancsnoka, a táblabíró apja, az öreg Zsakó István is. Ifjabb Zsakó István szerint híven beszélteti el Jókai Manasséval Torockó akkori anyagi helyzetét; a vallásos élet bensőségéről személyesen győződött meg; részt vett egy istentiszteleten s művészettel írta meg a torockóiak népviseletét. Néhány ruhadarabot meg is vásárolt s magával vitt Budapestre. Természeteleírásai neincsak hívek, de festőiek is.

A főalakok: Adorján Manassé és családja — szerinte — a költői képzelet alkotásai. A közhit szerint — s nem ifjabb Zsakó István közlései alapján — Jókai Adorján Manassé figuráját Zsakó Istvánról, a nemzetőrség egykori parancsnokáról mintázta. Rokon vonás az idősb Zsakó István és Adorján Manassé között, hogy a Torockó ellen törő románokkal mind a ketten a békés megegyezést keresték. A nemzetőrpáncsnok egy alkalommal meg is mentette a várost Moga vezér csapataitól, de más alkalommal a támadókat fegyverrel veri vissza, s ezzel már elüt Adorján Manassé fegyverellenes, nazarénus jellemű alakjától.” (*Egy táj tükröződése irodalmunkban*. It 1958. 448—449.)

Ugyancsak a szimpatikus tartózkodással ítélkező ifj. Zsakó István említi, hogy „Jókai Torockón Adorján körorvosnál szállt meg: innen a regényben az Adorján családnév.” (Uo. 449.) Első szempillantásra is szembetűnik, hogy ifj. Zsakó István túlságosan szigorú mércével mért, amikor a regényhős és a modell teljes azonosságát várja. Pedig nem mondhatunk le az élő mintaképek kereséséről, ha nem is minden vonatkozásban egyezik a modell és a regénybeli szereplő.

Gyallay Domokosnak is gondot okozott az a közlés, hogy az Adorján név a torockói körorvos nyomán lett az *Egy az Isten* főhősének családi neve. „Az Adorján-név kölcsönzéséről már véleményt alkottam volt. Eklézsiánk énekvezérért, Adorján Domokosnak hívták. Derék, értékes ember volt, a városi dalkörnek is vezetője. A dalosversenyeken sok babért szerzett a városnak. Szívesen tettem tehát magamévá azt a felfogást, hogy Jókai az Adorján nevet róla vette. Sőt az alak megmintázásához is sok vonást kölcsönzött róla. Elbeszélte, hogy mikor a Tordahasadék megtekintésére kirándulást rendeztek, ő a lakomán Jókai tiszteletére székely dalokat énekelt, s

olyan nagy sikert aratott, hogy a jókedvű Jókai homlokon csókolta és művésznak nevezte.

Csoda-e, ha valószínűvé vált előttem, hogy az *Egy az Isten* főhősének, Adorján Manassének családi nevére és megmintázására az Adorján Domokossal való közelebbi ismeretség hatással volt? S most itt a táblabíró véleménye!" (Uo. 449.)

Gyallay a továbbiakban anekdotikus fordulattal magyarozza, miért mondott le Adorján Domokos a regényhős élő mintájának megtisztelő szerepéről. (Uo.)

Gyallay Domokos kutatásai sok értékes adattal segítik Manassé modelljének felderítését, bár előrebocsátott konklúziójával nem érhetünk egyet. A *Följegyzések* sajtó alá rendezői körültekintően vizsgálták meg Adorján Manassé torockói mintáját. (L. Fj II. 482—83:282.)

Számos rokonvonás fedezhető fel a köztisztületben álló Zsakó család és az *Egy az Isten* c. regényben szereplő Adorján familia között. Leginkább természetesen Zsakó István és Adorján Manassé hasonlít egymáshoz.

A Zsakó családról Székely Sándor a *Nemzeti Társalkodó* c. kolozsvári folyóiratban már 1838-ban megemlékezik. Az első írásos adat szerint a család zsidó eredetű volt. A zsakó héberül imádót, illetve imádkozót jelent. (*Zsidó régiségek Erdélyben*. 1838. nov. 29. 22. sz. 175.) Orbán Balázs szerint a Zsakók német eredetűek voltak, s a Sachen szóból származtatja nevüket. (I. m. 5. k. 199.; 215.)

Ferencz József unitárius püspök feljegyzése szerint az erdélyi unitárius egyház 1875. évi tiszti névtárában id. és ifj. Zsakó István is szerepelt. (*Unitárius kis tükör*. Kolozsvár 1875. 115—16.)

Jókai is megemlíti az *Egy az Isten*ben, hogy a torockói unitárius templomban egész padsort foglaltak el a Zsakó család tagjai. (JKK 2. k. 150.) Később arról ír, hogy Zsakó István volt 1848-ban Torockón a nemzetőrség századosa. (JKK 2. k. 223.) Torockón aztán ezzel az akkor már idősb Zsakó Istvánnal is találkozott Jókai, miután az ifjabb Zsakó István Borév határában tisztelgő küldöttség élén jelent meg előtte.

Borbély Istvántól tudunk meg legtöbbet a torockói Zsakó család tagjairól. Borbély 1908-ban az *Ellenőr* c. napilapban írta meg a *Torockó története 1848—49-ben* című munkáját, amelyben részletesen ismerhetjük meg a család — főleg Zsakó István szabadságharcos tevékenységét.

A főszereplők családját a regényben Zimándy Gábor úr az olaszországi út közben mutatja be Zboróy Blanka grófnőnek. Eszerint az Adorján régi székely család — tehát nem zsidó vagy német —, bár előszeretettel keresztelik bibliai nevekre a gyerekeket. Manassé

apja: Izrael. Kilencen vannak testvérek. Manassén kívül még hét fiú és egy lány van a szapora családban.

Az *Egy az Isten* c. regényben Adorján Manassének mind a hét fitestvére részt vesz a szabadságharcban, bár Kozma György *Az 1848—49. magyar szabadságharc szereplőinek lexikona* nagyszabású kéziratában (5. k. 346.) Zsakó nevű szereplőről mit sem tud.

Borbély István szerint 1848. jún. 18-án megalakult a torockói nemzetőrség, melynek parancsnoka Zsakó István százados lett. Rajta kívül négy Zsakó testvér: Andor, Ferenc, János és Józsué lett tagja a torockói nemzetőrségnek. Elterjedt szokás volt Torockón, hogy egy-egy családban többen is jelentkeztek nemzetőrnek. A torockói nemzetőrök között nyolc Botárt találunk, heten a Demény, illetve a Pál családból jelentkeztek. Hat nemzetőrt a Kriza família adott. Öten-öten iratták be magukat a Cupor, illetve a Vermes családból. (Ellenzék 1908. aug. 21. 190. sz. 1—2.) Meg is állták a helyüket a Zsakók, mert — Borbély István szerint — Kemény Farkas Zsakó Jánost hadnagynak nevezte ki. (Ellenzék 1908. aug. 24. 192. sz. 3.)

★

Adorján Manassé az erdélyi és az itáliai viszonyokat jól ismerő Teleki Sándor gróttól is örökölhette bizonyos életmozzanatokot. 1849-ben Teleki Sándort egy román templomba zárták, de kedélye itt sem hagyta el. (Nagy Sándor: *Az aradi vértanúk ereklyéi*. Ellenzék [Kolozsvár] 1898. júl. 16. 159. sz. 1.) A solterinói csata után ő is megfordul a magyar légió bresciai parancsnokságán. (JKK 2. k. 332.)

Gyalui Farkas szerint Teleki Sándor tulajdonképpen Jókai regényhős — a valóságban. (Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 62.)

Az elmondottakon kívül az is észrevehető, hogy még inkább deformálta és eltúlozta a központi figura jellemét az, hogy Jókai ráruházta az egyistenhívők megkülönböztető — és természetesen pozitív — tulajdonságait.

Az Európa híres helyeit és történelmi mozgalmait végigtanulmányozó, sokoldalúan művelt és tehetséges főhős tetteiben és szavaiban szinte nyomról nyomra követhetjük azokat a jellemvonásokat, amelyeket Ferencz József püspök az *Unitárius kistűkör* c. munkájában vagy Győri Lajos a VU-ban *Az erdélyi székely szombatosok* címen megjelent közleményében az egyistenhívők jellemzőiként, nem egyszer kötelességeiként felsorol. (1874. szept. 20—okt. 4. L. JKK 2. k. 542.)

Ha nem is ilyen kitapinthatóan, de Manassén is érezhető a torockói bányászok — Orbán Balázs által felsorolt — legkiválóbb tulajdonságai.

★

Az Adorján család tagjainak neve — Bertóknak a magyar kormánybiztosnak a kivételével — bibliai eredetű. A biblikus nevek viselői alapvető tulajdonságaikat modelljeiktől kölcsönzik, de modern környezetben kelnek életre. Ezzel Jókai a torockói történelmet népeket átölelő extenzitással terjeszti tapasztalatai köré. Úgy válogatja össze az Adorján familia szereplőit, hogy a legkülönbözőbb típusú, temperamentumú, képességű, világnézetű és felkészültségű biblikus modellek a népszabadság eszméitől áthatva asszisztáljanak a béke-filozófus politikai magatartásához. Hazafias tetteikkel is az egész magyarság erőfeszítéseinek hátatfordító, minden harc előtt kitérő Manassé emberi nagyságát és saját tetteik hiábavalóságát igazolják.

A család útnak indítója, a csak éppen jelképesen említett Izrael érzékelteti az Adorján familia egybetartozását. Manassé — öszösvetségi jelentése: elfelejtő — József s az egyiptomi Aszenáth Egyiptomban született legidősebb fia, akit Jákob éppúgy mint testvérét saját fiául fogad, hogy a tizenkét izraeli törzs egyikének feje legyen. A gyorsan szaporodó törzs a zsidó honfoglaláskor a Jordán folyó mindkét partján kiterjedt törzsi birtokot kapott. Manassé törzsalapítása ezek szerint a számra kicsi, de szorgalmas torockóiak érték- és létszámbeli növekedésének záloga.

Csaknem valamennyi tanulmány említi, hogy Adorján Manassé több vonást kölcsönzött Zsakó Istvántól a nemzetőr századostól. Pl. mindketten eredményesen tárgyaltak a román felkelők vezéréivel. Borbély István foglalja össze ezt a véleményt. Szerinte Torockón azért nem voltak véres összecsapások, mert a város és elsősorban Zsakó százados bölcs békepolitikát folytatott. (1908. aug. 18. 188. sz. 2.)

Ugyancsak Borbély István írja, hogy 1848. nov. 10-én a román felkelők vezére Moga tárgyalt Zsakó Istvánnal Torockón — nem Torockószentgyörgyön, mint a *Följegyzések* c. kötetben olvashatjuk — s élelmet és pénzt kapott a béke fejében. (1908. szept. 1. 199. sz. 2.)

Meg kell említenünk, hogy 1848-ban Zsakó István feleségét, Lengyel Sárát is halálra ijeszti a Torockóba merészkedő egyik felkelő vezér, miként a román népviseletbe öltözött Vajdár Benjámín Zboróy Blankát. (JKK 2. k. 237., Ellenzék 1908. aug. 25. 193. sz. 2.)

Az is rokon vonás, hogy sem Zsakó István, sem Adorján Manassé nem kockáztatja Torockó békéjét, még felesége kedvéért sem, s mindketten úrrá lesznek férji sértődöttségükön. Manassé Vajdár Benjáminnak, Zsakó István pedig a feleségére támadó román vezérnek kegyelmezett meg. (1908. szept. 1. 199. sz. 2.)

Ezek az utalások arra mutatnak, hogy a Zsakó Istvántól kölcsönzött vonásokat Adorján Manasséra ruházta Jókai.

A főhős hangsúlytalan demokratizmussal, hangoskodó intézkedés nélkül nap mint nap fáradozik családjá — és ezen keresztül a torockóiak — megmentésén 22 éves fejjel is a fúzió utáni Jókai „bölcs mérsékletével” és békepárti tapasztalataival.

Amikor a regény optimista befejezésként azt hirdeti írónk, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon az Adorján-család tovább virágozik és gyümölcsözik, Manassé és Blanka boldogságát sokszorozzák gyermekei — úgy érezzük Jókai a pszichológiai buktatókat átlépve emelte a jólét és az okos történelemformálás magasabb szféráiba érdemei jutalmául a nemzet maroknyi csoportját, a szimbólummá formált nagy családot. De e költői igazságszolgáltatáshoz a biblikus értelmű hús-vér székely figurákat kell saját ideológiai arculatára gyúrni. Ebben kétségtelenül segítségére sietett az 1848 és 1860 közötti történelmi idő.

A poéta hajlamú Adorján Barnabás, aki versben köszöntötte Blankát (JKK 2. k. 112.) összhangban áll bibliai modelljével, Nabas fiával, azaz a vigasztalás fiával, más néven Józseffel, a görög műveltségű, ciprusi származású levitával.

A véres napok alatt székely zekében feszítő kurta bajszerű és széles vállú Adorján Áron, — akire Adorján Manassé hat évig tartó katonáskodása alatt a család gondja nehezedett — 1860-ra megöregedett, megöszült, de nem az évek száma, hanem az idő súlya alatt. (JKK 2. k. 300.) Bibliai mintáját, a Lévi törzsből származott Áront, Amrámt és Jókébed fiát, Mózes és Mirjám testvérét az ószövetség szerint Isten 83 éves korában hívta a zsidó nemzet felszabadításával megbízott Mózes támogatására.

A regényben Áron faágyúit segítik Manassé eredményes béketárgyalásait. A gyutacsot és gránátot, sőt ágyút készítők Áronnak élő modellje a hősi halált halt ágyúöntő Gábor Áron. Jókai az életben tartott hős katonába kissé saját fúzió utáni véleményét plántálta. S a költői eredmény: a szerző utólag a keményen ágyúzó Áron lelkesedését megértőn fogadta ugyan, ám nem hitt találékony igyekezete katonai hatékonyságában.

Manassé testvérei közül Simon, Jonathán és Dávid alakját eléggé egybemosta élő mintaképeikkel. Az *Egy az Isten* c. regényben Simont és Jonathánt elfogták a felkelők. (JKK 2. k. 46., 99.) A Kolozsvárt tanult Simon észérvekkel igyekezett meggyőzni a románokat. Nem sikerült megszabadulnia a bibliai érveket sorjázató egyszerű parasztembernek, Jonathánnak sem, nyilván azért, hogy Manassé kiszabadítási akciójának értéke növekedjék. Simon a Makkhabeus család bibliai tagja, Jonathán testvére, aki 142-ben elérte, hogy a szírek elismerjék Júdea függetlenségét. Ettől kezdve csaknem 100 éven át a

Makkhabeusok családja uralkodott Jeruzsálemben. Júdea dicsősége Simon egyik fiának uralkodása idején tetőzött.

Az Adorján testvérek között a két szélsőséget a fegyverhez nem nyúló Manassé és a rá megtévesztésig hasonlító (JKK 2. k. 40.) Dávid testvére képviseli. Manassé békés erőfeszítéseivel szemben Dávid Mátyás-huszárnak csap fel az *Egy az Istenben*, s hősi halált hal.

Jókai a regényben felcseréli a bibliai minták biográfiai adatait. A legnagyobb különbség az, hogy a bibliában nem Dávid, hanem Jonathán esik el a harcokban. Jonathán Saul legidősebb fia, Dávid kedves barátja. Hősiesen küzd a filiszteusok ellen, több ízben önfeláldozóan megmenti Dávid életét. Mikor testvéreivel és atyjával együtt a szerencsétlen kimenetelű gilboai csatában életét veszti, Dávid megható gyászében siratja el. Ezt a nevet viselte később, a Makkhabeus testvérek egyike is. Judás halála után ő állt a szabadságharc élére, s jelentős területeket hódított el a szírektől. Hatalma teljén szövetséget akart kötni a rómaiakkal és a spártaiakkal. Izrael néhány éves önállóságának megvetette alapját. Csalárd módon gyilkolták meg i. e. 143-ban. Az elismerés már csak utódát és testvérét, Simont illette.

Az *Egy az Isten* tendenciájának megfelelően nem sújtotta Jókai halállal a románokkal béketárgyalásokat folytató Jonathánt. — Dávid — Izrael második királya, kora ifjúságában atyjával páztorkodott, s erejét megacélozta. Népszerűségét annak köszönhette, hogy leterítette a filiszteus óriást, Goliátot. Gyakran háborúzott és győzött Izrael halálos ellenségei ellen. Népének tiszteletet parancsoló helyet biztosított az uralkodók és nemzetek között.

Dávid regénybeli halálával demonstrálja Jókai, hogy az Adorján család súlyos árat fizetett a nemzetiségi elvakultság véres harcában. De míg a *Szomorú napok* c. fiatalkori regényében a gyáván megrettenőket, a felkelőkkel alkudozókat sújtja halállal a költői igazságszolgáltatás, addig az *Egy az Isten* — még a biblikus modell rovására is — a szabadságért legaktívabb harcot vállalót bünteti halállal. Írónk ezzel is bizonyítja, mennyire nem jelentheti a nemzetiségi és az ideológiai viták tisztázását vagy megoldását a szenvedélyeket szabadjára engedő erőszak. 1848-ban Dávid mindenét a szabadságért áldozta, az egyetlen helyes utat választotta. Az *Egy az Isten* c. regényében Dávid már nem a szabadsághősök bátorító példája, hanem heroikus tévedés áldozata. Tetteire a feledés leple borul. A *köszívű ember fiaiban* lélekemelő csaták után Baradlay Jenő szavaival mondja Jókai, hogy a fegyveres harc útján nem lehet járni: a legkisebb Baradlay fiú sírköve útmutató lesz az utókornak, merre nem szabad kormányozni a történelem hajóját. Az *Egy az Isten* c. regényben a

szabadságharc hősi halottjáról alig tudunk valamit. Mintha nem volna méltó családjához. Külsőre volt szakasztott mása a főhősnek, belső értékeiről hallgat az író. Dávid halálával is a béke filozófiája győz. Feledés borítja homályba a szabadsághősök felemelő tetteit.

Az elmondottakból kiderül, hogy Jókainak az élettől távolodó, egyoldalúan kiváló pozitív hősei között tartjuk nyilván Adorján Manassét. Valahol a Kárpáthy Zoltán és *A jövő század regényében* szereplő Tatrangi Dávid szomszédságában.

A mellékfigurák

Lényegesen kevesebbet tudhatunk meg a többi szereplő élő mintáiról.

Jókai személyes ismerősei közé tartozhatott a köpcös Zimándy Gábor, a hírhedett népszónok (JKK 1. k. 112.), aki még a túlzott szigorral ítélkező Riedl Frigyes szerint is hús-vér figura, s lélektanilag a legsikerültebb mellékalak. (*Irodalom* JKK 1. k. 48.) Zimándy úr indítványozta a Radical Körben, hogy 1848 márciusában IX. Pius pápa képét kifüggeszék (JKK 1. k. 104.), majd fulmináns cikket írt a Radical Lapba. (JKK 2. k. 15.) Ugyanakkor elég gyáva, mert Szatmár megyei birtokára húzódik az idők vihara elől, csetlen jogi tevékenysége után rekatolizál s újra nőszül, hogy migrénes felesége oldalán a családi élet melegét élvezze. (JKK 2. k. 31.)

A szabadságharc idején aktív újságíróként sürgölődő Jókai — főleg debreceni környezetében — gyakran találkozhatott Zimándy Gáborhoz hasonló alkalmi forradalmárokkal, akik szívesen lapultak a helyzet kedvezőtlen alakulásakor.

Az is lehet, hogy a Manasséval rokonított Teleki Sándor koltói környezetében látta meg ezt az életteli középnemest, aki egyhúrú politikai radikalizmusával bámulta Petőfi egykori barátjának sokszínű forradalmi tapasztalatát. S Jókai épp a mondanivaló kedvéért élezi kettejük közt a kontrasztot.

Zimándy Gábor vérbő figuráját erdélyi útja alkalmával élő modellek mintájára is formálhatta, s a friss benyomások hatására cleinte a főhős utáni szerepet szánta neki.

A katolikusnak színtelen és tanácstalan Zboróy Blanka alakjával csak jelzi Jókai az áldozatot és a nagy jószágot. A külföldön „folyvást kolostori légkörben növekedett hercegnő” (JKK 1. k. 71.) hazájától elszakadva még nemzete nyelvét sem hallotta. (JKK 1. k. 208.) Manassé segítségével döbben rá az élet értelmére és a munka szeretetére. Kissé a külföldről hazatérő mágánások Jókai hősei közé tartozik.

Passzív figura, akinek sorsát mások irányítják. Családi boldogságát zátonyra futtatja a katolikus klérus. Általában nem sokat tudunk róla. Manasséval találkozva az unitárizmusban kiteljesedik családi élete.

Hogy ki lehetett a Zboróy család, nem sikerült megfejteni. Jókai ugyan megemlíti, hogy a Zboróy familia férfi tagjai a forradalom oldalán harcoltak. Az 1848-as szabadságharc szereplői között azonban nem találtam Zboróy nevűt. Kozma György sem említi az OSZK-ban őrzött nagyszabású kéziratos munkájában. (*Az 1848–49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikonja* 5. k. 327.) Jókai nyilván nem a családi néven szerepelteti őket.

Egy feltételezést legyen szabad megkockáztatnunk. Könnyen lehet, hogy a haloványan rajzolt, jóságos Zboróy Blanka a fiatal Laborfalvi Róza egyes megszüpített tulajdonságainak és idilli sorsfordulatainak megtestesítője. Jókai — mint az Életképek színireferense — már a szabadságharc előtt is tudott Laborfalvi Rózáról, de személyesen csak 1848 márciusában találkoztak, miként Adorján Manassé és Blanka. A két pár szabadságharc alatti kalandos násza, s a ropogó fegyverek közti menekülésük is rokonítható. Jókai anyja — aki minden áron meg akarta gátolni fia házasságát — nem szerepel a regényben. Jókay Károly pedig úgy segíti öccsét házassága kezdeti szakaszán, mint Manassét testvérei.

Érdekes módon az *Egy az Isten* ifjú párjának megértő támogatója a mérsékelt római politikus, Rossi. Jókaiéknek a hasonló felfogású államférfi, Nyáry Pál volt a násznagyuk. Manasséék Bach-korszakbeli munkás gyarapodása ugyancsak Jókaiékra és a *Politikai divatok*ban szereplő, róluk mintázott Lávay házaspárra emlékeztet. Jókai 1862-ben a *Politikai divatok* írása idején is azzal igyekezett megnyerni a zajosan féltékenykedő Laborfalvi Róza bizalmát, hogy nagyszerű tulajdonságait regényesítette. S Laborfalvi Róza, a maga 31 évével és 13 éves leánygyermekével ugyanúgy eltért az ideális menyasszonyi korban levő, mintegy 22 éves Lávaynétól, mint a 19 éves Blankától.

Alig tudhatunk meg valamit a német beszédű szőke szépségről, Dormándynéről, Zboróy Blanka zárdabeli ismerőséről. Valamelyik osztrák diplomata felesége lehetett, mert a bajor követségen mint régi ismerőst szeretettel fogadták. A *Tárgyi és nyelvi magyarázatok c.* fejezetünkben utaltunk arra, hogy migrénes nagy jelenetét Laborfalvi Róza betegségről másolta Jókai. (JKK 2. k. 463.)

★

Erdélyi ismerősei közül leghívebben Lányi cigány alakját őrizte meg. Még a nevét sem változtatta meg. 1876. aug. 6-án találko-

zott vele, amikor a torockószentgyörgyi fiatalság táncmulatságán muzsikált. Váradi Károly — és Gyalui Farkas — szerint „sokszorosán összetakolt és sokat hányódott-vetődött hegedűjén, melyen gúzzsal erősítgetett nyirettyü táncolt, nemcsak egész lelkéből huzta, de szájának pattogtatásával és dobálásával is kísérte s emellett még lábával is ugyancsak kirugta a csárdást, amelyre a legények s lányok szép táncára Jókai ezt mondja: „Életemben sem láttam ilyet.” (Magyar Polgár 1876. aug. 12. 183. sz. 2.; Keleti Ujság 1925. febr. 19. 39. sz. 5.; Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 58.)

E jelenetre jegyzi meg a regény kiadása előtt Váradi Károly: „De talán mi még újra látjuk ezt — és pedig plasztikailag kidomborítva — a Lányi cigány eredeti alakjával együtt Jókainak valamelyik közelebből megjelenő regényében, vagy tréfás elbeszélésében.” (I. h.) Váradi Károly azt is tudni véli, hogy Lányi cigány Jókai kedvéért tett ki magáért.

1925-ben Gyalui Farkas már azt írja, hogy „A Lányi cigány alakja halhatatlanná válik Jókai regénye által, még a nevét is meghagyja. — Ő hegedül Adorján Manassé és Blanka lakadalmán, még a hegedűjét is részletesen leírja a poéta, később is nagy szerepet ad neki Manassé mellett.” (I. h.)

★

A nemzetiségi ellentétek másik pólusán álló Ciprianu alakjának írói megformáláshoz Avram Jancu nagybátyjának, Pope Jánosnak alakja szolgált mintául. A Déznán lakó Pope Jánost — a Ciprianura emlékeztető román nemest — 1858-ban saját lakásán kereste fel Jókai, s — Manasséhoz hasonlóan — az ő házában lakott „regényes kóborlásai” közben. (Vö.: JKK 470.)

Váradi Károly — és az ő nyomán Gyalui Farkas — megemlékezik arról, hogy Jókai és kísérete 1876. aug. 8-án a Tordai hasadék tanulmányozása után megtekintették a Monasteriát, ahol szokás szerint kiadós áldomást ittak, s szinte a csókolózásig fraternizáltak a környékről egyesereglett románokkal. „A szeretetet, melyet Jókainak adtak viszonzza már regényében is, hol néhány igazán rokonszenves nemesen rajzolt román alakot festett, köztük a tragikusan szép Zenóbiát”. (Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 60.)

Jókai bizonyos szempontból a hírneves ókori Zenóbiától kölcsönzött jellemvonásokat Ciprianu lányának megrajzolásához. Zenóbia Odenatusnak, Palmira hódító, majd legyilkolt királyának a felesége, junói külsejű, férfias szellemű, eszes és finom műveltségű asszony, aki nemzetiségét Cleopatrától származtatta. Fia helyett átvette a kormányzást, hadvezérei által elfoglalta Egyiptomot, s Augustának nevezette

magát. Aurelianus császár 273-ban legyőzte és megalázta. Zenóbia fenséges alakja megjelent már *Kelet királynéja* c. nagy elbeszélésében is. (1851.)

Cagliari Jeromo herceg, az ősz hajú gavallér, passzív, de intrikus diplomata az Eynatten panama főszereplőinek köszönheti létét. Egyúttal a bécsi politika bűneinek simamodorú megtestesítője. Nevét Szardínia legnagyobb városáról kapta, amelyet az elmúlt századokban rómaiak, spanyolok, pisaiak, osztrákok és szavojaiak birtokoltak.

A Torockóról elszármazott váltohamisítónak, a Vajdár Benjamin nevű szép ifjúnak az alakját — Borbély István szerint — élő minta alapján formázta Jókai. (I. m. Ellenzék 1908. aug. 24. 192. sz. 3.)

Jókai hasonló történetet hallott Torockón. Néprománcként írja le a torockói Zsakó Rozália és udvarlójának a történetét *A jeggyűrű* c. anekdotájában, amely ötletet adhatott Adorján Rozália és Vajdár Benjamin kapcsolatának megrajzolásához:

„Torockói történet ez is. Csinos kis néprománc tárgy.

Férhez kérték Zsakó Rózsikát, el is igérkezett, jegyet is váltottak már. Deli szép ifju volt a vőlegénye: szerették is egymást.

Egyszer hirül hozza a szomszéd asszony, hogy vőlegényét ott látta késő este enyelegni a Biróék kapuzábjá alatt a Katicával.

A menyasszony elveszti a jeggyűrűt.

Rózsikát nagyon utolérte a bánat. A gyűrű elvesztése óta nap nap után mult s az ő vőlegénye háza tájára sem jött többet. Nap-hosszant egyedül ült a guzsalya mellett, a hosszú szép lenfonalat eresztve, a miből a menyasszonyi vánkosciha készül, s találgatá; hova lehet a jeggyűrűje . . .

Negyed nap is elmúlt már. A szomszéd asszony azt suttogetta, hogy biz a Rózsika vőlegénye úgy vett bucsut a kapufélfától, hogy azt sem mondta senkinek, hová megy? Négy nap óta nincs a városban. Pedig a lakodalom kitűzött napja már holnapután volna!”

Az anekdotában — a regény meséjével ellentétben — előbb a gyűrűre, majd az elhagyott tárnába csúszott vőlegényre találtak rá, s nagy lakodalmat csapnak.” (Üstökös 1876. okt. 14. 42. sz. 496.)

Jókainak a 14. sz. noteszében olvasható „Az egér a gyűrűvel II” bejegyzés minden bizonnyal az Üstökösnek erre az anekdotájára vonatkozik. Jókai a torockói bányák felsorolása után és Lányi cigányra vonatkozó megjegyzése előtt írta fel magának emlékeztetőül a Zsakó Rozáliákra utaló mondatot. (Fj II. 63.; JKK I. k. 336.)

★

Irodalomtörténetírásunk általában nem kíséri figyelemmel, hogy írónk regényfigurái gyakran elütnek külső modelljeiktől. Ezek az

eltérések azonban bizonyos rendszert alkotnak, s lényegében a központi mondanivalót húzzák alá.

Az *Egy az Isten* a nemzetiségi ellentétek békés kiegyenlítéséért harcol. A mű eszmeiségét hordozó főhős ezért örökölte élő modelljeitől a békés együttműködést szolgáló jellemvonásokat.

Jókai azonban nemcsak megfosztotta Zsakó István egyes tulajdonságaitól Manassét, hanem — ismét a kifejezni való kedvéért — épp domináns vonása irányában el is túlozza jellemét.

Adorján Manassé sok szempontból az 1849-es békepárti politikusok körületekintő és jól számító magatartásának a megtestesítője. De még a megalkuvó vezéreknél is csak azokat a jellemvonásait ruházza hősére az író, amelyeket időt állóknak vél. Azokat a véleményeket őrizi meg, amelyeket látszólag nem cáfolt meg a történelem, s amelyek még a szabadságharc idején a békés kibontakozás, már-már a bukás szükségességét anticipálták.

Adorján Manassé írói megformálásához a békepárti Nyáry Páltól kölcsönzött a legtöbb jellemvonást. A környezetét befolyásoló főhős szuggesztív hatása arra a Nyáry Pálra emlékeztet, aki Jókait is magával ragadta 1849 tavaszán a nagy pártvillongások idején. Adorján Manassé sok szempontból hasonlít is a Ráday Gedeonról, ill. Nyáry Pálról mintázott Lándory Bertalanhoz, *A lélekidomár* c. regény központi figurájához.

Adorján Manassé és a liberális Rossi közötti ideológiai rokonság is rögtön szembetűnik. Manassé nemcsak közeli kapcsolatban állt vele; helyesli politikai és emberi magatartását. Jókai is „nemzete legbecsületesebb emberének” tartja. (JKK I. k. 219.) Még a radikális Zimándy is azt mondja róla, hogy „okos, felvilágosodott fő; tiszta, feddhetetlen jellem; példás családapa; Ha elvtársam lenne büszke lennék rá”. (JKK I. k. 58.) Szakasztott mása hősünknek.

★

Az Adorján család tagjai az *Egy az Isten* c. regény tendenciájának megfelelően tősgyökeres székelyek, akik az egyetlen főhős kivételével a szabadságért küzdenek.

Borbély István szerint a torockóiak személyes toborzása után 1848. ápr. 22-én Aranyosszéki Nemzetőrség Szervező Bizottságánál 1502 ember ajánlott nemzetőri szolgálatra. (Ellenzék 1908. aug. 21. 190. sz. 1.)

Borbély István olyan adatokat is közöl Zsakó Istvánról, amelyeket Jókai nem ruház Manasséra. Sárdi Samu, és id. Bozsla Ferenc mellett Zsakó István képviselte a torockóiakat 1848. ápr. 11-én a kövendi gyűlésen, ahol az únióval kapcsolatos kérdéseket vitatták meg. (1908.

aug. 18. 188. sz. 2.) A Magyarország és Erdély egyesülését ünneplő torokóiak közül a higgadtabbak „Zsakó István városbíró köré csoportosultak, s énekelni kezdték a zoltárok legszebbikét:

Szívemet hozzád emelem

És benned bízom Uram”. [Borbély István: *Torockó története 1848—49-ben*. Ellenzék (Kolozsvár) 1908. aug. 21. 190. sz. 1.] Borbély István mérsékelt politikusnak tartja Zsakó Istvánt, Jókai mégsem sorolja azok közé, akik örvendtek a két ország ölekedésének, mert az unió végül is ürügy volt a véres felkelésre. Adorján Manassé — az *Egy az Isten* tanúsága szerint — mindig „őszinte békefilozófus volt, aki a harci erényeket eredetükben utálta”.

EPIZÓDOK

A Jókai kritikai kiadás előrehaladtával, a filológiai kutatások elmélyülésével egyre gyakrabban tapasztalhatjuk, hogy Jókai egy-egy apróbb, sajátmagáról írt, esetleg olvasott cikket vagy hallott adomát epizódjelenetként épített regényeibe.

Pongrácz Alajos 1939-ben az *Újabb adatok Jókai forrásaihoz* c. cikkében részben *A köszívű ember fiai*, ill. a *Fránya hadnagy* részben az *Egy az Isten* c. regény „egy-egy forrását hasonlítja össze az eredetivel”. Bevezetőként megállapítja, hogy „Jókai 1847-ben lett az Életképek szerkesztője. Keresztül futottak a kezén az összes beküldött novellák, versek, cikkek és közlemények, amelyek azután napvilágot is láttak a folyóirat hasábjain. A hírek és közlemények azonban nem maradtak minden hatás nélkül alkotó képzeletére, hanem azokat — a megfelelő helyen — beleolvastotta regényeibe.” (ItK 71.) E cikkkel kapcsolatban már *A köszívű ember fiai* sajtó alá rendezésekor megállapítottuk, hogy az Életképekből forrásként átvett közlemény nemcsak „keresztülfutott” kezén, hanem saját maga írta azt. (JKK 1. k. 371.; Szekeres László: *Jókai Mór „Forradalom alatt írt műveinek” utóéletéhez*. ItK 1957. 441.) Hasonlóképpen a szerkesztő Jókai írta azt a kis közleményt is, amelyet az *Egy az Isten* egyik epizódjelenetében használt fel. Jókai Mór — Pongrácz Alajos szerint — „nemcsak ösztönzést merített munkájához, hanem a közleményt majdnem szó szerint — természetesen megfelelően átalakítva — beolvastotta regényébe”. (I. m. 72.)

Az Életképekben 1848 nyarán jelent meg a következő rövid közlemény a *Charivari* rovatban:

„Ferenc király egykor egy feldmarsalával ferblizett a táborban.

A király besslerelt, a marsal aussizott: aztán gustirozott mind a kettő.

Ekkor a király ijeszteni akart s hívott két huszast, s a marsal megadta és visszavágott még hatot s kérdezte mije van?

A király kivágta:

„Három király, magam vagyok a negyedik.” — S nyúlt a cassa után.

A marsal legkevésbé sem jött erre konfusióba, ő is kivágta a magát.

— „Három disznó, magam vagyok a negyedik.” — S beseperte a cassát.” (Életképek 1848. máj. 14. 21. sz. 634.; JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 134—35.)

„A fenti kis történettel — folytatja Pongrácz Alajos — Jókai az *Egy az Isten c.* regényében találkozunk. Adorján Manassé, hogy elfogott testvéreit kiszabadítsa, elmegy az oláhok főhadiszállására, a Monasteriába, és az ott kártyázó oláhok közé telepedik. Azok a játék hevében ügyet sem vetnek rá. Manassé részt vesz a játékban, tartja az ellenfelek, a vezérek meg a kalugyer hívásait, visszavág és nem futamodik meg még akkor sem, mikor a másik kettőnek láthatólag nagy lapja van. Majd az író így írja le a nagy „ferbli”-csata döntő játszmáját.” A szerző itt idézi a kiadásunkban 2. k. 111—12. lapján ábrázolt kártyacsatát, amelynek humoros fordulatai egyeznek a fenti Charivari szemelvénnel. [ItK 1939. 72—73.; JKK 2. k. 111.]

„Ezt a vándoraneidotát Jókai regényének megfelelően átalakította és úgy olvasztotta bele a fent említett jelenetbe. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy az ötletet az Életképekben megjelent kis anekdóta szolgáltatta.” (ItK 1939. 73.)

Pongrácz Alajos megállapításaihoz csak annyit fűznénk, hogy az említett regénybeli epizódhoz kisebb mértékben szolgált „forrásul” — de legalább ötletként jelen lehetett — Jókainak egy másik kis közleménye a *Comicus jelenet az őrtanyán* című, amely ugyancsak 1848 nyarán jelent meg az Életképek *Charivari*-rovatában. (1848. szept. 17. 12. sz. 377—78.; JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 326—27.)

★

Molnár József hívta fel a figyelmünket az *Egy nazarénus katonadról* kezd. közleményre, amely Jókai néplapjában az Igazmondóban jelent meg 1876 januárjában. Az érdekes híren minden bizonnyal megakadt az *Egy az Isten c.* regényt formáló író tekintete, s mondanivalója bátorítást nyújtott a solferinói ütközetben résztvevő unitáriusok — első helyen Adorján Manassé — magatartásának regénybeli megfogalmazásához:

„... az aradi várból a következőket közlik. Egy a 33. gyalogezredhez tartozó zimánd-ujfalusi illetőségű, Kovács Ignác nevű tartalékos közvitéz, polgári hivatására földmives, a fegyvergyakorlatra azon kijelentéssel vonult be, hogy ő, mint „Krisztusban igaz hívő”, öldöklő fegyvert nem foghat kezébe, mert hite tiltja, — tehát ebbeli kötelezettségének más módoni teljesíthetését kérelmezi. A jelen volt parancsnok által a következő kérdések intéztettek hozzá: „Miért nem akar kezébe fegyvert fogni?” felelet: „mert — ugymond — Krisztus urunk mondtotta légyen, hogy a ki fegyvert fog kezébe, az azzal öletlessék meg!” — „Hátha az egész ország nazarénus lenne, ki mentené meg azt, ha ellenség háborgatná?” — „Az egész ország nem lehet igazhívő, mert azt mondotta Krisztus urunk, hogy sokan vannak a választottak, és nagyon soká jön meg az idő, hogy egy egész ország ismerje meg az egyedüli igaz hitet!” — „De hát ha utazik, s utonállóktól megtámadtatva, élete veszélyben forog, mit cselekednék annak megvédésére?” — „Ha Isten ugy akarja, legyen meg! Ők testemet megölhetik, de lelkemet nem, mert az az Istené!” ... Még több kérdés is tétetett hozzá, s ő egész apostoli ihlettséggel megmagyarázta hitének legkisebb részecskéjét is. A reá következő idő megmutatta, hogy e rögeszméből, vagy legyen hát hitéből eredt meggyőződéséből semminemű fenyegetés s rábeszéd nem volt képes kiábrándítani, a parancsnok kénytelen volt nevezettet törvényes vizsgálat alá venni, minek azonban még ez ideig semmi eredménye sem lett. Elítéltetését a felső hatóságtól várják. E fiatal ember csak 1873 óta követője e hitnek, s neje s két gyermeke szintén nazarénusok.” (*Hirharang* 1876. jan. 30. 5. sz. 39.)

Az *Egy az Isten c.* regényben Adorján Manassé mint őrmester „Lábhoz a fegyvert!” vezényszóval vonul unitárius társaival a solferinói csatába, de a magyar hazáért és a szabadságért kész fegyvert ragadni Garibaldi táborában. Jókait korábban is foglalkoztatta ez a kérdés. Erre engednek következtetni az 1852 és 1872 közötti feljegyzéseket tartalmazó 7. (az OSZK-ban V.) sz. noteszének versé formált sorai:

„... Hogyha konkolyhintő olcsó népszerűség
Véres szájjal biztat, hogy testvéridet verd
Dicstelen csatába ne kövesd a zászlót
Tanulj engesztelni és „lábhoz a fegyvert”
De hol nemzetednek nagysága forog fen
Ott te légy hazádnak fáradatlan őre
S hogyha akadályon kell keresztül törni
Akkor szuronyt szegezz és bátran előre

(71. v. 71. r.; Fj 1. k. 272. — Jókai utólagos javításait végleges szövegnek fogadva, közöltük a verset.) A verszet szavaiból — s még inkább a kötetbeli megjelenéséből ítélve — Jókai nagy „politikai pálfordulása” előtt keletkeztek e sorok, amikor valóban „baloldali” volt. (Vö.: JKK 2. k. 284.)

ÖNÉLETRAJZI ELEMEEK

Nemcsak önéletrajzi elemekkel átszőtt műveiben — mint pl. a *Politikai divatok*, *Mire megvénülünk*, *A tengerszemű hölgy* címűekben — bukkan fel Jókai alakja. Szinte egyetlen regénye sincs, ahol egy-két személy ne hordozná szubjektív gondolatait, ahol ne fedezhetnénk fel, hogy mennyit kölcsönöz hőseinek intim érzésvilágából. Nemcsak a *Politikai divatok* Lávayja rokon Jókaiával. Bizonyos szempontból *A kőszívű ember fiai* c. regényben szereplő Baradlay Ödön is. Bródy Sándor *A mese-ember* c. cikkében írja, hogy az *Egy az Istenben* „ő Adorján Manassé”. (Pesti Napló 1904. máj. 6. 126. sz. 11.) Aligha tévedünk, ha Adorján Manassét is ezek közé a Jókai hősök közé soroljuk.

Jókai egyéni problémáit, személyes tapasztalatait, elgondolásait és illúzióit sűríti Manassé alakjába. A regény főhőse a békepárt vezetői közé került fiatal lapszerkesztőnek, az 1849-es Jókainak számos elképzelését hordozza magában. Arról természetesen szó sincs, hogy a regény eszmei mondanivalóját képviselő főhőst a békepárti Esti Lapok szerkesztőjéről, azaz saját múltjáról mintázta Jókai. Manassé a bukott forradalom után mintegy 25 év távlatában képviseli az önvizsgálatot tartott író tépelődéseit — miként számos korabeli regényalakja. Manassé békés eszközökkel igyekszik a magyarság élniakarását bizonyítani, s *A kőszívű ember fiaiban* szereplő Baradlay Richárdhoz hasonlóan köt ki a kapitalista termelő munka dicsőítése mellett. Jókai számos szubjektív vonást kölcsönöz szereplőjének, hogy a magyarság életrevalóságát hitelesítse. Manassé a szabadságharc idején a megtévesztően azonos vonások ellenére sem úgy cselekszik, mint írónk 1849-ben, hanem úgy, amint azt az öregkori Jókai épp a jövő szempontjából hatékonyabbnak ítéli. Mint ahogyan a század végén írt visszaemlékezéseiben a saját maga egykori elképzeléseit is hasonlóan torzítja békés irányba. A szabadságharc alatt végig kitart a fegyveres ellenállás mellett, de 1875 után egyre inkább a bukás utáni kételyei itatják át műveit. A katonai vereség után kései véleményét visszavetítve bizonygatja a passzív szimpatizánsok hazafiasságát. Jókai aktív szabadságharcos tevékenysége és az eseményekre távolból figyelő Manassé tettei csak az írónk öregkori képzeletében találkoznak.

Manassé festői ambíciója is rokon Jókaiéval.

Az *Utazás a harangokkal* c. útleírásában is megemlíti, hogy „Valaha festő is voltam”. (*Megtörtént regék* 323.) Erdélyi útján Manasséhoz hasonlóan készített tájrajzokat s megígérte, hogy elküldi folyóiratának. (Életképek 1876. szept. 13. 85. sz. 757.; 1877. jan. 21. 3. sz. 44.) A VU valóban közölte is tájképeit.

Adorján Manasséval rokon Jókai békeszeretete és vallási toleranciája. (Feszty Árpádné: *Akik elmentek*. Bp. 1923. 25.)

AZ UNITÁRIZMUS

Mikszáth Kálmán szerint Jókai „Vallásos volt ugyan, mint többnyire a poéták, kik a miszticizmus emlőin élnek, de nem tudott erős felekezeti ember lenni. Nagyon elütött e tekintetben szüleitől és családjaja tagjaitól, kik mind vastagnyaku kalvinisták. Sokkal fenköltebb lélek volt, sokkal hatalmasabb szellem, mintsem hogy beálljon ama hétköznapi munkások közé, kik korlátokat építenek emberek hite között — Isten nevében.” (*Jókai Mór élete és kora*. MKrk 2. k. 89—90.)

Az *Egy az Isten* c. regényben Jókai megkülönböztetett szimpátiával foglalkozik az egyistenhivők vallásával. Pozitív hősei csaknem valamennyien unitáriusok. Fénnyel ragyogja körül az 1848-ban egyenjogúsított vallás tisztaságát. Méltatja az unitarizmus történelmi és társadalmi szerepét.

Pedig Magyarországon sokan csak 1866-ban hallottak először a nálunk csaknem ismeretlen, de Erdélyben „bevett felekezetnek” számító unitárius egyházzól. Növelhette Jókai érdeklődését, hogy az egyház „alapítója halálának 300-ik évfordulója emlékünnepeére éppen a regény megjelenésekor készült”. (Boros György: *Egy az Isten*. Ellenzék 1894. febr. 1. 26. sz. 1.) A magyar unitáriusok 1876. jún. 10-én nagy hatással léptek fel — a Der oesterreichische Protestant c. folyóirat beszámolója szerint — Klagenfurtban a protestáns egyesületek közgyűlésén. Fokozhatták Jókai érdeklődését az olyan híradások, mint amilyen az *Életképek Vegyes közlemények* c. rovatában 1876. júl. 1-én jelent meg. E szerint az erdélyi magyar unitáriusok egyik lelkésze [aug. végétől püspöke], Ferencz József „az észszerű hitet, az egészséges morált s a tettetésnélküli szeretetet tartja a vallás lényegének s nem ismer nagyobb óhajt, mint hogy a dogma uralma, mely eddig választófalaként áll fenn, lassanként eltűnjön s az emberek egymást, Isten gyermekeiként tekintve, közösen boldogítsák.” (24. sz. 222.)

*

Még ma is találkozunk olyan véleménnyel, hogy az *Egy az Isten* c. regényében Jókai vallási szempontból állított emléket az unitárius hitelveknek. Ebben a kérdésben igazán illetékes nyilatkozott Józán Miklós unitárius püspök személyében, aki a *Jókai és az „Egy az Isten”* c. cikkében a következőket írta: „Mi vitte rá Jókait arra, hogy ezt a regényt megírja? Ezt egykor személyes látogatásunk alkalmával is megkérdeztem tőle. S abból, amit mondott, kivettem, hogy dogmai tekintetek semmiesetre sem. Hiszen az ő nyilatkozata szerint *„minden hit jó, csak megtartsátok, legyen mindenki tisztellel a másé iránt s legyen szívében szeretet, mely nélkül a hit meghalt állat”*. Sokkal, inkább érdekelte őt mint regényíró, az az irányzat, amely az igazi kereszténységet nem tudja összeegyeztetni a bosszúállással, az erőszakkal, a vérontással. Ennek az ideálnak a megtestesítésére kereste és találta meg az igazi hőst Adorján Manassében, akinek a nevét, ősi szokás szerint még az Ótestamentumból vették, de akinek az egyénisége, a szelleme már az Újtestamentum levegőjéből táplálkozik s nem nélkülözi az emberi gyengéi mellett a krisztusi vonásokat.” (Unitárius Értesítő 1925. febr. 15. 2. sz. 3.)

Maga Jókai fejtette ki 1876. aug. 4-én az *Egy az Isten* tulajdonképpeni célját. Ekkor mondta az üdvözlő szavakra adott válaszában: „A külföld is nem harcaink és vitézségünk emlékeért, hanem a művelődésben tett józan haladásunkért vehet tekintetbe, mely művelődésnek különösen a kis erdélyi nép oly példáját mutatja. Részemről biztosítok mindenkit, hogy minden erőmet hazám művelődési céljaira szentelem.” (*Jókai Kolozsvártt.* Magyar Polgár 1876. aug. 6. 178. sz. 3.; Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvártt.* Keleti Ujság 1925. febr. 19. 39. sz. 5.)

Tömören fogalmazza meg 1902-ben Kolozsvárt tartott beszédében, hogy miért szimpatizált az unitáriusokkal: „Én úgy is mint író, úgy is, mint hazafi és politikus, hirdetője voltam mindig a szabadságnak, mely a művelődés terjesztésével, a hazaszeretettel és istentisztelettel párosul. Ebben a törekvésben legközelebb találtam magamhoz az unitárius vallásfelekezetet, mely mindig előljárt a hazafiságban és a tudomány művelésében”. (Gyallay Dömökös: *Egy táj tükröződése irodalmunkban.* It 1958. 447.; Keresztény Magvető 290.)

Az MTA kéziratárában találtam rá Jókainak *Az Emke lakomáján* c. fejtegetésére, amely Erdélyről — egy kicsit talán a torockóiakról és az unitáriusokról — szól: „Ide menekült századok előtt, itt tartotta fenn magát századokon át, önerejéből, a magyar tudományosság, irodalom, nyomdászat, s ezzel együtt a lelki szabadság és a nemzeti létnek minden külső jelensége, . . . — legfőképp pedig az ősi erkölcsökben: a

honszeretben, az emberszeretben, a szabadságszeretben s vallá-
sosságban, önkormányzatban.”

*

Az unitáriusok bemutatásában fontos szerepet játszott Albert János, tordai tiszteletes, aki — Szentimrei Jenő szerint — „a maga vármegyéjében talán még az alispánnál is népszerűbb. Az unitárius irodalom is büszke rá: ő írta a legszebb imakönyvet az egyisten hívei számára. Kellemes társalgó, anekdotákban kifogyhatatlan s csak természetes, hogy névnap, keresztelő, disznótor nem eshetett meg Albert János nélkül és ebben a nem unitáriusok sem tettek kivételt. Jókait hamarosan összehozták a népszerű tiszteletessel, aki nem is úszta meg szárazon ezt az ismeretséget. Epizódfigura lett az egyik Jókai-regényben.

Weress Dénesnél javában készülődtek a jeles vendég tiszteletére rendezett lakomához, amelyre Jókai a tiszteletes társaságában érkezett meg a városból. Karanfogva jöttek, vidáman diskurálva s a konyha előtt a pap tréfásan beszólt a sürgő-forgó szakácsnének:

— No Anikó lelkem, kitettél-e magadért? Mert ilyen vendéget gazdád se lát mindennap vacsorára!

Ez a diskurzus lett Albert úr veszte. Nemsokára viszontláthatta magát nyomtatásban, mint közkedvelt vidéki tiszteletest, aki arról híres, hogy minden háznál a környéken névszerint ismeri a szakácsnét. És azután szóról-szóra az Anikóval folytatott párbeszéd következik. Ezen aztán sokat mulattak Tordán.” (*A vallásszabadság városában.* = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 87—89.)

A torockói unitárius lelkészt Koronkai Antal esperesről mintázta.

NOTESZ FELJEGYZÉSEK

Az *Egy az Istenre* vonatkozó feljegyzések a különböző időpontokban keletkezett 2., 6., 8., 11., 14. és 15. sz. noteszekben olvashatók. E noteszekben azonban távolról sem azonos értékű bejegyzéseket találunk.

Jókainak az *Egy az Istenre* utaló feljegyzései három csoportra különülnek. Egy részük motívumismétlések révén kapcsolódnak a regényhez. E bejegyzéseket ugyanis jóval a regény megírása előtt — főleg az 1858-as erdélyi útján — vetette papírra Jókai, s jórészt olyan motívumokra vonatkoznak, amelyeket ebben a művében is felhasznált, de amelyeket először a *More patrio* c. útleírásába vagy a *Szegény gazdagok* c. regényébe épített be (6., 8. notesz anyaga). A legértékesebb feljegy-

zéseket az 1876. évi erdélyi tanulmányútján a záporozó élmények friss hatására készítette. Az *Egy az Isten* legszebb lapjait forrósitják át azok a személyes benyomások, amelyekről a 14. sz. noteszben írt emlékeztető szavakat. (Az olaszországi útvjáról viszont nem találtam feljegyzést a rendelkezésünkre álló noteszekben. S ez a tény az itáliai eseményekre vonatkozó kutatási területet önmagában véve is leszűkíti. Pedig nehezen képzelhető el, hogy az élményszerzés céljából Rómába utazó s a kirándulásairól úti beszámolót készítő Jókai feljegyzések és rajzok nélkül tért volna vissza Itáliából. Inkább azt tételezhetjük fel, hogy a római utazás élményeit őrző notesze időközben elkallódott vagy lappang valahol.)

A felsoroltakhoz járulnak az erdélyi út befejezése után a regény formálása közben olvasmányok alapján készített jegyzetei a 15. sz. noteszben. Ezek az olvasmányélményei a közvetlen személyes tapasztalatait egészítik ki, ill. erősítik meg.

★

A jövő század regényén kívül a legtöbb feljegyzés Jókai noteszeiben az *Egy az Istenre* vonatkozik. Örvedetes, hogy e bejegyzéseket az imponáló filológiai apparátussal készített *Följegyzések* c. kötetek alapján is nyomon követhetjük.

A mostani regény sajtó alá rendezésekor a *Följegyzések* c. kötetekkel egyidejűleg tanulmányoztuk Jókai noteszeit, hogy a szerzetágazó életműre vonatkozó feljegyzéseket és a jegyzetapparátust az *Egy az Istenre* koncentráltan tehesük filológiai mérlegre. Természetesen az egyetlen művet szem előtt tartó vizsgálódás lehetővé teszi, hogy néha többet vagy mást olvassunk ki Jókai noteszjegyzeteiből, mint az egész életművet vizsgáló sajtó alá rendezők. Nem csoda, ha ilyen körülmények között a *Följegyzések* c. kötetekben jegyzet nélkül hagyott néhány emlékeztető regénybeli megfigyeltetésére rábukkantunk. A kiadvány természetéből következik az is, hogy lényegesen több másodsor felhasznált motívumot találunk az *Egy az Istenben*. Sőt arra is lehetőség nyílik, — s lényegében érthető is —, hogy egy-két esetben az elmosódott kézírás bizonytalan vagy téves olvasatait viszonylag könnyű szerrel korrigáljuk. Nem azért, mintha mi jobban tudnánk olvasni Jókai kézírását, vagy nagyobb gonddal figyeltünk volna a notesz feljegyzésekre. Hanem azért, mert a szétfolyó betűket, az elmosódó kézvonásokat és a teljesen ki nem írt szavakat gyakran alkalmunk volt nyomtatott szövegekkel is összehasonlítani.

Ízelítőként most csak két példára szeretnék hivatkozni. Amit a *Följegyzések* c. kötetek sajtó alá rendezői „virágzás” szónak olvastak,

„vérengzés”-re javítottuk, jóllehet, ha valaki nagyítóval figyelni vagy falra vetíti Jókai bejegyzését, még írásszakértő léteére is alig vagy csak nehezen veszi észre a különbséget, s egészen minimális előnyt ad a „vérengzés” javára. Mi sem a fokozott körültekintés miatt fedeztük fel a tartalmilag lényeges különbséget. Észrevettük, hogy Jókai külön sorban írt magányos emlékeztetője szorosán összefügg az előtte és utána következő bejegyzésekkel, bár legtöbbször — amikor még az írásjegyekre sem ügyelve jegyezgeti egymás alá szavait — minden új sor általában új témát takar. Miután Péter Zoltánék magyarázatlanul hagyták ezt az emlékeztető szót, fokozott figyelemmel kutattunk utána. E filológiai búvárkodás vezetett rá, hogy Jókainak az itt felsorakoztatott szavai és mondattörédei az *Egy az Isten c.* regény egyik forrásának, Orbán Balázs *A Székelyföld leírásának* emlékeztető kivonatait tartalmazzák, s a forrásban is az értelem szerint kívánczozó általunk helyesbített — szó szerepel. (JKK I. k. 349.)

Azon sem lehet különösebben megütközni, hogy a „Gárgyás” szó helyett Péter Zoltánék a „Gázgyár” szót szerepeltetik. (JKK I. k. 336.) Még akkor sem, ha ez Jókai életművében is előfordul. Mennyivel könnyebb egy-két kötet alapján felkutatni a biztos olvasatokat, mint a hatalmas terjedelmű művek tengeréből, amelyre filológiaiag még nagyobb apparátussal operáló munkacsoport sem képes.

E kötetek nemcsak lehetővé, hanem köteleességünké teszik, hogy Jókai noteszeit alaposabban vizsgáljuk, mint az eddigiek során. Az OSZK-ban számon tartott noteszek nem időrendben követik egymást; sorrendi elhelyezésük önkényes. Éppen ezért a kritikai sorozat munkatársai eddig olykor csak a regény cselekményének megfelelően vizsgálták azokat a bejegyzéseket, amelyek pl. az *Eppur si muovere* vonatkoznak. Így óhatatlanul elsikkadtak időrendi tényezők, amelyek magyarázhatták a regény kialakulását.

A most megjelent *Följegyzések c.* kötetekben lényegében kronológiai rendben sorakoznak Jókai bejegyzései. Így már felfigyelhetünk az *Egy az Isten* keletkezésével kapcsolatos bejegyzések időrendjére is. Az ilyen szempontú vizsgálat szélesíti a kutatás körét, növeli a feljegyzések filológiai értékét, s több szempontból villant fényt a regény keletkezésének körülményeire.

Ezért mondtunk le az eddig alkalmazott módszerről, hogy a notesz feljegyzések filológiai vizsgálatakor a regény cselekménymenetét kövessük. Helyette az *Egy az Istenre* utaló feljegyzések időrendi sorrendjében vizsgáljuk a regénybeli megfelelőket. Jókai feljegyzéseinek lelőhelyeként először noteszbeli előfordulását, második helyen a *Följegyzések c.* kötetek adatait tüntetjük fel. A Jókai-szöveg olvasására vonatkozó megjegyzéseinket az idézet és a jegyzet

után zárójelben tesszük meg. Az *Egy az Isten* c. regény párhuzamos helyeit a jelen kritikai sorozatból idézzük, s ha a *Följegyzések* kötetiben is találunk utalást vagy idézetrészt az említett szövegre ugyan csak itt tüntetjük fel — Fj I—II. rövidítéssel. Ha a párhuzam jelzésekor csak a JKK kötet- és lapszáma olvasható, ez azt jelenti, hogy a *Följegyzések* sajtó alá rendezői nem tartották nyilván a bejegyzés regénybeli megfelelőjét. Mi ebben a fejezetben a más művekben szereplő további vándormotívumokat nem jelezzük. A nagyszámú párhuzamos hely felsorolása elterelné a figyelmet a noteszbeli feljegyzések és az *Egy az Isten* közvetlen összefüggéseiről. A *Följegyzések* c. kötetek egyéb rokonmotívumaira azonban — miként más szerzők és tanulmányok esetében — a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* adatai között forrásmegjelöléssel hivatkozunk. Tekintetbe vettük, hogy a *Följegyzések* c. kötet jegyzetapparátusa gyakran több mint tíz—tizenöt utaló számot tartalmaz. Ezért a könnyebb eligazodás kedvéért a lapszámok után kettősponttal elkülönítve jelezzük a kötet jegyzetszámait.

★

Az 1856. és 1858 között használt 2. sz. (az OSZK-ban XXI. számon nyilvántartott) jórészt adoma- és novellatémákat tartalmazó sötétzöld bőrkötésű kis formátumú noteszben csupa ceruzával törölt sorok közt áthúzatlanul leltük az *Egy az Istenre* utaló első bejegyzést. „Pécsi Simon zsidóvá lesz, javaitól megfosztatik” (XXI. 22. v.; Fj I. 77.) Péter Zoltánék — a *Följegyzések* c. kötetek sajtó alá rendezői — szerint ez a kitétel az *Egy az Isten* magyarázó jegyzeteire vonatkozik. (JKK 2. k. 377.; Fj I. 645: 95.; Vö.: JKK 2. k. 546.) Érthető, hogy az *Egy az Istenre* utaló első írásos nyom epizódra vonatkozik s nincs kapcsolatban sem a regény fő cselekményével sem mondanivalójával.

★

Kissé merész párhuzamkeresésnek tűnik Péter Zoltánéknak az a megállapítása, amely szerint az 1857—58-ban használt 3. sz. notesz egyik feljegyzése — „A megfogott rablók” (XXII. 44. r.; Fj I. 144.) — „alapja a korabeli Eynatten panama botránya”, (Fj I. 686—87.) amely *Az aranyember* és az *Egy az Isten* c. regényben szerepel. Az Eynatten-féle megvesztegetések és csalások 1859-ben kezdődtek. Elfogadhatjuk Péter Zoltánék érvelését, hogy az 1858-ban lezárt noteszbe is kerülhettek 1859—60-ban történt események, mert ezek a szavak „a notesz legvégén vannak. Ebbe a 3. noteszbe könnyen kerülhetett ez a néhány bejegyzés később mint utólagos bejegyzés üresen maradt oldalra.” (Fj I. 686 : 345.)

A díszesen kiállított, barna bőrkötéses 6. sz. (az OSZK-ban XXIV. számon őrzött) kisméretű noteszt vitte magával Jókai az 1858. évi erdélyi tanulmányútjára, amikor a *Szegény gazdagok* c. regény színhelyével és szereplőivel ismerkedett. Ekkori élményeit és benyomásait rögzítette a *More patrio* c. útirajzában, amelynek tanúsága szerint ez a kirándulása is jelentős anyagot szolgáltatott az *Egy az Isten* erdélyi jeleneteihez. Jókai a 10. rectó után az oldalra fordított notesz végétől folytatta jegyzeteit. A *Följegyzések* c. kötetek sajtó alá rendezésével együtt mi is Jókai sorrendjét követtük, jóllehet a notesz utólagos lapszámozásai mechanikusan következnek. Ezért fordulhat elő, hogy a lapszámok a 4. rectó után csökkenő tendenciát mutatnak.

A 4. rectóra ceruzával írt s áthúzott kitétel — „Adják el a templomot” (Fj I. 226.) — könnyen vonatkozhat az *Egy az Istenben* levő „abbahagyott templomra”, amelyről Jókai a regényben már részletesen emlékezik meg. (JKK 2. k. 277.)

A 64. versón Jókai áthúzta Tyok Tódor Erdélyben hallott nevét (Fj I. 232.) Később a 60. versón a következőt olvashatjuk: „oláh az orvosnak kiszúrja a szemeit s úgy ereszti el az erdőben most belesett a rák a lábába s azon hal meg”. (Fj I. 235.) Nyilvánvaló, hogy e két ceruzás bejegyzés a regényben összefügg egymással.

A következő bejegyzést — „Topánfalvi ember, ki hetet meggyilkolt, a nyolcadiknál megsokallta” (Fj I. 233.) — módosította Jókai, ám lényegét megőrizte. (JKK 2. k. 249.)

A 62. rectóra írt feljegyzés Jókai különleges regényíró módszeréről tanúskodik. A noteszben a következő bejegyzés szerepel: „A váczai Dászkál, két brádi ház közt levő hidon lev[eti] ma[gát], senki be nem fogadja. Egy romb[an] hal meg, azóta a hidon neim mer az oláh lovon járni”. (Fj I. 234.) (Péter Zoltánék bizonytalan olvasatnak minősítik a „váczi” szót s helyette kérdőjelben a „veikezi” szót szerepeltetik. De mire gondolhattak, amikor a veikezi szónál megállapodtak?)

Az *Egy az Isten* c. regényben a romantikus kontraszt és az eszmei mondanivaló kiemelése kedvéért már azt írja Jókai, hogy nem „romban”, hanem az épp a vácai dászkál által leromboltatott Brády kastélyban hal meg a bűnös. (JKK 2. k. 250.)

A 61. versón a következőket írja ceruzával Jókai: „Zalatrai ref. paphoz járnak az oláhok, hogy imádkozzék értük, azt hiszik, az foganatos, ki megfullad, ki csontá szárad, kit álmok kergetnek”. (Fj I. 234.) Nyilvánvaló, hogy e sorok a sötétben vitatkozó egyik felkelő szavaira vonatkoznak, aki hasonlóképpen beszél Diurbanu előtt a Fabu Popi völgyében. (JKK 2. k. 250.)

Az 59. versón a következőket jegyezte fel magának Jókai: „Dagadó forrás 10 percig foly, akkor vissza húzza a vizet oláh[ok] szentnek tartják, sebeiket gyógyítják rongyaikat? felagatják a ?fákra?“. (Fj I. 236.) E dagadó forrásról részletesen olvashatunk a regényben. (JKK 2. k. 71. Fj I. 727: 75.)

Az 58. versójára ceruzával írt „vasolvasztói ?munkák?“ feljegyzés (Fj I. 237.) a regényben szereplő torockói bányászok munkás erőfeszítéseire vonatkozhat. (JKK 2. k. 153.)

Jókai az 1858-as erdélyi útján ceruzával jegyezte fel az 57. rectóra: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az olah lázadás emelve. Janku apjának testvéreit megütötte a guta a Zalatnai gyilkolás hírére.“ (Fj I. 237.) A regény alaphangulatát kifejező sorok az *Egy az Isten* egészét áthatják. S különösen azt a jelenetet idézik, amikor a román felkelők megundorodva a további vérontástól, a bükkfa melletti sötét fatemplomban nagy népgyűlést tartanak. (JKK 2. k. 249—52.)

Jókai bizonyos egykorú bejegyzéseket a regényben általánosít. Az 57. rectóra jegyzi fel ezt a mondatot: „Jankura rálőnek, midőn egy magyar asszonyt megment“. (Fj I. 237.) Az *Egy az Isten*ben már — a regény általános tendenciájának megfelelően — a következőt olvashatjuk: „Jancut annyira utolérte a kegyelemvágy, hogy saját emberei rálövöldöztek miatta“. (JKK 2. k. 249.)

Az 56. versón írja Jókai: „Oláh templom körülzindelyezve“ (Fj I. 238.) Ez a feljegyzés arra céloz, hogy egy fatemplomban gyűltek össze a román felkelők a támadási tervet megbeszélni. (JKK 2. k. 246—48.) Ezt a templomot a 7. sz. noteszébe le is rajzolta Jókai a Fabu Popival (a pap bükkfájával) együtt. (Fj I. 265. V. 9. v.)

★

Az 1858. évi erdélyi útjára magával vitt 6. sz. (OSZK XXIV.) noteszében már az egész regény szempontjából fontos feljegyzéseket találunk. Az itt olvasható emlékeztető szavak és mondatok részben a *More patrio* c. útleírások motívumaira és a *Szegény gazdagok* jeleneteire utalnak, részben az *Egy az Isten* c. regény lényegét érintik. A román felkelés okait behatóan kutató Jókai szép számmal írt fel olyan megjegyzéseket, amelyeket út közben hallott s amelyek azt bizonyítják, hogy a lázadás bűn volt, s nem csak az áldozatok szenvedése kiált az égre, de a győztesek is súlyos árat fizettek érte. A néphit szerint Isten megbüntette a vérengzőket, mint pl. Tyok Tódort és a dászkált. A most már józanul ítélő románság Jancuhoz hasonlóan visszaretent a „testvérgyilkolástól“.

Jókai természetesen azt is észrevette, hogy a tíz év távlatában fogalmazott visszaemlékezések ugyancsak „megszépültek“, 1858-ra

megszelídültek. Ez lehetett az oka, hogy nem a központi szereplők, hanem névtelen statiszták mondják el a regényben az ekkor hallottakat, az eszmei mondanivaló szempontjából mindenképpen lényeges kijelentéseket. A Diurbanu által rendezett tömeggyűlésen a sötétben hangzanak el a névtelen tömegeből — de a tömeg helyeslése mellett s ezzel a hatást fokozva — azok a szavak, amelyek a vérengzés ellen tiltakoznak.

★

A 7. sz. (az OSZK-ban a V. számon nyilvántartott) lila bőrkötésű noteszében 1858 és 1872 évek között jegyzett Jókai. Főleg *A jövő század regényére* utaló feljegyzései mellett az *Egy az Isten* egy-két laza összefüggésére is kitér.

A notesz első lapjain található — Péter Zoltánék szavaival — „színes kép, színes krétarajz inkább, mint festmény. Sziklás vidék, balról barlang bejáráttal, jobb felé hengeres alagútnyílás. Emlékeztet az *Egy az Isten* tájrajzára. Baloldat boltíves háttér előtt téglalap alakú fekvő alakokkal díszített sírláda.” (Fj I. 265.; Vö.: V. 5. v. 6. r.) A *Feljegyzések* sajtó alá rendezőinek magyarázata szerint „Ez már erdélyi kép: a híres Detonata bazaltoszlopai, . . . a sötét kék és zöld környezetből jól válik ki a rózsaszínes halványkékes színeiben vett Detonata.” (Fj I. 740:6.) A 16. rectón ceruzavázlatot is készített Jókai a Detonatahoz, amely a regény 2. kötetében szerepel.

A 9. versón a Fabu popi rajza látható: „barna ceruza ill. krétarajz: templom, háttérben fák, hatalmas faóriással, elől temető keresztjei”. Aláírás: „Fabu popi” (Fj I. 265.) Péter Zoltánék jegyzetei szerint „Szép kivitelű rajz a nagy fáról s az alatta levő kis templomról, melynek közelében a románok gyülekeztek össze.” (Fj. I. 740:8.)

A 13. rectótól a 17. rectóig terjedő lapokon levő nevek autogrammok, köztük felismerhetően több erdélyi név, mint pl. Török Gáboré, aki Jókai kísérője volt 1858-ban erdélyi útján. (Fj I. 266.)

★

A 8. (XVI.) sz. zöld bőrkötésű noteszban az 5. versón olvasható: „A kandalló fölötti tükorajto”. (Fj I. 341.) E kitétel arra a jelenetre emlékeztet, amikor Zboróy Blanka és a Szép Cyrene találkozik egymással Cagliari herceg palotájában. (JKK I. k. 170—75.; Fj I. 780—81:68.) Valószínűleg ennek a körútnak egyik nagyobb állomásán, talán Abrudbányán írhatták be nevüket az ott megjelent tisztelői, akik ünnepelték a körükbe érkezett írókat.” (Fj I. 740—41:12.)

A jövő század regényére utaló feljegyzések között az 50. versón olvasható kitétel — „Avasaxo, hol egy nap nem megy le a nap”.

(Fj I. 307.) — az *Egy az Istenben* bemutatott meredek bércre vonatkozhat. (Fj I. 758:453.) Említésre méltó, hogy Jókai a noteszában azt írja, hogy az Avasaxon egy nap nem nyugszik le a nap, a regényben pedig arról emlékezik meg, hogy az Ave Saxán jún. közepén kétszer lehet látni napfelkeltét és napnyugtát. (JKK 2. k. 380.)

★

Az 1869-ben használt 11. (XIX.) sz. notesz 37. versóján szerepel „A föld alatti fekete tó” bejegyzés a *Fekete gyémántok* c. regény „csodálatos föld alatti tüneményére” vonatkozik. (JKK 27—28.; Fj I. 484 : 57.) Péter Zoltánék figyelmeztetnek arra, hogy ennek a fekete tónak a mintája „a dagadó forrás volt, amelyet Jókai 1858. évi bibari-erdélyi útján látott s leírta a *More patrióban* és az *Egy az Isten c. regényében*.” (Fj I. 834 : 57.)

A *kőszívű ember fiai* c. regény megírásakor hallotta és jegyezte fel Jókai a véres solferinói csatának a számára leglényegesebb részleteit, a madonna della Scoperta nevű major lövés nélkül elfoglalását. A *kőszívű ember fiai* a hősi csatákat mutatta be, s semmiképpen sem illett bele ez a csatakép. A regény cselekményét formáló Jókai 1876-ban lapozott vissza noteszában erre a jelenetre, amikor meglátogatta Teleki Sándort, aki más aspektusból számolt be olaszországi élményeiről, a gyilkos golyózápor utáni borzalmas látványról és a magyar katonák bresciai fogságáról. (*Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 526.) A feljegyzett emlékeztető szavak magát a csatát idézték emlékezetébe, bizonyára egy másik barátja előadása nyomán. Mint ahogyan jegyzeteiben is azt írja, hogy a solferinói csatát „jelen volt barátai” (JKK 2. k. 395.), tehát nemcsak Teleki Sándor elbeszélése alapján jelenítette meg. A két elbeszélés közül Teleki Sándoré volt a realisabb, a regénybe kívánkozóbb. Alig változtatott rajta Jókai. A csata utáni látványnak Jókai és Teleki Sándor által festett képe között csak stiláris különbség van. Ezek a sorok azonban olyan túlzásokat takarnak, amelyek nem képezhettek önálló regényrészletet s módosításra szorultak. Az 1869-ben elhagyott témát Jókai is Teleki Sándor emlékeztetésére használta fel.

Közvetlenül a solferinói csatáról szóló notesz bejegyzés előtt olvashatjuk e két szót: „Kőszívű ember”. (Fj I. 521.) Nem tartom lehetetlennek, hogy Jókai már 1869-ben el akarta vezetni *A kőszívű ember fiai* egyik szereplőjét a solferinói csatába. A nagyszerűen harcoló Baradlay Richárdék 48-as tetteinek s így a regény mondani-valójának értékét csökkentette volna e passzivitás. Manasséra azonban illik ez a szerep, bár a lélektani zökkenőket ebben az esetben sem kerülte el Jókai.

„A cyprusok halma” bejegyzés arra utal, hogy „Manassé zászlóalja a cyprusok halmát szállta meg, s innen foglalta el a Madonna della Scopertát.” (Fj I. 836 83.). Amikor a regényben azt említi Jókai, hogy „A solferinói várostól északra . . . kiválik egy domb, amit a hadjárat leírói ciprusok halmának említenek”, erre a feljegyzésre gondol. (JKK 2. k. 325.)

Ugyancsak a 46. rectón olvashatjuk: „Lehettek a föld alatt, lehetek a föld felett lovas divisiokat elvesztettük, nem találtuk.” (Fj I. 521.). Jókai itt a ciprusok halma ellen intézett rohamra céloz: „Amely csapat a ciprusok halmát elfoglalta, azt az a domb elnyelte — osztrákokot, franciát egyaránt.” (JKK 2. k. 325.).

„Az egyes emberek össze vissza hányattak” notesz feljegyzés (Fj I. 521.) hasonlít Teleki Sándor elbeszéléséhez s a véres csata utáni „temetőre” céloz. (JKK 2. k. 326.; Fj I. 836 : 84.; *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 527.)

A „Madonna della Scopertáról egy lövést sem tettek úgy ?harcolnak? előre regénybeli megfelelője az *Egy az Istennek* abban a jelenetében játszódik, amikor a francia csapatok vissza akarták foglalni a majorépületet, Manassé katonái pedig nem lőttek, lábhoz tett fegyverrel állottak”. (Fj I. 836 85. JKK 2. k. 328.) Az „előre” szó talán már a rohamot vezénylő Manassét vetíti előre. (JKK 2. k. 328.)

Egy olvashatatlan rövid sor („Ca ?Durin?”) alatt levő „vihar vetéget” bejegyzés (Fj I. 521.) a csata utolsó fázisát, az *Egy az Isten* romantikus felnagyított viharjelenetét idézi. (JKK 2. k. 331.; Fj I. 836 : 86.; *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 562.)

A solferinói csatajelenetekre visszalapozó író egy sereg üres lap és három rövid sor után pillanthatta meg az 52. rectó tetején a „Jöjj az ablakod[ra]” feljegyzést. (Fj I. 521.) Ez Jókait a „Jöjj az ablakra kedves” kezdetű dalra emlékeztette, amelyet a regényben Blanka és Manassé ablaka alatt énekelnek majd a kollégium diákjai. (JKK 2. k. 218.; Fj I. 836 87.)

★

A 14. (VIII.) sz. barna bőrkötésű egyszerűbb füzetben „Részletes följegyzések örökítik meg az író 1876. évi (július—augusztus) erdélyi és szatmármegyei utazását. Részletesen beszámolnak ezek a látottakról, az élményekről. Fel is dolgozta őket egyrészt *Uti táskából* című útleírásában, másrészt az *Egy az Isten* c. regényében. Nemcsak benyomásait örökíti meg, hanem az útközben hallott régi történeteket, anekdotákat, meséket és mondákat is . . . Különösen szeretettel rajzolja meg Torockó lakosságának életét, környezetét, múltját, szokásait, népviseletét. ” (Fj II. 460.)

Sorra következnek a Torda környéki utazáson emlékeztetőként feljegyzett szavai, szintagmái és mondatai. A 33. rectón egymás alá írta:

„Mezőség Bánya
Prudentia
Cibulás Gárgyás
Washington” (Fj II. 62.)

(Más felsorolt bányaneveket nem olvasztott be művébe.)

Péter Zoltánék szerint „Itt kezdődik az 1876. évi erdélyi—szatmármegyei utazás benyomásainak megörökítése. Az *Egy az Isten c.* regényében dolgozta fel az író tapasztalatait.”

A *Följegyzések* II. kötetének sajtó alá rendezői „Citadellás? Gázgyár”-ként örökítették meg a Cibulás Gárgyás nevűt és nem csoda, ha regénybeli megfelelőjére nem találtak rá. Jókai minden bizonnyal a helyszínen jegyezte fel a bányák neveit, mert az itt felsoroltak közül Orbán Balázs is csak hármát említ i. m. a *Vasipar és földművelés Torockón c.* fejezetében. (5. k. 209—10.)

Torockói történetet őriz meg „Az egér a gyűrűvel II”-feljegyzés, (Fj II. 63.) amely az *Egy az Isten c.* regény egyes jeleneteihez nyújthatott ötletet Jókai számára. (*Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 1. k. 319.) Az alatta levő grafitceruzás feljegyzés: „A Lányi cigány enekelve dalolva muzsikál” (Fj II. 63.) határozottan utal arra, hogy Jókai a torockószentgyörgyi élményeit is beleszötte a regény megnyezői jeleneteibe. (*Keletkezése, forrásai* JKK 1. k. 318.; 2. k. 209—11.) A „Zsakó család” noteszbeli említése a központi hős modelljére vonatkozó feltételezéseinket erősíti. (JKK 1. k. 313.) Az író a város tekintélyes családjai közé sorolja a Zsakókat. (JKK 2. k. 150. Fj II. 482—83; 282.)

A 33. versón a ceruzával egymás alá írt „vaskenyér, vaskohó, vasat! pénz” — emlékeztető szavak a torockói bányászok munkáját juttatták írónk eszébe, s személyes élményeinek a rajzát a szabadságharc leverése utáni torockói életben találjuk. (JKK 1. k. 43—44.; 2. k. 258—60.; Vö.: JKK 2. k. 129.; Fj II. 483.)

A noteszben előforduló „verő kovács” kifejezés szintén a regénynek erre a szakaszára vonatkozik, bár a vezérszó regénybeli kapcsolátát a *Följegyzések* II c. kötet sajtó alá rendezői nem jelezték. (2. k. 290.)

A „vas út”-ról a regényben több helyen is megemlékezik Jókai. (JKK 1. k. 44.; 2. k. 128.; Fj II. 482.)

A „Börös himzés” kitétel (Fj II. 63.) a torockói férfiak „fekete báránybőrrel prémezett dolmányára” (JKK 2. k. 151.) vagy a „szironnyal kivarott prémes mentére” vonatkozhat. (JKK 1. k. 44.)

A „viselet, guipure csipke, juhbőr” bejegyzés a torockói menyecs-kék viseletére emlékeztette Jókait, aki az *Egy az Isten* c. regényben csipkéket, prémes palástokat és fekete csipkefőkötőt említ a fiatal-asszonyok kedvenc ruhadarabjaiként. (JKK 2. k. 151.; Fj II. 482.)

A „piros csizma” bejegyzés a torockói legények „felhajtott orrú piros szattyáncsizmáit” juttatta írónk eszébe. (2. k. 153.)

A „tálas, kályhák, kemence, tüzhely” (Fj II. 63.) szavakat feljegyző Jókai a regényben a Blanka számára Adorján Áron bátya által tervezett lakásba helyezi „ősregi tálast” és a „gyönyörű, vaslábakon álló konyhát”. (2. k. 203.)

Az „isteni tisztelet” (Fj II. 63.) a torockói unitárius vallási alkalomra vonatkozik. (JKK 1. k. 44.; 2. k. 151—54.)

Az „egyszer ütő harang” (Fj II. 63.) a torockói unitárius templom harangozására utal. E különleges harangütésről Adorján Áron meg-hatott szavakkal szól. (JKK 2. k. 131.)

A közvetlenül ezek után következő „Nem esküszik, nem verekedik” noteszfeljegyzés a solferinói csatában résztvevő unitáriusokra érthető. (JKK 2. k. 330.)

A „Patak piaczon” bejegyzés a torockói piactéren három sugárban felszökő patakot jelzi. (Fj II. 63.; JKK 1. k. 44.)

Az ezután olvasható feljegyzés — „Iskola, alumnum, fiúk hármás ágya” — a torockói iskolára emlékeztet. (JKK 1. k. 43. Fj II. 484.)

Az alatta levő „Táncz” feljegyzés az Adorján Áron által előadott „igazi csúri székely táncra”, a csúrdöngölőre utal. (JKK 2. k. 157.; Fj II. 484.)

A „Tanito előkelő családból Pálffy János” megjegyzés regénybeli megfelelőjét nem találtam.

A „Hegyoldalban escarpokra vett föld szalagok, kőben termesztett búza jutalmat nyert kiállítások” (Fj II. 63.) — írja a továbbiakban Jókai. Itt nyilván a Székelykő lábánál elterülő „csinált szántóföldekre” céloz. (JKK 2. k. 129. Fj II. 484.)

A következő notesz feljegyzést „orvos, gyógyszerár posta, városház 2 gymnasium nőiskola” (Fj II. 63.) szintén az *Egy az Isten* c. regényben használta fel Jókai. (Fj II. 63., 484.) Részben akkor, amikor Torockóról szólva megemlíti, hogy „Rendes város, amelyben nincs se prókátor se orvos. S a pórt mégis eligazítják, s a nyavaját mégis meggyógyítják.” (JKK 2. k. 147.) Részben akkor, amikor azt írja, hogy „Leánynevelődjük legrégebb az országban”. (JKK 2. k. 147.)

A „Szép beszéd, tiszta ajk” bejegyzést (Fj II. 63.) az *Egy az Isten* c. regényben a következőképp fogalmazza meg a Torockóról író Jókai: „Azt mondják, hogy lakói. . . a legtisztább, a leghibátlanabb magyar nyelvet beszélik.” (JKK 2. k. 147.; Fj II. 484.)

Ezután a 34. rectón három anekdotát említ, amelyet a regényben mellőzött. Ez alatt a következő sorokat olvashatjuk a noteszben: „Az apa fiu, Krisztus, a te szerelmesed.” (Fj II. 63.) Ez a torockói unitárius papra vonatkozik aki „Imájában megemlíti Jézust, mint Istennek szerelmes fiát, embereknek követendő mintaképét”. (JKK 2. k. 152.; Fj II. 484.)

Az alatta levő feljegyzés — „Öreg nők templomban elől hátrább fiatal? menyecskek, aztán kis leányok, ?leghátul? a hajadonok” (Fj II. 64.) — az *Egy az Isten* c. regényben bemutatott s Jókai által megcsodált torockói templomi ülésrendre utal. (JKK 2. k. 150—53.; Fj II. 484.)

A „Templomból kimenetel” noteszbejegyzés arra vall, hogy Jókai emlékezetében élénken él, s nagy hatással volt rá az unitárius istentisztelet utolsó fázisa a maga szigorú sorrendjével. (JKK 2. k. 152.; Fj II. 484: 296.)

A következő bejegyzés — „vas ajtók, ablakok, czifra vasak, kirakott székek, asztalok, Kriza János” — a torockói gazdák lakásaira emlékeztették Jókait. (JKK 2. k. 203.; Fj II. 484 : 297.)

Az alatta álló szavak — „Székelykő, viczevajda, vajdakut” (Fj II. 64.) — Manassé előadására céloznak. Az *Egy az Isten* főhőse a Rómába utazó Zboróy Blankának meséli el a Székelykő történetét, amelyben egy magyar alvajda lakott. (JKK 1. k. 41.; Vö.: JKK 447.; Fj II. 484 : 298) A vajdakút nyomára nem találtam.

A notesz ezután következő szavai — Sztgyörgyi vár, rozoga új kastély elhagyott régi kert. . B. Tige égette fel.” — is kapcsolódnak a regényhez. Torockószentgyörgyön Diurbanut kereste fel Manassé. (JKK 2. k. 257.; Fj II. 484 : 299.) Orbán Balázs leírása szerint Tige a kuruckorban égette fel Torockószentgyörgyöt. (*A székelyföld leírása* 5. k. 227.)

„Vegetarianusok zöldséget nyersen, fürödnek napfördő, nem esznek, de nem is dolgoznak” — írja Jókai ceruzával a lap alján. (Fj II. 64.) Az *Egy az Isten* c. regényben az Adorján család legidősebb tagja háza népével együtt vegetáriánus, sőt a csont és bőr Vernezs tanár „a környékbeli vegetáriánusok doktora és patriarchája” még „a növényfélék is csak nyersen eszi, sohase megfőve vagy megsütve”. (JKK 2. k. 134.; Fj II. 484 : 300.) Arról, hogy az ortodox vegetáriánusok nem dolgoznak, a regényben nem tesz említést Jókai. Nyilván azért hagyja el a vegetáriánusok negatív vonását, mert az Adorján család tagjaiban — mint általában a torockóiakban — a realitáson messze túl dicséri a munkaszeretetet.

A 34. versón szereplő „Kőágyú” bejegyzés (Fj II. 64.) a Székelykő szikláiba fúrt ágyúkra vonatkozik. (JKK 2. k. 276, 386.; Fj II. 484: 301.)

A közvetlenül ezalatt szereplő „Karaf” szó jelentését nem sikerült megfejtenem.

A „Hátán hordja fel a vasat” feljegyzés a torockói bányások nehéz fizikai munkájára utal. (JKK 2. k. 134., 258.; Fj II. 484 : 302.)

Ezután a következő sorokat olvashattuk ezen a lapon: „Azért dolgozik hogy iskolai fentarhassa, asszonyai szépen járathassa, nehéz munkát[ol] megkímélje”. (Fj II. 64.) Az *Egy az Isten* c. regényben arról emlékezik meg Jókai, hogy a torockói férfi a mezei munkától óvja asszonyát. (JKK 2. k. 154.; Fj II. 484—85:303.)

„Olvasztó, malomkerék hajtja, fújtatokat, vaskenyeret fejszével vágják kétfelé, nye kiáltás” — írja Jókai a noteszjegyzeteiben. A regényben bemutatja, hogy a torockói bányásokat „kohóikban most is a patak vize segíti a tüzet fújtatni, saját maguktól kitalált malomforma gépezettel”. (JKK 2. k. 291.) Itt ír Jókai a vas kettévágásáról is. (Vö. JKK 1. k. 520.) A „nye” kiáltás már épp a torockói életidillizálása miatt kimaradt a regényből. Mint ahogyan nem használja fel Orbán Baláznak azt az észrevételét sem, hogy a rémítő üregek felett járó torockói bányásoknak a nehéz vaskő „terhe alatt zörög mellük s egész testükről veríték patakzik le.” (I. m. 5. k. 211.)

Az ezalatt olvasható bejegyzés — „Kapa hámor, fujtato, kerék fogas, ülő kalapács, víz eresztő mértéke, köszörükö” (Fj II. 64.) — Jókai személyes élményeire vonatkozik. Megfigyelés alapján jegyzett fel ismét egy részletes munkafolyamatot, amelyet a regényéből kihagyott.

A további feljegyzések már nem vonatkoznak sorrendben az *Egy az Isten* c. regényre. Épp ezért csak a szóbajöhető párhuzamokat említjük. „u. nak két szarvuk van” — írja Jókai. Az u nyilván az unitáriusok rövidítése. Jókai a regényjegyzetei között Brassai Samunak tulajdonítva mondja: „Rólunk *unitáriusokról* azt hiszik még sokan, hogy nekünk szarvaink vannak” (JKK 2. k. 366.). Ugyanez előfordul korábban. (JKK 1. k. 17.)

Az alatta levő „Ágyuból kilőtt menyecske” alakját (Fj II. 64.) részben az Üstökös c. satirikus lapja (1876. okt. 14. 42. sz. 496.) részben az *Egy az Isten* c. regénye számára őrizte meg feljegyzéseiben. (Fj II. 64., 485.; JKK 2. k. 558.)

A 39. versőn Erdélyben hallott népdalként jegyzi fel a csúri székegy tánc, azaz a csürdöngölő kissé módosított változatát:

„Az én csizmám disznobür
<Te> Apám hozta Sütkérrül
A sütkői mesternek
nincsen pénze szegénynek.

Hej kicsiny nekem ez? a csűr?
Kirepülok mint a fürj
Madár”

(Fj II. 68.; V ö.: JKK 2. k. 211.; Fj II. 487 : 317.; A *Följegyzések* II. c. kötet sajtó alá rendezői a 5. sorban levő utolsó szót „sir”-nak olvasták. Lényegében joggal. A szétfolyt betűket használó Jókai azonban saját maga „csűr”-nek olvashatta ezt a szót.

Az „Ecsedy lápban oláhok megtalálják a menekülőket” — bejegyzés a 40. rectón a román felkelők üldözését idézi Jókai emlékezetébe.

A 40. versón néhány sorban a torockóiak és a rómaiak vallásosságát hasonlítja Jókai össze: „Nalunk az Isten pompaja lathatatlan a nép jólléte látható. Romában az Isten pompája a látható a nép jólléte a láthatatlan”. (Fj II. 69.) (Az idézet a regényben: JKK 2. k. 151.; Fj II. 488 : 324.) E sorok azt bizonyítják, hogy Jókai már erdélyi útján tudatosan kereste az összehasonlítási lehetőségeket a torockói és a római események között. A néhány szavas bejegyzés a lényegre utal.

A Teleki Sándorra utaló noteszfeljegyzést többhelyütt használja fel Jókai az *Egy az Isten* olaszországi jeleneteiben. A 41. versón olvashatjuk: „T. S. Mindenütt, hol szabadságért küzdenek. Bem biztos, Török tiszt. Garibaldiista Spanyol. — barátja Hugo Dumas, Kossuth”. (Fj II. 69.) A 42. versón a következő sorokra bukkanunk: „T. S. Genuában Kossuthnál Pietrivel nem szorit kezét, Napoleon tudakozodik katonák öltözetéről van e magyar ?nadráguk? huszároknak ha Velenczébe berukkolnak, akkor támadjon Magyarország. T. levelet viz Victor Emmanuelhez V. E. egy ingben fogadja, szivarral kínálja, Bresciai foglyok felszólítása: poroszok fellépéseért. Lehangoltság hasis kávéban három napig elfeledteti Villafrancat”. (Fj II. 70.) A regényben a „bresciai foglyok” közé juttatja Jókai Adorján Manassét. (JKK 2. k. 332.) Victor Emmanuel helyett „historiai nevű nagy embert” szerepeltet az *Egy az Istenben*. (JKK 2. k. 335.) A levelet vivő Teleki Sándor helyett a regényben Manassé szerepel. (Uo.) A magyar katonai egyenruha — ami után Jókai feljegyzései szerint Napóleon érdeklődött — a regényben Manassé ajándékeként szerepel. (JKK 2. k. 332.)

A 43. rectón feljegyzi Jókai az *Egy az Istenben* szereplő Mazzini és Murillo nevét. (Fj II. 70.)

A 44. versón levő két megjegyzés Pintye Gregorra, Tolvaj Dénes haramiává züllött fiára vonatkozik:

„Dénes nádor fia Pintye vasbanyaja kandallo ?asztal? kutja XXVIII Urbura. 80 ezer forint haszonnal már XXIX az utolsó 4000 ftjat költötte, mikor megnyílt a banya

Tolvaj Dénes karámja

1710 Pintye meglőtték XXX". (Fj II. 71.) Ez az erdélyi élményeit rögzítő *Uti táskából (Megtörtént regék 339—40.)* c. novellásköteten kívül az *Egy az Isten* c. regényben is szerepel epizódiként. (JKK 2. k. 464.)

Jókai az 50. versón lila tintával utólag összeírja az *Egy az Isten* c. regény főbb szereplőit:

„Adorján Manassé
Zimándy Gábor
Gagliari Zboroy <Hedvig> Blanka
Dormándyné
Caldariva marquisnő Cyrene
<Zimándi>
Vajdár Benjamin” (Fj II. 76.)

Első szempillantásra feltűnik, hogy két nevet törölt Jókai. Megtévésztő azonban, hogy a *Följegyzések* sajtó alá rendezői külön sorba írták az átjavított Hedvig nevet. Ezzel kimondatlanul is azt jelezték, hogy Jókai egy Hedvig nevű szereplőt utólag hagyott el regényéből, holott csak arról van szó, hogy Zboróy grófnő nevét változtatta Hedvigről Blankára. Talán azért is, hogy lehetővé váljék majd a játékos Blanka—Rozina névcseré. Caldariva marquisnő mondja a regényben, hogy „nem is illik rám a nevem. Rozinának kereszteltek, pedig olyan fehér vagyok, mint a holdvilág. Ez a név inkább illenék önre, aki olyan szép piros. Énrám meg a Blanka név.” (JKK 1. k. 194.)

Zimándy Gábor nevének törlése érthető, hiszen tévedésből másodszor fordult elő a felsorolásban. Annál érdekesebb, hogy Erdélyben — még a feljegyzések idején — a hús-vér középnemesi ügyvédnek Manassé után a legjelentősebb helyet tartotta fel. (JKK 1. k. 316.)

Az *Egy az Istenre* vonatkozó következő bejegyzés — „Nem zsidó törvényszék előtt nem szabad perelni” (Fj II. 76.) — regénybeli megfelelőjét az *Egy az Isten* magyar zsidójával mondatja el Jókai. (JKK 2. k. 77.)

A közvetlenül ezután az 51. versón következő felsorolás ugyancsak a vén „magyar zsidó” szokásait őrzi Jókai emlékezetében:

„Arur, átok, 39 ütleg
Szemurhin bíró Schotrim korbácsok
Schofer, nagy átok
bot, szij és kürt
Alm, hatalmas
Mincha ima este”. (Fj II. 76.)

A regényben a Matuzsálem-korú zsidó magyarázza meg a hallott Alm jelentését. (2. k. 79.; Vö.: Fj II. 492 : 365.) Ugyancsak Matuzsálem közli a kisebb átoknak, az „arurnak” s a „schofernek” a jelentését és jelentőségét. (JKK 2. k. 81.) A „Mincha ima este” minden bizonnyal „Min haolám, wead haolám!” kezdetű hálaadó dicséretre vonatkozik. (2. k. 79.; JKK 2. k. 475.; Fj II. 492 : 366.) A többire nem találtam az *Egy az Isten* c. regényben megfelelő részt.

Az alatta levő feljegyzések — „Bertók biztos, Sándor népgy[ülés] Barnabás poét[a]” (Fj II. 77.) — Adorján Manassé testvéreire vonatkoznak. Emlékeztetőül jegyezte fel őket Jókai. (A *Följegyzések* c. kötet sajtó alá rendezői pontatlan olvasás következtében írtak Barnabás helyett Bermalás-t.) Az *Egy az Istenben* Bertók bátya valóban kormánybiztos volt (JKK 2. k. 37.), Adorján Sándor pedig a regényben is népgyűlést hívott egybe. (JKK 2. k. 37.)

*

A 15. (XXIII.) sz. barna bőrkötésű, szép kivitelű noteszben folytatódik az *Egy az Isten* anyaggyűjtése. Itt már nem olyan szerteágazó a téma, mint az előző noteszekben. Az 1876-i erdélyi útjáról hazatért Jókai kiegészíti személyes benyomásait. Előbb Boner, Charles *Transsylvania its products and its peoples* [Erdély és népe] c. 1865-ben Londonban megjelent munkája alapján foglalkozik a torockóiak öltözködésével és munkájával, majd Orbán Balázs munkáját jegyzeteli. Jókai feljegyzéseit a regénybeli megfelelőjük regisztrálása mellett elsősorban a forrásmunkaként fordított kiadvánnyal vetjük egybe.

Nem vállalkozunk annak megállapítására, hogy a Jókainak mintául szolgáló Charles Boner honnét vette — főleg a helyszínen nem látható történeti vonatkozású adatait. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a letűnt időket és a népviseletet bemutatott részekhez felhasználta Kőváry Lászlónak a *Torockó és a torockói nép* c. tanulmányát, amelyet a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre által szerkesztett *Magyar- és Erdélyország képekben* c. kiadvány 1854-ben megjelent 3. kötetében olvashatunk. (136—38.) Figyelembe vehette Maszák Hugónak a VU hasábjain 1859-ben megjelent közleményeit is.

Csaknem bizonyosnak látszik, hogy az ipar fellegvárából érkező angol turista nem vette komolyan s nem használta azokat a leírásokat, amelyek Torockó iparára és bányászatára vonatkoztak. Ebben a kérdésben a torockóiaknál jártasabbnak érezhette magát. Leírása és bírálata egyaránt erről győz meg.

Eldönthetetlen az a kérdés, hogy bizonyos esetekben Charles Boner és Kőváry László szövegének a rokonsága a téma azonosságából származik-e vagy sem. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy írónk

épp e noteszjegyzetek készítésekor támaszkodott-e Kőváry László munkájára, amely megvolt könyvtárában s ma is megtalálható hagyatékában a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Indokoltnak tartjuk, hogy Erdély kiváló tudósának ebből a művéből utaljunk egy-két párhuzamra.

A 30. rectón olvasható a következő bejegyzés: „Boner unitarius pappal utazik Bentham és Shakespeare arczképét leli. Thorocko lakosait stajeroknak hiszi, de már magyarokka lettek”. (Fj II. 99.)

Jókai az *Egy az Isten* zárófejezeteként a magyarázó jegyzeteiben megírja, hogy Boner könyvét forrásmunkaként használta. Igaz a nevet és a könyvcímet pontatlanul idézte. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 366.) A *Följegyzések* II. kötetben aztán ezt a hibás és sajnos helyre nem igazított idézetet olvashatjuk a noteszben található beírás magyarázataként (Fj II. 515 : 225.).

Ami ennek a notesznek az első részében olvasható, nem más, mint emlékeztető szavak és kifejezések, amelyeket Jókai Charles Boner munkájának fordítása közben rögzített jegyzetében. Jókai ugyanis Torockóról hazatérve lefordította Boner munkájának Torockóval foglalkozó 38. fejezetét. (JKK 2. k. 447.) Ez a rész a következőképpen kezdődik:

Egy unitárius pap várakozott rám s ismét egy magyar család vendége voltam. A lakószobában Shakespeare és Bentham arcképei függtek a falon. Renan könyve is megvolt itt, amelyet egyébként mindenütt meglegtem Erdélyben, egyháziaknál és világiaknál egyaránt.

Torockó lakói eredetileg Stájerországból, ill. annak a környékéről települtek át, hogy dolgozzanak a bányáikban, de már oly tökéletesen magyarokká váltak, hogy ma már nehezen akadunk olyan emberre, aki németül beszél. A házaikban ezek az emberek mégis megőrizték nemzetiségüket; lakáskultúrájuk olyan, mint a szászoké. A szoba mennyezete körül ott is korszok sorakoztak, az ágynemű-halmok gazdagon hímzettek, a törülközőket pedig piros mintákkal díszítették”. (I. m. 580.)

Egyetlen citátumot hadd idézzünk Kőváry László munkájából: „E nép a legtisztább magyarsággal beszél; nyelvben, érzelemben, szívben, lélekben magyar, s unitárius hitet vall. Magyarrá lett . . . E nép eredetileg idegenszerű, s mégis annyi ősmagyaros van benne: öltözködésében, szokásaiban oly sokat hozott le az ősi időből.” (I. m. 137.)

A kissé angolcentrikus, azaz a Shakespeare és Bentham képére legelső helyen felfigyelő Boner csodálatában és meglegedésében Jókai is osztozik. A nyugati Boner kiemeli, Kőváry László halkítja, Jókai pedig természetesnek veszi, hogy Torockó Stájerországból származott őslakói elmagyarosodtak. Azt pedig már noteszbeli

feljegyzésre sem méltatja, hogy a torockói lakásviszonyok a szászokéra emlékeztetnek. (A fordítás és a citátum egyes szavait azért szedtük dőlt betűkkel, hogy még szembetűnőbb legyen a noteszfeljegyzések és a forrásmunkák közti filológiai kapcsolat.)

Ezután a 30. rectón, ill. a 30. versón olvashatjuk a következő feljegyzést:

„— Telen fekete dolmány körül szegve és karjain finom bársonyprémmel és kisujtásozva, felálló gallér sötét báránybőr

— arany fonallal és carmazsin selyemmel himezve

— elől a nyakán egy aranyos csatt amethyssel, granattal gyöngyvel kirakva s nagy gombok ékesítik az oldalait

— a mellényen hat sor aranyozott csatt

— Az ingujjak szélesen kivarrrva aranyal selyemmel ” (Fj II. 99.)

Boner ezt a részt így írja le: „Az emberek ruházata hihetetlenül gazdag itt. A legcsinosabb az egész tartományban.

Télen vállról ereszkedő, fekete posztóból készült rövid huszárkabátot viselnek; ez három hüvelyk széles igen finom bárnybőrrel van körülszegve még a kézelőnél is. Ehhez járul egy sötétszürke feldlő gallér, bár sohasem veszik fel; a ruhák ujját szörmével szegélyezik. Az előrészen kék paszománt ereszkedik lefelé; közeiben aranyfondl és karmazsinszin selyem látható. Elől a nyaknál arannyal bevont bross van ametisztokkal, és féldrágakövekkel vagy gyöngyökkel. Az oldalakat nagy gombok és rojtok díszítik.

A női ing ujjai, amelyek olyan szépek, mint a batiszt, nagyon szélesek. A felső részén hat sor egymásba omló arany sujtás széles akadályt alkot, és innen a csuklóig függőlegesen csüng alá. A fémnek ez a tömege a fehér vásznon pompás látványt nyújt. A csuklónál az egész inget 5—6 hüvelyk széles kézelő fogja össze amely piros selyemmel és arany fondlallal van összefűzve.” (Vö.: Kőváry László i. m. 137—38.)

Jókai emlékeztető szavakból álló fordítása meglepően pontos gyakran jó érzékkel tömörített. Az *Egy az Istenben* a 2. kötetben olvashatunk a torockói öltözékről. (JKK 2. k. 151—53.)

Péter Zoltánék úgy látják, hogy Jókai a most idézett emlékeztető szavak segítségével írta meg a „Torockói férfi népviseletet”. (Fj II. 515 : 226.) Jókai noteszjegyzetei s az *Egy az Isten c.* regény szövege alapján nincs okunk ezt kétségbe vonnunk. Péter Zoltánék azonban csak a noteszfeljegyzésekre hagyatkozva nem vették észre, hogy Jókai emlékeztető szavai közt szerepel az „ingujjak” is, s azok már — miként Bonernél és a regényben — női ruhadarabokra vonatkoznak.

Jókai azért nem ragaszkodott Boner szavaihoz, mert amikor a torockói öltözködésről ír, ismét közvetlenebb emlékekre, azaz baráti

tájékoztatásra, elsősorban személyes élményeire s ezen kívül lényegesen megbízhatóbb forrásra — mint pl. Orbán Balázs munkája — támaszkodhatott.

Az angol szerző leírása és az *Egy az Isten* c. regény közti gyakori rokonságok és egyezések oka nem egyszer a tárgy azonossága, a viszonylag pontos megfigyelés és az objektív leírásra törekvés. Stilisztikai szempontból azt is észrevehetjük, hogy Boner utólag olvasott munkájából igyekszik olyan emlékeztető szavakat válogatni, amelyek Orbán Balázsék leírásaival és a saját megfigyeléseivel egyezik. (*Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 449.) Boner tehát nem mond újat Jókai számára, hanem mintegy összefoglalja és aláhúzza írónk ismereteit.

A 30. versóra és a 31. rectóra jegyezte fel Jókai:

„— A leányok vállfüzöje zöld posztóból sárga csipkével, a fölött fehér vagy kékre festett bárány prémes bekecs, rókaprém is néha a fehér bárány bőr ködmén szironynyal kihimezve, az ingelő kihimezve feketével.

— A kötény, mint az ingvall zöld poszto felczifrázva <kék> sárga csipkéekkel négy hüvelyknyi? széles

— A fehér alsó szoknya, mely bokáig leér, számtalan apro ránczba van szedve s láttatni engedi a piros csizmákat magas sarokkal” (Fj II. 99—100.)

Boner a következőket írja a torockói lányok említett öltözetéről: „Télen a lányok zöld posztó mellényt viselnek, amely ujjatlan és szőrme szegélyezi, sárga csipke díszíti; szorosan simul a testhez, a nyak és ujjkivágás körül s lenn egy széles fehér bárányszegély fut végig. E fölé jön egy bővebb birkabőr felsőkabát. A zsebnyílásokat fehér és fekete szőrmével szegik be, a nyak körül pedig rókabőrrel. Az egész hófehér birkabőr piros sújtással van díszítve. A patyolating mellső részét feketével ékesítik. A kötény — a mellényhez hasonlóan — zöld posztó, sárga sújtással szegve; de ez három vagy négy hüvelyk széles, változatos mintákkal . . .

A bokáig érő fehér alsószoknya számtalan kis redőbe van kirakva. Lenn a piros bőrcsizmák keskeny magas sarokkal éppen csak láthatók. (581. Vö.: Kőváry László i. m. 137.)

Az eltérések nem egyszer csak fordításbeli különbségek. Jókai tömörebben adja vissza az angol szöveget. Mi a lehetőséghez képest szöveghűn igyekeztünk fordítani. Az *Egy az Isten* második kötetében ír Jókai a torockói lányok öltözködéséről. (JKK 132.; Fj II. 515—16.; 231—33.)

A 31. rectón az előzők folytatásaként olvashatjuk a következő noteszfeljegyzést:

„Nyáron rövid zeke kék poszto bol zöld szalagokkal

— A leányoknak pártajuk van fekete bársonybul öt hüvelyknyi arany paszomán csipkével

— A fej hátulján minden színü selyem szalagok, veres, fehér, zöld, fekete aranynyal, ezüsttel áttört egész a vállig omlanak”. (Fj II. 100.)

Boner munkájában ez a rész a következő: „*Nyáron a fásasztó huszár kabát helyett rövid mellényt viselnek, amely csak egy kicsit ér lejjebb a dereknál; ez kék posztóból van mindenütt zöld szalaggal körülszegélyezve. A lányok fejükön bársony tiarát hordanak; elől körülbelül öt hüvelyk szélesen és az egész rávarrt arany csipkével van fedve. A fej hátulján egy minden fajta színnü szalagsokor — piros, fehér, fekete, sárga arany és ezüsthímzés — ereszkedik a vállakra és ez különösen szépek tünik. Az élteőbb nők különben kedves fejdíszet viselnek; először egy szorosan ülő muszlin-sapka jön, amely fehér fonattal van díszítve, ez takarja a homlokot, aztán a legcsodálatosabb tüll-szövetből készült fátyol takarja a fejet, úgy megkötve az áll alatt, hogy egyedül az arc kerekdedége látszik. Két vége pirossal hímzett, és két hüvelyk szélességben egy-egy csipkeszegély függ le lazán mindkét oldalon, hátul”. (I. m. 582.)*

A tapintatos Jókai nem jegyzi fel Boner kötetéből az „élteőbb nők” viseletét. Arról sem tesz említést, hogy e pompás öltözetek főleg a gazdag parasztok viselik. Ezzel a torockói élet idealizálását segíti elő. (JKK 2. k. 153—54.; Fj II. 516: 234—35.)

A torockói nők viseletéről folytatja a 31. verőn:

„— Az öv keleties, veres selyem, aranynyal áttörve, a végei csokorra kötve elől függenek

— Egy selyem zsebkendő nem használatra, csak látásra való, tarka színü lógg alá az övbül az asszonyoknak”. (Fj II. 100.)

Nem kétséges, hogy Jókai Boner munkájának a következő részét rögzítette fordítás után emlékeztető szavak segítségével: „Az öv nagyon keleties kinézésü és hat vagy több vastag, piros selyemzsinórból készült, helyenként aranyszalaggal összekötve. A végei elől lógnak le egy kettős zöld és piros zsinórt alkotva. Egy selyemzsebkendő lóg nyíltan az övről, ezt nem használják, hanem csak látványként szolgál és olyan változatos, sokféle színnü, amelyen csak lehetséges — és ezzel aztán kész a toalett. Nincs elragadóbb a torockói öltözetnél! Nagyon jól áll és az anyagok — legalábbis a gazdagabb parasztoknál — nagyon finom minőségűek; egy festő, aki idejöhetne, el lenne bűvölve tőle.” (I. m. 852—53.; JKK 2. k. 153—54.; Fj II. 516 : 234—35.)

Jókai a továbbiakban le sem jegyzi Bonernek a vasolvasztásra vonatkozó észrevételeit. (L. Keletkezése, forrásai JKK 1. k. 357.)

*

Jókai az ezután következő részben Orbán Baláznak *A Székelyföld leírása* c. 1869-ben Pesten megjelent munkájának V. kötetéből idéz emlékeztető szavakat a 31. versón, a 32. rectón és a 33. versón. (Fj II. 100—01.) E vezérszavak a XIX., a XX., a XXI. és a XXII. fejezetekre utalnak. Nem kétséges, hogy Jókai ezután félbeszakította Orbán munkájának a kivonatolását, mert a XXIII. fejezet, a *Torockói népviselet és népünnepek* címűt szinte teljes egészében felhasználta a regényében, noteszfeljegyzéseiben pedig figyelmen kívül hagyta.

Miután ebben a részben elsősorban Orbán Balázs művét tartotta szem előtt, mi is a forrásul vett anyagot kutattuk fel, bár Péter Zoltánék a forrást nem említették.

„— Kétszer naplenyugvás” — írja Jókai a 31. versón. Orbán Balázs a *Várfalvdtól Torockóig* c. fejezetben említi, hogy Keresztesmezőn kétszer látták a napot lenyugodni. (I. m. 5. k. 198.; JKK 2. k. 380.) Jókai ezt a jelenséget a regényben úgy ábrázolja, hogy Torockón kétszer szokott virradni. (JKK 2. k. 145., 350., 379., Fj II. 516: 238.)

„— Tarack vas salak” — olvashatjuk a notesz feljegyzésekben. (31. v.) A *Torockó város története* c. fejezetben írja Orbán Balázs a bányásztelepülésről: „Neve leghihetőbben a T a r a c k b ó l származik, mely néven nevezik még napjainkban is a torockóiak a vas-salakot, ekként a rész az egészet vitetvén át, T a r a c k ó (miből lett később Torockó) vasban gazdag, vagy vasműveléssel foglalkozó helyet jelentett.” (I. m. 5. k. 199. Vö.: JKK 2. k. 129.; Fj II. 516 : 239.) A „— Mindenféle nyelvekből származott” — feljegyzés (31. r.) Orbán Balázs fejtegetésére vonatkozhat, amely finn, héber stb. alakokkal veti össze a városnevet. (I. m. 5. k. 199.) Jókai már a jegyzeteiben ki akarta hagyni ezt a kitétel, azért tért rá a tarack szó magyarázata után, jöllehet Orbán Baláznál megelőzi azt. A regényben aztán végleg elhagyja ezeket a fejtegetéseket.

Az „Eisenwürzelbül” szó (uo.) arra emlékezteti Jókait, hogy „Torockót már a mongol dúlás előtt jóval lakták külföldről behozott bányászok, azt III. Endrének 1291-n kiadott kiváltságleveléből látjuk. Ebben előadja, hogy Thuruskó szabad város lakói, Rinek boldogemlékű elődeink Felső-Ausztria Eisenwürzel nevű városából hoztak be”. (I. m. 200. JKK 2. k. 147. Fj II. 516 : 240.)

„— Nagyfejű emberek” — írja Jókai a 32. rectón. Orbán Balázs szerint „A b i r á k i s z é k (mint a torockóiak nevezték) előtt folyó ügyekben a n a g y f e j ű e m b e r e k (törvényértők) közül választott ügyvédek ágáltak duplicák és tripicákban”. (I. m. 5. k. 207.; JKK 2. k. 150.; Fj. II. 516 : 241.)

„— Forradalom alatt” — emlékeztető szó alapján Jókai részletesen foglalkozik a torockóiak szabadságharcos tevékenységével. Orbán Balázs is megemlíti többek között, hogy 1848 a torockóiak számára is „meghozta a szabadság nagy napját...” (I. m. 5. k. 207.; JKK 2. k. 268—73.)

A „— primitív családi bányaszat” — kitétel a *Vasipar és földművelés Torockón* c. fejezetre utal: „E bányák, egypár kivételével, oly nyomorult szerkezetűek, oly kezdetlegesek, minőt másutt alig lehet találni”. (I. m. 5. k. 210.; JKK 2. k. 290., 521.; Fj II. 480 : 283., 516 : 242.)

Az „Első rendű vas”-ról Orbán Balázs is (I. m. 5. k. 212.) és Charles Boner is említést tesz. (I. m. 582. JKK 2. k. 154.; Fj II. 516 : 243.)

A „— Kavicsos föld” — bejegyzés Orbán Balázs következő megjegyzéseire utal: „... a talaj főleg a Székelykő oldalában és alján levőknél nem más, mint apró, dió és mogyorónagyságú kavics, a közt alig észrevehető pórladék föld, mit inkább a dús trágyázás által termelnek, s mégis e kavics-tenger annyira termékeny, hogy Erdély legszebb, legsúlyosabb és legtöbbet eresztő tiszta búzája Torockón terem.” (I. m. 5. k. 213—14.; JKK 2. k. 130.; Fj II. 516 : 244.)

Az „— Országgyűlésre követet is küldtek” — notesz feljegyzés a XXII. fejezet egyik részletére utal: „... a hagyományok szerint Torockó a nemzeti királyok idejében annyira tekintélyes város volt, hogy országgyűlésre követet küldött”. (I. m. 5. k. 215.)

Jókainak az „— unitariusok XVI század közepén” — megjegyzése az unitariusok XVI. század végi történetére vonatkozhat. Orbán Balázs ugyanis arról számol be, hogy Tordának „első ismert unitarius papja Patkó Gergely már 1583-ban jelen van a torockó-szentgyörgyi visitationál; ezt 1594-n a Torockóról származó Torockzay Máté követte, ki 1597-ben innen vitetett kolozsvári papnak, hogy csakhamar püspökké választatott.” (I. m. 5. k. 215.)

„Irók, főpapok” — noteszfeljegyzés Orbán Balázsnak ismét a *Torockó nevelésügye és népélete* c. fejezetének egyik passzusára utal: „Torockzay Máté nemcsak jeles egyházi, hanem igen kitűnő író is volt, ki 7 magyar munkában örökité nevét”. (I. m. 5. k. 215.)

„— Gymnasium VI osztály” — bejegyzés, Orbán Balázs következő szavaira emlékeztet: „Torockón az iskolába járó helyi tanulók száma 100 körül van. Ezek egy igazgató és több segédtanító vezetése alatti hat osztályba (melyből 4 elemi 2 gymnasialis) sorozvák.” (I. m. 5. k. 217.; JKK 2. k. 147.; Fj II. 516 : 246.)

A „— patriarchalis segélyezése a tanulóknak” — célzás arra, amit

Orbán Balázs a 217. lapon fölsorol, többek közt azt, hogy „a székelly ifjak takarítják — a nekik rendes lakásul szolgáló — iskolát, A községnek tett ezen csekély szolgálatokért viszont a község gondoskodik élélmök- s egyéb szükségleteikről”. (I. m. 5. k. 217.; JKK. 2. k. 206.; Fj II. 516 : 247.)

A „— nőnövelde” — szó a 32. versön Orbán Balázs következő megjegyzésére utal: „. . . patriarchális egyszerűségben a testvéries önségélyezés alapján áll fenn ez iskola, összekötetésben egy 1780-ban alapított, 60—80 tanonctól látogatott nőneveldével; fennáll csaknem minden alapítvány és pénzalap nélkül.” (I. m. 5. k. 217.; JKK 2. k. 147.; Fj II. 516 : 248.)

A „— tájszeretet” — Orbán Balázs következő megjegyzésére céloz: „Torockóról ritkán mennek felsőbb tanintézetekre, vagy ha mennek is, hamar oda hagyják azt. Ennek oka, részint bányászati foglalkozásaiban, mi a kora megszokást igényli, keresendő, de még inkább a torockói nép túlságos honvágyában.” (I. m. 5. k. 217.) Orbán Balázs később is ír a „szülőföldhöz való túlságos ragaszkodásról”. (Uo. 218.)

„— veresre festett ablakkeretek

— vérengzés emléke” — írja Jókai a továbbiakban. Orbán Balázs szerint „Az ablakoknak faragványos kerete van, mely a béliet- tei együtt veresre van festve az 1702. évi vérengzés emlékére”. (I. m. 218.; JKK 2. k. 147.; Fj II. 516 : 249.) Jókai kétsoros feljegyzése nyilvánvalóan összetartozik. Péter Zoltánék, a följegyzések kötet sajtó alá rendezői a vérengzés szót mégis „virágzásnak” olvasták. (Fj II. 100.)

A „— himzett kelmék mint szönyegegk” — az Orbán által említett rúdravalókra céloz: „A rúdravalók lábnyi széles kelmevégek, melyek a szó teljes értelmében finom hímzéssel vannak elborítva”. (I. m. 5. k. 218.)

A „— himzett vánkosok” — notesz feljegyzés arra utal, amikor Orbán arról ír, hogy az ágyak „takarója és f é v a l j a i (párna = fejalj) még cifrábban vannak kihímezve, mint a Székelyföldön.” (I. m. 5. k. 218.)

A „— falra való, gyantáros” — emlékeztető szavak megfelelője Orbán Balásznál: „Alól a fal hosszában padok nyúlnak el, melyeknek háttámlája nincsen, de ezt előnyösen helyettesítik a » f a l r a v a l ó k «, vagyis az ülő feje tetejéig felérő oly falhoz szegzett deszkák, melyek a falat az elsurolástól, a ruházatot az elmeszesedéstől védik. Ezen falra- valók, valamint a szoba minden butorzata » g y a n t á r o s «, azaz megvan festve s virágcsokrok és arabesk fonadékokkal ékesítve. Ilyen a padok előtt elhelyezett asztal is”. (I. m. 5. k. 218—19.)

A „hétköznap piszkosak” bejegyzés a következőre utal: „A bányászok . . . étkezése egészen táborzásszerű jelenetet mutat; a bányák kormos nyilataiban, valamint az azelőtti téren mindenfelé tüzek lobognak, körülötök vannak letelepülve sárlepte ruhákban az izzadsághoz tapadt bányapórtól piszkos arcú bányászok, a tüznél piritva nagy szalonna- és hússzeleteket”. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 219.)

A „cimere ekevas” notesz feljegyzés ismét Orbán Balázs soraira céloz: „Torockó pecsétje 1590-től származik, középen két hosszú és egy lapos ekevas van ezen körirattal: „Insignia Toroczko 1590.” (I. m. 5. k. 219.)

A „3000 lélek” arra utal, hogy Torockó és Torockószentgyörgy lakóinak száma a nehéz munka és a belső házasodás miatt, alig 3000. (Orbán Balázs i. m. 5. k. 220.)

A „— nők kimélve vannak, szépek” — írja Jókai, Orbán Balázs azon megjegyzése alapján, hogy a „nő egyáltalában Torockón nagyon kimélve van”. (I. m. 5. k. 220.)

Orbán Balázs nagyon kárhóztatja a torockóiak egymás közti házasodását, éppen ezért székely vérrrel frissítené fel Torockót. (I. m. 5. k. 219.) Jókai ezt mellőzi.

★

Tartalmilag a noteszfeljegyzésekre emlékeztetnek a Jókai kézírásával teleírt lapok, amelyeket az MTA kézirattárában őriznek. E beszédvázlatok, utaló szavak, visszaemlékezések, cikkcímek, töredékek és tervek, tudományos szempontból a *Följegyzések* c. kötetek anyagával rokonok. Földolgozásuk is indokolt lett volna, mert — mint e kötetek kiegészítői — a biográfiai adatok hitelesítésén kívül szépszámú ismeretlen Jókai írás identifikálását segítik elő. Sajnálni lehet, hogy a noteszfeljegyzésekkel azonos műfajú írások kirekedtek az impozáns kötetekből. Hihetőleg azért, mert nem noteszekbe jegyezte őket Jókai.

Az öregkori jegyzetekben — egyetlen alkalommal — sorolja fel Jókai, hogy regényeinek eseményei milyen években játszódtak. Példaként említi, hogy szerinte az *Egy magyar nábob* cselekménye 1825-ben, a *Kárpáthy Zoltáné* 1837—42-ben, a *Politikai divatok* 1848—59-ben, *A kőszívű ember fiai* 1848—50-ben, az *És mégis mozog a föld* 1828-ban, az *Enyém, tied övé*, 1847—67-ben, *Az élet komédiásai* 1872-ben, az *Akik kétszer halnak meg* 1848-ban és *A kiskirályok* 1840-ben, az *Egy az Isten* 1849-ben játszódik stb.

Könnyű lenne bizonyítani, hogy Jókai adatai pontatlanok. *Kárpáthy Zoltán* túljutott az 1842-es eseményeken, *A Politikai divatok*

nem 1849-ben kezdődik, hiszen a komáromi hídleszakadás 1847-i katasztrófája és Petőfi látogatása szerves része a regénynek. Az *Akik kétszer halnak meg* c. regény sem csak 1848-hoz kapcsolódik, mint ahogyan az *Egy az Isten* c. regény eseménysora sem kizárólag 1849-ben játszódik, de Jókai a regény legfőbb szakának tekinti.

★

A noteszek és a feljegyzések tanulmányozása megerősíti azt a véleményünket, hogy Jókainak különleges munkamódszere alakult ki a regények színhelyének tanulmányozásakor. Először a friss élmények hatása alatt — ha kellett kőszirten, utazás közben vagy terített asztalnál — rögzítette noteszeiben megjegyzésre méltott élményeit — természetesen minden különösebb szépírói igény nélkül, kizárólag magánhasználatra. Másodízben — legtöbbször pihenés közben vagy utazásról hazatérve, viszonylag nyugodt körülmények között — írta s körülhatárolt tér- és időkeretben mozgó útirajzokban bocsátotta a hozzá közelálló olvasói, előfizetői elé élményeit, szépírodalmi igénnyel, alaposan megtűzdelve személyes vonatkozásokkal és biográfiai adalékokkal. Harmadszor sokkal általánosabb érvénnyel nagyszabású szépírodalmi alkotássá érleli utazása tapasztalatait. A subjektív vonásokat már háttérbe szorítja, ill. szereplőire ruhazza. Megnövekedett olvasó közönséggel számol. A tér- és időbeli keretet a központi mondanivalónak megfelelően bővíti.

Az 1853. évi erdélyi útján levél formájában készített útirajzot, s *Jókai Mór Sajóhoz* címen jelentette meg a Délibáb c. divatlapjában. A látogatás eredménye az *Erdélyi képek* c. novelláskötet s némiképp az *Egy magyar nábob*. Az 1858-as erdélyi kirándulásról *More patrio* címen készített élmény-rajzokat a VU számára. Az út eredménye: a *Szegény gazdagok*. Az 1876. évi olaszországi utazásáról *Utazás a harangokkal együtt* címen számolt be az *Életképekben*, az 1876-i erdélyi megfigyeléséről *Úti táskámból* címen írt az *Életképekbe*, az *Üstökös* c. satirikus hetilapjába ill. A *Hon és az Igazmondó* c. lapjába. Az eredmény ezúttal: az *Egy az Isten*.

A feljegyzések és az útirajzok arról is meggyőznek, hogy Jókai regényírói körútján általában több élményre tesz szert, mint amennyit egy-egy regényében felhasznál. A kiszorultak azonban nem tudnak egy merőben új koncepciójú művet megtölteni. Éppen ezért ezek a tanulmányutak mintegy következő látogatást vagy későbbi feldolgozást készítenek elő. Erdélyből 1876-ban hazatérve oly nagy hatással van rá az Ecsedi látás, hogy beilleszti képét *A lőcsei fehér asszonyba* (1883—84.).

Az *Önéletírásom* c. életrajzában említi Jókai, hogy „akár merre járok az országban, jó akaróim (s mint regényírónak minden párt jóakaróm, még a legtulzóbb nemzetiségiék is) mindenütt élém hozták azokat a hagyományokat, amik vidékükhöz vannak kötve” (Jókai-jubileum 147—48.)

Ezen a téren az erdélyiek ugyancsak kitettek magukért, Az *Egy az Isten* megírását Jókai felkérésére Erdély közéleti személyiségei, tudósai és bányászai is elősegítették. Lehetővé tették számára, hogy minél több személyes élményt gyűjtsön rövid ideig tartó tanulmányútjain, s személyes közreműködésükkel is kiegészítették az író tapasztalatait.

*

A kortársak közül elsősorban Kőváry László volt írónk leglelkesebb és legsokoldalúbb Erdély-tolmácsolója. Már 1851. júl. 16-án megírja neki Jókai, hogy egy készülő regényéhez szívesen felhasználja útmutatásait. (Gyalui Farkas: *Jókai Kolozsvárrt.*— Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 42., Uő.: *Jókai Kolozsvárrt.* Keleti Ujság 1925. febr. 13. 34. sz. 5.)

Kristóf György mondja Jókai 1853. évi látogatásáról, hogy „amit a személyes tapasztalat és közvetlen szemlélet tárt föl geniusának, azt útítársa és barátja, a tudós Kőváry László figyelmeztetése, magyarázata egészítette ki. Kőváry csakugyan ismerte Erdélynek minden kövét, fűszálát, mondáit és történetét. S Jókai keresve sem találhatott volna nála hasznosabb és megfelelőbb Ciceronét”. (*Jókai napjai Erdélyben.* 39—40.)

Egyetértünk Szentimrei Jenővel, aki szerint „a történetíró Kőváry László is sok más erdélyi históriára hívta fel figyelmét, nemcsak műveiben, de a köztük fennálló szoros baráti viszony révén személyes érintkezéseik alkalmával is. Gyallay Domokos, aki a háborút megelőző években Tordán tanárkodott s lelkes buzgalommal gyűjtögette a Jókaira vonatkozó emlékeit, az „Egy az Isten inspirálásában az unitárius Kőváryt tartja a nagyobb részesnek”. (*A vallásszabadság városában.* = Tabéry és Incze i. m. 84.)

Felhasználhatta Jókai Kőváry László műveit is, bár nem említi őket a regény végén a forrásmunkák között. Írónk hagyatékában maradt ránk pl. az *Erdély régiségei* (Pest 1854.) és *A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából* c. könyve (Pest 1860.), amelynek a *Nászünnepi szokások* c. fejezete az *Egy az Istenben* leírt ünnepi szokásokkal rokonítható. (JKK 2. k.)

*

Révay Mór János írja, hogy Teleki Sándor hazakerülése után „felújította érintkezését az akkori írókkal”, tehát minden bizonnyal Jókaival is. Ugyancsak ő mondja, hogy ismerősei körében jó elbeszélőnek tartották, s így folytatja: „az a rendkívül érdekes mód, ahogy változatos élményeit élőszóval előadta, ahogy finoman megkomponálta és ahogy ügyesen kipointozta — azt a gondolatot ébresztette egyik-másik író-szerkesztőben, hogy felkérje őt arra, hogy ezeket az érdekes eseteket írja meg. Így lett íróvá Teleki Sándor”. (*Irók Könyvek Kiadók.* 1. k. 76.)

Jókai tehát megjelenésük előtt hallhatta Teleki Sándor történeteit. Amikor épp az *Egy az Isten* témájához keresett személyes anyagot erdélyi tanulmányútján, őt is meglátogatta. Teleki Sándor nagy szeretettel, kitüntető barátsággal fogadta Petőfi egykori barátját. Lehetetlen, hogy a saját művéről nyilatkozó Jókai előtt elhallgatta volna, később nyomtatásban is közzétett emlékeit. Inkább annak van nagyobb valószínűsége, hogy olyan regénybeli motívumok és figurák is Teleki Sándor elbeszélése nyomán kerültek Jókai regényébe, amelyek nyomtatásban már meg sem jelentek, mert öregkori betegsége miatt csak részben valósíthatta meg irodalmi terveit. Négy kötetének megjelenése után (*Emlékeim, Egyről-másról, Természet után, Garibaldi alatt*) sok elmondanivalóját magával vitte a sírba. (Föltehetőleg Teleki Sándor házassága története ihlette a *Nincsen ördög* egyik epizódjának megírásában. JKK 263—67.)

Teleki Sándor elbeszélése nyomán közölte Jókai az Űstökös c. vicc-lapjában *A honvagy* (1876. szept. 16. 38 sz. 446.) az *Európai kacsák* (szept. 23. 39. sz. 458—59.) és *A rejtélyes ajándék* (459—460.) c. anekdotákat.

Feszty Árpádné *A tegnap* c. memoárkötetében arról emlékezett meg, hogy a háziak „örömét Teleki Sándor szokta néha megrontani, aki, ha Pesten volt mindig felkereste papát Jókait, hogy 'Sándorukról' [Petőfiről] beszélgethessenek.” (45.) Teleki Petőfi visszatéréséről beszélt, s ez rontotta meg a háziak örömét.

Erdély iránti érdeklődését mutatja, hogy Jókai könyvtárában Kőváry László munkái mellett megvolt pl. Jakab Elek *Kolozsvár története* c. 1860-ban kiadott kötete, ill. Hunfalvy János Darmstadtban megjelent *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. kiadványa. (JKK 2. k. 378.)

K. Papp Miklós *A fekete könyv. Br. Kemény István emlékiratai* címen 1876. nov. 26-tól — az OSZK-ban lévő példány tanúsága szerint — dec. 24-ig félbeszakítva közli a *Das schwarze Buch* szövegét magyarul. Nincs kizárva, hogy ez a közlés idézhette Jókai emlékeztébe a véres eseményeket, hiszen nem tudjuk, hogy az eredeti német kötet mikor tűnt el Jókai hagyatékából. (JKK 2. k. 552.)

*

Szokatlan műgonddal tanulmányozta az itáliai eseményeket is. A személyes tapasztalatokon kívül merész igyekezettel tájékozódott a vallási — elsősorban a számára kevésbé ismert katolikus — dogmák erejében, hogy kiegészítse ismereteit, s ezzel is megalapozza az *Egy az Isten* tendenciáját. A történelmi eseményeket elsősorban Reuchlin és Cantu Caesare munkáiból vette, (JKK 2. k. 541.) de ismerhette János Ferenc munkáját is. (*Olaszország az újabb uralkodó-házak megalapításától mostanig*. Reuchlin nyomán 1—2. k. Pest 1866.)

1876-ban adták ki Stuttgartban az *Italien. Eine Wanderung von den Alpen bis zum Aetna* c. nagyformátumú albumot, amelyre a Jókai-hagyatékban bukkantunk. Jókai minden biztonnyal belenézett a regény írása közben e tekintélyes kiadványba. Ha másért nem, azért hogy saját élményeit ellenőrizze.

★

A Jókai jegyzékében fel nem sorolt s a magyarázó jegyzeteinkben sem említett munkák közül is ösztönző hatást gyakorolhattak az *Egy az Isten* általános mondanivalójára az alábbi művek: *Egy pap: Az egyház és a házasság* (Pest 1870.) — amely szerint a „leghevesebben vitatott napi kérdés a polgári házasság egyházi dogmába nem ütközik” —, továbbá *A polgári házasság ismertetése* c. kiadvány, amelyet az „értelmes magyar nép számára” írt „egy református lelkész”. (*Irodalom*. Hon 1874. dec. 22. 293. sz. 3.)

★

Rajka László írja a *Jókai és Pitaval* c. tanulmányában, hogy írónk mintegy tizenhét esetben idézi ugyan magyarázó jegyzeteiben a *Der neue Pitaval* c. kiadványt, „de az olvasó egyetlen egyszer sem szerez tudomást, hogy a regénybe illesztett csalást voltaképpen ki követte el”. (ItK 1936. 52.) Rajka tartalmilag ismerteti August Eynatten tábornok és Franz Richter bankigazgató nagystílusú manipulációit és a pert, amelyet Jókai az *Egy az Isten* lapjain felhasznált: Az 1859-i háború idején nagyszabású csalásról és megvesztegetésről szóló hírek láttak napvilágot a különböző újságokban. A suttogó hírek Eynatten tábornokot gyanúsították. A titokban megindított nyomozás ugyanis olyan vagyontételeket talált a tábornok birtokában, amelyek eredetéről nem tudott számot adni. Kínos faggatások után kénytelen volt elismerni, hogy egy Jung Hermann nevű kereskedő és veje, Basevi Mózes megvesztegették. Eynattent letartóztatták, mire öngyilkos lett: először aranytűvel megsebezte szívét, majd — miután ekkor még megmenekült a haláltól — egyenruhája lefejtett aranyzsinórjára felakasztotta magát. Bűntársai megszöktek, s így

csupán a nehezen kinyomozható adatokból lehetett rekonstruálni a hadsereg számára elkövetett csalás nagyságát. Jung és Basevi — Eynatten segítségével — a fegyverszünet megkötése után nagy ökrözszállítási üzletet kötöttek. A hadi események befejeztével az állatokra nem volt szükség, a hadsereg nem is vehette át, s még az állam fizetett búsás kárpótlást a csalóknak. A le nem szállított ökrök bőrét is eladta Eynatten, s ezért újabb kárpótlást kaptak. Az izgalmas perben végül egyetlen vádlott maradt: Franz Richter bankigazgató, aki hitvány minőségű szövettel és szemetes gabonával csalta meg az államot. A botránnyal kapcsolatban egy-két miniszter nevét is emlegették. Tanúként hallgatták ki Karl Bruck pénzügyminisztert, aki a második kihallgatás előtti éjjel borotvával felvágta az ereit és másnap meghalt. A botránnyer ügy fejeződött be, hogy minden jelentősebb szereplője bírák, vádlottak — egymás után váratlanul meghaltak. (Uo.: 52—53.)

A Pitaval-féle gyűjtemény Révay Mór János szerint az 1880 előtti években a „jobb közönség” legkedveltebb olvasmányai közé tartozott. (*Írók, Könyvek, Kiadók*. Bp. 1920. 1. k. 50.)

Jókai elsősorban a *Neue Pitaval* c. 1872-ben megjelent kötetből merítette a Cagliari herceg csalásaira és megvesztegetéseire vonatkozó adatokat. (*L. Tártyi és nyelvi magyarázatok* JKK 1. k. 388.: 2. k. 558—60.) Természetesen most sem szó szerint követte forrásait. A kiadvány *Előszava* mintegy meghatározza, hogy milyen szellemben foglalkozott a nagyszabású főúri bűnözőkkel:

1859 nyarán csaknem naponként közölt híreket az osztrák sajtó azokról a csalásokról, amelyeket a hadsereg legfelső vezetői és megbízottai követtek el az olaszországi háború idején. Nem egyszer egészen magasrangú hivatalnokok ellen emeltek túlzott vádakat. Több személyt letartóztattak megvesztegetés miatt. Ekkor a hírlapok — szinte máról holnapra — védelmére keltek azoknak, akiket néhány napja még elszántan támadtak. Az öngyilkosságok után az újságok már csak a tényeket regisztrálták s a következtetések levonását az olvasókra bízták.

Még most is homály fedi a pénzügyminiszternek a bankárhoz fűződő kapcsolatait. Bruck báró azonban igazságtalan támadásnak volt kitéve. Pedig nem kereste az egyéni hasznot, hanem az állam javára tevékenykedett. A vádak elől mégis öngyilkosságba menekült, bár nem kellett volna tartania az igazságszolgáltatástól. Az Eynatten tábornokra szórt rágalmak is erősen túlzottak. Elmarasztalták őt a hivatali hatalommal való visszaélés miatt; maga is elismerte a megvesztegetés vádját, s önkézevel vetett véget életének. Milliókat írtak a számlájára, noha tételszerűen csak 80 ezer forintot lehetett rábizonyítani. A szerencsétlent furfangos és kapzsi kalmárok hálózta be.

A nagy summákat Jung és Basevi nevű kereskedők vágták zsebre. 20 ezer ökörrel és 50 ezer forinttal károsították meg az államkincstárt.

Richtert bizonyítékok hiányában felmentették a család vádja alól. De a megvesztegetés és a hivatali hatalommal való visszaélés miatt is csak rövid ideig tartó büntetés várt volna rá.

Feltűnő, hogy Jókai ismét a regénybeli kontraszt kedvéért túlozza a bemutatott eseményeket. Hogy a torockóiak tiszta becsületessége és a bécsi magas politikai körök züllöttsége inkább kidomborodjék.

★

Jókai az eszmei mondanivalónak alárendelt forrásokból gyakran lényeges gondolatokat és részeket mellőz. Miként az élő modellekből is csak a számára szükséges jellemvonásokat tartja nyilván, a felhasznált tudományos munkák lényegét is figyelmen kívül hagyja, ill. saját koncepciójának megfelelően alakítja. Tanulással szolgálna annak vizsgálata, hogy bizonyos munkákból, miért hagy el s hogyan alakítja a források adatait. Kutatásainknak határt szab, hogy — amikor olyan nagyszámú forrásmunkát használ mint az *Egy az Isten c.* regény írásakor —, a kihagyott részek pusztá felsorolása is ívekre terjedne. Ízelítőként a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok, a Noteszfeljegyzések c.* fejezetben említett egy-két adaton kívül a Jókai által tudatosan mellőzött anyagból közelünk néhányat, mert ezek írónk alkotómódszerét plasztikusan kidomborítják.

Nagy Ferenc pl. — aki elsőnek irányíthatta Jókai figyelmét a sziklák közé zárt településre — arról ír, hogy *egyres jómódú* torockóiak „magasan emelt pincéjük felett emeletes alakú csinos kőépületeket építenek; noha oly szabásukat, millyenek a tehetősebb szász helységek épületei, melly ős eredetők atyafiságának némi bizonyosságul szolgál.” (*Statisticali jegyzetek a torockói vashánydéről. Nemzeti Társalkodó* 1838. I. 47.)

Jókai nem vette figyelembe Nagy Ferencnek a torockóiak táncára vonatkozó észrevételét sem, amely szerint az „minden inkább mint tánc, idomtalan ugrándozás, rugdalkozás, minden méltóság, illedelem, szabály nélkül”. (I. m. 207—08.) Nem is volt kíváncsi rá Jókai. Inkább a szomszédos falu tánckedvelő fiatalságának a mulatozására figyelt fel. Még olyan apró megjegyzésektől is óvakodott, mint „A város [Torockó] piaca elég tág, de ronda és szabálytalan.” (Nagy Ferenc i. m. 205.)

Hasonlóképpen járt el Orbán Balázs munkájával is, amelyet pedig a legfontosabb forrásként használt. Orbán kimerült torockói bányákról is írt, (I. m. 5. k. 210.) Jókai regényében azonban ennek nyomára

sem bukkanunk. Ugyancsak Orbán Balázs említette, hogy a nehéz vasköveket általában izzadás és hörgés közepett megfeszített fizikai munkával, hátton cipelik a torockói bányászok. S csak két bánya van, ahol hantukon szállítják ki a bányából az ércköveket. A szépre és a romantikusra érzékeny Jókai csak az utóbbit vette észre.

Az angol turistának Charles Bonernek a munkáját is csak általában kísérte figyelemmel. Hallgat az „éltesebb nők” viseléről s a vasolvasztásról. (*Notesz feljegyzések* JKK 1. k. 346.) Pedig Boner nagyon világosan írja, hogy Torockón a „bányászatot parasztok művelik, akik semmit sem értenek ehhez a munkához . . . Az olvasztókat a legprimitívebb módon építették. Azt gondolnám, hogy Kain végezte ilyen módon a fémmunkálást dézsájában, mint Torockó népe napjainkban.” (I. m. 852—53.)

A torockói földművelést hangulatos képekben megjelenítő Jókai említetlen hagyja regényében, hogy itt még jó termés esetén sem termelnek 6 mázsánál többet. (Borbély István: *Torockó története 1848—49-ben*. Ellenzék [Kolozsvár] 1908. aug. 18. 188. sz. 1.) Arról sem ír pl. hogy Torockón a Kővár utcában szegyenketrec állt, amelybe a részeg embereket csukták kijózanodásukig. (Borbély István i. m. Ellenzék [Kolozsvár] 1908. aug. 21. 190. sz. 1.)

A források vizsgálata kétségtelenné teszi, hogy Jókaira művei írása közben kettős élmény hatott. Részben az élet valósága, részben a könyvek (ill. a hallott elbeszélések). S még akkor is, amikor elmélyülten figyelhette meg készülő jeleneteit és szereplőit, — mint az *Egy az Isten* c. regény alkalmával — gonddal tanulmányozta a könyvekbe rejtett történeteket.

Jókai a történelmi hitelű forrásokat is úgy használja regényeiben, mint a regényszereplők élő modelljeit és visszaemlékezéseit. A regény eszmei mondanivalója alá rendeli őket. S minduntalan beigazolja, mennyire távol áll tőle a gépies átvétel: az élő modellek regénybeli megjelenítése, a történelmi forrásmunkák adatainak pontos alkalmazása. Gyakran megőrzi az aprólékos részleteket, de új megvilágításba helyezi, új tartalommal tölti meg őket. Nem az élő minták természetrajza, vagy a történelmi események népszerűsítése a célja. S visszaemlékezéseiben sem nagy idők szemtanújaként akarja intim bizalmaskodással elkápráztatni hallgatóit. Visszaemlékezéseiben levő „tévedések” rendszert alkotnak. Mint ahogyan a több helyről kiválogatott modellek tulajdonságainak és források felhasználásának módja között is rokonság van.

Jókai nem követi az élő modellek pszichológiai egységét. Gyakran éppúgy idegen tőle a felhasznált szakkönyvek szelleme. Nem ragaszkodik a szereplők és a történelmi adatok hűségéhez. Ahogyan

élő minták jellemeiből válogatja a mondanivalója számára szükséges tulajdonságokat s egészíti ki szubjektív élményeivel, úgy gyűjti válogatva a forrásmunkák megállapításait, s kerekíti ki személyes tapasztalataival. (A felhasznált forrásokról részletesen írunk a *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* JKK 2. k. 532—65.)

A REGÉNY NÉPSZERŰSÉGE ÉS IRODALMI HATÁSA

Minél több Jókai regény jutott el az olvasókhoz, annál nehezebben lehet megállapítani, hogy milyen hatást gyakoroltak egyes művei a kortársakra és az utókorra. Nem arról van szó természetesen, hogy írónk hatása csökkent, hanem sokkal inkább arról, hogy több műve egyszerre hatott író társaira. A népszerűsége delelőjén túljutott írónk műveinek nagy részét ismerték és olvasták az irodalom iránt érdeklődők. Ezzel párhuzamosan nyilván növekedett pozitív és negatív hatása is. Az évek multával azonban egyre nehezebb különválasztani az egyes művek önálló hatását.

★

Jókai 50 éves írói jubileumán, 1894-ben számol be Gyalui Farkas az *Egy az Isten* közvetlen hatásáról, amelyet csak a legkiválóbb és legnépszerűbb művek remélhetnek. A regény megjelenése után a torockóiak díszes bányásztarisznyát ajándékoztak Jókainak „hálájuk jeléül, azért, hogy róluk oly rokonszenvesen emlékezett meg e regényben”.

Gyalui Farkas e megjegyzéshez fűzi: „Akkor nem is sejtették, hogy ez a mű egykoron felépítője lesz Torockó egy részének, és gyámola sok hajléktalannak.”

Tíz évvel a regény megjelenése után, 1887-ben az *Egy az Istenben* megénekelt kis bányászváros egy része a tűzvész áldozata lett. 1887. máj. 1-én „56 telket pusztított el a tűzvész, amely Gál János unitárius lelkész udvarán tört ki . . . Négy ember esett áldozatul.” (*Mi újság?* VU 1887. máj. 8. 19. sz. 320.) A Kolozsvár c. politikai napilap szerkesztője Gyalui Farkast küldte ki azzal a céllal, hogy helyszíni beszámolót készítsen a természeti csapásról.

„Emlékszem jól — írja hét év múlva Gyalui —, hogy milyen páratlan részvétet érzett mindenki [a szerkesztőségben] a helység iránt, mert mindenkiel megszerettette Jókai Torockót.

És azután, mikor a szerencsétlenség híre és részletei elterjedtek, országsszerte akkora érdeklődés, olyan részvét támadt, hogy, bár akkoriban volt Nagy-Károly és még néhány más város ka-

tasztrófája, az országos adakozás nem csak teljesen kárpótolta az összes leégetteket, hanem azonfelül maradt jelentékeny összeg, melyből egy iskolát építettek. Kétségtelennek tartom és határozottan konstatálom, hogy ezt az eredményt, ezt a nagy adakozást a torockóiak egyenesen Jókai Mórnak köszönhetik, mert bizony az ő szívhez szóló, elbájoló leírása hozta a közönség szívéhez oly közel Torockót.” (*Jókai erdélyi tárgyú művei*. Kolozsvár 1894. jan. 5. 4. sz. 2.; *Uő.: Jókai Kolozsvárt*. Keleti Ujság 1925. febr. 19. 39. sz. 6.; Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 64.)

Gyallay Domokos szerint: „A Veress-ház, melyben Jókai víg és tanulságos napokat töltött, a legendás bor mellé új nevezetességet kapott: a Jókai-kultusz központjává, jelképévé vált.” (It 1958. 450.)

A regény hatására enged következtetni Réthei Prikkel Marinának az a megjegyzése is, hogy Jókainak a csúri székely táncra vonatkozó téves megjegyzése még a népzene kutatók között is az *Egy az Isten* hatására terjedhetett el. (*A magyarság táncai*. Bp. 1924. 187.; JKK 2. k. 211.)

Kremmer Dezső a Fővárosi Könyvtár hajdani igazgatója szerint „A legolvasottabb író ma is Jókai, akinek regényei közül a legtöbbet keresik a következőket: Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Egy az Isten, az Új földesúr, A kőszívű ember fiai, Fekete gyémántok, Szeretve mind a vérpadig.” (*Csak az izgalmas kaland és könnyű szerelem érdekli a mai olvasót*. Uj Nemzedék, 1925. ápr. 25. 93. sz. 4.) Meglepő, hogy a harmadik helyen az *Egy az Isten* áll.

*

Az *Egy az Isten* szolgálhatott ösztönzésül Eötvös Károly *A két ördög vára* c. elbeszélésének megírásához, amelyben Balyika vár történetéről emlékezik meg.

Torockó történetéből Gyallay Domokos is merített egy regényre valót, s ebben részben szintén Jókai példája vezethette. Művét így kezdi: „*Vaskenyéren* című regényem arról a küzdelemről szól, amelyet a torockói bányászok az oligarcha Thoroczkay-család leigázó törekvései ellen folytatnak. A nyílt fölkelést Rabutin császári tábornok elfojtja (1702), de a bányászok vezértanúságának híre és példája előkészítője lesz Erdély kuruc mozgalmainak.” (I. m. 450.) A *Vaskenyéren* 1926-ban jelent meg.

A REGÉNY FOGADTATÁSA

Az *Egy az Istent* megjelenésétől fogva szenvedélyes bírálat kísérte. Szokatlan szélsőségekbe távolodtak egymástól a művet dicsérők és az elítélők. Általában a történelmi tévedéseket és a források pontatlan megjelölését és felhasználását védték, illetve támadták.

A vallási toleranciát hirdető Jókaira a katolikus egyház képviselői nyílt támadást zúdítottak. S egy cseppet sem titkolt éállal. A legerősebb magyarországi felekezet eltúrte a nemzetiségi megbékélés hirdetését. Még a torockói szokások dicséretét is. De a vallási kérdésekben hajthatatlan maradt. S közvetlenül a nagy Jókai ünnepek előtt — először 1893-ban — igyekeztek rontani Jókai népszerűségét. Többek közt azért, mert írónk a hegyek tövében élő bányászok vallásos szerzettségét és vallási meggyőződését épp oly romantikussal torzítással méltatja, mint öltözködésüket, munkájukat és szokásaikat.

Az *Egy az Isten* közvetlen hatásától tartottak még utóéletében is. A nagyszabású centenáriumi ünnepek előestjén Jablonkay Gábor, a jezsuitizmus ideológusa minden előzőnél koncentráltabb támadásba csapott át. Azért, hogy bebizonyítsa a „nemzetnevelő” Jókai milyen kártékony munkát végzett katolikus szempontból.

A PTársL névtelen könyvkritikusa (*Irodalom*. 1877. aug. 5. 6. sz. 92—93.) néhány rövid megjegyzést tesz a regény cselekményére, majd kitér arra, hogy „a szigorú kritika bizonyára ezúttal is hangoztatni fogja régi vádjait, hogy Jókai jellemeinek alkotásában úgy mint tárgyának feldolgozásában keresi a szélsőségeket, s nem gondol azzal, ha alakjaik inkább bámulatos képzelődésének specialis alkotásai, mint köztünk élő és mozgó lények, kikben közeli ismerőseinkre találunk; de az olvasó aligha gondol erre a sok tekintetben alapos vádra, míg végére nem ér a ragyogó költészettel s bámulatos leleményességgel írt történetnek, melynek egyes tündöklő lapjai előtt még a legszigorúbb kritikus is elragadtatással és csodálkozással kénytelen megállani.

A cikk szerzője szerint a regény „gazdag megkapóan költői leírásokban, festői részletekben. A nagy hét Rómában aligha találhatott

volna Jókainál ragyogóbb tollú rajzolóra. S mit szóljunk ama helyről, midőn Manassé és Blanka, Rómából menekülve, a kétése jövőre bízzák sorsukat, nem élve másnak, mint csupán szerelmüknek? . . . Jókainak vannak hibái, tévedései . . . de az is tény, hogy e hibákat és tévedéseket neki inkább megbocsáthatjuk, mint másnak, mert azokat nála ritka előnyök ellensúlyozzák, . . . Jókai évek óta egymaga képviseli a magyar regényirodalmat, s azzal szemben, ki ily sorsnak részese, mindig több tere nyílik úgy a dicséretnek, mint a gáncsolódásnak.”

Riedl Frigyes (*Jókai legújabb regénye. 'Egy az Isten'*. Pesti Napló 1877. aug. 19. 214. sz. 1—2.; aug. 20. 215. sz. 1—2.) bevezetesként arról elmélkedik, hogy a virágkiállításon először a „honi faunát” láthatjuk, azaz olyan növényeket, amelyeket fiatalon nyújtottunk át szerelmesünknek. Az ezután bemutatott trópusi növények mintegy másik világ hangulatát tükrözik. A látogató azonban hamarosan látja, hogy „csak mesterséges hőség tartja fenn ezen exotikus növényzetet, hogy a betegesen felcsíráztatott virágok, melyek itt nyílnak, egyszerűsmind már el is hervadnak, sőt hogy már bimbó fővel asznak és csak rövid időre ál-életet élnek.

Ezen két különböző vegetációhoz hasonló hatással vannak az olvasóra Jókai újabb regényei, összevetve a régiebbségekkel az ötvenes évekből, pl. „Az új földesúr”-ral; egy egész más világba lépünk, melynek termékei egész más jellemet öltenek. A hazai növényzetet exotikus fauna váltja fel; a jó magyar humor bizarr ötleteknek, az egyszerű mese szertelen túlzásnak, az elbeszélés eleveensége gyakran a hatásvágynak engedett helyet.

Jókai népszerűségét és nagy hatását leginkább két tulajdonságának köszöni: kitűnő elbeszélő tehetségének és nagy leleményességének . . .

Phantasiája kisebb újabb műveiben mindent végletekben lát, keresi a csattanó pointet, a meglepő ellentéteket, még az igazságérzet rovására is.

Az ilyen költő, kinek képzelődése mintegy epigrammszerű, nem igen alkalmas arra, hogy mélyebb felvilágosításokat adjon az emberi lélekről. A beható jellemzés, a lélektani analysis nem az ő dolga, mert ő meséjével csak mulattatni és meglepni akar. És valóban Jókainak nem sikerült soha a lélektani processus következetes rajza, a szenvedély fejlődése . . .; finom vonásokat, melyek nagy emberismerőre vallának, nála nem találunk. Ő bizony nem nevezheti magát, mint Balzac, az emberismeret doctorának . . . regényeiben nem találjuk meg a külvilág exact hű rajzát, mint pl. Dickensnél.”

Szerinte az *Egy az Isten* sok tekintetben elűt újabb műveitől: egyszerűbb s tehát művészebb, szegényebb bizarrságokban és elég gazdag szép részletekben . . .

Az ember érzi, hogy az író szilárd földön áll . . .

A regény hátterét az olasz forradalom 1848-ban és az 59-diki olasz—osztrák háború képezi. A regény egyik szép fejezete a solferinoi csatát meséli el.

Jókai jónak látta történelmi adatainak hitelesítésére regényét jegyzetekkel megtoldani, nem azért, mintha előre el akarná magát sáncolni a műbírálóknak azon ostroma ellen, melyet regényeinek történeti háttere ellen szokott megindítani, hanem mert, „ezen regényének tárgya . . . ismeretlen a jelen közönség előtt”. Riedl nem ért egyet azzal, hogy „a költő teljesen emancipálhatja magát a történelemtől”. Szerinte a „költő köteles a köztudattá vált történelmi adatokhoz ragaszkodni, különben nem kelthet illusziót olvasói vagy hallgatóinál . . .

Az 'Egy az isten' tartalma — Jókai többi nagy regényének dús cselekvényéhez képest — egyszerű. Nem mindig érdekesítő, sőt egyszer már befejezettnek is látszik a cselekvény, mert az elbeszélés fonala mintegy véget ér; de Jókai szokott ügyességével mégis tovább szövi a mesét.

Az első rész címe: 'Regény, mely a végén kezdődik.' Jókai talán azért kezdi a végén, mert tudja, hogy a kezdet mindig a legnehezebb”.

Részletesen ismerteti a regény cselekményét, majd megállapítja, hogy a „regény hőse, Adorján Manasse tuleszményített alak, a minők Jókai hősei többnyire. Egy szeplőtlen szent, ki szünideje alatt a színházi hatás dobját üti. Jókai egyik főhibája a hatás, a point, a csattanóság keresése, ez alakon is meglátszik. Manasse mindig ott jelenik meg, a hol ő a legnagyobb hatást teheti. Ha baj van a házban, ha a veszély mintegy zivatartornyosul a szép hősnő láthatárán, — akkor egyszerre a színházi emelődépet halljuk recsegnéi és Adorján Manasse a földből teremve mellette áll és a megfelelő mentőszközökkel él. — Adorján Manasse mindent tud, mindenhez ért, sokoldalúsága már arcán is látható . . . Különböen határozott jellemvonásai nincsenek, csak érényei; kifejezéstelen szent minus-physiognomia, minden finomabb egyéni részlet nélkül. Olyan mint Jókai többi hősei.

A tökéletes angyal mellett van a regényben tökéletes ördög is: a szép Cyréne, Cagliari herceg hozzá méltó szeretője. Ő azon csábító, bűnös nőkből való, a kik legújában különösen a francia regényeket megnépesítik . . . A bűneiket meg nem bánó Magdolnák már a mi irodalmunkban is meghonosodott társasága nem mutathat fel alávalóbb, aljasabb rendes tagot a szép Cyrénénél. Valóságos szörny,

vérengző, ravasz, gyönyörködik az oláh atrociasokban, mosolyogva
ő és egy egész népet felkoncoltatni akar.

Azt, hogy hogyan lett a szép Cyréne az, a mi, nem tudjuk meg
Jókai regényéből; mi csak a méregfa virágait meg gyümölcsseit
látjuk, de nem gyökereit. Pedig a költőtől méltán megkívánhatjuk,
hogy ne mesélje el pusztán személyeinek sorsát, hanem értesse meg
velünk egyéniségüket, magyarázza meg, hogy válhatik valaki olyan
nagy bűnössé. Hisz épp abban különbözik a költészet a valódi élettől,
hogy a költő megmutatja azon titkos rugókat, melyek az embernek
mintegy lelki óraművében működnek, míg mi a közönséges életben
többnyire csak a mutatót látjuk . . . A szép Cyréne szertelen bruta-
litása eleinte visszataszító, később pedig hidegen hagy, mint minden
túlzás.

★

A regény hősnőjét, Blanka hercegnőt csak általános körvonalakka
rajzolta a szerző; „megkapó és talán individuális jellemvonások nem
élénkítik meg halványan feltüntetett alakját. Arcát gyönyörűnek festi
Jókai, lelkét — nem ismerjük. Azon változás, mely szerint a buzgó,
sőt rajongó katolikus nő lemond hitéről és az egy Istent vallók
vallására tér át, érthetetlen előttünk, mert ezen változás egyes stadi-
umait nem ismerjük. Vagy vajjon elég ok-e azon körülmény, hogy
Rómában néhány főrangú pap visszaél hatalmával, arra, hogy valaki
éppen az unitarius vallásra térjen át? A költő nem győz meg bennünket,
hogy hősnője meg van győzve. Ha csak szerelme indítja ezen lépésre,
akkor ezen eset nem bizonyít semmit; pedig Jókai épp az unitarius
vallás jelességét akarja bebizonyítani. Blanka szerelme az unitarius
Manasse iránt legfeljebb azt indokolhatja, hogy áttér, de azt nem,
hogy meg van győzve a férje által vallott hit helyességéről.” Jókai
„Személyeinek tetteit általában inkább csak az elbeszélés fonala sorolja
egyéniség mellé, semhogy az indoklás vaskapcsa tartaná össze.

Jókai ezen regényében is, valamint az előbbieken, legsikerülteb-
bek a mellék személyek, mindenekelőtt a hercegnő ügyvédje Gábor
ur . . . és Áron bátyja . . . Igazi életet élnek, melyet nem lehet lélek-
tani reflexiók által elvitázni s e mellett igazi magyar típusok.” Ezek
után megállapítja, hogy „Jókai nem ért a párbeszéd egyéniségéhez;
mindig Jókai az, a ki beszél és kinek hangja kihallik; minden alakja
úgy beszél, mint ő, epigrammszerűen, meglepő fordulatokkal, ki-
rívó pointtel és dús, néha bizarr képekben mindnyájan keresik a
hatást beszélgetés közben, akár illik ez jellemökhöz, akár nem.
Az ellentétek milyen mesterkéltséggel fokozásáról tanuskodik például a
párbeszéd, mely a Cagliari hercegnő és inasa közt foly . . .

Itt semmi sem mutat arra, hogy a beszélő, ki oly hatással kezeli a színházi coup-ot, egy inas, ki úrnőjével beszél.

Ez mind a jellemzés hiányára utal . . .

Különben Jókai elbeszélő-stylusa is igen elüt az angol regényírókétól. Az angoloknál a mondatok rendesen bizonyos szoros összefüggésben vannak és logikai következtetést képeznek, míg Jókai . . . csak egymás mellé sorolja mondatait és nem az összefüggésre és az indoklásra, hanem az elbeszélésre fekteti a fősúlyt. Igen jellemző a regényíró elbeszélése modorára a logikailag legfontosabb mondatrészek: a kötőszók használata. Jókainál nem igen akadunk a *mert*, a *tehát*, az *azért* és *ennélfogva* kötőszókra, mert ő leginkább csak a *meg* és az *'és'*-sel köti össze mondatait, a mi szintén a valódi elbeszélőre vall. Hisz Jókai regényeiben olyan, mint egy kedves mesélő, ki nem akarja a tettek és a lelki tünemények titkos rugóit kimutatni, hanem bennünket elbeszélése által mintegy elringatni. Az angol regények lélektani becse nagyobb, de Jókai jobb elbeszélő.”

Riedl szerint a „korrajz Jókainak rendesen nem szokott sikerülni, regényeinek történelmi háttére igen gyakran hamis, mert Jókai a történelmet csak külsőleg szokta felfogni és leginkább az adomák, a pikáns részletek és ellentétek iránt érdeklődik, melyek éppen nem nevezhetők történelemnek. Valamint a lélek, úgy a történelem belső rugóit nem ismeri, hanem mind a két téren a tüneményeket külsőségeket szereti magyarázni. Egy jó adoma fölér, regényei tanuskodása szerint, egy jó érvel. Legújabb regényében sem emeli ki a tárgyat kor lényeges jellemvonásait. Manasse és Cagliari herceg nem képviselik a kor főáramlatait? Egy alávaló csaló nem lehet osztrák reactio főképviselője par excellence, valamint a magyar ellenáramlatot sem jellemezhetjük az isteni, mindentűrő Manasse által. Az olasz forradalom rajzánál csak az egyes eseményeket tudjuk meg, de azt nem: hogyan és mért fejlődtek így.”

Torockó rajza annyira túleszményített, hogy hihetetlenül lesz; a Jókai Torockója nincs Erdélyben, hanem a holdban. Jókai általában nem tud eszményíteni, vagy jobban mondva csak hamisan eszményit . . . úgy idealisál, hogy eszményének sajátságos jellemvonásait egy más tökéletes, föllengzően szép ideáléval elegyíti és alakjainak olyasmit tulajdonít, a mi eredetileg nem volt bennök . . . jobban cselekszik, ha nagyobb tartózkodással osztogatja dicséreteit és inkább jellemzi a tényleges viszonyokat Torockón . . . Jókai különben az unitariusokat és vallásukat igen külsőleg fogja fel és inkább a ceremóniákkal ismer-tet meg, mint a vallás szellemével . . .

Mily nagy szerepet játszanak Jókai személyeinél a külsőségek, meglátszik azon is, hogy Blanka nem akar áttérni az unitarius val-

lásra, mielőtt nem látta a vasárnapi istentiszteletet Torockón. Mint-ha a ceremóniák határozának a vallás becse felett.

A lélektani indoklás külföldben is gyenge. Midőn pl. -Manassét hamis vád alapján besorozzák katonának, ő az ellene emelt vádat legkönnyebben megcáfolhatná . . .”

Később azt vizsgálja „hogyan miképp változnak phantasiájában a külvilág tüneményei, melyek eredetileg mintául szolgáltak neki? Hogyan lát — ő? A külső meg a lelki világ milyen körét és milyen pontossággal? Ha ezen kérdéseket Jókaira alkalmazzuk, mindenekelőtt feltűnik, hogy őt nem nevezhetjük jó észlelőnek, ki éles látással minden egyes, a jellemzésre nézve fontos tulajdonságot észre vesz és felkarol. Jókai nem lát olyan jól, mint pl. Dickens és ezen hiányát erős és ruganyos képzelődése által pótolja, a mely ugyan ragyogóbb színeket kölcsönöz a képnek, de az idomok körvonalait nem adja mindig hűn vissza. Jókai, minthogy szereti a rendkívülit, a meglepőt, nem éri be a szegény valóságával és phantasiájának segéd eszközhöz nyúl, melyet nem tart féken a realitás érzete. Ilyenkor egymásra halmozza a trivalist és a hallatlant, szembe állít kizáró erényeket lehetetlen bűnökkel és még az exact tudományok eredményeit is phantasiájának piros üvegén át nézi. Jókai is, valamint Dickens, bizonyos exaltatióval tekint a külvilágot. Dickens ideges érzelmességében bámulatos sok és finom részletet vesz észre minden mintájánál és sokoldalú észleleteit fel is használja regényeiben, míg ellenben Jókai nem lát olyan jól és olyan sokat, hanem megtoldja a szemügyre vett jelenséget phantasiájából. Mind a két költő többet mutat regényeiben a világból, mint mi szegény halandók látni szoktunk; Dickens ezen plust, rendkívülien fokozott fogékonyságánál fogva, a külvilág megfigyeléséből meríti, Jókai pedig, minthogy nála az észlelet pozitív anyaga nem oly dús, képzelődésre van utalva.”

Behatóan foglalkozik Riedl az olaszországi csata leírásával:

„Hogy Jókai rajzai nem egyeznek meg a mintával és nem hívek, arról legújabb regényében többek közt épp azon fejezet tanúskodik, a melyet az eddigi bírálók méltán a regény legszebb fejezetei közé soroltak: a solferinói csata leírása. Jókai itt sok valószínűtlen, sőt hihetetlen dolgot beszél el, és ha olvasója kételkedni bátorkodik, a jegyzetekben a hivatalos kimutatásra, az osztrák vezérkar tavaly megjelent „A háború Olaszországban” című nagy művére utal, sőt az illető passust idézi. Az említettem fejezet főeseménye az, hogy egy unitáriusokból álló magyar zászlóalj, melyet természetesen Manasse vezet, a nagyfontosságú és sokat ostromolt Madonna della Scopertát az unitarius fogadás szerint, mely megtiltja az emberölést, minden lövés, minden erőszak nélkül énekelve foglalja el. Ha netán

hihetetlennek találjuk, hogy ezen szurony- és ágyukoszoruzta ural-
kodó magaslat, melynek birtokáért zivatarként dühöngött a legvére-
sebb harc, oly könnyű szerrel került a támadók kezére: akkor a regény
jegyzeteiben egy, a hivatalos forrásból merített adatra akadunk, mely
szerint az osztrák vezérkari mű 299. lapja megerősíti, hogy (a mint
Jókai idéz) „az ostromlók . . . kiverték az ellenséget a Madonna della
Scoperta épületeiből, a nélkül, hogy egyetlen lövést tettek volna.”
Ez által persze hitelesítve volna Jókai azon fennebbi mesés elbeszélése,
és most már is hihető, hogy az unitariusok, meg nem szegvén
humánus fogadásukat, emberhalál nélkül foglalták el a gyászos
Scoperta halmot. Azonban az idézett eredeti munka másról győz
meg minket. Jókai idézete, melyre támaszkodik, h a m i s, mert
az eredetiben világosan ki van fejezve, hogy az illető hadosztály
(nem zászlóalj) a M. d. Scopertát (igaz minden lövés nélkül) szurony
ostrommal foglalta el.”*

* *Der Krieg in Italien 1859.* Bearbeitet durch das k. k.
Generalstabs-Bureau, Wien 1876. II-ik kötet 299. lap: „Stürmte
sodann . . . und warfen den Feind mit blanker Waffe, ohne
auch nur einem Schluss zu thun, aus dem Gehöften von M. delle
Scoperta.” [*Háború Itáliában. 1859.* A vezérkar irodájának a feldol-
gozásában Bécs 1876 Azután rohamoztak és *puzta fegyverrel*
(azaz kézi tusával) anélkül, hogy egyetlen lövést tettek volna a
Madonna della Scoperta majorsági épületből.]

Riedl szerint „Jókai Clioja ezt rosszul mesélte el; mellőzvéen a
szurony ostromot, csak azt emeli ki, hogy lövés nélkül foglalták el
a Scopertát és ekkép hivatalos palást alatt mérő lehetetlenséget tesz
regénye központjává. Ezek után nem lep meg, hogy a mellékesemé-
nyek és a csata részleteinek leírása helytelen és összetévesztett, pld.
hogy Jókai a délelőtti csata történeteit délutánra helyezi stb. Költői
túlzás továbbá az, midőn Manasse arra reflectál, hogy húszezzrével
fetreng a legyilkolt ember a mezőn, túlzás, melyet nem hitelesít
Jókai azzal, hogy az említett vezérkari mű hivatalos kimutatásra utal,
mert ez utóbbi szerint a halottak száma osztrák részről valamivel
több kétezernél és nem 22 000 halott és harc képtelen sebesült, mert
ezen utóbbi számban 8600 hadi fogoly bennfoglaltatik.”

Ezután azt fejtegeti, hogy „Jókai még a regény technikai szabályai
ellen is vét, midőn ugyanazon a lapon, a melyen (helytelenül) 20 000-
re tette a holtak számát, „myriadok haláljagatásairól” szól. Ha Jókai
valóban a vezérkar művére támaszkodik, nem is mondja el több
szben, hogy a ciprus halom tele van ültetve ciprusokkal, mert a hiva-

talos jelentés ellenkezőleg azt állítja, hogy kevés ciprus tenyészett rajta (II 261.); nem állítja, hogy egy egész lovasdandár úgy el t é v e d a csataterén, hogy estig nem bír az ütközetbe visszatérni, mert az illető dandárt tábornoka szántsándékkal vezette el a csatateréről. **

Ez utóbbiak ugyan apróságok, de ilyen apróságokból áll az egész rajz. Fontosabb ezeknél, hogy a regény egészen hamisan beszél el a csata befejezését; szerinte egy h a r m a d i k harcoló fél döntötte el a véres harcot: a havasok felől irtóztató fergeteg rohant alá, odavetve magát a két harcoló fél közé". Riedl szerint ez a befejezés „hatásosabb a valódinál. A hivatalos munka, melyre Jókai ismét hivatkozik, csak azt constatalja, hogy a vihar rövid időre vetett véget a vérontásnak; a zivatar elülte után a harc ismét megújult. (II. 335.) E részben tehát nem is mondhatjuk Jókaiával, hogy a harmadik harc félre maradt a csatater és nem osztozhatunk azon állításban, „hogy egyik fél sem nevezheti magát győztesnek." Hisz az osztrák hadsereg, Gyulai híres kifejezése szerint, kénytelen volt, a solferinói ütközet után magát egészen Veronáig „hátra koncentrálni."

Befejezésként megállapítja a kritikus, hogy „a tulajdon nevek többnyire rosszul vannak írva, azon nem ütközünk meg, mert tudjuk, hogy Clio nő, a nők pedig (négy szem közt mondvá) sokfélehez — pardon! m i n d e n h e z értenek, csak az orthographiához nem."

** 'Der Krieg in Italien.' II. 244. Azt, hogy két egész ágyúüteg harc képtelenné volt verve, mielőtt lövést tett volna, egy rosszul fordított idézet akarja megerősíteni. (Jókai VI. 123.) Az eredeti csak azt mondja: majdnem. Jókai idézetei általán megbízhatatlanok, mert a szerző azokat, ámbár idézőjel közt citál, átídomította.

Mikszáth Kálmán — aláírás nélkül az *Apróságok* c. rovatban válaszol Riedl Frigyes kritikájára (Bp-i Napilap 1877. aug. 24. 234. sz. 2.)

„Gyulai Pál úr annyira megrestelte magát a Zichy-Ágai ügyben szenirozott polémia balkimenetele miatt, hogy immár szégyel a saját neve alatt írni, hanem Riedl Frigyes ál n é v alatt támadja meg Jókainak 'Egy az isten' című regényét, az öreg 'Pesti Napló' két tárcájában.

Eleinte azon hitben voltam, hogy ez a Riedl Frigyes ur valami új név, a mit a regény ellen felhozott érvek idétlensége is sejtetett,

de elvégre is fölfoghatatlanná vált, hogy a ,Pesti Napló' miért közölte volna máskép, ha nem egy tekintélyes név ,balgatagsága'? Aztán ilyet csak is a fekete elvakult irigység és epe szülhet. Egy szóval konstatálni lehet, hogy Gyulai Pál úr ismét megindult bogarászni az irodalom tarlójára.

No, de térjünk át a regényre. A címet nem bántja ... Egy az isten. Hm, nem rossz. Egy az isten, és egy az, i r o d a l m i p á p a' . . .

De bezzeg a többi aztán nem ér semmit. Jókai most már nem is jó elbeszélő, nincs stilusa. Egészen elhanyaglott. Oda van. No de minthogy már megírta ezt a regényt, hát Riedl ur nem átalja vele foglalkozni ... Torockó vidéke szépen van festve, de túlzott, a párbeszéddek egyéniesítéséhez nem ért s erre példát is hoz fel, megróván, hogy az inas nagyon bátran és okosan conversal Zbórói Jankával. [sic!] Mindenkinék és mindig másképen kellene beszélnie; az inasnak például ostobán, mint egy inashoz illik.

Ha Gyulai ur, ez a Riedl Frigyes ur, akkor ő valóban érti azt a mesterséget mint kell egyszer gyarlón, máskor okosan lerántani egy irodalmi terméket.

Jókai jellemfestései rosszak, a lélektani indoklásai gyengék, mondatait többnyire a ,meg' és az ,és' sat. köti össze, minél-fogva nem lehet jeles elbeszélő, mert ehhez, a t e h á t' ,azért' és ,minélfogva' kötszók kellenek . . .

De legislegrosszabb — ugymond — a regény legislegjobb részlete a ,Solferinói csata'. Itt Riedl ur ráidéz Jókaira a császári királyi Generalstabs Bureau által kidolgozott ,Olasz háború' című műből, hogy nem igaz amit Jókai leír, mintha a S c o p e r t a tele volna ültetve ciprusokkal: csak kevés ciprus van ott, aztán az se igaz, mintha annyit halott lett volna, a mennyit Jókai mond, — s o k f e l o c s u d o t t a z o k b ó l. (Hát ugyan madárfészek nem volt-e azokon a ciprus-fákon édes Riedl ur?)

Egyszóval, ha Jókai' máskor csatát akar leírni, másolja le szóról szóra a k. k. Generalstabs-Bureau könyvéből! . . .

Riedl ur legfigyelemreméltóbb és legszakavatottabb állítása egyébiránt az, hogy Jókai művének első része a z é r t viseli a címet: ,Egy regény mely a végén kezdődik', hogy ennél fogva ne legyen kénytelen a kezdet nehézségeivel megküzdni.

Ezen gaukléria által t e h á t egyszerre bent találja magát a regény végén. Azért könnyű Jókainak regényt írni. Még sem tud."

(Rubinyi Mózes is megemlíti, hogy ezt a cikket Mikszáth Kálmán írta „Riedl Frigyes ellen, ki Jókai regényeit bírálta a Pesti Naplóban".

Mikszáth Kálmán élete és művei. Az összes művek bibliográfiájával. Bp. 1917. 106.; Bisztray Gyula — Mikszáth Kálmán cikkeinek kritikái sajtó alá rendezője — megjegyzi, hogy „A Jókai—Gyulai vonatkozású megjegyzések között különös figyelmet érdemel ez, amely Jókai 'Egy az Isten' c. regényével foglalkozik . . . Mikszáth — Jókai iránti kedvező és Gyulai iránti kedvezőtlen elfogultságában — a tárgyilagos, de szigorú bírálatot Gyulai írásának tartotta s a még ismeretlen (mindössze huszonkét éves) Riedl Frigyes nevét Gyulai Pál valamiféle új álnevének hitte. E tévedése alapján Riedl helyett Gyulait támadja ebben a cikkében is.” (Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok* Bp. 1968. MKrK 53. k. 408.)

Prém József — P. J. betűjeggyel — a *Hogyan bíráldjk Jókait* c. cikkében (PTársL 1877. aug. 26. 9. sz. 140—41.) válaszol Riedl Frigyes szigorú bírálatára. Megemlíti, hogy újabban boldog-boldogtalan előszeretettel kritizálja a *Szép Mihál* c. regény hibáit, majd így folytatja: „Most aztán méginkább lehet ütni a koszorus regényírót, mióta valami R i e d l Frigyes kisütötte róla a 'Pesti Napló'-ban, hogy még csak az orthographiát sem érti. Hogy lehet hát egy ilyen ember jó regényíró?

Egyébiránt Jókaival szemben nagyon könnyű dolga van az olyan Riedl féle kritikuskoknak, legkivált mióta a 'Jövő század regényét' megírta. Dicsérik ragyogó phantáziáját, mely a költőt a képtelenségek világába ragadja, és szidják, hogy ebből a világból vett alakjairól olvasóival azt akarja elhíttetni, hogy igazi emberek; a mi egyéb 'részletezni' valójuk van, ahhoz a regény meséjéből kapkodnak ki egyet, s mást; és ambíciósus önelégültséggel törnek pálcát a munka, és érdemekben gazdag szerzője fölött.

Nézzük, minő alapossággal itél p[éldának] o[káért] Riedl ur.

Nem szölok arról, hogy összehasonlíttja Hugó Viktorral és Boz Dickens-szel, s mély aesthetikai ismereteket affektálva mutatja ki, miben áll Dickens fölénye Jókai felett, s miben találkozik Jókai Hugóval. Ez végre is olyan dolog, hogy akár Theuriet André, akár George Eliot-ot vagy akárkit bátran elősorolhatott volna, s nagy könnyúséggel mutathatott volna föl ellentéteket és hasonló vonásokat Jókai és a nevezettek között. Így, a hogy Riedl méri a hasonlatokat, én Hugo Viktor és — Pierre Zaccone között is tudok párhuzamat vonni, sőt kisütöm, hogy Pierre Zaccone jobb regényíró Hugónál, mert munkáinak kompositiója, a regény elméletét meghatározó, s általánosan elfogadott szabályok ellen alig vét valamit . . .

Jókai gazdag phantáziáját, mely az igaz költészet mézét öt világ-részből hordja össze, ki volna elég botor a rideg szabályok merev korlátai közé kergetni vissza?

Ez a jeles ur Jókait továbbá a történelem meghamisításával vádolja, mert a solferinói csatában a Madonna della Scopertát nem zászlóalj, mint Jókai írja, de hadosztály vette be; igaz, lövés nélkül, de szuronyostrommal, és nem délután, mint Jókai írja, de délelőtt; mert a vihar nem vetett véget a harcnak, és döntötte el a csatát, mint Jókai írja, de volt csata a vihar után is; mert az a bizonyos lovasdandár nem a ciprusok között tévedt el, mint Jókai írja, de az illető dandárt tábornoka maga vezette el a csataterőről.

Már hiszen én nem tudom, hogy egy regényben Riedl Frigyes mennyi eltérést enged meg a történelmi tényektől, jobban mondvá, mily mértékben engedi meg a történelmi tényeknek a regényíró intentióihoz való alkalmazását? mert erről jónak látja hallgatni, még általánosságban is, s így a mit hibának ró föl, nem tudjuk, mért hiba. Ugy látszik azonban, hogy a regény elméletének tanulmányozásában Riedl ur még nem jutott el addig a paragrafusig, a hol ezen eltérések tárgyaltatnak, mert a regényt is, ha egyszer történeti, történetnek nézi. Csoda, hogy még azt nem kifogásolta, hogy ama bizonyos zászlóalj, a Madonna della Scoperta ellen mért vezényeltette Jókai Manasséval, holott a „Der Krieg der Italian”-ben mint vezénylő altiszt Krivancsek Vendelin van megnevezve.

Még eredetibb Riedl ur azon kifogása, hogy mikor a Madonna della Scopertán csak kevés a ciprusfa, mincképpen írja Jókai, hogy ott sok a ciprus.

Egy harmadik, és pedig lényeges, megbotránkozni valót abban talál a „Pesti Napló” bölcse, mért nem írta le Jókai azt, miképen fejlődött a szép Ciréne bűnös asszonynya? Jó, hogy azt nem követeli Riedl ur, hogy a keresztlevele hiteles másolatát is belenyomtassa a regénybe, mert az unitárius vallásról tett megjegyzése után ezt a követelést vártam tőle.

Az unitárius vallásra nézve ugyanis a dogma minden szabályát és lényegét követeli, mert Riedl ur Zborói Blanka áttérését csak úgy látná indokoltnak, ha tövéről hegyére megmagyaráznák előtte, hogy mi a különbség a katolikus vallás és az unitárius hitelvek között. Riedl urnak nem elég indok, hogy egy bigott katolikus nő, kinek a bigottságán azonban a szerelem már sokat faragott, látja szökni magát a — pápát.

Szó sincs arról, hogy Jókai védelemre szorulna. E bölcsek kritikára a legjobb feleletet a nagy közönség adja meg, mely műveit a szó szoros értelmében kapkodja; megadja a művelt külföld, mely regényeinek fordítási jogát egymásután szerzi meg tőle. . . . Én e sorokban inkább azt kívántam bemutatni, hogy milyen lábbon áll nálunk a kritika, mintsem Riedl Frigyesel komoly polemikába elegyedni.”

Gáspár Imre (*Jókai mint regényíró*. Családi Kör 1878. okt. 13. 41. sz. 968. hasáb.) Jókai hangulatos leírásairól emlékezik meg. Véleménye szerint „az ‚Egy az Istenben’ — e szerfelett érthetlen, saját műveinek reminiscentiáját képező, de nem kevésbé hatásos tárcaregényében — a székely-föld, s életképei . . . oly szépek, oly ragyogó részletek, minők igazán bámulatunkat ébresztik fel e csodás, mindent az író-hoz közel hozó, kifogyhatlan képzelemmel szemben.”

Péterfy Jenő (*Jókai Mór*. BpSzle 1881. = *Összegyűjtött munkái*. Bp. 1901.) a regény főhősét mint „angyalian jó” figurát jellemzi. (69., 87.) Később a „gazemberség regényesítőivel”, Cagliari herceggel és Caldariva márkinóval foglalkozik. (96.) Kitér a regény végzavára is. (*Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 535.)

Radeaux (*Egy kis hidegviz-zuhany a Jókai-kultusz hevének lohasztására*. Religió 1893. II. félv aug. 5. 10. sz. 78—79.; aug. 9. 11. sz. 85—86.; aug. 12. 12. sz. 94—95.) elismeri ugyan Jókai vonzó költői leírásait, de élesen megrója felületességét, gúnyos világszemléletét, történelmi hazugságait és ferdítéseit, melyektől — véleménye szerint — „hemzsegnék művei”.

Ezután az első részben *Az arany emberről*, a másodikban az *Egy az Istenről*, a harmadikban pedig *A jövő század regénye* c. munkájáról ír kíméletlen aprólékosággal. A második részt a következőképpen kezdi:

„Olvassuk el az ‚Egy az Isten’ regényt, s abban látjuk a *kálomista Jókait*, mint veri a nagy dobót, hogy *reklámot csináljon az unitárius vallásnak*. Mert hát ez a vallás per eminenciam magyar, magyarabb a kálvinizmusnál, tisztább a többi kereszténységnél, mert — egek csodálkozottak! — az ‚egyistenhívők’ vallása tiltja az emberölést; aztán nem oly elfogult, hogy Krisztust istennek tartsa; ő csak ember, de okos ember, aki után bátran indulhat mindenki.

Vajdár: ‚Rómába megyünk, s ott sok a templom, de Isten egy sincs.’

Ne neked! kereszténység központja. De hát kedves ‚felnőtt növendék’, jöjj el Rómába te is, s lásd Jókai nevelő ur ciceróneskodása mellett, hogyan tartják a pápisták a nagyheti szertartásokat.”

Aprólékosan gúnyolja ezután a regényben megjelenített nagyheti szertartásokat. Kifogásolja, hogy az „unitárius Adorján Manassé, ez a tökéletes jellemű ember tagadja azt, hogy Jézus egykor ítél és büntet”.

Kolozsvári Aladár (*Jókairól*, Mezőtúr és Vidéke 1893. dec. 24. 8. sz. 2.) Jókai legremekebb művei közt említi *A kőszívű ember fiait* és az *Egy az Isten*et.

Csengey Gusztáv (*Jókai és a regényirodalom. Őrálló* (Sárospatak) 1894. jan. 5. 2. sz. 1—2.) hosszas példákkal bizonygatja, hogy Jókai regényköltészetében az 50-es évek után „teljes bájjával és pompájával érvényesül a tüneményeszerű és a fantasztikus.

Az ő írói egyéniségének lényege a fantázia. Legnagyobb szabású műveiben a fantázia szertelensége és leleményessége nyilatkozik. Igazi eposzi elbeszélő”. Számos példával bizonyítja véleményét.

„Hasonló tüneményeszerű jelenet az is — folytatja —, midőn az „Egy az Isten” regényben Caldariva marquisé a kandalló rejtékajtáján átmegegy Blanka hercegnéhez. Leleményességben Jókait még Dumas sem mulja felül, a megrajzolásban és a színezésben, nincs párja.”

Gyalui Farkas (*Jókai erdélyi tárggyú művei*. Kolozsvár 1894. jan. 5. 4. sz. 2.) szerint az *Egy az Isten* „Jókai legkedveltebb regénye . . .

Soha a tordai hasadékot és Torockót oly remekül, annyi színnel, olyan bájosan, helyenként olyan fölemelő, fenséges nyelvezettel le nem fogják írni, mint az e regényben van.”

Gárdonyi Géza (*Egy az Isten* MH 1894. jan. 6. 6. sz. 50—52.) enyhén parodizálva dolgozza fel a témát a Rómába indulástól a Rómából indulásig (A lap e száma más Jókai regények meséjét is feldolgozta a fiatal írónemzedékkel. Jellemző, hogy az egyház válási tilalma miatt gyötrődő Gárdonyi ezt a művet választotta.)

„Egy az isten.”

I.

A hercegasszony válik az urától. Rómába megy a pápához. A pápa elvászthatja, más nem. Hogy is ne választaná el, hiszen a hercegasszony tizennyolc éves; gyermek; s a herceg meg sem csókolhatta soha, mert valahányszor hozzá közeledett, a szüzasszony elájult.

A hercegasszony tehát a pápához utazik.

A kupé zsufolt. A konduktor udvariatlan. A hercegasszony kétségbeesett.

És ekkor előlép egy fiatal magyar, és első osztályú kupét nyitatt a hercegasszonynak.

A fiatal magyar: Adorján Manasses.

A kupében hallgattak.

A hercegnő figyelemmel vizsgálta a Manasses arcát és azt találta, hogy az érdekes.

Azután elaludt.

Akkor Manasses könyvet vett elő és a hercegnő arcát belerajzolta.

II.

A hercegnő Rómába érkezett és a nagyheti szertartásokat akarta látni. De nem kapott helyet a templomokban.

Vallásos asszony volt. Apácák nevelték. Egy földön járó lélek, a kinek a menyország a világa. Rómában lenni, kizárva a templomok ünnepéből, belekényszerítve egy hotelnek profán unalmába, ez nagyobb csapás egy betegségnél.

És a sötét gondolatokban megjelenik három jegy a legjobb helyekre. Egy a hercegnőnek, kettő a kísérőnek.

A jegyeket Manasses küldötte.

A szertartás végén a pápa két szentelt pálmalevelet dobott alá. Az egyik ráhullott a szabadság zászlajára.

A másikat elkapta a légben Manasses.

És felnyújtotta a hercegasszonynak a karzatra.

III.

A pápa még mindig nem ítélte.

A hercegasszony rajzolással töltötte az időt. Kiment a kolossaeum romjai közé és ott rajzolt.

A romok tetején is ült egy festő.

A festő Manasses volt. A kép a hercegasszony képe.

IV.

A pápa azt ítélte, hogy a hercegasszony elválhatik, de többé nem mehet férjhez.

A hercegasszony visszavonult egy palotába és ott élt egyedül.

Az utcákon a forradalom vihara tombolt. A viharnek áldozatok kellene. Egy napon a hercegasszony palotája is meg volt jelölve. A nép zugott a palota előtt. S bent reszketett az elhagyott, védtelen galamb.

Ekkor az ajtó megnyílt és belépett Manasses.

— Hercegnő jöjjön velem.

— Megyek, — felelte a hercegnő.

— A követ neje elviszi önt kocsin.

— Én önnel megyek.

— Velem nem jöhet, — felelte Manasses, — mert én kegyedet szeretem.

V.

— Nem mehetek el Rómából, mondta az utcán a hercegasszony, a pápától tanácsot kértem és az azt felelte, hogy ő marad, s ma-

radnia kell mindenkinek, aki bizik az isten védelmében. Biznom kell nekem is.

De a vérszomjas néptömeg nyomukban volt.

Éjjel a követségi palota előtt egy asszony szállott a kocsiba.

— Ez az, — szólt Manasses.

És az asszonyhoz könyörgött:

— Vigye magával a hercegnőt, vigye magával, mentse meg.

— Vigyen magával! — esdeklelt a hercegasszony is, — megölnék itt az utcán.

Egy szolga eltolta őt a kocsitól, és így szólt:

— Bolondok maguk, hiszen ez az asszony a pápa.

VI.

Akkor az elhagyott, megcsalt, meggyötört asszony a Manasses mellére borult és azt mondta neki:

— Hát most már vigy magaddal te.”

Lakatos Sámuel (*A székelyföld és Jókai. = A Marosvásárhelyi Casino „Jókai ünnepélye” 1894. január 6án.* Marosvásárhely 1894. 18.) röviden érinti a regény cselekményét.

Buday László — B. L. betűjeggyel — megjelent cikkében (*Jókai Mórról.* Or-Vil 1894. jan. 7. 2. sz. 32.) röviden emlékezik meg az *Egy az Istenről*, amely szerinte azt bizonyítja, hogy a „költő teremő ereje nem lankadt maig sem”.

Tolnai Lajos (*Jókai Mór. Költészetének jellemzése.* MSzle 1894. jan. 7. 1. sz. 3.) kiemelkedő művei közt említi az *Egy az Isten c.* regényt.

Zayzon János (*Jókai vallásos világnézetéről.* Székely Nemzet 1894. jan. 19. 9. sz. 2—3.) nagy elfogultsággal, Jókai Istent látó magasrendű vallásosságát igyekszik kiolvasni írónk életművéből, közte az *Egy az Isten c.* regény bizonyító lapjairól. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok.* JKK 2. k. 460.)

Göde Jenő (*Jókai élete és költészete.* Veszprém, 1894. febr. 3. 5. sz. 1.) viszonylag részletesen ismerteti a regényt, és sokra értékeli „a kitűnő meseszövéss messzemenő bonyodalmaikat”.

Liberius (*Utóhangok Jókai Mór irodalmi jubileumához.* Magyar Sion (Egyházirodalmi folyóirat) Esztergom 1894. jan. 26. 1. füzet 46—54.) úgy véli, hogy nagy szükség lenne keresztény szellemű kritikusra, aki megbírálná Jókai egyik másik regényének hozsannázott „nemesítő” hatását, s kimutatná azt pl. hogy az *Aranyember* „tendenciája a szabad szerelem dicsőítése” hogy például az *Enyém*,

tied, övé' ugyancsak azt a tendenciát követi még nagyobb dimenzióban, (mert hisz Áldorjai Ince cisztercita szerzetes, aki aposztatálva lábbal tapodja szent fogadalmát, és kétszer is megházasodik); hogy az „Egy az Isten”-ben a kálvinista Jókai az unitarizmusért rajong, — és így tovább.” Főleg azt kifogásolja a rendkívül elfogult kritikus, hogy „a kálvinista prédikátor meg levita Jókainál csupa kegyes, tiszteletreméltó alak, míg a sokszor szereplő katolikus pap gúnyolt, kicsinyelt, nevétségessé tett figura”.

Ezután konkrét kifogásokat emel a regény egyes részletei ellen. Különös zagyaságnak tartja a nagyheti szertartások leírását. Felsorol egy sereg — általunk a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben tárgyalt — példát arra, hogy *A jövő század regényében* hogyan sérti Jókai a tételes vallást, majd felsóhajt: „De hová jutnánk, ha mindazt elsorolnók itt, ami Jókai háromszáz kötetében sérti a keresztény katolikus érzést! Nem szeretnénk félreértetni. Eszünk ágában sincs megtépní akarni azt a babérkoszorút, melyet az egész nemzet, királyával élén, kormányával élén (melynek szemében a „magyar kulturérdekek első őre” — ennek nevezte magát a kultuszminiszter — üdvözölte a jubilánst) font a bámulatos munkásságú és fantáziájú költő homlokára: csak afeletti szomorúságunknak adunk kifejezést, hogy ez a nagy költő egyik-másik regényében megfeledezett a szépirodalom elsőrangú feladatáról, a szív, a kedély nemesítéséről, sőt tovább is ment, a saját új-pogány Krisztust ignoráló szellemét beleoltotta tudatosan, célzatosan némely regénybe.”

A Magyar Sion c. „egyházirodalmi folyóirat” Liberius álnevről recenziója szerint „Jókai is korának gyermeke, annak a liberális, vallásközönyös, materialisztikus kornak a szülője, amelyben élünk. És Jókai öntudatosan ez.”

Boros György (*Egy az Isten*. Ellenzék [Kolozsvár] 1894. febr. 1. 26. sz. 1—2.; 1894. febr. 3. 27. sz. 1—2.) megemlíti, hogy unitárius történelmi alakokat már Kemény Zsigmond, P. Szathmáry Károly és Halmágyi Sándor is szerepeltetett műveiben, majd megállapítja, hogy ezeket „felülmulja ünnepelet költőnk Jókai Mór, mert ő már nem menekül a történelem megérett, s legtöbbször ismert alakjaihoz, hanem megragadja a jelent s abból választ hőst egyik nagyszabású regényének . . .

A cím, mely vallásunk sarktétele sokkal fontosabbnak tünt fel a 70-es években, midőn a könyv megjelent, mert akkor az egyházi sajtóban az unitárius és trinitárius, a liberális és az orthodox között élénk és heves vitatkozás folyt. Koránt sem állítom, hogy a költő ebben a vitatkozásban részt akart volna venni, mert regényében csak annyiban enged tért a felekezeti mérközésnek, hogy egy katolikus

nő egy református ügyvédet választ és ugyanazt a nőt egy unitárius férfival hódíttatja meg . . .

A mit én a nagy műből kiragadhatok az legfennebb egy pár olyan vonás az ifju hősről, a mely őt mint unitáriust jellemzi, s egy néhány olyan adat az unitárius vallásról és követeiről, a melyet a költő részint közéletből, részint saját lelkéből szőtt bele regényébe."

Megköszöni és „az elismerés kifejezésével adóz” Jókainak azért, hogy „unitáriusát, a ki a rendi jogokhoz szívós conservativizmussal ragaszkodik, ugys mint nemes, ugys mint tanult férfit — a jellem, az erkölcs és a magas rendü műveltség megkülönböztetett tulajdonságaival ruházta fel”.

A szerző véleménye szerint az *Egy az Isten c.* regénynek egyik fő érdeme, hogy „az unitárius név körül fűzött bal fogalmakat, az unitáriusoknak adott gunyoló és szidalmazó neveket és kifejezéseket rendre mind felsorolja. Az unitárius ,pogány, áriánus, istentagadó, Krisztustagadó, hitetlen, profanus, zsidó hitü, fanatikus”.

Mind olyan jelzők ezek, a melyeket, ha érdemelt meg, ha nem, megadtak neki minden hosszabb fontolgtatás nélkül. A név elfedezte az embert, el a jellemet."

A szombatosokról az unitáriusokra ragadt rágalmak és vádak magyarázása után állapítja meg Boros György: „Regényünk hőse, az ifju unitárius férfi Rómában a katolicizmus pápai székhelyén időz és éppen akkor, amikor a kath. egyház a husvétü nagy szertartásokat végezte, s az író igen helyes felfogása szerint nemcsak hogy megőrizte azt a türelmességet, a melyről az erdélyi felekezet tagjai nevezetesen, hanem a társaság kedvéért még meg is jelent azokon, mert ,semmit sem került inkább, mint a szent dolgokból gunyt üzni'. Ő ugy fogta fel, hogy ,a z i m á d a t k ö l t é s z e t e örök szépség' . . ."

Helyesli és dicséri Boros György a Jókai által megjelenített vallási toleranciát.

„A mennyire egy regény jellege és annak fő tárgya megengedi, az unitárius vallásnak minden főbb tényező része elé van adva benne.

A családi életet kedvesen rajzolja . . .

A családi élet megalapítása, a lakodalom, el nem maradhatott egy regényből s Jókai ennek a leírásánál fejtü ki a legnagyobb drámai erőt”.

Kőrösi László (*Jókai Mór = Korrajzok. Kortörténeti Könyvtár. 5—7. füzet. Bp. 1894. 139.*) és Szinnyei József (*Jókai Mór = Magyar Írók élete és munkái 5. k. 1897. Bp. 1897. 548. hasáb*) egészen röviden emlékezik meg a műről.

Prém József (*Jókai Mór Pozsony—Bp. 1894. 22.*) szerint az *Egy az Isten c.* regényben — miként az ebben az időszakban keletkezett

műveiben — „az alapeszme világosságára még több súlyt fektet Jókai, de gyakran már nagyon jól ismert eszközökkel igyekszik az érdeklődést fölkelteni vagy nem is igen válogatja az eszközöket”. (Uő.: *Jókai. Hazánk Szépirodalmi melléklete. 1894. jan. 6. 110. sz. 3.*)

Versényi György (*Jókai emlékezete. ErdMúz 1904. [aug.] 8. füzet*) számos példával bizonyítja, hogy mennyire megragadták Jókait Erdély szép tájai, természeti szépségei és emberei. (434—35.) Szép számmal sorolja fel a regény rokonmotívumait. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok JKK 2. k. 466., 503.*)

Beöthy Zsolt (*Jókai Mórról. BN 1904. máj. 7. 127. sz. 3.*) a regény témájáról ír.

A Magyar Állam (Idők Tanuja) c. napilap Sz. J. betűjegyű tárcáírója (*Jókai Mór. 1904. máj. 7. 104. sz. 4.*) Jókai legemlékezetesebb regényei közt említi az *Egy az Isten*.

Beöthy Zsolt (*Jókai Mór emlékezete. 1905. máj. 31. = Munkái. Bp. [1922.] 208.*) szerint Jókai „Költészetének még némely fogvatkoszai is, melyeket szigorú bírálói sokszor vetettek szemére, a népszellemnek bizonyos sajtáságos ellentéteire emlékeztetnek . . . Arra a sokat kifogásolt, de természetében rejő s így soha le nem vetkezhetett naív módjára gondolok vonzalmának a jó, nagy és hős iránt — hajlamára, foltalan eszményekké és lebírhatatlan erőkké emelni mind, akiket szeret és tisztel s megszerettetni és tisztelteni kíván. Ha Kárpáthy Zoltánra, Baradlay Rikhárdra, Kadarkuthy Zoltánra, Berend Ivánra, Timár Mihályra, Áldorfolvi Incére, Manasséra és regényei hőseinek bizonyos sorsára gondolunk . . . talán nem helytelen útra vezet a fonal, melyet kezünkben tartunk. Míg Jókai szemléletei költői alakjaivá lesznek, míg az ő képzelete világában kialakulva, állandó helyöket elfoglalják: mintha ugyanaz a folyamat menne végbe lelkében, melyet a népszellemnek inkább képzelődő, mint emlékező, inkább összefoglaló, mint különböztető, mondaalkotó folyamatai mutatnak.”

Garzó Béla (*Jókai regénytárgyai. A kecskeméti evang. reform. főgimnázium értesítője az 1904—05-ik évről. Kecskemét 1905. 18.*) szerint a regény „az unitárius torockóiak mély, ideális rajongásának apotheosisa”.

Kapossy Lucián (*Jókairól. Pápai Hirlap 1905. dec. 9. 48. sz. 1—4.*) megállapítja, hogy Jókai hű képet festett az *Egy az Isten* c. regényében a román nemzetiségiekről és Lányi cigányról.

Oláh Gábor (*Jókai és Debrecen. ItK 1906. 275.*) a regényben megörökített erdélyi tájakról emlékezik meg. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok JKK 2. k. 201.*)

Gulyás József (*Jókai kacér nőalakjai. Sárospatak 1912. febr. 18. 7. sz. 1—2.*) szerint jó érzékkel analizálja ugyan Jókai az életben is meglevő

kacér nőket, de gyakran túloz, s előfordulnak „romlott lelkű nőalakjai között ördögi lelkek, gyilkos cselszövők”. Ilyen „Az Egy az Isten” Cyreneje” is.

Lényegében az itt írtakat ismétli Gulyás József a *Jókai kacér női* c. dolgozatában a Sárospataki Ifjúsági Közlöny hasábjain. 1918. (9—10. sz. 118.)

Révay Mór János írja az *Irók Könyvek Kiadók* c. kötetében (Bp. 1920. 214—15.):

„A legjobb kritikát Jókai regényeiről Dóczy Lajos-tól hallottam. A Grundelsee partján találkoztam vele sok évvel ezelőtt, mikor még külügyminiszteri osztályfőnök volt. Valamelyik Jókai-regény volt a kezében, talán a *Szerелеm bolondjai*, vagy az *Egy az Isten*. Másnap, harmadnap, nyolcadnap újra találkoztam vele, mindig ugyanazzal a könyvvel járt az erdőben, a tó partján. Akkor arra a kérdésemre, hogy mennyire haladt a Jókai regényében, azt a meglepő választ kaptam, hogy még el se kezdte olvasni. Csodálkozó tekintetemre meg is adta ennek magyarázatát:

„Ha elmegyek hazulról, magammal viszem ezt a könyvet, mert olvasni szeretném, nagyon kíváncsi vagyok rá, de félek tőle. Nagyon félek, hogy megfog és el nem ereszt. Én pihenni jöttem ide, szórakozni, evezni, uszni, sétálni, enni, inni. Szüksége van erre az idegzetemnek, ... De ha Jókai könyvét elkezdem olvasni, az az első laptól kezdve úgy magával ragad, hogy képtelen vagyok megszabadulni hatása alól. Ezért tartogatom ezt az olvasmányt, ezért nem fogok hozzá, de el fogom olvasni multhatatlanul, itt tartózkodásom, szabadságom utolsó napjaiban, hogy felfrissítem lelkemet, felüldítem gondolataimat, mielőtt visszatérek a műhelybe.”

Császár Elemér (*A magyar regény története*. Bp. 1922. 222.) szerint az *Egy az Isten* Jókai „annyi költészettel, annyi bájos romantikával” írta, hogy „egyike a legszebb magyar regényeknek”.

Jablonkay Gábor (*Jókai és a katolicizmus*. MKult 1924.) katolikus vallási elfogultsággal bírálja a „bálványozásig becézett” Jókait. A centenáriumi ünnepek küszöbén jezsuita alaposítással szinte minden követ megmozgat annak érdekében, hogy még idejében megtorpedozza Jókai ünnepi elismerését. Megállapítja, hogy Jókai a regényiben bemutatott szokásokhoz és történelmi eseményekhez nem mindig végzett „alapos tanulmányokat”. Erről „tanúskodnak — szerinte — az unitáriusok, akik annak idején zokon vették, hogy Jókai az *Egy az Isten*-ben egy kalap alá fogja őket a zsidózó szombatosokkal. Ha az unitáriusok ezt az összekeverést nem joggal vették észre, nekünk katolikusoknak is szabad vizsgálnunk mily tájékozottságot mutat Jókai tanulmányai alapján, ha katolikus dolgokról szól.” (138.)

Jablonkay Gábort nem zavarja, hogy Jókai a zsidó szombatosokat, azaz a magyar zsidókat nem vette egy kalap alá az unitáriusokkal. Azt írja az *Egy az Isten* c. regényében, hogy a magyar zsidó elzüllött maradéka az erdélyi szombatosoknak s nem az unitáriusok gúnyneve. (JKK. 2. k. 70.) Mi annak sem találtuk nyomát, hogy unitáriusok kifogást emeltek volna az *Egy az Isten* c. regény ellen. E nyomokat hiába keressük, hiszen a mindig precízen idéző jezsuita most általánosságba burkolózva, kétségben hagy a forrásokat illetően, — feltételezésem szerint — csak azért, hogy valamivel indokolhassa mondanivalóját és mindenekelőtt elfogultságát. . . Elárulja, hogy nem a történelmet fogja számon kérni Jókaitól, de tagadja, hogy „Jókai regénye írásához, amelyben katolikus alakokat szerepeltet *búvárkodást, tanulmányt* végzett volna hogy *szakutudásoktól leckét* vett volna, hogy regényében korképet tudna adni, egyszóval, hogy *tájékozott volna* tárgyában, amelyről ír . . .

Csak fölemlítjük, hogy az *Egy az Isten* főhőse, Manassé, 1848-ban nem tudja belátni, hogy „miért szenvedjen (Zboroi) Blanka (akit később kivisz a kat[olikus] egyházból) martirhalált akár a Circolo populáréért, akár a *Syllabuséért*” [JKK 1. k. 262.] Nehéz is lett volna, *akkor* a *Syllabuséért* vértanúvá lenni, hiszen ez a jegyzék csak 1864-ben jelent meg. Éppígy nehéz volt Blankáéknak 1848-ban megnézni a *Japan vértanúk* kanonizációját, mert ez is csak évekkel később (1862) ment végbe . . .

Csak azt iktatjuk még ide, amit az *Egy az Isten* „igazoló adatai” közt az *unitáriusok* nevének magyarozatánál mond . . .” (140—41.) (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 536.)

Később arról ír Jablonkay Gábor, hogy néha „úgy látszhatnék, hogy Jókai a katolikus kérdésekben is végzett tanulmányokat s szerzett tájékozódást.” (142.) Bizonyosságul az *Egy az Isten* c. regényből idézi azokat a jeleneteket, amelyek Zboróy Blanka válóperéhez kapcsolódnak. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 1. k. 91 : 31., 94 : 10., 126 : 2.)

Ezután Jablonkay Gábor azokat a részeket idézi az *Egy az Isten* c. regényből, amelyek szerint a katolikus egyházi jog 13. ill. 14. §-a értelmében a házasság megsemmisíthető. (142—43.)

„E helyeken nemcsak a még protestáns, később katolikusá lett Zimándy ügyvéd s nemcsak a vallási, de minden katolikus kérdésben jól beavatott Manassé hivatkoznak *egy titkos pápai instrukcióra*, még pedig annak 13. és 14. §-ára; hanem maga Jókai is, magyarázó jegyzeteiben, idéz állításai mellett egyházjogi, katolikus forrásműveket. Nem ismeri el ugyan — mint a jegyzetek bevezetésében írja — ,azt a kötelességet, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga

alkotásait alárendelni tartozzék'. (II., 212. 1.) [JKK 2. k. 363., 324 : 7.] Azonban mint e műnek a Nemzeti Díszkiadás XXVII. kötete 218. lapján [JKK 2. k. 363.] írja: *„némi igazsággal [Jókainál: igazolással] tartozom az elbeszélés valószínűségének. Azért hoztam fel tehát csupán az igazoló adatokat, mert éreztem, hogy regényemnek erkölcsi iránya halomra dönthető lenne, ha csak egyet is azok közül a végzetes fordulatok közül, mint az igazsal ellenkezőt lehetne bemutatni. . . .* [JKK 2. k. 363—64.] Tehát a Blanka sorsát eldöntő, sőt a katolikus egyházból való kilépést igazoló adatokat hoz fel, minthogy a katolikus egyházban Blanka nem válhatott el és nem mehet újra férjhez úgy, hogy boldog legyen.

Ez igazoló jegyzetek közt tehát a következők fordultak elő". (143.) Itt idézi Jablonkay Gábor a JKK 2. kötetének 368. lapján található 11., 12. és 13. sz. jegyzeteket majd kijelenti, hogy csak látszatra bizonyít adatokkal Jókai, „a dolog egészen másképp áll". Ezután részletesen cáfolja írónk bizonyító adatait, amelyeket mi a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben közlünk. (JKK 2. k. 538—40.)

Ezek után megállapítja, hogy „Jókai hivatkozása szerzőkre, instrukciókra stb. szintén nem mutat tájékozottságra s tanulmányozásra, — legalább katolikus kérdésekben nem . . .

Nem kívánja és nem kívánhatja senki, hogy a protestáns Jókai behatóbban tájékozott legyen a katolikus dolgokban, hiszen ezekben sokszor a katolikusok tájékozottsága is megszegyenítően fogyatékos. Azt azonban joggal megkívánhatjuk, hogy amiben valaki járatlan, arról ne írjon." (144—45.)

Kifogásolja, hogy Jókai számos katolikus intézményt, szokást, tanítást „csavar el és tesz nevetségessé". Bizonyítékként említi az *Egy az Isten* c. regényből a pápáról írottakat. [JKK 1. k. 108.] „Majd Cagliari h[erce]g szájába e szavakat adja a pápáról: „Egy megszorult földi ember sok változandóságra képes, hát még egy megszorult földi Isten!" (Uo. 109. 1.) [JKK 1. k. 121.]

Majd meg később, midőn Blanka házasságát úgy bontják föl, hogy újra férjhez nem mehet, így ír: „Blanka meghajolt fővel fogadta a csapást. Isten akarja így. Az egyháznak, a vallásnak érbevessett törvényei vannak, amik hatalmasabbak a természet törvényeinél. Meg kell azok előtt hajolni. Ezek a bírdk csalhatatlanok, s tőlük nincs feljebb hivatkozás sehová, senkihez." (Uo. 148. 1.) [JKK 1. k. 164.]

Blanka az ítélet következtében „Nem bocsátott magához mást, mint a gyóntatóját, aki hetenkint egyszer fökereste; ennek azután volt mit meggyónnia a hét főbűnök közül: „Kételkedés a gondviselésben", — „fellázadás az emberi igazság ellen", — „tilalmas álmok az ébrenlét

alatt', — ,irigylése mások boldogságának', — ,imádkozni nem tudás' — ,gyűlölet az élet iránt', — ,vezeklésre méltó bűnök'. (Uo. 151. l.) [JKK 1. k. 166.]

Mindenki tudja s kétségkívül Jókai is tudta, hogy nem ezek a főbűnök.

Ugyancsak az *Egy az Isten*-ben vannak ezen furcsaságok: (I. k. 62—63. l.)" Itt idézi az „Elmondá előtti Manassé” [JKK 1. k. 71 : 23.] kezd. és a „megtért, szentté lett” (71 : 28.) szavakkal végződő részt a szent lándzsa történetéről.

„I. 63. l. (A Sixtinában nézi végig Blanka a szertartásokat egy számolyról, amelyet Manassé összehajtogatva s eldugva hozott oda. Itt idézi a „Szegény hercegnő, még ekkor nem tudta” [72 : 23.] kezd. és „a gondos figyelem jólesett neki” [72 30.] szavakkal végződő részt.

„I. 68. l. Nagycsütörtök Romában”. Itt ismét idézet következik „Ezen a napon ős szokás szerint” [77 : 28.] kezd. és a „ki a szabadonbocsátandó gonosztevőt”. [77 32.] szavakkal végződő részt, s így folytatja:

„Valóban, nem is annyira Jókait illeti a tárgyaltak miatti gáncs, mint azokat a katolikus olvasókat együttvéve, akik mindezeket a ferdítéseket és intézményeinknek általuk való nevetségessé tételét észre sem véve, lelkesedni tudnak Jókaiért.

Mert hogy e ferdítések nem csak véletlenségből, hogy nem csak ártatlan fölvidítás céljából kerültek a regénybe, már az összefüggésből is eléggé kiviláglik. A vallás intézményei, szokásai, törvényei, személyei minden jobbjézésű és gondolkodó ember szemében a tisztelet tárgya. A ferdítések által bizonyos új megvilágításba kerülnek s nevetséget, vagy mosolyt keltenek . . . Szándéktalanul ilyen visszás beállítású előadások ízléstelenséget, tapintatlanságot árulnak el, tehát a helyes ítélet hiányát; ha ellenben szándékosak, úgy már a nevetségessé tétel szándékát, tehát a szent dolgok gúnyolását foglalják magukban.” (206—08.)

Befejezőként a következőket állapítja meg Jablonkay Gábor: „Ha nem is keresünk szándékosságot J[ókai] jellemrajzaiban, ahol katolikus személyeket szerepeltet, mégis legalább feltűnő és elidegenítő, hogy ő, aki állítólagos realizmusával az élet minden oldalát s árnyalatát ismerteti, nem talált jóformán más katolikus jellemeket, mint nevetségeseket, ügyetleneket, hülyéket, gyöngéket, gyávákat, elveikkel megalkuvókat, sőt nem egyszer undorítóan visszataszítókat, a legjobb esetben szánakozásra méltókat. Evvel szemben a protestáns, főképp unitárius jellemek (Tatrangi Dávid, Manassé, Kárpáthy Zoltán stb.) a nemesek, nagyok, erősek, boldogítók, vonzóak.

... Az *Egy az Istenben* Zborói Blanka addig, míg katolikus, együgyű, hiszékeny, tehetetlen, az okatlan aggályosságig lelkiismeretes; mikor Manassé őt Rómából megszökteti, a csónakon egyszerre pajzán lesz; majd mint unitárius megnyeri lelke egyensúlyát, életrevalóvá lesz, mindenhez kezd érteni; boldog is lesz, bár elvesztette hitét. Ugyanitt a jellemtelen, ármánykodó Vajdár Benjamin, Manassé húgának hűtlen jegyese, katolikkusá lesz; épúgy Blanka haszonleső ügyvédje, Zimándy; de csak érdekből mindkettő. Ugyanez darabban IX. Pius jelleme is elég kétes színű vonásokkal van ecsetelve." (208—209.)

Zoványi Jenő (*Jókai antiklerikalizmusa*. Világ 1924. márc. 2. 52. sz. 17—19. Kihagyással és kissé stilizálva Haladás 1950. márc. 9. 10. sz. 3.) a következő megállapítását igyekszik Jókai műveiből vett citátumokkal és azok magyarázatával bizonyítani: „Jókai számos művéből kitűnik mély vallásossága. Műveinek számtalan részletével lehetne rávilágítani arra, hogy mennyire istenhívő, Istenben bízó, Istent tisztelő lelkiület hatotta át szerzőjüket. Ez a vallásos lelkiület azonban amennyire bensőséges volt, éppen annyira mentes volt minden dogmatizmustól, minden vakbuzgóságtól minden elfogultságtól...

Egy kevés ideig református egyházmegyei gondnokságot is viselén, e révén némi alkalma nyílt saját szemével is meglátni, hogy mik folynak az egyházkormányzat kulisszái mögött. De különben is annyira ismerte a történelmet, hogy így szerzett tapasztalatai csak arra szolgálhattak, hogy személyes meggyőződésé éreljék abbeli tudását, mely szerint a dogmatizmusnak, vakbuzgóságnak legfőbb istápolói és legdúsabb veteményes kertjei az egyházak, melyek ameltett sokszor a világi hatóságokat is túlszárnyaló módon és mértékben követnek el igazságtalanságokat...

Tudása és tapasztalása egyaránt alapjául szolgált annak, hogy a hivatalos egyházak legfontosabb és legilletékesebb reprezentánsai, a papok ellenében néha szinte az élességig és a lenézésig elmenően foglalt állást."

Ezután az *Egy az Istenből* vett citátumokkal egyidejűleg ír az unitáriusok rokonszenves istentiszteletéről.

Jablonkay Gábor (*Jókai világnézete, katolikus szempontból*. MKult 1924.) kifogásolja, hogy „nemcsak a katolikus intézmények gúnyolásával találkozunk Jókainál lépten-nyomon, hanem egyenes istenkáromlásokkal és a vallás tagadásával, az ember istenítésével". (329.)

E tételt Jablonkay Gábor nagyszámú idézettel bizonyítja. Első helyen *A jövő század regényéből* idéz, de szépszájú citátumot választ ki az *Egy az Istenből* is. Megállapítja, hogy Jókai gyakran tudatosan használta az istenkáromlást, amire nem is volt szüksége esztétikai szempontból. (334.; *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 1. k. 470.)

Ugyancsak az *Egy az Isten* c. regényből vett példával bizonyítja a következő megállapítását: „Úgy látszik azonban, hogy nem kell mindent komolyan venni abból, amit Jókai mond. Hiszen ő sem veszi komolyan; csak játszik, tréfálozik . . . a legkomolyabb dolgokból is tréfát űz. Erre már sok példát láttunk.” (334.) „Az oka, hogy miért nem lehet Jókai minden állítását komolyan venni, épen egy igen komoly hibában rejlik, t. i. egész *világnézete komolytalanságában.*” (335.)

A világnézet komolytalan, ellentmondásos, zavaros változatossága Jókainál részint oka, részint, úgy látszik, következménye az erkölcsi felfogás sekélyes, sőt léha voltának. És nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy Jókai népszerűségének is végoka épen az a könnyelmű, sőt — nevezük meg a gyermeket a nevéen, — léha erkölcsi felfogás, amelyet regényei legnagyobbbrst visszatükröztek.”

„Bizonyossága állításunknak — folytatja Jablonkay Gábor — azon jelenetek élénken színező leírása, amelyeket minden erkölcsös világnézetet veszedelmesnek, sőt az ifjú, de a felnőtt olvasóra nézve is rombolóan károsaknak tart. . . . érzéken bódító leírásától még legjobban dicsért darabjai sem mentek, pl. *Erdély aranykora* (Azraele), *Egy magyar nőb* (párisi élet), *A tengerszemű hölgy* (J[ókai] és Erzsi), *A jövő század regénye* (Sabina, Mazur, Sasza . . .), *Egy az Isten* (Caldariva), *Bálványosvár* stb. A többit nem is nevezük meg.” (337—38.)

Jablonkay Gábor nem éri be ennyivel, s folytatja: „Ezen érzéki jelenetek nem egyszer mint igazán, sőt kizárólag boldogítók vannak rajzolva. Finomabb és romlatlan lelkű olvasóinkra való tekintettel részletekbe nem bocsátkozhatunk. Jobb lelkű nők ezek láttára bizonyára épúgy szégyenkeznének és sírfafakadnának anyjukra borulva, ahogyan a *Bálványosvár*-ban Mike Sára leánya tette a 12 mezítelen kún papnő láttára.” (338.)

Jablonkay Gábor tulajdonképpen csak ezután melegedik bele istenigazában, amikor így folytatja: „Jókai alakjai különféle darabjaiban annyira mennek szerelmükben, hogy *e szerelem kedvéért készek lemondani a mennyországról, üdvösségükről, készek inkább a pokolba jutni kedvesükért, mint nélküle a mennyországba.* Így az *Egy az Isten*-ben Blanka: „Ha le kellene mondanom magáról az égről, már meg van téve’ t. i. Manassé követése a kitérés által is . . .” (326. l.) [JKK 2. k. 19.]

Hosszas citátumok után ismét visszatér Jablonkay Gábor az *Egy az Isten* c. regényhez: „Az erkölcsi felfogásnak legalább *zavarosságról* tanúskodik az, hogy pl. az *Egy az Isten*-ben a hazugságot kárhuzatos bűnnek mondja, de a fel nem bontott és fel nem bontható házasság érvénye dacára is Blankának s Manassénak új egybekelését magasz-

talja s nemcsak megengedhető, de legjobb megoldásnak tünteti föl.” (339.)

A kritika fináléjaként a katolikus Jókai-irodalom korábbi „eredményeit” is felhasználja Jablonkay Gábor, amikor leszögezi, hogy „nemcsak egyes alakok nyilatkozatai birnak . . . könnyelmű erkölcsi alappal, hanem némely műveinek egész tendenciája az. Az *Egy az Isten*-ben a kálvinista Jókai az unitarizmusért rajong. Ez nem vall világnézeti komolyságra. (L. *Magyar Sion*, 1894. 46. l.) [Vö.: JKK I. k. 000.]

Nem mély és komoly erkölcsi felfogás tűnik ki Jókai műveiből, hanem az epikureista léhaság, helyenként frivol cinizmussal fűszerezve. (M. *Sion* 1894. 60. l.)” (340.)

Befejezőként kemény szavakkal rója meg Jablonkay Gábor a katolikus intézményeket gúnyoló íróit.

Ennek megfelelően végső tanulságként azt is megkockáztatja, hogy „Jókai olvasása nem képez jellemeket, hanem részint képzelgő álmódzókat, részint léha epikureistákat”. (340.)

Zsigmond Ferenc (*Jókai*. Bp. 1924. 257—61.) írja monográfiájában: „A század végének történetében nincsenek olyan mozzanatok, amelyek Jókait nagy alkotásokra ihletnék. Hanem az ezt megelőző félszázad: az kifogyhatatlan tárháza a nagyszerű dokumentumoknak. Az *Enyim, tied, övé, az Élet komédiásai, Egy az Isten, Akik kétszer halnak meg, a Kis kirdlyok, a Lélekidomár* . . . mily gazdag sorozat! . . .

Ezek a közelmúltat felelevenítő társadalmi regények különben rendkívüli leleményességük ellenére is erősen hasonlítanak egymáshoz s korábbi testvéreikhez. Teljesen ugyanazt a Jókait ismerjük meg belőlük, akit könyvünk előbbi szakaszaiból már ismerünk. Ez öregkori munkák hősei: amazokéinak véréből való vér, csontjuktól való csont. Mint valami bibliai családfa, úgy foglalja őket egy csomóba a közös teremtés titka. Így beszélhetnénk: Berend Iván nemzé Aldorfay Incét, Ince nemzé Zárkány Napoleont, Napoleon nemzé Adorján Manassét, Manassé nemzé Illavay Ferencet, Ferenc nemzé Tanussy Emmanuelt, Emmanuel nemzé Lándory Bertalant . . . Hát még a női alakok! Azok már csak igazán az evangéliumi hősök: Szeréna, Livia, Rafaéla, Blanka, Pálma, Lizandra, Godiva! . . . Ha meglelt korunkban kiábrándultan mosolygunk regényhősein: viszont minden idők ifjúi nemzedéke Jókai műveiből fog idealizmust tanulni s ez drága kincs még abban az esetben is, ha arra kell használnia, hogy későbbi kiábrándulásainak költségeit belőle fizesse ki. Ez a kiábrándulás elkövetkezhetik, de egészséges embernél csak az ábrándos ifjúkor boldog ideje után. „Nincs az a hatalom — mondja Jókai az *Egy az Istenben* — ami megfossa a gyermeket a hitétől az ábrándjaihoz, sem

hatalom, sem éhség, sem nyomor' Jókai ilyen *gyermek* tudott maradni mindvégig; . . .

Szerencsére Jókai nemcsak főalakjainak túlságos eszményítése terén maradt hű korábbi énjéhez, hanem a háttérnek színes, szemléletes, sokszor valósággal remek megrajzolása terén is. Az élethű mellék-személyeknek, hazai és külföldi pompás tájképeknek, kedves emlékeknek, a magyarság szívéhez nőtt eszméknek milyen dús tárháza van előttünk e társadalmi regényekben!

. . . egész sorozata vonul el szemünk előtt a szabadságharc dicsőséges, és gyászos mozzanatainak, azután a hazából való kibújdosásnak (*Enyim, tied, övé*), az itthon maradtak szenvedésének, szívük elleni katonáskodásának az olasz—osztrák háborúban (*Egy az Isten*) . . .

Jókai világnézete kezd visszakanyarodni legrégebbi iránya felé; most emlegetett nagy regényeinek főalakjai mind meghasonlanak, ha nem is a világgal, de addigi környezetükkel s valami Senki-sziget-féle menedékre szorulnak . . .

Adorján Manassé szépen induló politikai pályája is megsemmisült s főrangú hitvesével egy Isten háta megetti kis erdélyi falu rejtekében temetkezik el, mert az ő világa nem az önző emberek világa."

Jablonkay Gábor S. J. (*Jókai tendenciája*. MKult 1924. 396.) Jókai számos alkotásának eszmei tendenciáját figyeli. Katolikus szempontból gáncsolja, hogy „*Az Egy az Isten*-ben a főhős nő, Zborói Blanka a katolicizmus nyüge alatt boldogtalan; abból kitérve s új házasságra lépve, cinyeri az unitáriusban lelke egyensúlyát, erejét, boldogságát”.

Alexander Bernát (*Jókai Mór*. Pesther Lloyd 1925. febr. 18. ford. Benedek Marcell = *Tanulmányok. Nagy emberek*. Bp. 1938. 243—44.) szerint Jókai „Lelkében a szemlélt képek kimeríthetetlen kincsét halmozta fel. Agya nem feljegyzésekkel, nyersen realiztikus anyaggal, nem fényképmásolatokkal dolgozik. Megteremti a tárgyat, amelyről ír, látja a képet, amelyet megnéz. Gyökeréig szemléltető. Évekkel ezelőtt munkáiból egész sorozatot gyűjtöttünk össze ezekből a képekből *Magyarhon szépségei* cím alatt, amely ma nincs kezünk ügyében, de emlékszünk rá, hogy micsoda örömet szerzett kiválogatásuk, s még nagyobbat a korrektúra-ívek átnézése. Például a rianás, a tordai hasadék leírása; bizonyára mindenkinek szeme előtt van még az *Egy az Isten*ből Torockó leírása stb. . . Az épület tégláit a valóságból veszi, de művészileg rakja össze . . . megteremti azt, amit leír.”

Cornea, Viktor (S. J.: *Még két Jókai emlékezés a román sajtóban*. Ellenzék 1925. márc. 16. 61. sz. 12.) szerint a „A humanitás komoly és felfegyverzett hivat nyert Jókaiival . . . Ekként az emberölés korrektívumát keresve „*Az egy az Isten*”-ig jut el, hol leír egy harcot, melynek egész folyama alatt egyetlen csepp vér sem hull.”

Gulyás Sándor (*A Jókai irodalom újabb termékei*. ProtSzle 1925. 586.) szerint „Személyes úti élményei érlelték meg azokat a motivumokat, amelyek érdélyi tárgyú írásait ihlették”.

Rédey Tivadar (*Jókai és a történelem*. Századok 1925. 119—22.) szerint „Jókait a múltak rekonstrukciójában nem a történetíró becsvágya sarkalja. Históriai tárgyú műveihez ugyan szeret elő- és utószavakat írni, mikben helytel-közzel szinte már gyanút keltő nyomatékkal hangoztatja a valóság-anyag iránt érzett alázatát s képzelmének hősi önmegtartóztatását.”

Ezután Jókai különböző regényeiből példákat sorol elő véleménye bizonyítására, majd így folytatja: „Néha azután váltig hangoztatott nagy hódolata is alábbhagy. Az *Egy az Isten* epilógjában a történet és költészet viszonyáról elmélkedve így ír: „A múzzák között egyedül Clio az, aki nem ‚szent‘. Ő nagyon is emberi lény. Vulgivagább Venus-nál. Kacérkodik minden nemzettel . . .’ — A vulgivaga hírébe hozott Clio nyomban heves lovagra is talált Péterfy Jenőben. ‚Nem tudom — mondta ez — mit szólna pl. egy Kemény Zsigmond ilyen hasonlathoz; bizonyos, sehogy sem tetszenék neki.‘ Péterfynek igaza van. Csakhogy éppen ilyenekben bizonyosodik meg, mit az imént regényíró és meseköltő különbségéről mondtam. Amaz, ha történetbe tekint, szinte a tudomány emberének fegyelmét vállalja magára; emez a történethez is költői ötletekkel közeledik, s ha ezek érvényesülése akadályokba ütközik, alkalomadtán akár lázadásra is kész mindenemű fegyelmezés ellen. Egyszer Jókai is szinte lázadó módjára nyilatkozott: ‚Először is nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a história-íróval versenyezzen, másodszer nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historicus nézeteinek a maga alkotásait alárendelni tartozzék.‘ — Ez a felfogás bizonyára erősen elkanyarodik Jókainak a históriával szemben egyébkor sűrűn hangoztatott hűségnyilatkozataitól. S idevágó nézeteinek feltűnő ingadozásaiból igen jól kitetszik, hogy ez az egész hűség-kérdés — . . . — Jókait éppen azért állítja meg lépten-nyomon, mert természete szerint teljességgel nem volt a problémák embere. A mesemondóban multhatatlanul van valami zsarnoki vonás. E tirannizmus ösztönösen jogiba kíván lépni a történelem tényeivel s hőseivel szemben is; s ezek a fantázia kohójában legott mintegy túlnőnek természetes méreteiken a csodás eposz mithikus távlatai felé . . . S ez a finom vivotór Gyulai kezében egyszer már éppen bunkóvá változik, midőn Jókait vakmerő történethamisítás vétségében fogja perbe. E vádagnak nem szövegezésük hibás, hanem címzésük: epikus költőn követelik a történeti regényíró tartozásait. E vélt tartozásokkal azután Jókai hol egyezkedést keres, hol meg kereken megtagadja azokat.”

Borbély István (*Jókai emlékezete*. Kolozsvár 1925. 15—16.) írja Jókairól: „Köztudomású, hogy egyik legszebb regényét, az *Egy az Isten-t*, rólunk, unitáriusokról írta. E regényben legtisztábban meglátszik: mit tart egy öntudatosan unitárius magyar ember élete eszményének. Ám . . . Jókai soha nem a reális, a tényleges valóságot írta le, hanem azon eszményeket, melyek felé a reális, a való életnek törekednie kell. Éppen ezért ne vessen állításommal szembe senki azt, hogy hiszen ma, tehát: valóságban, az unitáriusok nem olyanok, mint Adorján Manassé vagy Zboróy Blanka. Ez igaz. Azonban rossz vallás volna az, amely hívői elé eszményül a mindenkori tényleges földi állapotot állítaná. Amely vallás nem a jövőnek állít fel célokat, az célját tévesztette. Ennélfogva, aki azon szempontból ítéli meg a regényt, hogy vajjon az, amit abban Jókai az unitáriusokról mond, szó szerint talál-e ma élő unitáriusokra, — az hibás szempontból ítélkezik. De kérdezze a bíráló ezt: ellenkezik-e *Egy az Isten*-ben valami állítás mai unitárius életfelfogásunkkal; vajjon van-e a regényben egyetlen olyan tett, melyre azt kell mondanunk: ilyent unitárius ember nem tesz soha! — s megkapta az unitárius szempontból való bírálatának helyes szempontját. A részletekbe menő ellenvetések közül különösen azt szokták gyakran felhozni, hogy az unitáriusok a valóságban fegyvert fognak, holott a regény ezt tiltja. Hát kérdem: aki emiatt hajlandó megtagadni az *Egy az Isten*-től az unitárius jelzöt, felelté-e, hogy Isten parancsolta az embernek: „ne ölj!”

Itt eltekint Borbély István a regény unitárius vonatkozásainak részletes fejtegetésétől, majd így fejezi be méltatását: „Elégedjünk meg ez alkalommal annak tudatával, hogy ha Jókainak többi regénye egyetemes magyar jó tett volt, *Egy az Isten* ezen felül az unitárius egyháznak s az unitárius életfelfogásnak javára végzett jó cselekedet is volt.

Legyen mindörökké áldott emlékezete annak, ki ez irodalmi jó tetteket véghez vitte.”

Gál János (*Jókai élete és frói jelleme*: Berlin 1925. 133., 158.) szerint Jókai regényeiben „A megoldásban gyakran szerepet nyer a lelkiismeret is. Ebből látszik, hogy Jókai gonosz emberci se megrögzött gonoszok. Kemény, a lelkiismeret költője, már másképp használja föl ezt a motívumot, az ő gonoszait hosszú úton mardostatja végig a lelkiismerettel, nála többet kell szenvedni. Jókai gonoszai, a megszólal a lelkiismeretük, vagy önmaguk végzik el magukon az ítéletet, vagy amúgy is meghalnak hamarosan s nem kínozza őket sokáig a lelkiismeretük. Benjamins (‘Egy az Isten’) a daemon szállta meg, de megtér, mire az arca egészen megváltozik s a ,hajdani nemes kifejezés visszatért vonásaira’.”

Gál János szerint Jókai hősei között szerepelnek a rossz emberek, akikben „már alszik a nemes érzés és gondolat, ezeknek már elemük a rossz. Céljaik elérésére készek a bűnös eszközöket is felhasználni és önzésükben, szívtelenségükben alig ismernek határt”. Ilyen többek között az *Egy az Istenben* szereplő Vajdár Benjamin, akit „a bosszúállás démona száll meg és vetkőztet ki jóformán minden emberi mivoltából”.

Kristóf György (*Jókai Mór élete és művei*. Kolozsvár 70—71.) általánosságban mozogva említi az *Egy az Isten* erdélyi hátterét.

Tabéry Géza („*Egy az Isten*” = *Jókai Erdélyben*. Összeállították: Tabéry Géza és Incze Ernő. Nagyvárad 1925. 7.) szerint Jókainak ez a regénye „nemcsak meséjében, de a benne kifejezésre lombosodó gyönyörű pacifizmusában inkább mint valaha időszerű programja, rendeltetésszerű útmutatója lehet a mi mai romániai életünknek”.

Kelemen Lajos (*Torockó* = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 93. 98.) szerint „Jókai *Egy az Istenének* tündéri regényhazája ma is egy csodaszép külön kis világ. A sziklák ölében életben maradt multdarab, melyet népével együtt igazán csak helyzete és multja ismeretével tudunk egészen megérteni . . .

[A torockói] élet és viselet úgy maradt itt, mint a Székelykő egy-egy hozzáférhetetlen szirtoldalán a tiszafa, vagy egy ritka sziklavirág. Jókai valóban nem találhatott volna méltóbb regényszínteret és környező világot az *Egy az Istenhez* ennél.”

A Ványi Ferenc szerkesztésében megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* (Bp. 1926. 230—31.) részletesen ismerteti az *Egy az Isten* cselekményét.

Rajka László (*Jókai és Pitaval*. ItK 1936. 53.) szerint Jókai a regényben megjelenített hírhedt per adatait főleg a *Der neue Pitaval* c. kiadványból merítette. „Az esemény szálait Jókai a legcsekélyebb zökkenő nélkül szötte a többiek közé; még neki is, pedig a világ egyik legragyogóbb ‚komponistája’ volt, ritkán sikerült oly tökéletes összhangot létrehoznia különböző, széthúzó elemek között, mint itt. *Pitavalt* felhasználta, de egy nagyobb egység szolgálatában minden egyéni|élettől megfosztotta. Regényének különösen a csalást előkészítő fejezete a legjobbak, legérdekesebbek közé tartozik alkotásai között.”

Lengyel Dénes (*Jókai regényeinek romantikája*. It 1938. 163—64.) a Jókait ért támadásokkal szemben — többek közt Vajdár Benjamin megjavulásával — bizonyítja, hogy írónk hősei nem mindig egyszínű ördögök vagy angyalok.

Nagy Sándor (*A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára*. It 1937. 151.) ezt a regényt is politikai korrajznak tekinti.

Hankiss János (*Jókai a nagy magyar regényíró*. Bp. 1938. 22—23.) írja:

„A szabadságharc hősei között vannak olyan békeszerető hősök is, mint az *Egy az Isten* című regényben a torockói magyarok. Torockó erdélyi falu, sziklatatlanba zárt sziget, magának való élet. A vasércből él, amelyet termel s amelyhez hasonló: hajlékony, kemény és hasznos. A torockói magyar nép külön intézi a maga háborúját a fellázadt oláhsággal. Az élén egy nagyon művelt s mégis az egyszerű nép közt élő férfi áll, aki nagy tehetségével és népe iránti lángoló szeretetével békés végre tudja hozni a dúló harcot s megkíméli Torockót a háború borzalmaitól. Nem az első s nem is az utolsó alkalom Jókainak, hogy világosan megmutassa: bizalmát a magyar népbe helyezte. Ha Torockótól vett volna példát az egész ország! . . .”

Földvári Aladár (*Jókai — a geológia népszerűsítője*. TtudKözl 1939. 359.) Jókai regényeinek — közte az *Egy az Istennek* — geológiai megállapításait teszi a természettudomány mérlegére. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 1. k. 479.; 2. k. 550.)

Pongrácz Alajos (*Újabb adatok Jókai forrásaihoz*. ItK 1939. 71—73.) idézi az Életképeknek 1848-ban megjelent — általunk a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben tárgyalt — anekdotáját, amelyet Jókai néni átalakítás után épített az *Egy az Isten* c. regényébe.

Szabó István (*Maurítiu Jókai: Fața Neagră*. Erdélyi Helikon 1939. 294.) e regény erdélyi légkörét említi.

Dezső Gyula (*A református Jókai*. Kecskemét 1941. 12.) szerint Zboróy Blanka mint sok más protestáns Jókai regényhős „a magyar protestáns asszonyoknak is hősi, áldozatos, vagy harcos eszményképei”. Külön kiemeli, hogy „Jókai egész nagy . . . regényt is szentelt a harmadik nagy protestáns egyháznak, az unitárius felekezetnek; az *Egy az Isten*, egész költői munkásságának egyik legnemesebb és legkiegyensúlyozottabb alkotását. Ennek a regénynek hőse maga a hit, mely hegyeket mozdít el.” Dezső Gyula szerint ez a regény „Pozitív bizonyosságot tesz a nagy író vallásossága mellett”.

Török Pál (*Jókai-regény mint történeti forrás*. ProtSzle 1943. 204.) kiemeli, hogy az *Egy az Isten* a nemzetiségi megbékélést célozta. Ezért rajzol Jókai rokonszenves képet a román pópároról és leányáról.

Jankovich Ferenc (*Írányű a magyar irodalomban*. Bp. [é. n.] 150.) a regény életszemléletéről emlékezik meg.

Sőtér István (*Jókai Mór*. Bp. [1941] 126—29.) részletesen elemzi Jókai utópiáját *Az elemek urai* c. fejezetben. Véleménye szerint „Jókai megálmodott világképe csaknem annyira misztikus, mint Szent Ágostoné: az „örök harc” erői valóban mítoszi küzdelmet folytatnak az „örök béke” angyalaival s Isten országa nem is jöhetne el más módon,

mint egy székelyföldi szekta műveként. Adorján Manassé, noha később született, Keresztelő Szent Jánosként jár Tatrangi Dávid előtt.”

A regény főhőséről írja: „Jókai a nők számára írt elsősorban s a férfieszményt is az ő ízlésük szerint mintázta meg — ebben egyéniségének nőies vonásai is segítségére lehettek. Ha legtöbb hőse feltétlen csodálatot vívott is ki magának, Tatrangi Dávid éppen vallásos tiszteletre, rajongó odaadásra tarthat igényt... Ugyanez a férfi-típus jelenik meg valamivel később az „Egy az Isten”-ben, de itt már sokkal valóságosabb alakban. Adorján Manassé talán az egyetlen, akiben Jókainak sikerült összeegyeztetnie a maga tündéri valóságát a hétköznapi realitásával. Ez a tiszta, angyali nyugalomú fiatalember tökéletes ugyan, de ennek a tökéletességnek valóságosságát immár nem tündéri, hanem misztikus erők biztosítják. Adorján Manassé misztikus hős, s ez a misztika egy székely falu szektájában gyökeredzik. Az egyistenhívők életének rajzában Jókai ismét visszakanyarodott a realizmushoz, mégpedig nem az anekdótáihoz, hanem ahhoz az életképszerű megoldáshoz, mely a valóság másába ez esetben a néprajz színeit vegyíti. Már Tatrangi Dávidnak is „dicső kéjt” szerzett ellenfele életének megmentése, Manassé azonban még az ütközetben, önmaga védelmére sem hajlandó elsütni puskáját. A szelídség és szeretet aszkétája nem arat olyan könnyű diadalt, mint a többi Jókai-hős, aki utolérhetetlen tökéletességében, játszi könnyedséggel tud jó és magasztos maradni. Manassénak nem egyszer kísértésekkel is meg kell küzdenie, a bosszú és a szerelem ördögei vadásznak rá: az ő egyéniségében nem az angyali változatlanság dicsfényt, hanem a bátorító, erősítő kegyelem misztikus küzdelmét csodálhatjuk.”

A pesszimista Jókai c. fejezetben így folytatja Sőtér István: „Tatrangi és Adorján tökéletessége Jókainak egy féltve őrzött titkát árulja el s ez a titok az évek szaporulatával egyre nyilvánvalóbbá válik, s nem csupán Jókai egyéniségét, hanem művének jellegét is új fényben mutatja meg nekünk. Jókai korábbi regényeiben is előfordult már egy-egy család vagy csoport, melynek kiválasztott szerep jutott, s mely a Gonosszal szállt szembe, valamilyen természetfeletti erő vagy misztikus küldetés birtokában. Az összes Jókai-hősöket ilyen „kiválasztottaknak” tekinthetjük, ezeknek csoportjához azonban a „Jövő század regényé”-ben és az „Egy az Isten”-ben még egy egész nép is csatlakozik: a székely. Híres erdélyi útjai óta különös jelentőséggel bír ez az országrész Jókai szemében, a székely pedig valósággal, úgy jelenik meg, mint Isten kiválasztott népe, a mag, melyből egy nemzet s talán egy egész emberiség jövője fog kihajtani. Jókai rajongó eszményítése valószínűleg nagyban hozzájárult a székelység ama kultuszához, mely lassanként diadalra jutott irodalmunkban s való-

színiüleg nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy az a regényes-hősi szín
melyben néhány évtized óta Erdélyt látjuk, igen sokat köszönhet
Komárom szülőföldének.”

Sőtér István szerint: „A tökéletességnek ez a végletekbe vitt kul-
tusza gondolkodóba ejtheti azt, aki ismeri Jókai öregkori regényeinek
aránylag sötétebb, komorabb hangját. Mit takar ez a szívárványos
idealizmus, mi rejlik ennek az optimista csodahitnek mélyén? Jókainak
volt alkalma megismerkednie a szabadságharc fonákjával és mégis
eszményi képet rajzolt róla, az élettől sem szakadt oly messzire, hogy
meg ne láthatta volna árnyoldalait s mégis megmaradt az idillnél.
Tündérországa így valóságos menekülésnek látszik s még anekdotái-
nak napsugaras realizmusában is egy komorabb valóság elpalástolásá-
nak szándékát véljük felfedezni. Egy érzékeny, sértődékeny lélek
lázasága ez az optimizmus, ez a mindent eltündéresítő hajlam, mely
a titkos szenvedésekért, csalódásokért a Senki szigetének idilljével, a
közélet, a politika kiábrándító tülekedéséért a székyesség mítoszával,
az emberi gyarlóságokért pedig Kárpáthy Zoltánnal és Tatrangi
Dáviddal igyekezett magát kárpótolni. Nem vak ez az optimizmus:
éppen nagyon is látó — az író egy megbolygatott s egyre zűrzavaro-
sabbá váló világrendet akar vele egyensúlyba hozni, s minél inkább
rácáfol az élet, annál makacsabban menekül álmai közé. Ha akarjuk,
fogyatékoságnak tekinthetjük ezt, de ez a fogyatékoság Jókai mű-
vének egyik leghathatósabb ihletője.”

Féja Géza (*A felvilágosodástól a sötétedésig*. Bp. 1942. 229—30.)
írja: „Kemény Zsigmond mélységével szokták Jókai állítólagos
sekélységét mérni, ám sekély pontjai a tengernek is vannak. Kemény
valóban az erdélyi ballada egyik legmerészebb megtestesítője, ám
Jókaiában is megtaláljuk annyi minden között az erdélyi balladát.
Az „Egy az Isten’ Adorján Manasszéja Dávid Ferenc-szabású alak,
Dávid Ferenc-reinkarnáció: emberi mélysége fölér Kemény Zsig-
mond bármely alakjának mélységével. A regényben finom, merész
futású érként kígyózik az erdélyi ballada: az egymás mellé rendelt
sorsok tragikus ütközése, magyar—román közeledés és meghasonlás,
az egyéni sorsokba gázoló történelem kegyetlensége, kiszámítha-
talan események villámcsapása, gyógyuló sebek fölszakadása, a meg-
oldhatatlanság véres szomorúsága”. A továbbiakban az Adorján és a
Ciprianu család ellentétéről és kibéküléséről ír, majd így zárja fejte-
getését: „„Közönségesebb’ balladaanyag Jókaié, mint Kemény Zsig-
mondé, de éppen ezért: egyetemesebb. A balladát nem helyezi olyan
egyszínűen komor világba, mint Kemény, hanem regényes háttérrel
és izgalmas eseménnyel köríti, tömegolvasmánnyá varázsolja, „naiv
eposzt’ ír belőle.”

Nagy Miklós — Hegedüs Géza előadására válaszolva — (It 1950. 58.) azt írja, hogy „Jókainak a 60-as, 70-es években a munkásmozgalom kezdetéhez való viszonyát jórészt az szabta meg, hogy . . . a magyar középnemességből és kisiparosságból kiinduló nemzeti jellegű iparosodást hirdette. (Fekete gyémántok, Egy az Isten, Jövő század regénye, Enyim, tied, övé.)”

Bóka László (Jókai. Élet és Tudomány, 1954. máj. 19. 20. sz. 614.) szerint Jókai az *Egy az Istenben* „emléket állít azoknak a Gábor Áron-szerű népi lángelméknek, akik technikai zsenialitásukkal lehetővé tették, hogy népünk oly sokáig ellent tudjon állni két világhatalom fegyveres erejének”.

Hegedüs Géza (*Utószó* = Jókai Mór: *Az élet komédiásai*. Bp. 1954. 593.) az „Egy az Isten költői hangú kiábrándultságáról” emlékezik meg.

Sötér István (*Jókai pályafordulata (a Rab Ráby)*. = *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 492—94.) szerint „Eszmét’ kívánt szolgálni Jókai a fúzió utáni művek közül az *Egy az Istenben*, a *Névtelen várban*, a *Szabadság a hó alattban* is; de nem véletlen, hogy ilyen igényű műveinél tisztább, egyértelműbb elbeszélő, sőt ábrázolási megoldásokkal találkozunk az olyan írásokban, aminők a *Szép Mikhál*, vagy az *Egy hírhedett kalandor*, illetve bizonyos elbeszélései ebből az időből. A fúzió után született művek közül az „öncélűbb”, mesélő írások néha kevésbé problematikusak, mint a „vezéreszmét” szolgálók — mivel ez eszmék helyességéhez sok kétség férhet. . . Hiszen „időszerű” az *Egy az Isten* témája is: a nemzetiségi probléma, mely a regény megjelenési időpontjában (1877), a „keleti kérdés” fejleményei, az orosz—török háború miatt valóban égetővé vált. De miféle „megoldás” mellett emel szót ez a regény?

Mennyire másféle hős ez az Adorján Manassé, mint volt Bárdy Imre, akinek lelkében a „dicsvágnál, a honszeretetnél” erősebb eszme „világolt”: a népszabadságé — s a ki ugyancsak a nemzeti kérdésbe ütközött bele. De még a Baradlay-fivérektől is mennyire különbözik ez az egykori magasrangú dicasteriális tisztviselő! Adorján Manassé egyaránt irtózik a forradalomtól és a reakciótól, s 1848-hoz csak annyiban van köze, amennyiben annak a hullámai a „holdbeli szigetet”, Torockót fenyegetik. A nemzetiségi béke az ő jóvoltából valamiféle misztikusan, romantikusan akrobatai módon, a lélekjelenlét és akaraterő hatásos mutatóványainak eredményeként jön létre. Egyébként a nemzetiségi probléma bemutatása a regényben éppoly célzatosan hiányos, mint a forradalomé. Csak a román vérengzésről kapunk képet, de nem a megbékélési, közeledési kísérletekről is. Róma forradalma, a köztársasági mozgalom pedig a regény szerint nem egyéb holmi „csatorna-áradásnál”. Manassé a béke eszméjének kép-

viselője is, akárcsak Zárkány Napóleon. De ez az eszme az ő sorsában merő pacifizmussá sekélyesedik. Solferino után, amikor a magyar légió tagjaként kellene harcolnia hazája szabadságáért — kétségek gyötrik.”

„Az Andrassy—Tisza-féle kül-, illetve nemzetiségi politikával egybehangzik annak a példázatnak értelme, melyet a torockói ‚székely sziget‘ fejez ki, a ‚román tenger‘ közepén. A regényben megkezdődik egy sajátos misztifikálási folyamat, mely a nemzetiségi kérdés valóságos arculatát burkolja el, s akarva-akaratlan tápot nyújt a századvégen egyre erősödő sovinizmusnak . . .

A szabadságharcból mítoszt formáló Jókai — és a sovinizta mítosz-
nak tápot nyújtó Jókai: mekkora változás, alig évtizednyi idő alatt! . . .

A mű egészében valamely fülledt, mesterkéltné regényesség érvényesül; a paradox, különleges helyzetek teremtésében, a titokzatos-
ságban, a különöcségben, a nép és táj egzotikumának hajhászásában stb. vagyis a valóban karikatúrával határos, romantikus regénysablonok halmozásában mutatkozik meg ez a regényesség. Jókai nem tud lemondani a cselekmény és a helyzet nyújtotta érdekességről — sokkal inkább a romantikán nevelődött, hogysem a jellem vagy az elemzés bonyolultabb, de kevésbé látványos ‚érdekességére‘ tudna törekedni.”

Gyallay Domokos (*Egy táj tükröződése irodalmunkban*. It 1958. 446—47.) az „*Egy az Isten* című regényének nemcsak háttérül, de tárgyul a Torda környéki, torockói unitárius hitfelekezet életét választotta . . .

Torda és környéke a maga Homéroszát Jókaiában találta meg . . .

Tordának és környékének képe húsz év múlva újra Jókai szépítő tükrében tűnik föl. Ekkor 1877-ben jelenik meg *Egy az Isten* című regénye.

Az *Egy az Isten* nem tartozik Jókai nagy regényei közé, de alapszámjével, költői szellemével, színes leírásaival, merész fordulataival, emelkedett nemzeti és általános emberi pátozával, ha nem a legnagyobb, de a legszebb Jókai regények közt foglal helyet. A cselekményt vallási szempontok mozgatják, nem csoda, ha Jókai írői sajátsága itt hatványozott mértékben jelentkezik: életszerűen jellemzett alakok mellett angyalok és ördögök küzdenek egymással. A regény jelentőségét és maradandóságát munkálja, hogy a magyarságnak egy számban nem nagy, de nemzeti érényekben kiváló része: az unitárius hitfelekezet ugyszólván vallásos iratai közé sorolja.”

Nagy Miklós (*Utószó*. = Jókai Mór: *Egy az Isten*. Bp. 1960. 595—604.) szerint „Az 1876-os év, melyben az *Egy az Isten* meséje megfogamzott Jókai képzeletében, valósággal elárasztotta az íróat a közélet és magánélet új élményeivel . . .

A sívár politikai küzdelmekből két hosszabb utazás emeli ki egy-ídre. Húsvétkor, először életében, Itáliába utazik, hogy tágra nyílt szemmel gyönyörködjék Velence és Róma műkincseiben . . . Benyomásai azon frissiben útinaplóvá rendeződnek, *Utazás a harangokkal* címen látnak napvilágot rövid életű irodalmi folyóiratában, az *Életképekben*.

Az *Egy az Isten* főgondolatai sok helyt párhuzamosak Jókainak a korábbi regényekben kifejtett vezéreszméivel. A főrangúak romlotsággal és önzéssel teli, dermesztően fagyos világát most is ugyanúgy elutasítja, mint a *Fekete gyémántok*ban vagy az *Eppur si muove*ban, a politikázó katolikus egyház, amelynek Rómában, templomai vannak, de Istene egy sincs', ma is ugyanolyan idegen tőle, mint Sámuel apát alakjának megteremtésekor volt. Eszménye most is egy kicsiny, saját testi és szellemi munkájából élő közösség, amelyben 'nincs úr', amely a családi háznál nagyobb magánépületet nem ismer. Torockó, a holdvilágsziget, csak termelési módszereiben kezdetlegesebb Berend Iván bondavölgyi tárnájánál, társadalmi és erkölcsi lényege ugyanaz: ez is, az is szabad kisvállalkozók egymással szolidáris közössége. Ha jobban szemügyre vesszük e tündéri városkát, azt is fel kell ismerünk, hogy nem is olyan egzotikusan magyar, mint talán maga az alkotója is képzelte. Nem ugyanily szabad, tevékeny, vagyoni különbségeket nem tűrő városállam-demokrácia az eszménye Gottfried Kellernek is leghazafiasabb elbeszélése, a *Hét igazak* lapjain? . . ."

A tanulmány a továbbiakban azt elemzi, miért lett Jókai eszménye művében a forradalom és reakció közt álló Rossi, s általában miért kezdődött meg nála az 1870-es években a középutas politika dicsérete. Amellett, hogy nem feledkezhetünk meg a fúzió ilyen irányú hatásáról számot kell vetnünk azzal, mennyire elvetette már ekkor az erőszak társadalmi alkalmazását. Manassé szavaival a háborút éppúgy elítéli, mint a forradalmat. Mindkettőt — pacifista módjára — egyszerűen bosszúállásnak nevezi. E téves általánosítás az ő körülményei közt érthető volt, főként azért mert az 1848-as forradalmunk a nemzetiségek-lakta területen folytatott véres harcokkal kapcsolódott össze emlékezetében, s ezek megújulását, miként itt Zenóbia s az Adorján-család kapcsolatából kitetszik, mindenképpen el akarta kerülni.

A továbbiakban Nagy Miklós válaszol „irodalomtörténetírásunk néhány éve tett ellenvetésére, hogy Jókai hiányosan ábrázolja a nemzetiségi problémát, nem ad képet a román—magyar megbékélési törekvésekről”. Sőtér Istvánnak felelve rámutat Zenóbia és Manassé politikai célokat is szolgáló megformálására, a gerilla Hatvani Imre elítélésére, s röviden felvázolja a költő sovinizmus-ellenes megnyilatkozásait az 1867 utáni esztendőkből. Szó esik Jókai Bach-korszak

alatti román tárgyú elbeszéléseiről is, a *Szegény gazdagokról*, mint már korábban kibontakozó román-szimpatáinak bizonyítékairól. Hangsúlyozott utalás történik arra, hogy mindezt az utolsó századnegyed türelmetlen légkörében „nem becsülhetjük le”, s Jókai humanus állásfoglalását akkoriban egyes nemzetiségi tekintélyek is méltányolták.

Az *Egy az Isten* meseszövéseiben, bár elsősorban nagy történelmi folyamatokról van szó, túlzott szerephez jutnak a főrangúak csel-szövései. Mindez visszaesést jelent pl. *A köszlő ember fia* forradalom-bemutatásához képest; „A felkelés és a forradalom így egészen lefokozódik, s díszletszerűségét csak növeli az, hogy a nagy népmozgalmakból egyetlen egyénített arc sem válik ki. A bécsi diákok Mausmannjának és Goldnernének hiába keressük párját!” A táj- és életképek színeinek, melegségének fölemlítése után annak megállapításával zárul a fejtegetés, hogy a regény „a népszerűbb, ha nem is a legolvasottabb Jókai-írások közé tartozik”.

Vas István (*Nehéz szerelem*. Bp. 1964. 48—49.) a Jókai alkotásai mögött „parázsló bujaságról” ír, kétszer is idézi az *Egy az Isten*, elismerve, hogy látszatra a nemek viszonylatában is erősen eszményített.

Nagy Miklós (Jókai Mór: *Egy az Isten*. 1966. borítóján) korábbi tanulmánya gondolatait ismétli. Ugyanő (*Jókai. A regénylőrő útja 1868-ig*. Bp. 1968. 184., 303., 317., 347.) több apró megjegyzésében hívja fel e regényre a figyelmet.

Lengyel Dénes (*Jókai Mór*. Bp. 1968. 128—30.) szerint e regény „A torockói unitáriusok erkölcsi tisztaságát állítja szembe a kapitalista társadalom korruptségával.” Megemlíti Jókai tanulmányútjait, majd tartalmi vonatkozásokat érint. Szerinte „Zboróy Blanka új világot ismer meg, amikor a bécsi udvar és a római szentszék intrikái után a torockói bányászok körébe érkezik. A munka edzette meg a nép jellemét, melyet most bámulva lát a messziről érkezett és sokat csalódott asszony.

Jókai elsősorban érzelmi motivációval él: Zboróy Blanka lemond a vagyonáról, és elhagyja hitét, mert szereti Manassét; a román—magyar ellentéteket a szerelem és barátság érzése oldja fel.” A továbbiakban azt fejtegeti, hogy a regény „tisztá és becsületes szereplőivel szemben felsorakozik az osztrák—magyar monarchia züllött és korrumpált tisztviselőinek, katonatisztjeinek és szédelőinek egész serege. Jókai könyörtelenül leleplezi a nagy panamistákat, akik minden eszközt felhasználnak a vagyonszerzésre, s akiknek a házasság is csak üzlet.

A torockói világ csak egy parányi sziget a nagy tengerben. Jókai jól látja, hogy ezt is megostromolja a nagy vihar: a kapitalista társa-

dalom korrupciója, a nemzetiségi gyűlölet és a bécsi bürokrácia. A torockói sziget ábrázolásában ezért találunk rezignációt: az író érzi, hogy az erkölcsi fölény ebben a társadalomban már csak védelmet biztosíthat, de nem nyújt reményt új, jobb világ teremtésére.”

Szckeres László (*Torockó regénye*. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1969—70.) a jelen kiadással kapcsolatos kutatásai alapján foglalkozik Jókai forráshasználatával.

Jelen kiadásunk az *Egy az Isten* c. regény 1877. évi hatkötetes első kiadásának a szövegén alapul. Csak a nyilvánvaló sajtóhibák esetén térünk el az alapul vett szövegtől. A Honban megjelent első közlés javára.

Jókai műveinek kritikai feldolgozása ugyanis azt bizonyítja, hogy írónk általában csak az első kötetbeli megjelenés alkalmával módosít kézirat szövegén. Ezt is főleg fiatalabb korában teszi, amiről leginkább a *Hétköznapok* c. regény sajtó alá rendezésekor győződhattunk meg. E módosításkor elsősorban az elírásokat, a sajtóhibákat, az értelemzavaró pontatlanságokat s ritkán a stílusbeli kócosságokat igazítja helyre. Az első kötetbeli megjelenés után általában nem törődik többé regényei szövegével, s az örökletes sajtóhibáktól sem tisztítja meg munkáit. Még az NK-ban sem, amikor egész életműve jóváhagyására vállalkozott.

A tapasztalatok hosszú sora bizonyítja, hogy Jókai kéziratához a folyóiratokban, ill. napilapokban folytatásokban megjelent szöveg áll legközelebb. Indokolt tehát, hogy az alapul vett első kiadás hibáit — kézirat híján — az első megjelenés szövege alapján korrigáljuk.

A nyelvhasználati sajátságok gondos megóvásával s modern helyesírással közzétett kiadásunk a következőkben tér el az 1877-i szövegtől.

A legnagyobb számú eltérés e kötetben is az *i, u, ü: í, ú, ő* régebbi és a mai jelölésmódja között található. Ez nem jelenti azt, hogy Jókai nyelvéből hiányzott az *í, ú, ő*, sőt ezek száma már nem is olyan aránytalanul kevés, mint a korábbi munkáiban. 1877-ben a magyar helyesírása e tekintetben is közelebb állt a mai felfogásunkhoz. Különösen megfogyatkozott az -ít képző rövid magánhangzós változata, s a regény megírása idején már a kettős jelölés (rövid és hosszú alak váltakozása) az általános.

A jelen kiadásunkban modern helyesírással átirrt *i, u, ü* hangzós szavak felsorolásától eltekintünk. Már csak azért is, mert ebben az időben a nyomtatott szövegben alig tettek különbséget a hosszú és a rövid *u* és *ü* jelölésekor. Legjobb esetben a szedő saját nyelvérzéke alapján döntött a kétféle jelölés használata közt.

Egészen csekély az *o—ó* és az *ō—ő* jelölése közti különbség. A következő szavak *o*-ját, ill. *ō*-jét írtuk át *ó*-vá, ill. *ő*-vé:
elemozsiás, kéjsovár, Oh, ovatos, ovatosság, sovárgás

Néhány szóban a mai írásmóddal ellentétben, hosszú magánhangzós alakot találunk az 1877. évi első kiadásban. Ezeket a modern helyesírás követelményeinek megfelelően rövid magánhangzó alakokra cseréltük:

bőjt, bőjtől, elől (elől helyett), *előljáró, eltöröl, jőjjenek, jőjjön, megbőjtől, őjtott, ördöngős, utól, utóljára*

Az alapul vett első kiadás és a JKK szövege között mutakozó mássalhangzó-különbségeket, amelyek jórészt a helyesírás korszerűsítéséből eredtek a szövegváltozatok felsorolásánál jelezzük. A gyakorlatban előfordulókat azonban csak itt soroljuk fel összefoglalólag. A mai helyesírásnak megfelelően írtuk a JKK-ban de nem tüntetjük fel a változatok között az alábbi szavakat:

épen, köny, rosz, vajjon, valjon.

Anélkül, hogy a változatok közt felsorolnánk, mindig a mai helyesírásnak megfelelő módon írtuk a *-kép* és *képen* ragokat.

Igen nagyszámú eltérés mutatkozik a különírás-egybeírás területén. A gyakran együttjáró kapcsolatokat — a későbbi összetett szavakat — nagyrészt még külön írja az 1877. évi első kiadás, de már ingadozás tapasztalható.

A legnagyobb számban a mutató névmás áll külön a vonatkozó névmástól, valamint az igék az őket megelőző igekötőktől. Ezeket a főszövegünkben természetesen a mai helyesírásnak megfelelően helyesbítettük, anélkül, hogy felsorolnánk a szövegváltozatok között.

Következetlen az 1877. évi első kiadás az igekötős szerkezetek írásában is. (Vö.: *Enyim, tied, övé* JKK 1. k. 317.)

A következő földrajzi neveket és kifejezéseket írtuk át a mai helyesírás szerint:

alsó Fehérmegyei, angyalhid, angyalvár, Aranyos-székiek, árpádkori, bandái, Bóra, Borévi hid, Északamerika, europavágy, fehér farkas, Gari-zimhegyi, gönczöl, Gyertyamosiak, házsongárd utca, Hesdad (gyakrabban: Hesdád) *Hezdád, kedlvinkövető, Keresztes mező, linczhid, operaház, Palatinhegy, porlik barlang* (gyakran: Porlik barlang), *Radikal-kör, spartai, szamospart, székelykő* (gyakrabban: Székelykő), *szent föld, Szent-György, Szent László, Szent-Péter, Szentpéter templom, Szentpéter tér, szentpéterteri, Szent-Péter templom, Szentpéter tér, Thoroczko, thoroczkoí, tordai hasadék* (Tordai hasadék is), *Toroczko, toroczkoí, zalahnai*

A következő helységnevek múlt századi alakját őriztük meg a JKK-ban:

Aranyos-Szék, Kun-Ágota, Magyar-Igen, Magyar-Peterd, Nagy-Bánya, Nagy-Britannia (ehelyett is: Nagy-britannia, Nagy-Britannia), *Nagy-Enyed* (ehelyett is: Nagy Enyed) *Nagy-Szeben, Oldh-Fenes, Püspök-Laddny, Torockó-Szentgyörgy*, (Torockó Szent György helyett is) *Uj-Telep* (Uj Telep, ujtelep, uj telep helyett is)

A Jókai által hibásan vagy következetlenül írt idegen szavakat kijavítottuk:

alkoven-kárpit, applomb, Ara Coeli, Arur, ave Maria, benedizióne, bousseaul (boussole), *Carabinierik, Ciprián, Cipriánu, claca maxima, Colossaeum, colossaeum, Cominció, congreu röppentyü, cortege, Dedalus, defilée, Dyonisios, Dogepalota, Doge palota, Durandó, Emoreusok, étagére, fánúm, Florencz, Flórencz, francaise, Galliczia, girandol, Gráczia, guillotin, Inkák, Janku, karabimieri, ladrónaja, maestrok, mailleposte, maitre d'hotel, maitre du hotel, Maremmák, marodeur, Mauzi, medaillonok, Midánita, miserere, monasteria, Monastéria, Monte Cernál, Montijó, Murilló, oldal-transet, orleansi szűz, Palatinó, par hazard, Páris, Pensylvania, penteteuch, populus románus, Quirindl, riviere, riviére, rué, Sanhedrin, Sapho, skudi, Sedán, Solferinoi, straniéra, table d'hote, table d'hôt, tété a tété, Trajan, Trajdn, Uleaburgi, Vénus.*

Az első kiadásban a következő alakokban fordulnak elő a regényszereplők nevei: *Ágota* — Agota, *Áron* — Aron, *Benjámín* — Benjamin, *Blanka* — Blanca, *Cagliari* — Cagliári, *Ciprián* — Cipriánu, *Ciprián* — Ciprián, *Cyrene* — Cyréne, *Durando* — Durandó, *Fanni* — Fanny, *Manassé* — Manasse, *Richard* — Rozina — Rosina, *Zboróy* — Zboroi, Zborói, Zbóroi, Zboroy, *Zenóbia* — Zenobia.

Az első változatot őriztük meg a kiadásunkban.

Mai helyesírással írtuk *Hunfalvy* (Hunfalvi), *Kőváry* (Kővári), *Rákóczi* (Rákóczy) nevét.

A *fel-föl, veres-vörös*, ill. *felett-fölött* változatokat nem tüntetjük fel, csak a Jókai kézírásához legközelebb álló hírlapi szövegéül.

A JKK szövege egyéb szempontból megegyezik az alapul vett 1877-i kiadásával. A sajtóhibákat a K-hoz legközelebb álló Hon szövegéből is elhagytuk. A sajtóhibák általában a szedő tévedéseit jelzik. A szövegváltozatok közt az 1877-i szöveg hú regisztrálásakor a Hon és az utána következő kiadványok hibáit vagy helytelen olvasatait azonban nem mindig hagyhattuk figyelmen kívül. Pl. a Honban szereplő *Most* szó az 1877-i kiadásban *Nost* formában szerepel, majd végleg *Nos* lett belőle. (195 : 21.) A Hon-ban szereplő sajtóhibát is feltüntettük egyik helyen: az itt előforduló *azen* szót a kiadások *ezen*-re változtatták, de Jókai kéziratában az *azon* szó is szerepelhetett. (208 : 16.)

*

Az *Egy az Isten* magyarázó jegyzeteit az eligazodás kedvéért — a rovatokban megjelent publicisztikai közlemények mintájára — arab számokkal különítettük el egymástól. Erre azért volt szükség, mert az első kiadásban helytelen sorrendben következnek Jókai magyarázatai. A további kiadások is csak csekély mértékben módosították e nyilvánvaló hibákat. Nem ragaszkodhattunk az első kiadás értelemzavaró, már-már sajtóhiba számba menő tévedéseihez. Jókai szándékának megfelelően értelemszerűen állítottuk sorba a regény szövegéhez kapcsolt magyarázatokat, s felsoroltuk egy rövid összefoglalásban az eredeti téves sorrendet. A magyarázatokat az áttekinthetőség biztosítása miatt kellett számokkal megkülönböztetnünk. Jókai Törs Kálmánnak írt datálatlan levele azt bizonyítja, hogy előfordult a magyarázó jegyzeteinek konfundálása: „Kérlek a[z] [6]sik 6 lap confusus jegyzeteinél vigyázz az összeállításra.” (Petőfi Irodalmi Múzeum V. 1051.)

*

Itt említjük meg, hogy a regény két kötetre osztása eltér eddigi gyakorlatunktól. Kritikai sorozatunkban általában az NK kötetbeosztását követtük. Jókai több regénye 5—6 kötetben jelent meg először, mint például az *Egy magyar nábob*, *A köszívű ember fiai*, *Eppur si muove*. Az NK (majd nyomában a CentK) modernbb tükörrel, nagyobb lapszámmal általában két kötetben jelentette meg ezeket a regényeket. A JKK mindeddig követte az ilyen jellegű tömörítést.

Első ízben az *Egy az Isten* c. regény kiadásával kapcsolatban nem fogadjuk el az NK mechanikus kötetbeosztását, s nem ott jelöljük meg a két kötet határát, ahol az eddigi kiadványok.

Az NK-ban megjelent *Egy az Isten* első kötetének alcíme: *Regény, mely a végén kezdődik*, a második köteté: *Történet, melynek soha sincsen vége*. Az NK mechanikusan osztotta ketté az 1877. évi hatkötetes kiadást, s az első kötetbe az 1—3. kötet, a másodikba pedig a 4—6. kötet anyagát sorozta. Ezzel gyakorlatilag meghamisította Jókai elképzelését.

Írónk részben formai, részben tartalmi szempontok alapján két részre osztotta regényét, s a fenti két alcímet adta az *Egy az Isten*nek. A Hon a megjelent folytatásokban a címen kívül mindenegyes alkalommal közli, hogy „Első rész”, ill. azt, hogy „Második rész”, majd a kötet száma után az alcímet is. A Honban az Első rész a XXXIII. fejezettel zárul s a XXXIV. fejezettel kezdődik a Második rész. Ennek megfelelően a JKK alapjául szolgáló 1877. évi első kiadásban az Első rész nem a 3. kötet végén fejeződik be — mint az NK-ban és a CentK-ban —, hanem a 3. kötet első felében a XXXIII. fejezet után.

Tehát az első kiadás 3. kötetében levő XXVII—XXXIII. fejezet (3—58.) még az első részhez tartozik. A XXXIII. fejezet után — miként A Honban a folytatásos közléskor — következik Jókai zárjeles megjegyzése: „Vége az első résznek”. (58.; 1876. dec. 28. 314. sz. Rk. 1.) Ezután A Honban és az 1877-es kiadásban új alcímmel és új fejezetszámozással kezdődik a második rész. A harmadik kötet 59. lapján — belső címlapként olvasható: „Második rész Történet, melynek soha sincsen vége”

Kisebb betűkkel a 61. lapon megismétli Jókai, hogy a Második rész itt kezdődik, majd az alcím után újra indul a harmadik kötetben belül a fejezetek számozása. Tehát a harmadik kötet 59—182. lapján olvasható tekintélyes nagyságú regényrészlet (JKK 2. k. 1—111.) már a második részhez tartozik, jóllehet ezt az anyagot az NK az első kötethez csatolta.

Jókai — miként az első kiadásban hat kötetben megjelent művét, *A jövő század regényét (Az örök harc, Az örök béke)* — az *Egy az Isten* is ketté osztotta két alcímmel.

E kettéosztására vonatkozó elgondolásait A Hon folytatásai és a 1877. évi kiadás tükrözi, nem pedig az NK gépies megfelezése, amely meghamisítást eredményezett. Az NK, valamint a CentK sajtó alá rendezői lényegében azt állítják, hogy a regény XXXIV. fejezete az első részben a *Regény, mely a végén kezdődik* alcímen jelent meg.

Jelen kiadásunkban az NK-val ellentétben Jókai beosztásához ragaszkodunk. Mind filológiai, mind tartalmi szempontból kötelességünk volt az NK révén immár megszokottá vált és számos tanulmányban elfogadott kötetbeosztást korrigálni.

Az *Egy az Isten* c. regény ilyen téves kettéosztása 1889-ben kezdődik, s a JKK-t megelőző összes kiadások ezt követik. Még az egy-kötetes 1966-i kiadások is tévesen különítik ketté a regényt. Ennek nyilván az volt az oka, hogy az 1885-i kiadás 4. kötete után először új fejezetszámozás kezdődik, de az alcím elmarad. 1889-ben — még az NK megjelenése előtt — az általánossá lett hibás két részre osztást alcímmel is jelölik. Csak a német nyelvű fordítások kötetbeosztása helyes.

Lap: Sor:

- 7 A Honban megjelent részletek közlésekor idézőjelben szerepel a regény címe, a következő megjegyzéssel: Regény. Írta Jókai Mór. Ezután a fejezet száma és a regény alcíme következik, a folytatások számának megjelölésével.
- 4 határaig boldogok (NK: határdig boldogok.)

Lap: Sor:

- 7 : 14 olvasó figyelmeztetve (H: olvasó *előre* figyelmeztetve)
20 halálítéletet *menydörgik*: (H: halálítéletet *menydörgik*:)
- 8 6 *szlvtak* közülok (H: *szittak* közülok)
- 11 a *füstje keserű, mások ellenben olyant, amelynek a füstje savanyú*
(NK: a *füstje savanyú*)
folytattak *fenhangon* (H; 1877; NK: folytattak *fenhangon*)
- 17 *hölgy megragadá a* (H: *hölgy megragadta a*)
- 19 *aminek az a büntetése* (NK: *minek az a büntetése*)
senki sem felel (H: *senki se felel*)
- 32 *ennek a signorenak* (H: *ennek a signorának*)
- 9 : 13 *öt és még két* (NK: *öt s még két*)
24 *felnyittatni* (H: *fölnyittatni*.)
25 *nézett a debachálóra* (H: *nézett a debachálóra* 1877: *nézett a debac'hálóra* NK: *nézett a debachálóra*)
- 10 6 *fönhangon sikamlós* (H: 1877; NK: *fönhangon sikamlós*)
14 *Nem oráció kell* (H: *Nem ovaczio kell*)
30 *sem tartoznak* (H: *sem tartoztak*)
- 11 5 A H minden egyes részlet közlése után jelzi, hogy folytatása következik.
6 E második részletközléstől a H megjelöli a folytatások számát. A második közlést 1. folytatásnak nevezi.
14 *odaajándékozta a facchinónak* (H: *odaajándékozta a facchinonnak* 1877; NK: *odaajándékozta a facchinonak*)
- 12 : 14 *meg kell az embernek* (H: *meg kell itt az embernek*)
16 *kelt fel a helyéről* (H: *kelt föl a helyéről*)
elvégre a változással egészen meg (NK: *elvégre meg*)
19 *íránt a kötelezettség* (H: *íránt a lekötelezettség*)
31 *ezt az asszonyságot* (H: *azt az asszonyságot*)
- 13 : 13 *minden erőködését* (NK: *minden erőlködését*)
33 A *hölgy nem tilthatta meg* (1877; NK: A *hölgy nem tilt-hatta el*)
- 14 9 *mihelyt kiállhatatlanná lesz* (H: *mihelyt kiállhatlanná lesz*)
24 *az ifjú férfi nem* (NK: *az ifjú nem*)
30 *ne szégyelljen előtte* (H; 1877; NK: *ne szégyeljen előtte*)
- 15 3 *ha ezt kívánám.* (H: *ha azt kívánám.*)
12 *parancsol arcára* (H: *parancsol az arczára*)
hová lesz akkor (NK: *hova lesz akkor*)
16 *s egyik félnek* (NK: *s az egyik félnek*)
a jog, a másiknak egészen a (H: *a jog, másiknak* 1877: *a jog és — sh. —*)

Lap: Sor:

- 15 18 tisztelegni parancsolták, (H: tisztelegni parancsoltak,)
21 követ a nyakába (NK: követ nyakába)
31 a legmagasztosb ünnepélyéhez, (H: a legmagasztosabb
ünnepélyéhez,)
- 16 : 6 lehet ez az ő (H: lehet az az ő)
8 ne higgye azt (H; 1877; NK: ne higgye azt)
11 a hiteért elviselni, (NK: a hitéért elviselni,)
27 s szép ajkai (NK: és szép ajkai)
32 felváltani soha. (H: fölváltani soha.)
- 17 : 3 *hogy* nem látták (NK: *mert* nem látták)
8 Mert az nekünk (NK: Mert ez nekünk)
15 akik *csak* egy Istent (NK: a kik egy Istent)
18 soha nem hallottam. (NK: soha sem hallottam.)
26 az irtóztató (H: ezen az irtóztató)
34 hölgy *igen* buzgó (NK: hölgy buzgó)
- 19 : 5 pályára nevelterhessék. (H: pályára neveltessék.)
14 *ugyan* oda (H: *úgy* oda NK: *így* oda)
25 Adorján Izraelnek (H: Adorján Izraëlnek)
- 20 15 e mondatban volt: (H: e mondatban volt:)
27 azt a fiatal embert (H: azt a *szegény* fiatal embert)
- 21 3 mászik fel velem (H: mászik *oda* föl velem)
7 köpcös *útitársra*. (H: köpczös *honfitársra*.)
11 ezüstkupakot rajta, (H: ezüst kupakat rajta,)
15 most is pipáznék! (H: most pipáznék!)
25 kötelezi le a (NK: kötelez le a)
- 22 3 dohányzacskójából (NK: dohányzacskójából)
ezután belesiholni (NK: *azután* belesiholni)
- 23 : 19 Akinek férje (H: A kinek a férje)
20 *Ő* maga egy (H: *Ó* maga egy — sh. —)
22 fivérei pedig (H: *fitestvérei* pedig)
23 maguknak szerencsét (NK: magoknak szerencsét)
25 gazdagon férjhez menni (H: gazdagon férhez menni)
33 az örökösök — végrendelete szerint (H: az örökösöka
végrendelet szerint)
- 24 : 8 ember utánalásson (1877; ember utánna lászson)
27 egy gazdag *úr* egy (H: egy gazdag egy)
- 25 2 tapasztalt rouéktól (H: tapasztalt rouéktól)
3 a család titka (H: családi titka)
22 kedvéért. Utoljára (1877; kedvért. Utoljára NK: kedvéért.
Utoljára)
28 jegyzé meg *erre* a (NK: jegyzé meg a)

Lap: Sor:

- 26 : 2 csendes hydrophobia (H: csendes hydrophofia)
27 : 11 Óh, be csiklandja (H: Uh be csiklandja)
32 — Alázsolgájál Hát (NK: — Alázszolgája! Hát)
28 : 9 fog egy férfit, (H: fog egy férjet,)
13 imádok. (H: i m á d o k.)
29 6 ő itt leszáll valamit (H: ő leszáll itt valamit)
12 a kakasülőrül ezt (NK: a kakasülőről ezt)
20 tekintgetett kifelé (H: tekingetett kifelé)
26 lógott a szivartartója (H: lóggott a szivartartója)
30 : 20 megújítani a kísérletet (NK: megújítani e kísérletet)
31 8 elhagyjam e kocsit (H: elhagyjam ezt a kocsit)
20 — Ajult védelem (H: — Ajult védelem)
32 : 7 aztalkendővel nyakában (H: aztalkendővel a nyakában)
14 az imperialon (H: az imperialeon)
21 jóllakott az ijedtséggel (H: jól lakott az ijedéssel)
24 volna nagyon megkapni, (H: volna megkapni,)
32 impertinenciával élt, hogy (H: impertinentiával birt, hogy)
azt kérdezte tőle (H: azt kérdezze tőle)
33 7 látta az ijedtség (H: látta az ijedség)
17 egész salakja. Szemeinek (H: egész légiója. Szemeinek)
24 veres felhő (NK: vörös felhő)
26 vette útításkáját (H: vitte az utitáskáját)
31 neki ezt a hatalmat? (H: neki azt a hatalmat?)
34 1 a két veres folt. (NK: a két vörös folt.)
2 eltűntek a veres foltok (NK: eltűntek a vörös foltok)
5 Mindez annyira (H: Mind az annyira)
11 Egy van. (NK: Egy az Isten.)
14 lecsukódtak. Bűvkör (H: lecsukódtak alatta. Bűvkör)
16 hosszú, unalmas (H: hosszú, unalmas 1877; hoszu, unalmas)
17 robaj és izgalom (H: robaj s az izgalom)
35 7 megszégyellte magát (H; 1877; NK: megszégyelte magát)
25 megyek Florenzre. (H: megyek Florenznek.)
36 2 vagyok, mint (H: vagyok Rómdban, mint)
18 bántanak ezek soha. (H: bántanak azok soha.)
30 ha ott kaphatom (H: ha ott megkaphatom)
31 udvarias felszólítására (H: udvarias fölszólítására)
37 1 bennünket Anconában (H: bennünket Anconeban)
2 együtt bőröndeinkkel. (H: együtt bőröndünkkel.)
11 csak amit kezünkben (H: csak a mit a kezünkben)
17 énekel. Mari nagysád (NK: énekel. Mária nagysád)
19 komédiára (1877: komédiára)

Lap: Sor:

- 38 : 11 Erre Anconában (H: Erre Anconéban)
28 felismerhető volt az a (H: felismerhető volt *arczán* az a)
34 mintha sajnálta (H: mintha *megsajnálta*)
- 39 : 4 az egyistenhivők vallása (H: az egyistenhivők vallása)
- 40 : 3 láttam ezt az embert (H: láttam *azt* az embert)
8 van férj és (H: van *a* férj és)
- 41 : 3 sziget *az* a holdban? (NK: sziget a holdban?)
15 odúktól megszaggatva. (H; 1877; NK: odúktól megszaggatva.)
24 Enyed felé (H: Enyed elé)
- 43 : 20 sincs közöttük (H: *nincs* közöttük)
30 alatt ‚brac hiúm’ (1877; NK: alatt ‚brachium’)
31 a torockói házak (H; 1877: a toroczkaí házak)
32 ablaka veres (H: ablaka *kívül* veres)
- 44 : 33 s a fönnmaradt (H; 1877; NK: s a fönnmaradt)
- 45 : 11 a hegyoldalokba (H: a hegyoldalakba)
30 az útitársnői életeért. (H: az *utitársnő* életeért.)
34 a vetturino is meg volt (H: a vettorino is meg volt)
- 46 : 5 mert az épület (H: mert *ez* épület)
28 ruhástul ledőlt az (H: ruhástul ledűlt az)
29 tett tarantellák és (H: tett tarantelak és)
- 47 : 8 tíz perc, hozta (H: tíz perc, *hogy* hozta)
ragyogó arccal (H: ragyogó *arczával*)
10 az ivadja. Olyan (NK: az *é* vadja. Olyan)
12 traktálja meg ezt a (H: traktálja meg *azt* a)
34 a civilizáció úttörői (1877: a civilizáció *uttörői* — sh. —)
- 48 : 3 Félbeszakítja *e* (H: Félbeszakítja *a*)
6 kiáltá felugorva (NK: kiálta felugorva)
18 casse-téte-et (H: 1877; casse-téte-et)
28 monda nagylelkűen (H: monda nagylelkűen)
33 néhányszor felhangzani, (H: néhányszor felhangzani,)
- 49 : 4 helyzet iránt. (H: helyzete iránt.)
9 az emberek alkudozni (H: az emberek *odalenn* alkudozni)
egy-egy kiváló felkiáltásból (H: egy kiváló felkiáltásból)
23 hogy mások is vannak (H: hogy mások vannak)
- 50 : 11 *la* piccola (H: *le* piccola)
23 csak a kocsmáros (NK: csak a kocsmáros)
28 megnyitva a hegyvidéket (1877; NK: megnyitva a vidéket)
- 51 : 7 közül a danoló (H: közül *maga* a danoló)
33 mert az ajtót (H: mert *azt* az ajtót)

- földúzta az ajkait (H: 1877; földuzta az ajkait NK: földúzta az ajkait)
- 22 meg egy-egy gerincessé (H: meg egy gerinczessé)
- 26 — Szabad a hadizsákmányomat (NK: — Szabad hadi zsákmányomat)
- 53 : 23 rá bírja venni (H: rá tudja venni)
- 25 Midőn ez az édes (H: Mikor ez az édes)
- 28 Egy szürcsölet borléltől (H: Egy szürcsület borléltől)
- 33 magasan áll fölötte (NK: magasan állt fölötte)
s oly elérhetlenül (NK: s oly elérhetetlenül)
- 54 : 7 vagyunk-e régi (H: vagyunk-e mi régi)
- 17 rivált rá Gábor. (1877; rivált rá Gábor. — sh. —)
- 23 mint egy kesztyűt (H; 1877; NK: mint egy keztyűt)
- 30 az magasfokú (NK: ez magasfoku)
- 55 : 16 a másik hűsít (H; 1877: a másik hűssít)
- 18 van ez az ember (H: van az ember)
- 33 az utca megzendült, (H: az utca megrendült,)
- 56 : 4 az az egész (NK: ez az egész)
- 14 vasúti kalamitás (H: vasuti calamitás)
már forradalmi zűrzavar. (H: már foradalmi zürzavar.)
- 15 Még az éjjeli (NK: Már az éjjeli)
- 21 Amit megtudunk (H: A mit majd megtudunk)
- 29 koszorúk repülnek (NK: koszoruk röpülnek)
- 33 múlva már mindez (H: mulva már mindaz)
- 57 : 2 amikkel a börtöne (H: a mikkel börtöne)
- 3 Rafael stanzái (H: Rafael stanzái)
- 4 loggidi előtt, (H: lozziai előtt,)
- 15 hozhatja azt az ügyet (H: hozhatja azt az ügyét)
- 58 : 21 kínálkozik. Manassé Florentzól a legegyszerűbb, de a kéj-
utazóktól legjobban került utat választá; Siena és Orvieso felé
Ez (1877; NK: kínálkozik. Ez)
- 24 az út az olasz (H: az olasz)
- 59 : 2 nem Olaszországon, de (NK: nem Olaszországban, de)
- 11 sziklába vágott (H: sziklákba vágott)
- 25 háborgatják ezt az (H: háborgatják azt az)
- 30 még attól az (NK: még attól az)
élvezettől is meg (H: élvezettől is meg)
- 32 megszagatva kápolnákkal (H; 1877; NK: megszagatva kápolnákkal)
- 60 : 13 kézzül kézre (NK: kézzől-kézre)
- 17 ahová mi? (H: a hova mi?)

Lap; Sor:

- 60 : 32 magánszobát a *Colosseum* körül (H: magánszobát a *Monte Pincio* körül)
33 ahova besüt (NK: a hová besüt)
rejttem el holttestemet (H: rejttem el a holttestemet)
- 61 1 utcába fordul be a (H: utczába fordult be a)
7 palotát, amely (NK: palotát, mely)
18 nem szólt semmit. (H: nem szólt neki semmit,)
33 „C! c! c!” (H: *Cx! cx! cx!*) [Nyilván Jókai cz betűjét nézte el a szedő.]
- 62 : 8 elfogták, valamennyit (H: elfogták s valamennyit)
12 Orvieto felé (H: Orvieso felé)
20 útiköpenyét a szobában (H: utiköpenyét a szobájában)
- 63 2 ismeretlen szellem *túlföldi* igézete (NK: ismeretlen szellem *földöntúli* igézete)
5 repült vele az (H: repült az vele)
10 oltárok, sem hekatombák megtört szívekből? — Vagy (H: oltárok; sem megtört szivek hekatombái? — Vagy)
őt az emberrel (H: őt azzal az emberrel)
- 64 4 homlokkal azt meri mondani (H: homlokkal *ily* szót mer mondani)
hogy a férjének (H: *h o g y a z f é r j é n e k*)
8 kimond: ki még (H: kimond: még)
11 egy felébredő szenvedély (H: egy felébredt szenvedély)
22 tenebrék magasztos (H: tenebrák magasztos)
25 elzokogni a panaszát (H: elzokogni panaszát)
26 Isten helytartója (H: Isten *földi* helytartója)
bűnbánatos könnyeivel (H: bűnbánatos könnyeivel 1877;
bűnbánatos könnyeivel)
- 65 1 Ez talán visszaszerzi (H: Ez tán visszaszerzi)
11 *hnn!* Hamarább (H: *hun!* Hamarább)
13 mégsem jutnak (NK: mégsem juthatnak)
18 A benedictio, (H: A benediktio,)
21 *Ciceruacchio* (H: *Cicernaccio* 1877; NK: *Ciceruaccio*)
rettentő nagy tolongás (NK: rettentő tolongás)
23 c, *hnn!* (H: cz, *hnn!*)
25 kaphasson azoknak (K: kaphasson ezeknek)
28 Blanka leverten (K: leve<t>rtten)
29 aztán azzal vigasztalta (K: aztán a<rr>zzal vigasztalta)
31 olvasni a hírlapokból (K: olvasni a hírlapokból)
- 66 : 2 ragyogó arccal (K: ragyogó orczával H: ragyogó arczával)
6 kiálta örömtől (K: kiálta örömtül)

Lap: Sor:

- 66 : 6 szaladástól elfulladtan; (H: szaladástul elfulladtan;)
7 Itt vannak a bebocsátási (K: Itt vannak a <belépti> be-
bocsátási)
9 kiszaladt a szobájából, (K; kiszaladt a szobájából,)
12 — Hát mindenüvé! (K; H: — Hát mindenüve!)
A tenebréhez, a (K: A tenebr<ákhöz>éhez, a)
13 vacsorájához, a feltámadáshoz, az ereklyékhez, a benedictióhoz ;
ahová (NK: vacsorájához, ahová)
csak fenntartott (K; H; 1877; NK: csak fentartott)
16 hát hogy (1877: hát hegy — sh. —)
21 magyarul, hogy (K: magyarul; <ne olyan sebesen> hogy)
hát az én ariánusom (K: hát az én <. . .> ariánusom)
24 monda Gábor úr, (K: monda Gábor úr,)
25 hogy a hercegné a (NK: hogy a hercegnő a)
28 hogy a nagyheti (NK: hogy a nagyheti)
33 megadják neked, (K: meg<ka>adják neked,)
67 1 elkergették Rómából, (K: elkergették Romából, H: elker-
gették Rómiából,)
aki ariánus vagy! (K: a ki ár<. . .>riánus vagy!)
5 a kapusnak, arra (K: a kapu<n>snak arra)
8 nemsokára kijött, s (K: nem sokára kijö<n>tt s)
10 „Ne higgye pedig (K: „Ne hi dd gyje pedig H; 1877; NK:
„Ne higgye pedig)
13 Rossi úr nekem (K: Rossi úr nekem)
15 nekem két magyar (K: nekem <három> két magyar)
16 amennyit csak kívántam. (a mennyit kívántam.)
17 mert hát annyi (K: mert hat annyi — elírás —)
19 Azon legyenek önök (K: Azon legye<t>nek önök H:
Azon legyenek önök)
hogy bejussanak. (K: hogy bejussa<tó>nak.)
20 örült a jegyeknek, (K: örült e jegyeknek, NK: örült a
jegyek,)
26 ember nyitja (H: ember maga nyitja)
29 őket elválasztva (K; H: őket egymástól elválasztva)
s csak a végső (K: s <. . .> csak a végső)
31 hozzá közeledjék. (K: hozzá közeledjek.)
33 mentül messzebb (K: mentül tovább meszszebb)
távozik tőle, (K; H: távozik el tőle,)
34 annál magasabbá (K: ann<ak>ál magasabbá)
annak az alakja. (K: ennek az alakja.)
68 : 1 meg neki ezt a (H: meg neki azt a)

Lap: Sor:

- 68 : 2 meleg hangulattal (K: meleg hang<.>ulattal)
3 már kezemben voltak (K; H: már a kezemben voltak)
4 észre, hogy ez (H: észre, hogy az)
5 ránk nézve (NK: reánk nézve)
9 Ön meghítta őt, (K: Önt meghítta ő<.>t —elírás—)
13 végignézze; olyan (H: végig nézve; olyan)
14 tömjénfüsttel *traktálnák meg.* (K: tömjénfüsttel *tartanáék jól,*
H: tömjénfüsttel *tartanáék fel.*)
Nagyon húzódozott tőle, (H: Nagyon is húzódozott tőle,
NK: Nagyon húzódozott tőle,)
15 tolakodjék ő fel (H: tolakodják ő fel)
16 Hogy az lehet (K: hogy ez lehet)
21 beletévedtek a katakombákba; (K: beletévedtek a <c>kata
<c>kombákba;)
23 velünk templomot járni (H: velünk templomba járni)
24 A hercegnő úgy (K: <A hercegnőnek úgy megesezt a
szive, mint a fiait féltő kis madári> A hercegnő úgy)
32 attól a férfitől (K: attól a férfit<ő>ol)
34 mégiscsak egy halálon (K: mégis csak <a> egy halálon
H: mégis csakis egy halálon)
lehet hozzájutni. (H: lehet *csak* hozzá jutni.)
69 : A VIII. fejezet számát a K-ban kék ceruzával javította valaki.
Ez által a fejezet száma tisztábban olvasható.
4 A gyorskocsis által (K: A gyorskocsi< .>s által)
melyet carabinieriik (K: melyet C<K>arabinierik)
6 csak egy urat, (K: csak egy < .>urat,)
8 hegyek közé, s (K: hegyek kö<r>zé, s)
12 valószínű a kiváltás (NK: valószínűleg a kiváltás)
13 ez a mostani (K: ez a mo< .>stani)
15 jó lesz eldöntéshez (K: jó lesz <fe>eldöntéshez)
20 azt tudta, hogy (K; H: azt tudni, hogy)
24 meglehetősen megjavította. K: (meglehetőse<...>en meg-
javította.)
26 s a szent dolgokból (K: a szent dolgokbul)
70 : 4 S aztán elvezette őket abba a templomba, (K: S aztán el-
<mondá, hogy melyik> elvezette őket abba a templom-
ba<n>)
5 ahol megláthatták, az (K: a hol megláthat<j>ták <meg>
az)
testétől emlékezetessé lett (K: testétől <átfurt> emlékezetessé
lett)

Lap; Sor:

- 70 : 6 lett *négy szeg* másolatait, (K: lett *négy sz<o>eg* másolatait, NK: lett *három szeg* másolatait,)
7 őriztetik, a másika (K: őriztetik, másika)
8 képezi. Maga (K: képezi.< . >Maga)
vásárolt *azokból* egyet (K: vásárolt *azokbul* egyet NK: vásárolt *ez utánzatokból* egyet)
9 elvitte a hívőket (K: elvitte <uti> a hívőket)
13 *e szobron* ragyog (H: *a szobron* ragyog)
20 A templomból ellopták (K: A templombul ellopták)
21 igazi „pólyás” (K: igazi <bambin> „pólyás”
visszatért magától (K: visszatért magátul)
25 az *edesszai* képhez. (H: az *odesszai* képhez.)
27 gyógyítsa. Nem (K; H: gyógyítsa *meg*. Nem)
31 *s ez* meggyógyult (K: *s az* meggyógyult)
az *edesszai* kép. (H: az *odesszai* kép.)
33 mondá el a *legendákat* (NK: mondá el a *legendát*)
előtt, mint (K: előtt <mintha>mint)
71 1 az *ájtatos* hölgyek (K: az *ajtatos* hölgyek)
3 egy-egy *levelkét* (NK: egy-egy *levélkét*)
ültette *narancsfákról*. (K: ültette *narancs fákrul*.)
6 *ereklyék csodaerejét* (K: *ereklyé<t>k csodaerejét*)
s midőn Blanka (H: *s mikor* Blanka)
12 *könyörögte* az *égi királynétől*, (K: *könyörögte* <tőle>
az *égi királynétől*.)
15 A *kísértő és a* (K: A *kisértő< . > és a*)
szabadító (NK: *megszabadító*)
24 a *Veronika-kápolnában*; (K: a <v> *Veronika kápolnában*:)
26 *de Mária* (K: <D>*de Mária*)
33 *őt e nagy szorongattatásából*, (K: *őt e nagy szorongattatásából*,
H: *őt e nagy szorongattatásából*.)
72 : 4 *megvenni*. *Szívében* (K: *megvenni*. <Van *szíve*> *Szívében*)
5 *csodatevő ereklyéből* (NK: *csodatevő ereklyéből*)
8 *Sietni kell, hogy* (H: *Sietni kellett, hogy*)
10 *kocsijokból le kellett* (H; NK: *kocsijukból le kellett*)
12 *Vatikán bejárásáig* (K: *vatican* <kap> *bejárásáig* — *elírás* —)
16 *markába kent lírával*. (K: *markábakent lírával?*)
elvégre a *legjobb* (K: *elvégre a leg<l>jobb*)
19 *melyet összehajtott* (K: *melyet* <angol *találmány*> *össze-*
hajtott)
25 *csábítatott el: ez az* (K: *csábítatott el: ez az*)
28 *s mikor megváltója* (K: *s mikor* <M> *megváltója*)

Lap: Sor:

- 72 : 32 jeleneteinek. A gyász (K: jeleneteinek. <a> A gyász)
34 küzd e sötétség (K: küzd e <mély> sötétség)
mint sírboltból (K: mint sírboltból)
- 73 1 zendülnek fel (K: zendülnek <meg> fel)
4 körül mozognak, (K: körül mozogn<i>ak,</i>)
8 S e napelsötétülési (K: S e n<á>apelsötétülési)
- 14 melytől az égkárpit (K: melytől az égkárpit)
végtől végighasad (K: végtől végig hasad)
megnyílt égből (K: megn<. >yílt égből)
- 15 panaszos himnusza (K; H; 1877: panaszos hymnussa NK:
panaszos hymnusa)
- 16 mely alól semmi (K: mely alul semmi)
- 18 úrrá teszi a (K: ú<. . .>rrá teszi a)
- 23 volt azokon, mely (K: volt<rajta> azokon, mely)
ellentéte a tompult (K: ellentéte a <blazirt egyik> tompult)
- 25 túljárnak a látottakon. (NK: túljárnak a láthatárokon.)
- 27 hercegnő Manassétől. (H: hercegnő Manasséről.)
- 32 is szabad. Mert (K: is szabad. <De egyszer meg.> Mert)
Allegrí partitúráját (K: Allegrí <a> partitúráját — előírás —)
adják senkinek. (K; H: adják oda senkinek.)
- 33 Hanem a bécsi (K; H: Hanem egy bécsi)
papírra lehangjegyezte (K: papírra leh<. >angjegyezte)
- 74 3 — Hogyan? Nevetett? (K: — Hogyan? Nevet<. >ett?)
4 rohamból tette, (K: rohamból tette,)
5 megragadó összhang (K: megragadó összhang)
- 13 Tetőtől talpig (K: Tetőtől talpig)
- 15 hogy ami sugár (K: hogy a mi<t> sugár<t>)
- 16 is látóvá ne tegye. (K: is lát<nokk>óvává ne tegye. — előírás —)
- 18 úgy besugározta, de (K: úgy <illuminálta>, de)
- 23 mint az ortodox egyház (NK: mint a katólikus egyház)
- 75 3 s jajkiáltásaik jelzik (H: s jajkiáltásaik jelzi)
15 palotát, amibe (NK: palotát, a melybe)
- 24 másik tekintetet (NK: másik tekintettel)
- 76 : 14 S aztán a nőszerezetek (NK: S azután a nőszerezetek)
26 míg odajön hozzánk (H: míg odajő hozzánk)
- 31 a boussolantié aranymedencét (H: a boussolanti aranymedencét)
- 77 3 után tóduló (H: után egy tóduló)
9 ki szent Gergely (NK: a ki szent Gergely)
- 12 és sült (H: és s ü l t)

Lap: Sor:

- 77 : 22 eljuttatni, melyhez (H: eljuthatni, melyhez)
- 78 : 3 mikor az a mennyezet (NK: mikor a mennyezet)
4 kárpitjai közül (NK: kárpitjai közül)
7 nézett fel: (H: nézett fel *rd*:)
12 reszketve a borzalamtól (H: reszketve a borzalamtól)
25 is felemelkedék (H: is fölemelkedék)
- 79 : 1 és szakáll veszi (H: és szakál veszi)
12 míg a megváltó a (H: míg a népmegváltó a)
14 kereplők szólnak. (NK: kereplők szólnak.)
25 megnyerj érte egy (H: megnyerj érte egy)
26 lábbal taposott (H: lábból taposott)
- 80 : 1 S mikor *aztán* azt hitte (NK: S mikor azt hitte)
4 leveté magát *az égből*. (H: leveté magát.)
8 azt a csengettyűszót, (H; 1877: azt a csengettyűszót, NK:
azt a csengettyűszót,)
9 d'hôte-hoz (1877: d'hôt-hoz)
10 se *le* nem ültek (NK: se nem ültek)
- 81 : 26 b'bornokok csak (H: bibornok csak)
- 82 : 1 aztán kihoznak (H: *s* aztán kihoznak)
14 fadarab, *mi* most (NK: fadarab, *mely* most)
17 menyország kulcsának, (H: menyország kulcsának,)
18 mikor *e* tört darab (H: mikor a tört darab)
26 azt egy üdvezültnek, (H: azt egy idvezültnek,)
34 arra a hangra (H: *s* arra a hangra)
- 83 : 1 egész pompájában (H: egész *ragyogó* pompájában)
2 *Michelangelo* remekműveivel. (H: *Rafael* remekműveivel.)
5 rázendíték (H: rázendítik)
6 Gábor *is* [Így szerepel a rendelkezésünkre álló szövegekben
Gábor *úr* helyett.]
8 még *így* nem untam (H: még *ugy* nem untam)
23 *zsúfolva* lenni, *míg* (H: *zsufolva* lesni, *míg*)
34 azok kiállnának (H: azok *bizony* kiállnának)
- 84 : 10 *kliensem* ügyében (H: *cliencsem* ügyében)
12 most a *paradé*. (H: most a *paradé*.)
14 engedélyt *holnapután*i (NK: engedélyt *húsvétmásodnapi*)
33 a barátságot. S (H: a barátságot. S)
- 85 : 24 latin *flosculus* volt, (NK: latin *flosculus* volt,)
- 86 : 10 megörült s megrettent (H: megörült *és* megrettent)
27 a hercegnétől, s az (H; NK: a hercegnétől, s az)
28 kizárólag hölgytársaságban (NK: kizárólag hölgy társaságá-
ban)

Lap: Sor:

- 86 : 29 Most aztán (H: Most azután)
31 a hercegnő nélküle ment (H: a hercegnő *nála* nélkül ment)
- 87 : 11 s ki a Szent Péter (H: s a ki Szent Péter)
12 az előtte felállított (H: az előtte fölállított)
15 szabadságért, a felvilágosodás (H: szabadságért, a fölvilágosodás)
19 addig, amíg a díszruhámat (H: addig, míg a díszruhámat)
26 csuszogva osonnak (H: csuszogva osonnak)
- 88 : 7 Manassé ezalatt (H: Manassé az alatt)
13 akadálytalanul (H; 1877: minden akadálytalanul; NK: minden akadály nélkül)
16 a fönttartott francia (H; 1877: NK: a fönttartott francia)
21 kissé nehezebben ment. (NK: kissé nehezen ment.)
28 a cölöpökhöz kellett (H: a cölöpbe kellett)
29 meg volt érte a (H: meg volt érte a)
- 89 : 6 fegyvertest azt az (H: fegyvertest az)
8 s a két félkörű (H: s a kis félkörű)
23 obeliszkek mellett (H: obeliszkek mellett)
24 az élő lobor tetején (NK: az élő szobor tetején)
25 hírhedt Ciceruacchio, (H: hírhedt Ciceruacchio,)
31 lenni, az nem (NK: lenni, ugyan az nem)
- 90 : 11 A miriárdnyi néptömeg (H: A myriárdnyi néptömeg)
15 fényt, táruul elé. (K: fényt, t(.)áruul elé.)
Bíbornokok sorai, (K: Bíbornok <serég>ok sorai,)
16 páncélos lovagalakok, (K: páncélos lovag(ok)alakok,)
17 A koronahordók jönnek (K: A koronahordók jönnek)
az egyik I Napóleon (K: az egyik<et> első Napoleon H;
1877; egyik első Napoleon)
18 másik a spanyol (K: másik<at> spanyol)
19 előbb egyszerű (K: előbb egyszerű)
23 csoportja, a háttérben (K: csoportja és a háttérben)
páva- és (1877: páva és és — sh. —)
24 strucc toll legyezők (K; H; 1877: strucc toll legyezők)
28 minden köveinél. (K: minden gyémánt<jo . . . nál?> köveinél.)
29 Milyen boldog (K: <m> Milyen boldog)
30 a szegény asszony! Valamennyi (K: a szegény asszony!
<Mi> Valamennyi)
31 hozta el magával (K: hozta el mag<é>á<l>val)
- 91 : 1 feltámasztására odaadta (K: feltámasztására, <ki Trierben halt meg> odaadta)

Lap: Sor:

- 91 : 1 a pápának, (K: <s> a pápának,
7 érzéstől áthatott (K: érzéstül áthatott)
vontatott énekléshez (K: <. > vontatott énekléshez)
10 kegyelmet, vigasztalást (K: kegyelme<s>t, vigasztalást)
16 kell fölemelkedni! (K: kell felemelkedni! H: kell fölemel-
dedni!)
- 18 tetejéről fölkiáltott: (K: tetejéről felkiáltott:)
20 miriádok néptengere (K: miriad<nyi>ok néptengere)
kiáltásban tört ki, (K; H: kiáltásba tört ki,)
23 nép vissza rivallta az áldást (NK: nép vissza rivallja az
áldást)
- 25 egyikével a mennyei (H: egyikével a menyei)
27 utóbeszédét; néhány (K: utóbeszédét; <s aztán> néhány)
30 onnan a magasból a (K; H: onnan a magasból a)
32 magára vonta a (K: magára vo<l.>nta a)
33 fognak leszállni? (NK: fognak leszállani?)
- 92 : 5 olasz önkéntesezred (NK: olasz önkéntesezred)
9 azt. Száz kéz (K: azt. <Ezer> Száz kéz)
föl éléje, (K: fel éléje,)
11 Hanem a százegyedik (K: Hanem <az> a <ezer> százegyedik)
12 Manasséé volt, (K: Manassééé volt,)
20 úgy tűnt fel, (H: úgy tűnt fel, — sh. —)
21 akik fölemelkednek az (K: a kik fel<rep>emelkednek az)
28 mondd Gábor (K: monda Gábor)
29 úr, amikor Manassé (K: úr <. . .> mikor Manassé H: ur, s
mikor Manassé)
- 30 elhelyezhesse magát. (K: elhelyezhette magát.)
- 93 5 jámbor keresztény (H: jámbor keresztény)
- 94 : 3 hintájára kerül (1877: hintájára kerül — sh. — NK: hintójára
kerül)
4 legelőbb is sietett (H: legalább is sietett)
5 bekocogtatott Dormándyné (1877: bekocogtatott Dor-
mándyné — sh. —)
- 18 néprivalgást hall (H: néprivalgást hall)
22 hintája a grófnővel (NK: hintója a grófnővel)
- 95 6 keppivel a fején. (H: kappival a fején.)
32 úr látogatója. (H: ur látogatójává.)
- 96 : 5 mely példájára a többi (H: mely példára a többi)
9 derék Ciceruacchio (H: derék Ciceruacchio)
15 du Danemárkot (H: du Danemerkot)
22 kifogatták hintaikból (H: kifogatták hintajaikból)

Lap: Sor:

- 96 : 24 a hintókat a palotáig! (NK: a hintókat a palotáig!)
A balkonokról koszorú! (H: A balkonokról koszorú!)
- 97 : 13 cortège-hez tartozó (H: cortagehez tartozó 1877; NK: cortegehez tartozó)
- 98 : 11 ügyeim is vannak. (NK: ügyeim vannak.)
24 hozzák, röviden (NK: behozzák, röviden)
- 99 : 1 a házasságot (1877: a hazasságot — sh. —)
- 100 : 1 mond a 13-ik (H: mond az a 13-ik)
17 ahogy a Henrik császár (H: a hogy Henrik császár)
21 koccintani akar (H; 1877; NK: koczintani akar)
29 éppen olyan nevezetes (H: épen egy olyan nevezetes)
32 téli s nyári (H: téli és nyári)
- 101 : 23 férjhezmenetel esetére (H: férjhezmenetel esetére)
- 102 : 2 herceget oly élve (H: herczeget épen oly élve)
10 bírák bölcsessége (H: bírák bölcsesége)
17 egy pápa; rendkívüli esetek, rendkívüli idők (1877; NK: egy pápa, rendkívüli idők)
23 őszentsége kihallgatáson. (H: ő szentsége kihallgatásra.)
- 103 : 10 külsőségeiről előre értesítse (NK: külsőségeiről értesítse)
14 öltözött lakáj (H: öltözött lokáj)
19 szólj közbe Gábor (NK: szól közbe Gábor)
- 104 : 3 mint az egykori király (H: mint az egyszeri király)
14 szól, akikhez akar (NK: szól, a kihez akar)
21 Radical Körben (H: Radikal-Körben)
22 aranyrámába kifüggesztessék (H: aranyrámába téve kifüggesztessék NK: aranyrámában kifüggesztessék)
25 volt s búcsúzott, (H: volt, bucsuzott)
32 olyan furfangosnak lenni, (H: olyan furfongosnak lenni,)
- 105 : 16 kamarás fennhangú (H: kamarás fenhangu)
- 106 : 20 körülfogják őket (H: körülfonják őket)
21 közül néhányan (H: közül néhányan)
29 magánkihallgatási szobája (K: magánykihallgatási <terme> szobája)
nyílik mindjárt (K: nyílik mingyárt)
32 után táruul a (K: után <táruul> nyílik a)
33 királyindl fenségesebb (K: királyinal fenségesebb — elírás —)
- 107 : 1 király és (K: király <császár> és)
2 római egyházfejedelem (K: romai egyházfejedel<m>em)
3 magas az ára, (H: magas ez ára,)
5 lelkek mennybeli (K: lelkek mennybéli)

Lap: Sor:

- 107 : 5 cserébe hódolati (K: cserébe <díjul adni> hódolati)
díjul adományozni. (K: díjul <adni> adományozni,)
6 Római császárok, (K: <r>Római császárok,)
8 mellé állítva, (K: mellé <rakva> állítva,)
9 fennkölt istenszobrok (K; H; 1877; NK: fennkölt isten-
szobrok)
a klasszikus hitrege bálványai (K: <görög és római> a
classicus hitregé<k egykor imádott> bálványai)
10 bejáratainál; istenek (K: bejáratainál; <tanúságot téve róla,
hogy ők voltak> istenek)
akik nem mondhatják (K: a kik <ne . . .> nem mondhatják)
11 hogy „voltak, (H: hogy *ők* „voltak)
12 Ami túlélte istenségüket, (K: <a> A mi <megmaradt belő-
lük> túlélte istenségüket,)
14 reszketett az elfogulástól, láza (K: reszketett az elfogadástól,
láza H: reszketett az elfogadástól, láza)
15 mentől előbbre (K; H: mentül előbbre)
amik egyetlenegy (K: a mik<nek> egyetlenegy)
16 és az egész (K: és <otthona> az egész)
17 megannyinak a jövőből (K: megannyinak a jövőből)
18 még új folyosók (K: még új folyosók — elírás —)
20 háromezer évet is (K: háromezer éve<n>t is)
21 bebalzsamozott királyi (NK: balzsamozott királyi)
108 : 10 élő műnsterorony (H: élő műszertorony)
15 magánkihallgatást engedélyezett (K: magánykihallgatást en-
gedélyezett)
17 két *svájci* testőr (K: két *schweizi* testőr)
23 emberalakba öltözve (K: emberalakba<n> öltözve)
24 Óh, *e* mosolyra (H: Óh, *a* mosolyra)
az valódi volt (NK: az való volt)
27 ott térdelt (K: ott <feküdt> térdelt)
28 hogy könnyeivel (K; H: hogy könnyeivel 1877: hogy
könnyeivel)
30 átölhelheti térdeit, (K: átölhel<né>heti térdeit,)
31 mégis aggódva (K: még is <tudja azt> aggódva)
32 hideg kő, (K: hideg< . >kő;)
109 : 1 akinek szemében (K: a ki<be>nek szemében)
4 *Blanka* a boldogságtól (K: *Blanca* a boldogságtól)
17 lehetlen volt. (NK: lehetetlen volt.)
33 lélekjelenlétét (H: lélekjelenlétet)
111 : 12 azt akarta tőle (H: azt akart tőle)

Lap: Sor:

- 111 : 16 amikére Blanka mind (NK: a mire Blanka mind)
21 emlékek s búbájos (NK: emlékek a búbájos)
- 112 : 2 itt letelepedett volna, (NK: itt telepedett volna,)
volna, most mi volnánk (NK: volna, mi most volnánk)
7 elvitázhatatlan rézfokosra, (NK: elvitázhatatlan rézfokosra,)
13 úton-útfélen (H: uton utfelelen)
25 ő maga délután (H: ő ma délután)
29 az Antoniusok (H; 1877: az Antoninusok)
34 érte a hercegnő? (H: érte herczegnő?)
- 113 : 6 katonái mellére (H: katonai mellére)
19 delirant reges (H: delirunt reges)
25 kérve fel cicerónának (H: kérve fel cicerónak)
28 kereszt talajára (H: kereszt talajára)
- 114 : 1 Fenn a negyedik (H: Fen a negyedik)
21 e vastáblákkal (H: a vastáblákkal)
22 kapun belül (H: kapun belől)
31 sohasem tette (H: soha se tette)
- 115 : 6 a hölgyeket belépni (H: a hölgyeket azon belépni)
7 hercegi fényűzéssel (H: hercegi fenyűzéssel)
10 nyitott erkélyajtó (H: nyitott erkelyajtó)
16 monda lekötelező (H: monda lekötelező)
23 hercegséged livre-éjét (H: herczegséged livréejét)
24 monda kezét (H: monda kezét)
- 116 : 14 s félreérthetetlenül bezárta (H: s félreérthetetlenül bezárta)
29 végre sem találtam, (H: végre se találtam,)
31 Pilátushoz küldöttek (H: Pilátushoz küldöztek)
32 nyomára sem akadtam. (H: nyomára nem akadtam.)
- 117 : 9 Meg sem néztem. (H: Meg se néztem.)
22 „Corfile di Damaso (H: „Corsile di Damaso)
23 engedélyt kapott (H: engedélyt kért és kapott)
27 Az utcanevek (H: Az idegen utczanevek)
32 egyiken sem. (H: egyiken se.)
- 118 : 5 jövő nagypéntekig (H: jövő évi nagypéntekig)
6 Az 1877-es kiadásban itt végződik az első kötet.
- 119 : 12 nehézséget elütötte (H: nehézkességet elütötte)
20 maga jó ki (NK: maga jött ki)
kezét nyújtá (H: kezét nyujtja)
22 keresztbe tartá (H: keresztbe tartja)
23 kell azt ugorni (NK: kell ugorni)
- 120 : 8 ön Cagliari hercegnő (H: ön Cogliari herczegnő)
20 is másként választhatta (NK: is másként választhatta)

Lap: Sor:

- 120 : 29 S azonfelül egy (H: S azon felyül egy)
- 121 : 6 ellenem dőlt (H: ellenem dült)
- 11 jött reklamálni (H: jön reklamálni)
Nos? Elfogad-e (NK: Elfogad-e)
- 13 azt is elhiggye. (H; 1877: NK: azt is elhigyje.)
- 16 Mozdulatlanul maradt. (H: Mozdulatlan maradt.)
- 21 oly fordulatok (NK: olyan fordulatok)
- 33 az én intézkedéseimet, (NK: az én intézkedésemet,)
- 34 atyailag gondolkodom (H: anyailag gondolkodom)
- 122 : 22 kellemetlenséget háríthatok (H: kelemetlenséget háríthatok)
- 25 ne higgyen. (H; 1877; NK: ne higgyjen.)
- 124 : 6 volna, ha azt mondja, hogy (NK: volna, hogy)
- 7 mindez merő (H: ez mind merő)
- 8 egy boldog ábránd (H: egy csábító boldog ábránd)
- 11 maradt fenn belőle (H; 1877: maradt fen belőle)
- 23 oly benső indulatkifejezéssel (NK: oly belső indulatkifejezéssel)
- 25 ismerte már őt jól. (NK: ismerte őt már jól.)
- 126 : 3 kiben hatalmam összpontosul. (H: kiben bizalmam összpontosul.)
- 10 hogy felkérte, (H: hogy föl kérte,)
- 12 meg kell tenni (H: meg kell tennie)
- 127 : 4 akarja semmisíttetni (H: akarja semmisítetni)
- 7 felesége, Calderiva (H: felesége, Calderiva)
- 8 akkor a márkiné lesz (H: akkor Calderiva marquisné lesz)
- 19 mikre a visszaemlékezés (H: mikre a puszta visszaemlékezés)
- 24 kevesen tudnak (NK: keveset tudnak)
- 128 : 15 Azok a rejtélyes (H: Azok a rejtélyes)
- 26 elveszett az albumából (NK: elveszett albumából)
- 129 : 11 sötét üregbe megy (H: sötét öregekbe megy)
- 17 azt nyakába (H: azt a nyakába)
- 24 a festő odafenn a (H: a festő odafenn a)
- 32 ül az ernyője (NK: ül ernyője)
- 130 : 22 tudvány ösztönözte (NK: tudásvágy ösztönözte)
- 132 : 2 azt egyszerre látni (H: azt egyszer látni)
- 133 : 1 a ledőlt kőkockát (H: a ledült kőkockát)
- 11 travertin sziklatömbök. (H: traversin sziklatömbök)
- 20 Az ijedség, az (NK: Az ijedtség, az)
- 135 : 7 eszköze a fájdalomért (H: eszköze a fájdalomért)
- 10 ön mondott. Követtem azt, amit mondott. Letettem (NK: ön mondott. Letettem)

Lap: Sor:

- 136 : 1 Az egy Istent vallók (NK: Az egyistenvallók H; 1877:
Az egyistenvallók)
12 — Bizonyára nem (H: — Bizonyomra nem)
14 odanyújtá Manassénak (H: odanyujta Manassénak)
15 ki az egykedvű (H: ki az az egykedvű)
29 mérgezve azon ember (H: mérgezve az ember)
- 137 : 4 Manassé visszanyújtá (H: Manasse visszanyujtá)
8 a nagyheti ünnepélyek (H: a négyheti ünnepélyek)
10 napernyő verőfényében (H: napernyő szűrőfényében)
16 az ő helyzete most erősebb (H: most az ő helyzete erősebb.)
21 Scalcacgnati. (H: Scalcagnato.)
- 138 : 3 elutaznak az északi (H: elutaznak az észnki — sh. — NK:
elutaznak az éjszaki)
7 lehet? A papi dldás csak lehet? A (1877; NK: lehet? A)
12 hangos lélegzetrohám (H; 1877; NK: hangos lélekezetrohám)
15 szaggatott szóval (H; 1877; NK: szakgatott szóval)
27 tizennegyedik szakasza (H: 14-ik §-a)
30 ön e szót (H: ön a szót)
- 139 : 9 előbb Manassénak (H: elébb Manassénak)
18 hogy igazítsa ki. (H: hogy igazítja ki.)
- 141 : cím Az 1877-es kiadásban a XVIII. fejezet tévesen XVII. számú-
ként szerepel.
6 bizonyosan célba (H: bizonyosan a célba)
19 bizonyítják, hogy (H: bizonyítják róla, hogy)
- 142 : 12 azután rendeletet (H: aztán rendeletet)
29 mondd Gábor (H: mond a Gábor)
- 143 : 4 ellenségeitől megvédelmezzék (H: ellenségeitől védelmezzék)
9 volt a toalettjével (H: volt a toalettjével)
11 a csípőn alól (H: a cipőn alól)
érő derék (H: erő derék)
15 kölcsönzött neki (1877: kölcsönzött nekik)
19 legkevésbé ismert (H; NK: legkevésbé ismert)
az a szemében (NK: ez a szemében)
26 annak, ha ő (NK: annak, hogy ő)
- 144 : 1 férfi jelenté (H: férfiu jelenté)
8 jelenti a komornyik, (H: jelenté a komornyik,)
9 van az az úr (H: van ez az ur)
17 széket ez úrnak! (H: széket az urnak!)
- 145 : 2 elfelejtett olajbogyókat (NK: elfelejtett olajbogyókat)
3 kedvelek. Kérem, legyen olyan jó, csengessen neki. —
4 Azután (NK: kedvelek. — Azután)

Lap: Sor:

- 145 : 8 maga a helyzet (H: maga az a helyzet)
9 egy redoute. (H: egy redout.)
15 aki a napi (H: a ki napi)
- 146 : cím A XIX. fejezet a H-ban és az 1877-es kiadásban tévesen XVIII. számúként szerepel.
- 147 : 6 hosszab értekezést (H: hosszabb értekezést)
10 amiket „római (NK: a miket a „római)
hivő világba, s (H: hívő világban, s)
27 tetszett, befalaztatta. (H: tetszett, elfalaztatta.)
- 148 : 17 higgye el nekem (H; 1877: NK: higgye el nekem)
18 ahova azok (NK: a hová azok)
23 meg új környezetemet? (H: meg környezetemet?)
30 kaliczkába zárt (H: kaliczkába zárt)
33 dühös pillantásokat vetve (H: dühös pillanatokot vetve)
- 149 : 4 maradjon künn, míg (H: maradjon kün, míg)
8 Blanka oly (H: Blanka még oly)
20 mérgezett bokrétákat (H: megmérgezett bokrétákat)
22 campaniléra (H; 1877: campaniléra)
27 Csekélység volt-e e feladat (1877: Csekélység volt-e feladat)
NK: Csekélység volt-e e feladat)
32 térden azon (H: térden állva azon)
- 150 : 2 annyival is inkább (H: annyival inkább)
9 ez együgyű (H: az együgyű)
17 háládatlan lenni. (H: háladatlan lenni.)
20 ön azt nekem (H: ön azt most nekem)
22 hü fáradozásaiért önnek (H: hü fáradalmiért önnek)
23 meg mást, mint (H: meg, nem kívánok egyebet, mint)
- 151 : 4 ekként megközelítik (H: ekkint megközelítik)
20 csapta tíz (K: csapta a tíz)
21 fölfedezés által (K: felfedezés által)
27 monda a hercegnő (K: Monda a hercegnő)
pajkos kedvcsapongással (K: pajkos <dévaj> kedvcsapongással)
28 És én ezt (K: És én e<n.>zt)
30 „Nincs a kisujjad (K: „<n>Nincs a kisujjad)
33 „Hol kaptad (K: „Hol <vetted> kaptad)
- 152 : 8 együgyű mesékkal. (K: együgyű mesé<v>kkel.)
10 most érteni (K: most <tudni> érteni)
11 lelkem kölcsön (K: lelkem <a> kölcsön)
hogy elinduljak (H: hogy induljak)
17 előbb ki kellett (K: előbb ki kellett)

Lap: Sor:

- 152 : 18 összegyűródött, sőt egy (K: összegyűródött, <h> sőt egy)
hüvelykujjnak az (K: hüv(v)elykújjnak az)
24 s most mindjárt (K: s most mingyárt)
27 elsápadt az ijedségtől (K: elsápadt az ijedségtől)
- 153 : 16 a féltékenység tárgya. (NK: féltékenység tárgya.)
21 önnek ragaszkodása (H: önnek *kitartó* ragaszkodása)
29 fogok tapasztalni (H: fogok *is* tapasztalni)
34 orvosi könyvet olvas (H: orvosi könyveket olvas)
- 154 : 2 az apjátul elvált (H; NK: az apjától elvált 1877: az apjátul elvált)
13 ugrott fel (H: ugrott föl)
15 hercegnő megrettent. (H: hercegnő *maga is* megrettent.)
16 hogy olyan halálosan (NK: hogy oly halálosan)
18 szent hetéra (H; 1877: szent hataera)
26 az örültek és dühödtek (H: az örültek *a* dühödtek)
- 155 : 31 senki; holnap (H: senki: *de* holnap)
- 156 : 5 volt első (H: *Volt az első*)
17 a hercegnő (1877: a hercegnő — sh. —)
20 olyan furibundusan. (H: olyan furibundosan.)
32 elvesztette befolyását (H: elvesztette *a* befolyását)
- 157 : 4 perünk eldülését. (1877: perünk eldülését. NK: perünk eldülését.)
6 házassági titkos (H: házasságjogi titkos)
23 mellyel körül van (H: *mellybe* körül van)
- 158 : cím A XX. fejezet a H-ban és az 1877-i kiadásban tévesen XIX. számúként szerepel.
3 azonban a *magányházhoz* (NK: azonban a *magánházhoz*)
9 szegény spártaiak (H: szegény spartaiak)
24 példátlan családapa (H: példás családapa)
- 159 : 2 kibeszélje *a* kezükből (H: kibeszélje kezükből)
5 Szakasztott mása (H; 1877: Szakasztott mássa)
23 *Amióta a mérsékelt* (NK: *A mérsékelt*)
27 akaró feleségét is, (H: akaró feleséget is,)
29 kerítik felül (H: kerítik fölül)
- 160 : 14, 17, 18 grófnő (NK: grófné)
- 161 : 12 *kell más ügyvédet vallani*, (NK: *más ügyvédet kell vallani*,)
17 megtartá ünnepélyes (H: megtartá *arca* ünnepélyes)
28 én ezt föltettem (H: én azt föltettem)
- 162 : 3 ezt elmondta (H: azt elmondta)
18 amíg *az a szegény* (NK: *a mig a szegény*)
29 mégse lehet (NK: még *sem* lehet)

Lap: Sor:

- 162 : 30 már *e* földi (H: már *a* földi)
ne *termette* volna (NK: ne *teremte* volna)
32 *súlyos* fenntartás (H; 1877; NK: *sulyos* fentartás)
- 163 : 7 szállását *magánlakással* (H: szállását *magánylakással*)
18 mintha *egy* ismeretlen (NK: mintha ismeretlen)
28 *teszik vala a* (H: *teszik vele a*)
30 *tört szívektől*, (H: *törtt szivektől*,)
34 hanem *azt* mindenki (NK: hanem *mindenki*)
- 164 : 3 meghajtott fővel (NK: meghajolt fővel)
22 és *a* Vatikánra lehetett (NK: és Vatikánra lehetett)
29 volt *a* bejárás (H: volt bejárás)
32 a karzat, (H: a karzat, *mint*)
a H betű (NK: a *II* betű)
- 165 : 3 bronzrácsozatán *művészi* (H: bronzrácsozatain *művészi*)
24 hogy *barátnéja* és (H: *hogy barátnéja* és)
- 166 : 8 Cselédén *kívül* (H: Cseléden kívül)
10 hitte, akármely (H: hitte, *hogy* akármely)
17 *gyűlölet* az élet (H: *gyűlölt* az élet)
18 méltó *bűnök*. (H: méltó *bűnük*.)
31 *kérdzősködni* utána (1877: *kérdzősködni* utánna)
- 167 : 2 azokkal *pörlekedik* (H: azokkal *perlekedik*)
12 *másképp* éltek (H; 1877: *Máskép* éltek NK: *másként* éltek)
31 több a világon. (NK: több *mint a malária* a világon.)
- 168 : 15 hazát *sem* lehetett (H: hazát *se* lehetett)
18 *s felgyújtja* vele (H: *s fölgyújtja* vele)
- 169 : 1 kellett történni a (NK: kellett történnie a)
4 A grófnő már akkor (NK: A grófné már akkor)
7 *is fogékonyság* (H: *is nagy fogékonyság*)
9 egy elmés (H: *együtt* egy elmés)
- 170 : 1 látva holtig (NK: látva holtomig)
4 olyan *nagy* bűn (NK: oly bűn)
6 Blanka aztán (NK: Blanka azután)
8 meg a grófnő; (NK: meg a grófné,)
16 *a Campo* (1877: *s Campo* — sh. —)
32 *reszket* az ijedségtől. (NK: *reszket* az ijedségtől.)
- 171 : 4 többször *is* összetévesztik (H: többször *összetévesztik*)
8 szólt a grófné (H: szólt a grófnő)
18 szólt a grófnő (H; 1877: szólt a *herczegnő*)
19 helyreigazgatva az öltönyredőket. (NK: helyreigazg^tva az öltönyredőket)
24 hát mért kell (NK: hát miért kell)

Lap: Sor:

- 171 : 27 Ne egyet, de (NK: Nem egyet, de)
33 semmi vétket (H: semmi vétke)
beüt a házba (NK: beüt a házba)
- 172 8 hogy ez az öltöny (H: hogy az az öltöny)
10 nem veszi észre (H: nem veszi *ön* észre)
13 neve „à la Atalante” (H; 1877: neve „a la Atalante”)
19 A vendég úrhölgyek (NK: A vendéghölgyek)
21 címét? (H: *czímet?*)
22 Atalante divat. (H: Atalanta divat.)
29 mind összenevetnek (H: mint összenevetnek)
32 akar *gyilkol*ni egy (H: akar *lynchol*ni egy)
- 173 6 Megvetetett nem egyet (H: Megnevezett nem egyet NK:
Megvétetett nem egyet)
- 174 3 ugyan szavakkal, de (H: ugyan szavakkal, de)
7 futóhomokba belesüllyedett (H: futóhomokba belesüllyedt
NK: futóhomokba belesüllyedett)
10 öltözeteiből *kivetkőztetve*; (H: öltözeteiből *kivetkőzve*:)
11 nőket *pellengérre* (H; 1877: nőket *pelengérre*)
12 festve, megseprűzve (H: festve, megseprőzve)
este *hetérák*. (H; 1877: este *hataerák*.)
19 No *azután* (NK: No *asztán*)
20 annak környezetéről (H: annak *a* környezetéről) *olvashatott*
eleget. (NK: *olvasott* eleget.)
32 aki *Rómában jelenleg* nem (NK: a *ki jelenleg Rómában* nem)
- 177 : cím A H-ban a XXII. fejezet előtt szerepel a következő meg-
jegyzés: **H a r m a d i k k ö t e t .**
8 a *benlakót ingerlik* (H: a *benlakót ingerlik*)
10 volna *reájuk* (H: volna *rájuk*)
11 a világ *egyik* legemlékezetesebb (NK: a világ *legemlékeze-*
tesebb)
mintha talpzata volna (H: mintha talpzata volna)
20 lankadó alakot (H: *lankadt* alakot)
- 178 : 1 amourettek tartják (H: *amourettak* tartják)
4 vétetni magát. (H: *vetetni magát*.)
a líra *húrjait* (H: a *lírja* *hurjait*)
5 távolról *jövő* (H: *távolból* *jövő*)
8 de *többször* egész (NK: de *sokszor* egész)
9 éji csöndben (H: *az éji* csöndben)
23 mindennapi csalódás (H: mindennapi *érzékszalódás*)
28 földalatti *lejtőin* át (H: földalatti *kürtőin* át)
31 *Bebúj*t az ágyba, (H: *Bebujt* az ágyba.)

Lap: Sor:

- 179 : 4 Ha él az a kép, (NK: Ha él ez a kép,
19 szabadelvűek, a radikálok, (H: szabadelvűek, a radikálk),
27 esze szerint dolgozik. (H: esze után dolgozik.)
28 házát a napokban. (NK: házát e napokban.)
33 ült a kandallója (H: ült kandallója)
- 180 : 2 kalapácsot véső (H: kalapácsot a véső)
18 a kandalló kürtőjébe. (H: a kandalló kürtőjébe.)
20 a zsarátnok helyén (H: a zsarátnak helyén)
21 kristálygömbfedelű lámpa (H: kristálygömbfedelű lámpát)
28 az ijedséggel és haraggal. (H: az ijedséggel és a haraggal)
30 viasztekerics lángja (H: viasztekerics langja)
- 181 : 2 és sugárzó (NK: s sugárzó)
3 a kék szemek (NK: a kék szemei)
tele tűzzel (NK: teli tűzzel)
10 most lát, hall (H: most lát és hall)
- 182 : 1 előbb ki van (H: elébb ki van)
7 hercegnő ezt nem (H: herczegnő azt nem)
10 meg másért (H: még másért)
kulcsának birtokában (H: kulcsának a birtokában)
14 ezt a kulcsot (H: azt a kulcsot)
22 nyolcas alakban. (H; 1877; NK: 8-as alakban.)
25 átjöhet hozzám (H: átjöhet én hozzám)
- 183 : 13 mért titkolni (NK: miért titkolni)
15 kerevetre dőlt le (H: kerevetre dült le)
17 szemeit: az szállt-e (H: szemeit: nem az szállt-e)
28 jó lesz önnek megtudni (NK: jó lesz megtudni)
30 férj készítette, (NK: férj készítette.)
32 az ön hálószobájából (H: az ön hálószobájától)
- 184 : 1 nyílása az ön, a másik (H: nyilása, a másik)
11 nappal ezelőtt (H: nappal az előtt)
14 kezével a szemeit. (NK: kezével szemeit.)
16 Higgye el! (H; 1877; NK: Higyye el!)
21 áthoz, s melyre (NK: áthoz, a melyre)
26 megijedt attól a gondolattól (NK: megijedt a gondolattól)
32 szomszédnéja öltönyét, (H: szomszédnéje öltönyét,)
- 185 : 8 Szent Ágnes temploma (H; 1877: Szent Ágnes temploma)
15 figyelmeztetve volt az (H: figyelmeztetve volna az)
23 miben áll ez a rejtély. (NK: miben áll a rejtély?)
26 elítélheti szégyenteljes (H; NK: elítéltefetheti szégyenteljes)
28 e nőtül kellett (NK: e nőtől kellett)
- 186 : 12 kell öletni. (H: kell őt öletni.)

Lap: Sor:

- 186 : 19 romokot rajzolja, (H; NK: romokat rajzolja,)
28 a másik arcvonásainak (H: a másik *asszony* arcvonásainak)
elváltozásában, s egyik (NK: elváltozásaiban, s egyik)
- 187 : 6 s nedélyesen ráütött (NK: s kedélyesen ráütött)
22 grófnó rendeztette (H: grófnó *maga* rendeztette)
26 meg a familiárisának (H: meg a *spiritus* familiarisának)
33 volna, *midőn* azt (H: volna, *mikor* azt)
- 188 : 6 tette a kezét (H: tette a *két* kezét)
9 most mienk az egész (NK: most *miénk* az egész)
mondá pajzán (H: monda pajzán)
11 lanyhán vonogatott a (H: lanyhán vonaglott a)
18 visszhang felel (H; 1877: NK: visszhang felel)
19 Még ma nem hallottam (1877: Meg ma nem hallottam)
28 mint bajadér (H: mint *egy* bajadér)
- 190 : 13 csupa gyöngecség, egyetlen (H: csupa gyönyörűség: egyetlen)
16 érezni *az* iránt (H: érezni *egy nő* iránt)
17 Blankát egyszer (H: Blankát *már* egyszer)
18 most *már* eljött (H: most eljött)
- 191 : 13 dolgokkal, *minők* a népforradalom, a diplomácia nagy csel-
szövényei, s amiknek (NK: dolgokkal, miknek)
25 mindenki elpihent (H: mindenki pihent)
- 192 : 5 másik gondolatja útját (H: másik gondolat útját)
14 amiket *már* elkövettem, *este* azokért, amiket ezután (NK:
miket ezután)
27 igazgató megbolondult volna (H: igazgató megdühödött volna)
28 darabokat adtak (H: darabot adtak)
- 193 : 7 S néhány pillanat (NK: S néhány pillanat)
14 szorított lábacskaí s az (H: szorított lábacskaí s az)
16 valahova? — kérdé (H: valahová? kérdé)
21 cselédjeit eleresztette (H: cselédjét eleresztette)
26 *egy* üresen (H; NK: *egy* üresen)
- 194 : 10 meg a Blanka (H: még a Blanka)
12. és a 13. sor a H-ből hiányzik.
16 Minden cseléde (H: Minden cselédja)
23 ad elsőbbséget; (H: ad *ön* elsőbbséget?)
- 195 : 7 szólt egész biztos (NK: szólt biztos)
9 sohase mondhatja (NK: soha *sem* mondhatja)
13 lőtásfutás, a komorna (H: lőtás-futás, *kérdézősködés*, a ko-
morna)
21 Most ez mind (1877: Nost ez mind — sh. — NK: Nos ez
mind)

Lap: Sor:

- 195 : 27 előtt a vállfűzőjét. (H: előtt a vállfűzőjét.)
30 mint egy üdvezülté. (NK: mint egy üdvezülté.)
31 selyem vállfűzőt (1877: selyem vállfűzőt)
- 196 : 1 viseli ezt a (H: viseli azt a)
9 S azután elkezdte (H: S aztán elkezdte)
13 fekünnék a szíven (NK: feküdnék a szíven)
15 nincs-e abban (H: nincs abban)
29 akvarelljei voltak (H: aquarelljei is voltak)
31 Ön gyönyörűen (1877: — Ön gyönyörűen — sh. —)
- 197 : 3 meglátogattam az atelier-jében (H; 1877: meglátogattam az atelierjében)
6 kifeszített művészesernyő (H: kifeszített művészersernyő NK: kifeszített művésznapernyő)
10 kétezer scudit (H: két ezer skudit)
13 mint a kis (H: mint az a kis)
melyet bevetnek (H: a kit bevetnek)
14 harapással megölné, (H: harapással megrágná,)
15 megnyalogatja fejét. (H: megnyalogatja a fejét.)
19 s a nő a rabszolga (H: s a nő rabszolga)
- 198 : 10 kísérve a legigézőbb (H: kísérve legigézőbb)
15 Ha ezt egy (H: Ha azt egy)
- 199 : 1 papokkal s kegyes (H: papokkal és kegyes)
4 hangzik az utcákra (H: hangzik utcákra)
7 ölnyi plakárdokon (H: ölnyi plakátokon)
11 önnel valamibe; (H: önnel valamire;)
16 ígéretet akarom (H: ígéretet akartam)
- 200 : 5 ön legfeljebb (H: ön egy legfeljebb)
15 s mikor együtt (H: s mikor mind együtt)
22 negyevű országgyűlési (H: negyszerű országgyűlési)
32 magamat legelőbb (H: magamat legalább)
- 201 : 6 a megvesztegethetlenség (NK: a megvesztegethetetlenség)
13 ön negyven (NK: ön e negyven)
23 maga kitalálhatlan. (H: maga kitalálhatatlan.)
- 202 : 4 néz a hangjegybe, (NK: néz hangjegybe,)
15 és kártonjára tündérvilági (H: és kártonjára tündérvilági)
21 monda a márkínő, (NK: monda a marquisinő,)
22 a legyezőt Blankának. (H: a legyezőjét Blankának.)
- 203 : 14 — Ekkor azután (NK: — Ekkor aztán)
25 csipkedően faggatni (H: csipkedően faggatni)
30 Blanka ebben a (H: Blanka abban a)
- 204 : 2 napjait, a 7-diket, (H: napjait, a 7-iket,)

Lap: Sor:

- 204 : 7 parlamentben *programbeszédjét.* (H: parlamentben *megnyitó beszédjét.*)
19 babonaságnak *oka* van. (H: babonaságnak *előjoga* van.)
26 mik történnek most (H: mik történtek most)
- 205 : 7 — Óh, mi újonc (NK: — Ah, mi *ujonc* z)
9 Hisz azok (H: *Hiszen* azok)
lárászó *emberek* mind (H: lárászó *tömegek* mind)
19 csináltak egy olyan (H: csináltak a *derék köztársaságnak* egy olyan)
20 visszaemlékezni. Vajon (NK: visszaemlékezni *Bologna*. Vajon)
24 alatt zsbong? (H: alatt *zsbong?*)
25 a kloakákban járnak, (H: a kloakákban járnak,)
- 206 : 8 minő a tenger (H: minő *egy tenger*)
15 torkoskodó *nép* szeret (H: torkoskodó *had* szeret)
21 az „extincteur”-rel a (H; 1877: az „extincteur”-ral a)
22 keresztül a szénhalmazon (H: keresztül *szdmra* a *forró szénhalmazon*)
26 a szivarbűzt. (H: a szivarbűzt — *és talán valami mást is.*)
- 207 : 5 társaságot tanulja megismerni, (NK: társaságot tanítja megismerni,)
9 S a halhatatlanok (H: S halhatatlanok)
- 208 : 1 aki a hendikepben (H: a ki a *nagy handicap*ban)
2 nagyon a lovdát. (H: nagyon a lovait.)
9 nyugtalanítá még. (H: nyugtalanítá meg.)
16 felejtette el (1877: felejtette el — sh. —)
mindig ezen (H: mindig *ezen* — sh. —)
*hog*y mindig ezen (NK: *mert* mindig ezen)
17 előidéztek szerencsétlen (H: előidéztek a szerencsétlen 1877: előidéztek *csere*ncsétlen — sh. —)
24 Hanem azért (H: Hanem ezért)
27 bálruháját maga (H: bálruháját *ön*maga)
bezárt ajtók (H: bezárt *ajtók*)
- 209 : 19 de elfelejthetlen. (H: de elfelejthetetlen.)
- 210 : 15 hasonló fuldokló (H: hasonló *rémület*től fuldokló)
17 ön ma a parlamentbe. (H: ön a parlamentbe.)
- 211 : 10 Az államférfi (1877: Az államférfi — sh. —)
11 kiigazítson. Azt elővette (H: kiigazítandó. Azt elővette)
18 benne az életemet.” (NK: benne az életemet.”)
- 212 : 7 Erősen tépelődött (H: Erősen tépelődött)
13 Cagliari-terekben, (H: Cagliari-terekben,)

Lap: Sor:

- 212 : 17 összeszedett bolond-sanhedrinbe? (H: összeszedett bolond-sanhedrinbe?)
22 eltaszítva szeretetlenül (NK: eltaszítva szeretetlennül)
27 jutott a másik (H: jutott *annak* a másik)
- 213 : 10 e gondolatért (H: a gondolatért)
- 214 : 2 semmi büszkeséget (H: semmi büszkeségét)
13 tűz. Az átjáratot (H: tűz. *Fázhatott*. Az átjáratot)
19 világ van odakünn — (H: világ van odakín:)
23 Gyújtsa meg (1877: *gyújtsa meg* —sh. —)
33 legapróbb betűivel (H: legapróbb betűjével)
- 215 : 6 homlokára van (1877: *holokáva van* — sh. —)
7 nyomtatva, tépi (1877: *nyomtatva, tépi* — sh. —)
- 216 : cím A XXV. fejezet a H-ban és az 1877-es kiadásban XXVI. számúként szerepel.
3 kérdé a cseléd. (1877: *Kérdé a család.* — sh. —)
17 csapta kezeit (H: csapta *a* kezeit)
- 217 : 14 Brutusszal egy sorba (H; 1877; NK: Brutussal egy sorba)
20 erkölcsi lehetlenségek (H; NK: erkölcsi lehetlenségek)
24 északon kel fel (H: északon kel *föl*)
32 Oly nagy volt (NK: *Olyan* nagy volt)
- 218 : 3 a donjon ablakait (H: a donja ablakait)
6 vigalmi zaja. (H: *vigalma zaja.*)
7 mondá Blanka. (H: *Mondá Blanka.*)
16 elkövetett *lesz*. Soha (NK: elkövetett *volna*. Soha)
33 mert *az* egy szentséges (NK: mert *ez* egy szentséges)
- 219 : 19 Néhány fáklyás (H: Néhány fáklyás)
31 oly boldog volt, (H: *olyan* boldog volt,)
33 odajut a szörnyeteghez, (H: odajöt a szörnyeteghez,)
- 220 : 2 elhozták a saturnáliába (H: elhozták a saturnáliába)
12 A fáklyások a gyilkos (H: A fáklyások gyilkos)
13 közepébe ugranak (H: közepébe *oda* ugranak)
- 221 : 18 annak arcát. (H: annak *az* arcát.)
s a carabinieri (H: *s erre* a carabinieri)
21 katonákat a hadsorból, (H: katonákat a hadsorból,)
22 együtt járni velük a pókmarástól (H: a pókmarástól)
táncát. (H: tánczát *együtt járni velük.*)
31 aki megcsókolta (H: a ki *öt* megcsókolta)
orgyilkost, Calderarinak. (H: orgyilkost, *Calderivának.*)
- 222 : cím A H-ban és az 1877-es kiadásban a XXVI. fejezet tévesen XXVII. számúként szerepel.
7 Hozza fel *ön* az (H: Hozza *ön* fel az)

Lap: Sor:

- 222 : 19 kék folt volt a (NK: kék folt a)
223 : 18 magának a hálósobájában, (H: magának a hálósobájába)
 aztán elzárkózott a (H: aztán bezárkózott a)
224 : 6 ahhoz, aminőt a jégesőt (H: ahhoz, a mit a jégesőt)
225 : 5 poharat koccsintottak (H; 1877: NK: poharat koccsintottak)
 6 most koccsintás össze (H; 1877: NK: most koccsintás
 össze)
 13 ön nekem most szemrehányásokat (H: ön most nekem szemre-
 hányásokat)
226 : 3 törte a fejét (NK: törte fejét)
 13 cotillonnal (H; NK: cotillonnal nem 1877: cotillionnal
 nem)
 20 szökéssel átugorják a (H: szökéssel átugorják a)
 21 gyöngé felével (H: gyöngé ellenfelével)
 29 azt indítványozta, (H: az indítványozta.)
 30 Cagliari fegyvertárából (H: Cagliari herczeg fegyvertárá-
 ból)
 31 ajtó védelmére. (H: ajtók védelmére.)
227 : 10 lett e gondolattól (H: lett ettől a gondolattól)
 21 keresztül nem jöhet (NK: keresztül sem jöhet)
 28 e percben. (H: a percben.)
228 : 13 Még egy dologra (H: Meg egy dologra)
229 : 14 lógott le utána. (H: lógott le utánna.)
 20 vonaglott el egy rémült (NK: vonaglott egy rémült)
 28 nem látott a lába (H: nem látott meg a lába)
 33 Fejükön, hátukon batyuval. (H: Fejükön batyuval.)
230 : 2 étszerek, girandole-ok, (H; 1877: étszerek, girandolok,)
 34 különisteneknek (H: külön isteneknek)
231 : 13 elolvasá a levelkét, amit a (H: elolvasá, a mit a NK: el-
 olvasá a levélkét, a mit a)
232 : cím Az 1877-es kiadásban itt ér véget a második kötet. A
 XXVII. fejezet a H-ban tévesen XXVIII. számúként szere-
 pel.
 5 tiszta szívből jövő (H: tiszta szívből jövő)
 26 mert elárulta volna (H: mert az elárulhatta volna)
233 : 3 magárahagyatottság érzése erőt (H: magárahagyatottság
 erre erőt)
234 : 1 Antonius-alakú romagnai (NK: Antinous-alakú romagnai)
 3 verte és nyeggette (H: verte és nyeggette)
 4 őket a lascív (H: őket lascív)
 7 faragványain odáig (H: faragványain csak nem odáig)

Lap: Sor:

- 234 : 8 fejével *csaknem* előgetett (H: fejével előgetett)
10 láthatja ezt a (H: láthatja azt a)
13 elvonták *figyelmét* (H: elvonták a *figyelmét*)
15 volt *káromkodásuk*, hogy (H: volt *káromkodásul*, hogy)
17 *amilyen* még soha (H: a *millyet* még soha)
20 *illik magdt megkülönböztetni* (H: *illik megkülönböztetni magdt*)
hitetlen mahomedántól (H: *hitetlen mahomedántól*)
22 sorba szidja azokat (H: sorba szidje azokat)
26 hogy rá találnek (H: hogy *ha* rá találnek)
30 *kiáltá* a másik. (H; NK: *kiálta* a másik.)
- 235 : 7 még a futásban is (H: még a futás *zavarában* is)
11 üregeibe kódorogtatta (NK: *földalatti* üregeibe kódorogtatta)
17 míg a *dögletes föld* alatti (NK: míg a *dögletes földalatti*)
18 engednek az *üldözöttöknek*, (H: engednek az *üldözötteknek*,)
25 a föld alól kitört (H: a föld *alul* kitört)
33 épületein *keresztül* menekültek (NK: épületein *menekültek*)
- 236 : 7 *rendkívüli nyomások* alatt! (H: *rendkívüli idő*k nyomása alatt!)
29 áldást *viszshangozta* (H; 1877; NK: áldást *viszshangozta*)
30 *mennydörögve követel* (H; NK: *mennydörögve követel*)
31 *emberpyramidok tornyosulnak* (1877: *emberpiramydok tornyosulnak*)
- 237 : 10 *carabinieri közelít*, (H: *carabineri közelít*,)
11 *gyilkosokkal összecsókolózott*. (H: *gyilkosokkal összecsókolódott*.)
13 *hiszi, hogy* jó (H: *hiszi, jó*)
18 megkapta a *jutalmát* (NK: megkapta *jutalmát*)
21 a *carabinieriket is*. (NK: a *carabinierikat is*.)
26 *állítják azt fel* (NK: *állítják fel*)
31 *hát löj!*" (H; 1877; NK: *hát löj!*"")
- 238 : 5 *százszor felülmúló* (NK: *százszor fölül múltó*)
6 már ez *örömrivalgás* (H; 1877: már ez *örömrivalgás*)
22 *betűkkel nyomtathatták* (NK: *betűkkel nyomtatták*)
23 a *híreiket*, mint máskor. (NK: a *híreket*, mint máskor.)
24 „*egyetlen ember*” (NK: „*egyetlen egy ember*”)
a százkezü óriás (H: *százkezü óriás*)
- 239 : 6 *szilárd talapjaikból* a (H: *szilárd talapjaikról* a)
18 *csak egy rejtekajtó* (H: *csak rejtekajtó*)

Lap: Sor:

- 239 : 29 karjai közé vetette (H: karjai közzé vetette)
32 még ma elmegy (H: meg ma elmegy)
- 240 15 aznap elkérezkedett (H: aznap elkérezkedett)
19 maradni a cselédnép (H: maradni még a cselédnép)
29 nem vinnem magammal. (H: nem vinném magammal.)
33 egyes-egyedül az utcára. (NK: egyes-egyedül az utcán.)
- 241 5 beereszteni a hercegnőt (H: beereszteni e hercegnőt)
7 küldenie névjegyét, (H: küldenie a névjegyét,)
12 el kell viselnie. — (H: el kell viselni. —)
oroszlánok barlangjában lenni (NK: oroszlánok barlangjaiban lenni)
13 maradjon székében, (H: maradjon a székében,)
27 ott táncolta körül (NK: ott tánczoltatta körül)
- 242 : 10 elő sem adta (H: elő se adta)
13 elutasításról panaszkodó (NK: elutasításról panaszkodó)
20 elmerülőt fenntartja (H; 1877; NK: elmerülőt fenntartja)
31 azonban úgy fogja (H: azonban így fogja)
- 243 : cím A XXVIII. fejezet a H-ban és az 1877-es kiadásban tévedésből XXIX. számúként szerepel.
7 fejét a nyakába, (H: fejét nyakába,)
10 il calzolaio"! (H: il calzolaio"! 1877; NK: il il calzolaio"!)
- 244 2 vitt fel az égbe. (H: vitt föl az égbe.)
3 Kicsiny kis padlásszoba (NK: Kicsi kis padlásszoba)
10 be volt futtatva kúszó (NK: be volt futva kúszó)
21 szakadozott hegyek, (NK: szakadozó hegyek,)
25 merengve dőlt (H: merengve dült)
- 245 : 2 emlékezet s egy (H: emlékezet és egy)
11 hogy Manasséé. (H; 1877; NK: hogy Manasséé.)
12 kinőtt a válla (H: kinőtt a két válla)
26 mondtam, meg van (H: mondtam, az meg van)
28 kell nyugtalankodni. *Én mondom, hogy nem kell nyugtalankodni.*
Csak odahaza (NK: kell nyugtalankodni. Csak odahaza)
34 azt higgye, ezért (H; 1877; NK: azt higgye, ezért)
- 246 : 7 Nincs-e a (H: Nincs a)
12 hogy legtökéletesebben (H: hogy a legtökéletesebben)
13 készítsen utána? (H: készítse utána?)
16 Ahhoz vagyok (H; 1877: Ahoz vagyok)
17 S az most otthon (NK: S most otthon)
32 tartotta a mutatóujját (NK: tartotta mutatóujját)
- 247 : cím A H-ban és az 1877-es kiadásban a XXIX. fejezet tévesen XXX. számúként szerepel.

Lap: Sor:

- 247 : 1 kapott. Scalcagnato (K: kapott. <Borghese,><C> Scalcagnato <tul>)
2 polgártárstól. Egész (K: polgártárstul. — Egész) volt most. *A nap olyan melegen sütött, mint nyáron.* Mindenütt (NK: volt most. Mindenütt)
9 „Povera ragazza! (K: „Poverett< . >ra[?] ragazza!) szegény *lyánka!* (NK: szegény *lányka!*)
12 fölpróbálni. Meg kell (K: felpróbálni. Meg kell)
15 most felhúzott (H: most föl húzott)
23 még a világon. (K: még a vil< . >ágon.)
248 : 2 Mindjárt a legelsónél, (K: Mingyárt legelsónél.)
6 Vajon mit írhat (K: Valyon mit írhat)
7 rövid *ártatlan* tudósítás (NK: rövid tudósítás)
10 lakó Calderiva (H; 1877: lakó Calderiva)
11 ezeket akként (K: ezeket akint H: ezeket akkint)
13 vízvezetési alagúton (K: vízvezetési <ala.> alagúton NK: vízvezeték alagúton)
14 keresztül megszőkteté. (K: keresztül megsz< . >ökteté.)
18 valamint annak (K: valamint annak)
20 szüksége volt rájuk. (K: szüksége volt rájuk.)
26 neutrius generis; (K: neutriu< . >s generis;)
28 másakra fogta (K: másakra fog< . >ta)
33 föld alá (K: <s> föld alá)
249 : 2 A feszület (K: A feszült — elírás —) Bernini egyik (K: Ber<1>nini egyik)
22 — Fölkel a (K: — <Micsoda. ?> Fölkel a)
28 sietett s kitekintett (NK: sietett és kitekintett)
30 Észak felé (NK: Éjszak felé)
34 fenn ragyogtak (H; 1877; NK: fen ragyogtak)
250 : 3 S az égő, ijesztő (K; H: S az élő, ijesztő — elírás —) hajnalfény közepében (K: hajnalfé<1>ny közepében)
6 halottébresztő, élőket (K: halottébresztő, <Mint a népirtő> élőket)
Hamovesh angyala. (K; H: Hamovesh angyal.)
8 Ég a szent Péter (H: És a Szent Péter)
10 Egész Róma (K: Egész <vilá> Róma)
világ meggyulladt! (H; 1877: világ meggyulladt!)
17 már *semmi* vendetta (H: már vendette)
hanem penitencia! (K: hanem p e oenitentia!)
18 Rómának gázlámpa (K: Rómának gázlámpa)
22 Néhány szakadozott (K; H: Néhány szakadozott)

Lap: Sor:

- 250 : 22 fényár közepett, (NK: fényár közepette,)
251 : 1 eszébe most, (K: eszébe < . > most,)
7 karzat árkádjai (K: karzat arkadjai)
11 azok oly emberek (H: azok olyan emberek)
12 tudomásuk arról, (K: tudomásuk arról,)
17 portását kereste. (K: <Ki az a . . . !> portását kereste!)
20 maradni az üres (K: maradni ez üres)
30 hogy ott éppen (NK: hogy ott épen)
32 előtt van egy (H: előtt volt egy)
és sugár, (K: és <szálas> sugár,)
252 : 7 tiltva van (K: tiltva<n> van)
8 nyújtá neki. (H: nyujta neki.)
9 nem bocsájtott be (K: nem bocsátott be)
10 monda az ifjú. (K; H: monda az ifju.)
11 monda Blanka (K: monda Blanka)
13 — Nem hercegnő. (K: — < > Nem herczegnő.)
Ez az északfény. (NK: Ez az éjszakfény.)
15 az örök város, (K: az <császár> örök város,)
22 most a kertjében; (K: most a kertében;)
23 visszatérni a palotájába. (K: visszatérni a <szob> palotájába.)
24 Lakásomra rablók (K: Lakásomba rablók)
26 — Jöjjön föl velem (K: — Jöjjön fel velem)
31 csak két eset (K: csak <kettő> két eset)
van választás. Ha (K: van választás<a>. Ha)
33 marad ön, akkor (H: marad, akkor)
253 : 4 hanem van védelmi (K; H: hanem védelmi)
5 nyelvű ólombuzogányt, (K: nyelvű ólombuzogányt — el-
írás —)
9 férfi e nő fölött. (K: férfi e nő felett.)
10 üres termekbe, (K; H: üres teremekbe,)
16 Azzal fölvezette (K; H: Azzal felvezette)
22 Manassé azután (K: Man<e>assé aztán)
26 egymást feltaszigálva (H: egymást feltaszigálva)
27 nem maradt (H: sem maradt)
34 — Cittadino Scalcagnatónál. (K: <— Borghese> Cittadino
Scalcagnatónál.)
254 : 2 Jókai utólag írta rá a K-ra a következő szavakat: „fordíts
a tulsó lapra.” S a K valóban a 311. lapszámmal ellátott lap
versóján folytatódik.
8 ezzel az asszonnyal? (K: ezzel az asszonynnyal — elírás —)
9 — olvasta ön ezt? (H: — olvasta ön azt?)

Lap: Sor:

- 254 : 11 társaságát? <Hogyan> Mi
17 — Hálából. (K: — Hálából(?).)
19 hogy én is itt vagyok (NK: én is ott vagyok)
24 hogy Zboróy Blanka (K: Hogy Cagliari Zborói Blanka)
- 255 1 — *Hogyan* jött (K: <Hát> *hogyan* jött)
ha nem tudta (K: < . >ha nem tudta)
meg, hogy (K: még, hogy — elírás —)
2 én keresem? (K: én kerestem?)
3 vegyek öntől. (K: vegyek öntül.)
15 fenyegeti, s az (K: fenyegeti *őket*, s az)
enyém is. (K: enyím is.)
18 amikor önnek (K: a mikor <meg van engedve> önnek)
24 kivált a megöltéké. (K: kivált a megöltteké.)
25 kezeit az ifjú (1877: kezeit z ifju — sh. —)
28 gyulladt e szavaknál. (K: gyulladt e szavak<k>nál. H; 1877:
gyulladt e szavaknál)
32 hercegnő, repeső reménykedéssel. (K: herczegnő, <remegő
kétkedéssel> repeső reménykedéssel.)
- 256 4 nem vagyok *sem* (NK: nem vagyok se)
sem angyal! (NK: se angyal!)
12 Még *az* éjjel (K: Még *ez* éjjel)
15 személyek innen (K: személyek *inne*<m>n)
28 Scalcagnatától az ön (K: Scalcagnat~~otul~~ az ön)
mellyel ön (K: melylyel ön <mint>)
29 csatlakozhatnék. (K: <mehetne> csatlakozhatnék <hozzá>.)
32 szándokát titkolja (K: szándokat titkolta — elírás — NK:
szándékát titkolta)
titkolja vele (1877: titkolta vele — sh. —)
34 vele elébb (K: vele <ma> elébb)
- 257 5 *önnek* jó barátnéja, (K; H: jó barátnője,)
- 258 : cím A XXX. fejezet a H-ban és az 1877-i kiadásban tévedésből
XXXI. számúként szerepel.
18 még tegnap elhagytak. (NK: már tegnap elhagytak.)
19 házmesterné leányát (H: házmesterem leányát)
- 259 : 2 Arcát vizsgálta. (H: Az arcát vizsgálta.)
30 Ha *a* föld (H: Ha *e* föld)
- 260 : 8 ha *minden más* elfogy (H: ha *más minden* elfogy)
12 félreeső utcákon vitte (NK: félreeső utcá**ban** vitte)
29 egy veresképű (NK: egy vörös képű)
34 illatú, veres (NK: illatú, vörös)
- 261 3 az északfény tart (NK: az északi fény tart)

Lap: Sor:

- 261 : 6 éjjel az északi fény (H: éjjel az északfény)
13 értette szavaikat (H: értette a szavaikat)
15 egész felséges (H: egész fölséges)
16 összhangban *vannak* egyesítve (H: összhangban egyesítve)
17 égi fény (H: égi *titokszerű* fény)
31 tartozik *magdt* megöletni. (NK: tartozik megöletni.)
33 a legmagasabb trón számolya (H: a legmelegebb trón szá-
molya)
- 262 : 9 fönttartani? A (H; 1877: NK: fönttartani? A)
13 popolare-ért és (H; 1877; NK: popoldreért és)
uralkodásért, akár (H: uralkodásaért akár)
16 szólt Blanka (H: szól Blanka)
- 263 : cím A H-ban és az 1877-es kiadásban a XXXII. fejezet tévesen
XXXI. számúként szerepel.
2 nem bocsátotta el. (H: nem bocsájtotta el.)
3 leszögezve tartani. (H: leszégezve tartani.)
23 helyet foglaltak (H: helyet foglalnak)
- 264 : 9 grófné hintaja (H: grófnő hintaja)
25 Szolgálja, cselédje (NK: Szolgálója, cselédje)
27 városban! Hisz (H: városban. *Vigyen el magdval.* Hisz)
- 266 : cím A H-ban és az 1877-es kiadásban a XXII. fejezet tévesen
szerepel XXXIII. számúként.
8 mellét, az égből (H: mellét, egy égből)
20 annak fejét (H: annak a fejét)
21 csókot nyomott annak (H: csókot nyomot annak)
22 A H-ban és az 1877-es kiadásban itt ér véget az első rész.

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Lap: Sor:

7 : cím Jókai — a *Negyven év visszhangja* és az *Önéletrádom* c. önéletrajza szerint — ismeri regényei végét, még kidolgozásuk előtt: „Úlve soha sem gondolkozom, hanem járkálva. Előbb az egész hosszú regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legrészletesebb dialogokig (kivéve a leíró részeket). Ilyenkor a fantázia átveszi a memoria szerepét s az egész munka úgy készen van a fejemben, hogy le tudnám diktálni.” (Jókai-jubileum 128.; Vö.: 151.)

Riedl Frigyes az első kötet alcímén gúnyolódik. (*Irodalom*. JKK 1. k. 362.)

- 8 A jövő század történetét *A jövő század* c. regényében írta meg Jókai.
- 13 Jókai pl. a *Szomorú napokhoz* írt *Előszót* 1848-ban, majd 1862-ben a *Politikai divatokhoz*, s 1874 végén a Jókai Mór *Forradalom alatt írt művei* c. kiadványhoz.
- 21 *due minute* — két perc
- 8 : 22 *per dieci persone* — tíz személy részére
- 9 : 2 *series* — sor, sorozat
- 13 *illustrissimo* — nagyságos úr
- 14 Bologna a XVI. század elejétől 1860-ig a pápai egyházi államhoz tartozott. 1848—49-ben a forradalmi megmozdulások miatt osztrák császári csapatok szállták meg.
- 19 *Tripartitum, primae nonus* — a Werbőczy István nevéhez fűződő *Hármaskönyv* első részének kilencedik fejezete, amely a nemesi kiváltságokat sorolja fel
- 21 *nisi in flagranti* — csak tettenérés esetén
- 22 *Habeas Corpus acta* — Habeas Corpus Act, angol alaptörvény, amely az állampolgárok személyes szabadságát biztosítja. Az angol parlament 1679-ben hozta e törvényt. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 247.; 740.) Jókai játékosan a kifejezés szó szerinti értelmét használja.
- 25 *debauchdó* — zűrzavart, felfordulást előidéző

Lap: Sor:

- 9 : 30 *partenza* — indulás, indítás
Személyes megfigyelései alapján ábrázolja Jókai az olaszországi vasúti utazás körülményeit. Zádori János, aki 1867-ben járt Itáliában, hasonlót tapasztalt: „Vasut dolgában hátravannak az olaszok . . . Az elmenetel — *partenza* — elég-szer ismételve s munkabíró tüdejük teljes használatával adják tudtul.” (*Utivázlatok Olaszországból*. Eger 1869. 18.)
- 32 Ebben az időben három csengetés jelezte a személyvonatok indulását.
- 10 15 „*Romanus sum civis; Cajum Smucium vocant*” — „Római polgár vagyok, Caius Mucius a nevem” — a hagyomány szerint Mucius Scaevola mondta (Livius *Ab urbe condita* 2. kv. 12. fej.) Előfordul még *Mire megvénülünk* JKK 140—141. és *Kiskirdlyok* JKK 1. k. 145.
Jókai itt a Mucius-t tréfásan „smucig” értelemben használja.
- 23 *Andromeda* — ógörög mondabeli királyleány. Szülei fel akarták áldozni egy tengeri szörnynek, s tengerparti szirthez kötötték. Perseus azonban megszabadította, és feleségül vette Andromedát.
- 11 : 14 *facchino* — hordár
- 21 *malđji metszészł szemei* — ferde szemei
- 13 2 *csodákkal van tele a levegőg* — Jókai szerint 1848-ban „névtelen ragály” volt a levegőben. (*Enyim, tied, övé*. JKK 1. k. 46.); 1848 nyarán a szabadság levegője — Jókai ábrázolásában — behatol a kolostorok falai közé. (Uo. JKK 1. k. 59.)
- 14 : 4 A szép szőke, kék szemű Adorján Manassé külsejében is hasonlít Jókai Mórhoz. Ravasz mosolygása is fiatal írónk szatirikus hajlamait sejteti. (*Szereplők*. JKK 1. k. 324.)
- 31 *agaçant* — ingerlő, kötekedő, csábító, izgató
Circe — varázslónő a görög mitológiában, Hélioszl lánya; Odüsszeusszal való találkozásának leírása az *Odüsszeia* egyik legszebb része.
*philtr*a — varázsital, bájjal
- 15 : 30 *A vilđghírł nagyhétı szertartások* — A nagyheti ünnepélyeken 1876 tavaszán Jókai személyesen is részt vett. Erről az *Utazás a harangokkal együtt* c. útirajzában emlékezik meg. (JKK 1. k. 86 : 2.)
1848-ban ápr. 23-ig tartott a nagyhét.
- 31 Az *Eppur si muove* c. regényben szereplő Decséry hercegnőék is Rómába utaztak. (JKK 2. k. 163.)

Lap: Sor:

- 15 : 33 *jelvényez* — jelez, jelképez
- 16 : 17 *stellionatus* — csalás, ravaszság
- 17 : 11 *A kiskirályok* c. regényben a papokat megszóló Tanussy Emmanuelnek mondja az esperes, hogy ateista, vallástalan, Krisztus-tagadó. (Zoványi Jenő: *Jókai antiklerikalizmusa*. Haladás 1959. márc. 9. 10. sz. 3. JKK 2. k. 159.)
A *Fekete gyémántokban* szereplő Theudelinda grófnő Berend Ivánt nevezi ateistának (JKK 1. k. 167.), majd „munkásnak, névtelennek és vallástalannak”. (JKK 1. k. 173.)
- 12 *egy Istenet valló* — unitárius vallású; Isten egyszemélyűségét, Jézus embervoltát hirdető vallás. A XVI. századi erdélyi és lengyelországi szentháromságtagadás irányzataiból alakult ki. Erdélyi egyházát Dávid Ferenc alapította. A felvilágosodás és a deizmus hatására Nyugat-Európában (pl. Hollandiában, Angliában és az USA-ban) is elterjedt.
A katolikus és protestáns vallások sem három Isten létezését hirdetik; hitelveik szerint egy Isten van — három személyben.
- 15 1848-ban Magyarországon a törvényesen „bevett” felekezetek a következők: római katolikus, református, evangélikus, görögkeleti és az unitárius.
- 32 *azoknak szárvaik vannak* — Torockói útján hallott élményei között jegyzi fel Jókai a 14. sz. noteszében, hogy bizonyos mendemonda szerint az unitáriusoknak két szárjuk van. (Fj II. 64.; JKK 2. k. 366.)
- 33 *keresztelődjükhöz embervért használnak* — Boros György szerint Jókai éppen az *Egy az Isten* c. regényében cáfolja, hogy az unitáriusok a keresztelési rítusaikon embervért használnak.
- 18 : 30 Adorján Manassé családjáról a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben emlékeztünk meg. (JKK 1. k. 309-16.)
- 32 *Jákob* — a bibliai Ábrahám unokája, Ézsau ifjabb ikertestvére. A hagyomány szerint az ő 12 fiától származik a zsidóság 12 törzse. Jókai itt József eladatásának történetére céloz.
- 19 : 8 Jókai Torockó népét székelynek tartja, holott a történeti források szerint német eredetűek. (JKK 1. k. 310.) A torockói nép jellemvonásait a székelyekével azonosítja. Erre utal Malonyay Dezső *A magyar nép művészete* c. kötetében a *Torockó* c. fejezet. (Bp. 1909. 2. k. 295—312.)
székely lófők — székelyek, akik a saját lovukon voltak kö-

Lap: Sor:

19 : 8 telesek a hadba vonulni. A XIV—XV. században a vagyoni differenciálódás a gyalog harcoló közszekelyek és a lovon harcoló lófők, valamint a székely főemberek, az ún. primorok, szűkebb rétegeinek elkülönüléséhez vezetett.

A feudális uralkodó osztály tagjai: a magyar nemesek, a székely primorok, és lófők, valamint a szász patriciusok 1437-ben eredetileg az erdélyi parasztfelkelés leverésére hozták létre Kápolnán a „három nemzet” unióját.

A székely köznép ismételt felkeléssel csak annyit tudott kivívni, hogy 1437-ben a király a nagybirtokos primorok mellett a lovas katonák (lófők) és a gyalogosan harcolók (közszekelyek) szabadságát is elismerte. A lóföket említi Jókai az *Eppur si muove* c. regényében is. (JKK 2. k. 67.)

10 *consiliarius* — tanácsos, egyháztanácsnok

21 *ötödik vallás* — a görögkeleti vallást „megtúrtnek” nyilvánították, mégis megkísérelték, hogy a görögkeletieket református vallásra térítsék.

22 *ötödik nemzet* — a román, tulajdonképpen a negyedik nemzet — a magyar, a székely és a szász után

22 Kemény Gábor írja a *Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben* c. munkájában: „Erdélyben az ősi felfogás, az ősi alkotmány szerint három törvényes, három előjogosított nemzet volt; három külön földdel, külön köz- és magánjoggal, négy bevett vallással . . . Valaki Erdélynek eme rendezését, három nemzet és négy vallásfelekezet szerint, az erdélyi államszerkezet hét főbűnének nevezte.” (Pest 1863. 19—20.) Kemény Gábor kötetét forrásműként használta az *Egy az Isten* c. regény írásakor Jókai. (JKK 2. k. 380.; Vö.: Kőváry László: *Magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest, 1860.)

27 *kancellárság* — a legfőbb feudális állami hivatal. Ezen keresztül gyakorolták az uralkodók kormányzati, igazságszolgáltatási és törvényhozási jogaikat. I. Ferdinánd már 1690-ben, az Erdélyi Nagyfejedelemség felállításával megszervezte az erdélyi udvari kancelláriát is, amely ugyancsak Bécsben székelt. 1848-ban mindkét kancellária működése megszűnt.

28 *kormányzói méltóság* — Erdély politikai és katonai igazgatásával az államfő által megbízott személy (a kormányzóság, a gubernium vezetője). (*Szegény gazdagok* JKK 522.)

30 Anakronizmus, hogy Zimándy Gábor úr 1848 márc. végi útján múlt időben beszél az első magyar felelős független

Lap: Sor:

minisztérium megalakulásáról, amelyet a király hosszas huza-vona után csak 1848 áprilisában hagyott jóvá.

A minisztérium Batthyány Lajos elnökletével 1848. ápr. 7-én alakult.

- 19: 31 Még inkább anakronizmus, hogy ezen a márc. végi úton a Magyarország és Erdély közötti egyesülésről, az unióról mint megtörtént eseményről emlékezik meg Zimándy úr, hiszen Erdély és Magyarország egyesülését hivatalosan 1848. máj. 30-án mondták ki. (Vö.: Kőváry László: *Erdély története 1848—49-ben*. Pest, 1861. 40—49.)

Más kérdés, hogy a független minisztérium és az unió, mint követelés benne élt a politikai köztudatban, s a márc. 15-i 12 pont között is szerepelt.

Jókai 1848. jún. 4-én az *Életképek* hasábjain *All az unio!!!* c. glosszájában fogadja hozsannával a „két ország ölelkezését”. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 201.)

- 20 8 *Bécsbe összesűgni-búgni* — Pap Gábor Jókai divatlapjában 1848. máj. 21-én számol be arról, hogy „A megbukott burokraták Bécs körül tanácskoznak Pazziazi elnöklete alatt, mint a Constitutioban Töltési írja. A régi rendszert akarják visszahozni, hogy hatalmukat újólag visszanyerhessék.” (*Külföldi Társasélet. Életképek* 23. sz. 670.)

A köszlű ember fiai c. regényében mutatja be Jókai a bécsi ellenforradalmi körök mesterkedéseit. (JKK 1. k. 180.)

Szabadságharcos cikkeiben is gyakran villant fényt a volt hivatalnokok és az egyházi reakció forradalomellenes tevékenységére. (Pl. JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 26.)

- 13 Számos vonást kölcsönöz Jókai Manassénak a saját szubjektív élményvilágából. Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában arról emlékezik meg, hogy 1876-ban ő is politikai megfontolásból utazott Itáliába: „Három lapot szerkeszteni, s annál fogva ex offo mindennap tizenhárom lapból árvízveszély-híreket, osztrák—magyar ministeri alkudozásokat és Milton-bírálatot olvasni, ez olyan martyrium, a mi elől még egy szent is megfutott volna, a mi pedig én még eddig nem vagyok.” (*Megtörtént regék* 274.)

Ugyancsak itt említi Jókai, hogy általában nem szeret utazni, szívesen marad otthonában, majd folytatja: „Ezuttal azonban mégis történt valami a világban, a mi elvette a kedvemet az otthonomtól.

Lap: Sor:

20 : 13 A párt, a melyhez tartoztam, kormányra jutott, ezzel együtt nekem is kötelességem lett, mint lapszerkesztőnek, a pártommal együtt menni s a kormánypolitikát védelmezni . . .

Nem kellemetes kormánypárti prókátornak lenni.

Ellenzéki hirlapírónak arany a dolga! Félnék tőle és magasztalják. Themából soha sem fogy ki. Lelkiismerete mindig nyugodt, ha jót indítványozott azért, mert jót talált ki; ha rosszat, azért, mert úgy sem lesz belőle semmi. Míg, ha egyszer kormánypártra került, köszönnek is neki, nem is az emberek, szidják s azt kérdik tőle, hogy érzi magát? ráolvassák, hogy bezzeg nem azt beszélte tavaly „a Löki gyöpön!” s ha csak hazaárulónak nevezik, még akkor nagyon tisztességesen bánnak vele.

Egy ilyen keresztre feszítő nagyhét idején . . . megirigylő harangoktól a Rómába menetelt; „vigyetek engem is magatokkal, kollégátokat, a „hirharangot”; a ki szintén „vivos voco, mortuos plango” (paenurans-halottakat) — de „fulgura többé non frango.” (Uo. 275—76.).

- 14 Az *Enyim, tied, övé* c. regényben szereplő Áldorfay Ince — Manasséhoz hasonlóan — vonul vissza 1867 után a politikai élettől. (JKK 2. k. 93.)
- 19 A saját nemzetéről szóló allegórikus képhez hasonlót olvashatunk az *Eppur si muove* c. regényben is. (JKK 1. k. 249—254.) Ott is nő alakjában jelenik meg a haza génusza.
- 21 2 *imperiale* — a korabeli vasúti kocsi ülőhellyel ellátott teteje
- 10 *tüllanglaise* — tulle anglais, finom fonalú lyukacsos angol szövet; a pipában levő finom szövetű szűrőbetét a szár alsó végén, hogy a dohány nedvét fel ne szívja a pipázó (Vö.: *Eppur si muove* JKK 589. jegyzetét párhuzamos helyekkel.)
- 19 *stante sessione* — nyomban, azonnal, együltében
- 29 *kukullorium* — kakasülő, külön fenntartott hely, bódé
- 22 10 *Kóspallag* — kitűnő dohányt termő kisközség a Börzsöny lábánál. Az Üstökös szerint Kóspallagi Mózes a hírhedt pipázók arcképeinek a kiadója. (1858. okt. 30. 11. sz. 88.)
- 12 Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában személyes élményeként ír Jókai a „kertek országának” paradicsomi tájairól: „Triesttől egész Meestréig egy kertté alakul át a táj A róna oly keskeny szalagokra van feldarabolva, mint hajdan nálunk egy compossessoratus a tagosítás előtt, csakhogy itt minden földszalag keresztben és hosszában be

Lap: Sor:

- van kerítve gyümölcsfákkal, szőlővel. Eperfák, cseresznyefák, diófák váltogatják egymást . . .” (*Megtörtént regék* 283.)
- 22 : 13 Az *Enyim, tied, övé* c. regényben Áldorfay Ince Amerikában írta fel a szobájának az ajtajára, hogy „Esernyőt, sárcipőt, és politikát kint kell hagyni!”, mert nem akart az 1848-as események miatt a kivándorolt magyar honfitársakkal keseregni. (JKK 1. k. 258.)
- 23 : 19 *indigenatust nyert* — honosságot nyert — indigena, bennszülött, hazai állampolgár
- Magyarországon a Habsburgok idején elsősorban azokat nevezték indigénáknak, akiknek külön törvénnyel (*indigenatus*, ünnepélyes honosítás) adományozták a magyar állampolgárságot, előbb 1000, majd 2000 arany lefizetése árán. Az indigénák rendszert magyarországi birtokot szerzett külföldi főurak voltak.
- 24 : 13 A bécsi udvari bálokban Jókai is többször megjelent. Ismerte ezeket. Írt is róluk riportot.
- 32 *propos* — szándék
- 33 *A lélekidomár* c. regényben szereplő Mezőhegyessy Medea grófnő sok vonásban hasonlít Blankához. Medea is „tündérnő, akinek a képe medúza arccá változik, mikor szerelmet” kér tőle a férje. (JKK 2. k. 61.)
- Az *Enyim, tied, övé* c. regényben Starrwitz Hanna grófnő esett ideges görcsökbe a férje puszta látására. (JKK 2. k. 129.)
- 25 : 8 *totumfac* — tótumfaktum, mindenre felhasználható, elszánt ügyeskedő
- 27 : 15 *Pio Nono* — IX. Pius pápa. 1846 és 1878 között uralkodott, 1847-ben és 1848 tavaszán még a szabadságmozgalmak támogatója, később a társadalmi haladás és az olasz egység ellenzője; egy sor reakciós intézkedés — pl. 1870-ben a pápai csalhatatlanság dogmája — fűződik nevéhez.
- Vasvári Pál 1848. márc. 15-én mondta a Heckenast nyomda előtt: „T. Grachusról mondja a történet, hogy ő súlyos álmokkal küzdött, csatákat vívott a népszabadságért, s egy történetíró jól jegyzi meg, miszerint: ki ily álmokkal küzködik, az tetlenül sokáig nem maradhat. Illyen volt az Olasz nemzet. A nagyszerű emlékek néma szavakkal inték őt, s lelkesítik a cselekvésre. A kedélyek el voltak készülve, csak kezdőre volt szükség, ki elég merész legyen a tények mezejére lépni. És ez volt IX. Pius. (Éljen). Ő a népben ébreszteni kezdé az önérzetet s kezébe merte venni a fel-

Lap: Sor:

világosultság fáklyáját.” (*Magyar Március. 1848 a kortársak írásában.* Bp. 1964. 44.)

1848. márc. 21-én a PH arról tudósít, hogy „A pápa is alkotmányt adott népének”. (*Külföld. 15. sz. 279.*) Az alkotmányt márc. 14-én hagyta jóvá IX. Pius. (R. M. Johnston: *The roman theocracy and the republic.* London 1901. 107.) *Radical kör* — az Ellenzéki Kör 1848. ápr. 16-án megváltoztatott elnevezése; az Irányi Dániel által vezetett 1849-i Radical Párt elődje.

Teleki László elnöklete alatt az Ellenzéki Kör „közgyűlést tartván, egyhangulag elhatározott, hogy e naptól kezdve az ellenzék-nevet letévén Radical melléknevet vegyen fel” — írja 1848. ápril. 17-én a fürge tollú Pálffy Albert. (*Martius Tizenötödike 28. sz. 103.*)

Jókai 1848. ápr. 23-án üdvözli a Radical Kör megalakulását. (*JKK Cikkek és beszédek 2. k. 96.*)

A Kör máj. 7-én tartott tisztújító közgyűlésén Jókai Mór is a választmányi tagok közt szerepelt. Itteni említése újabb anakronizmus.

Az Életképek 1848. szept. 3-i számában írja Jókai a *Bizalmi hévmérő* c. írásában, hogy „Az ellenzéki körbe IX. Pius pápa rendes tagnak bevételük.” (*Charivari 313.*) 1874-ben e cikk újra kiadásakor a következő megjegyzést fűzi e mondathoz: „Valóban így volt.” (*Jókai Mór Forradalom alatt írt művei.* Bp. 1875. 201.; *JKK Cikkek és beszédek 2. k. 313., 787.*)

28 : 3 *Servus humillimus* — a legalázatosabb szolgája. Jókai a szabadságharc idején gyakran gúnyolja ezt a táblabíró köszöntést (*JKK Cikkek és beszédek 2. k. 320.*).

9 *találni fog egy férfit, aki megér harminc ezüstpénzt* — Júdás 30 ezüst pénzért a zsidó főtanácsnak szolgáltatotta ki a názareti Jézust. (Máté 26. rész 47—50. vers, Márk 14. rész 42—48. Lukács 22. rész 3—6., 47—48. vers, János 18. rész 4—5.; *Vö.: Erdélyi képek. 176.*)

14 A római katolikus és a legtöbb protestáns vallás hittételei szerint Jézus az egy Istenben levő második személy.

Az unitárius vallás nem tartja isteni személynek Jézust. (*JKK 2. k. 536.*)

29 : 12 Adorján Manassé úgy rajzolja le út közben a tájat, ahogy Jókai szokta. Pl. erdélyi útja alkalmával, vagy tardonai bujdosása idején.

Lap: Sor:

29 : 12 Jókai 7. sz. noteszében szépszájú tájrajzot találunk. (Fj I. 738.) Minden bizonnyal olaszországi útján is lerajzolta Itália földrajzi és történelmi nevezetességeit. Ezek a rajzok azonban elvesztek.

Az *Eppur si muove* c. regényben Jenőy Kálmánt mutatja be Jókai tehetséges festőnek. (JKK 2. k. 49.; 166., 396.)

A *jövő század regényében* szereplő II. Árpád királynak is privát szenvedélye a festészet. (I. k. 56.; vö.: *Önéletrajzom*. = Jókai-jubileum 136—37.; Fj I. 238.; Petrovics Elek: *Jókai a festő*. Az Est Hármaskönyve Bp. 1925. 249—50. Vayerné Zibolen Ágnes: *Jókai képzőművészeti munkássága*. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1962. 61—83.)

30 : 1 *pálca... tör* — szűrőeszközzel felszerelt múlt században divatozó sétapálca, stílétes pálca. Petőfi is használt ilyet 1848. márc. 15-én is. (*Összes prózai művei és levelezése*. Bp. 1960. 406., JKK *Cikkek és beszédek* I. k. 641.)

Jókai maga is nagy botgyűjteményt szerzett élete folyamán, s neki is volt ilyen törös botja. (Az Est Hármaskönyve 88—89.)

8 *kásztorkalap* — sötét színű, hosszú szőrű gyapjú kalap

30 *persicate* — őszibarackíz, persicata

31 : 11 *vetturino* — a bérkocsis

20 *Ajujt* — kókadtt, bágyadt, erőtlen

24 Vajdár Benjamin itt olvasható szavait éles támadással illetve a vallási elfogultsággal ítélező kritika. (L. *Irodalom*. JKK I. k. 371.)

Rómában — a kisebb kápolnákat nem számítva — 76 templom van.

32 19 *branzino* — tengeri sügér

35 17 *Imola* — járási és püspöki székhely Bolognától délkeletre

18 *Ancona* — kikötőváros az Adriai tenger partján Közép-Olaszországban

24 *Pistoja* — püspöki és járási székhely Firenzétől észak-nyugatra

25 *Florenz* — Firenze német neve

36 : 10 *Fra Diavolo* — Michele Pezza, kalandos életű olasz rabló (1760—1806), akiről Auber, Daniel François (1782—1871) vígan lüktető, szellemes operát írt 1830-ban. A *Fra Diavolót* Pesten is gyakran játszották az 1840-es években. (Vö. Jókai *A fejedelem és Fra Diavolo* c. elbeszélését NK 69. k.) — Az olasz felkelők katonai indulóként gyakran énekeltek operáriákat.

Lap: Sor:

- 38 : 7 *Faenza* — a város Ravenna tartományban, Bolognától délkeletre
- 8 *Ravenna* — e tartományi székhelyről valóban szárnyvonal vezet Faenzához
- 9 *Rimini* — kikötő az Adriai tenger partján
- 11 *Anconában . . . motozás alá veszik*— március második felében Milanóban, Velencében felkelők üzték ki az osztrák csapatokat; e hazafias és részben köztársasági mozgalmak hatásáról féltek az Egyházi Államban
- 14 *Jesi* — kisváros Ancona tartományban
- 39 : 4 Boros György szerint Jókai megcáfolta az unitáriusokra fogott rágalmat, (amely szerint a keresztelési szertartáshoz embervért használnak), amikor azt mondja, hogy az egyistenhívők vallása tiltja az emberölést. (I. 47.) „Sőt azt is hozzát teszi, hogy tiltja a bosszuállást is.”

A továbbiakban azt igyekszik Boros György magyarázni, hogy „hogyan jutott e kifejezés a Jókai tolla alá”:
„A regényben több helyen vehető észre a hajlandóság arra, hogy az unitáriust a szombatossal s következőleg a zsidóval egynek vegye. Ennek kulcsát először is abban találok meg, hogy az író nagy súlyt fektet arra, hogy az unitáriusok előszeretettel használják az ó testamentomi bibliai neveket, melyenek: Mózes, Áron, Sámuel, József, Ábraham, ámbár ez nemcsak unitárius, hanem székely szokás. (A Manassé névvel soha nem volt alkalmam találkozni s Izrael nevet is csak szombatosoknál láttam.) Továbbá bizonyos az is, hogy az unitáriusok az ótestamentumot mindig nagyra becsülték, mivel abban nagyon sok olyan hely fordul elő, a mely Isten egységét vallja.

Ezeknek tudatában nem is feltűnő, ha egy nem kritikai műben némely fogalmak kicseréltetnek. Jelen esetben még igazolható is, mert tény az, hogy Erdélyben némely székely községben keletkeztek volt szombatosok, s egy néhány még most is van, a kik azonban már inkább nevezhetők zsidóknak, mert az eredeti szombatos jelleget teljesen felcserélték az ortodox zsidó jelleggel.” (Ellenzék 1894. febr. 3. 27. sz. 1—2.)

- 40 30 *ott az emberek csak egyszer szeretnek* — A német kiadás címe: *Die nur einmal lieben*. Jelentése: Akik egyszer szeretnek.
- 41 9 *Torockó* — románul *Rimetea*, Kövály László 1854-ben megjelent munkája szerint „Kiváltsága szerint város, saját-

lag szerint pedig egy nagy falu. Épületeiben, népében, közepén áll a város és falu, falusi nép és polgárság között". (Kubinyi Ferenc és Vahot Imre: *Magyar- és Erdélyország képekben*. 3. k. Pest. 1854. 137.) „Torockó és testvérhelysége, Szentgyörgy valóságos teknőben fekszik, amelynek két nyílása van: egyik északra Aranyos, a másik délre a Maros völgye felé". (It 1958. 445.)

Orbán Balázs a *Székelyföld leírása* c. munkája 5. kötetében „a legbámulatosabb havas-keretbe foglalt" helyiségnek nevezi Torockót, amelyet „az, ki a természet nagyszerűségében élvet talál, kire az eszményileg szépnek hatása van, feledni soha sem fogja; ki azt ily lelki hangulatban egyszer látta, az bizonynyal vissza fog oda vágyani, mert e városnak fekvése, környezete oly nagyszerű, hogy azzal eltelni, annak szépségi kincseit teljesen kimeríteni soha sem lehet." (198.) Kelemen Lajos szerint Torockó még az 1920-as években is „Messzire esik a forgalomtól s a világ minden zajától.

Torda és Nagyenyed a két legközelebbi város hozzája, de ezektől is 30 kilométerre s e városok folyóinak útvezető fővölgyeitől félre, egy külön kis elzárt völgyecskében fekszik. . . Ily elzárt világban aztán nem csoda, ha Torockó két-három százados ódon szokásokat, ősi vallásos vonásokat és tündéri viseletet tartott életben." (*Torockó*. = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 93.)

41 : 13 *kopár szirttömeg* . . . — Maszák Hugó írja *A torockói völgy* c. útirajzában, hogy Torockószentgyörgytől északra „egyik oldalon gyéredős Tilalmaskő az „Ordaskő", mely hanyat fekvő óriási emberi arcélt mutat — . . . és szemben a völgy másik oldalán a gyönyörű „Székelykő" összeszorítják a völgyet, alig engedve tért teknőjében meglapulni a csinos kis Torockó mezővároskának." (VU 1859. júl. 10. 28. sz. 328.)

17 *Székelykő* — Kelemen Lajos szerint „Borévnél az Aranyos jobb partján kis patak völgyébe fordul a Torockó felé vezető jó mellékút, s egy kanyarulat után balról a 1130 méter magas *Székelykő*, ez a viharvert kőóriás mered reánk. Rongyokba foszló erdőbundája már csak vállon alól takarja, sőt néhol derekáig elpusztult s Torockó felől egészen csupaszon mutatja sivár csontjait." (*Torockó*. = Tabéry Géza és Incze Ernő i. m. 93.)

A Székelykő történetéről erdélyi útja során is hallott Jókai. Erre engednek következtetni a 14. sz. noteszében

Lap: Sor:

- talált bejegyzések (JKK 1. k. 118.; VU 1859. júl. 17. 20. sz. 340.)
- 41 : 18 *magyar alvajda* . . . — Kőváry László szerint Erdély alvajdjáját a tatárjárás idején Toroczkai Celleusnak hívták. (Kubinyi Ferenc és Vahot Imre i. m. 3. k. 137.)
- 21 *földet teremtett a sziklából* . . . — Az Orbán Balázs remek munkáját tanulmányozó Jókai „Kavicsos föld” emlékeztető szavakkal jegyezte meg magának a torockóiak földművelését. Szinte mindenegyves erdélyi útja alkalmával behatóan foglalkozott a bányászok életével. Erdélyi útját tárgyaló forrásmunkák nem tesznek arról említést, hogy különösebben érdeklődött volna a torockóiak földművelése iránt. Nyilván megelégedett azzal, hogy gyönyörködött a teraszos földművelés eredményeiben, s Orbán Balázs értékes tájékoztatására hagyatkozott. (*Kelekezése, forrásai*. JKK 1. k. 348.)
- 42 : 4 *az irlandi nosztalgidja* — az angol elnyomás elől a XVII. századtól kezdve elmenekült írek közismerten erős honvágya
A jövő század regényében Severus nevű néger bankár mondja Tatrangi Dávidnak: „Önnek speciális hazaszeretete van? Mint aminőben az irlandiak szenvednek. De azt már régóta nem hívják virtusnak, hanem nosztalgiának.” (1. k. 171.)
- 9 *angol és német utazók* — Egyik nevezetes angol utazó Charles Boner volt, aki külön fejezetben foglalkozik a torockóiak életével. (L. JKK 1. k. 293.; *Notesz feljegyzések*. JKK 1. k. 342.)
- Torockóiakat csodáló nevezetes német turistákat csak a hatás fokozására szerepeltet Jókai. Magyarázó jegyzeteiben egyedül angolt említ.
- 11 *Túlzás, hogy Torockóról külföldön vaskos könyveket írtak.* Boner valóban tekintélyes terjedelmű munkájában négy lapot fordít a torockóiakra. (JKK 2. k. 343.)
- 12 *Circassia* — a kaukázusi cserkeszek lakhelye (L. *A khánok utóda* 19. k.)
- Torockóhoz hasonló munkástelepülés az *Enyim, tied, övé c.* regényben bemutatott bakonyi Dudar. (JKK 1. k. 24.)
- 15 *Alig van Torockóról szóló cikk és tanulmány, amelyben ne olvashatnók, hogy a kis földsziget lakói egymás között házasodnak.* Charles Bonernek is feltűnt ez, amit Orbán Balázs demográfiai összefüggésként megjegyyez. (I. m. 5. k. 219.) Orbán Balázs nem idealizálja — miként Jókai —

Lap: Sor:

- e szokást, s azt is megemlíti, hogy épp az említett okok miatt „nem ártana a torockói legényeknek a havastuli fürge székely menyecskékhez áttekinteni”. (I. m. 5. k. 219.)
- 42 : 16 Torockó ipusztúriájáról és vastermeléséről a jelen mű 2. k. 520. lapján olvashatunk.
- 21 *egész leánysereg* . . . — Manassé szavai Orbán Balázsra emlékeztetnek: „. . . a torockói népet a tiszta erkölcsökkel párujt puritanizmus jellemzi; . . . Templomba mindenki rendszeren eljár; ki vasárnapon és ünnepnapokon kimaradna, az közmegvetést vonna magára.” (I. m. 5. k. 218.) De míg Orbán Balázs tudományos pontossággal, tárgyilagosan írja le az istentiszteletet, addig Jókai személyes élményeit érzékelteti olvasóival.
- Az erdélyi szép leányokról a *Petki Farkas leányai* c. novellájában is megemlékezik Jókai. (*Erdélyi képek* 4.)
- A *jövő század regényében* írja Jókai a székely nőkről: „Annyi szép szabályos, jellemzetes arcot nem látni sehoh a kerekföldön, mint a székelyeknél . . . Egész falvak vannak, amikben a női arcokból egy mérő book of beautys-t lehetne kiállítani . . .” (I. k. 93.)
- 22 *book of beautys* — a szépségek könyve
- 34 *viganó* — Viganó nevű bécsi táncosnőről elnevezett, egybeszabott ruhácska, amely a XIX. század első felében divatozott
- 43 2 Később részletesen ismerteti Jókai a torockói népviseletet és népszokásokat. (JKK 2. k. 151.)
- 12 *alumnium* — alumnium; bentlakásos iskola; teljes ellátást nyújtó tápintézet
- Az „iskola az alumnium és a fiúk hármás ágya” szavakat Jókai 14. sz. noteszében olvashatjuk. (Fj II. 63., 484. Vö. *Keletkezése, forrásai* c. fejezetünket.)
- 13 *mensa ambulatoria* — sorkoszt, amelyért a főzés helyére kellett menni. Maradványa a legutóbbi időkhig fennmaradt; falun az állatukat legeltető pásztorok jártak gazdákhöz sorkosztra.
- 20 *Egy úr sincs* . . . — Torockó világa Jókai bemutatásában bizonyos mértékig hasonlít Berend Iván Delejországra, ahol „nem lehet főrang születési előny”. (JKK I. k. 216.)
- 28 *Salt Lake mormon városa* — az USA Utah tagállamának ismert fővárosa; Salt Lake City. A mormonokat többnejűségük miatt „tagadták ki”. (Vö.: *A jövő század regénye* I. k. 197.).

Lap : Sor :

- 43 : 29 A tatárdúlásról beszámol Maszák Hugó. (*A torockói völgy*. VU 1859. júl. 17. 29. sz. 340.)
- 30 A bracciumról részletesen és később írunk a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben. (JKK 2. k. 327.)
- 44 : 7 az *Istent tisztelni* . . . — Az unitárius hit torockói elterjedéséről Orbán Balázs nyomán emlékezik meg Jókai. „Kezdetben Torockó katolikus volt — írja Orbán Balázs idézett munkájának a *Torockó nevelésügye és népelete* c. fejezetében —, s a mint a pápai dézmák regestruma tanusítja, 1332-n már tekintélyes egyházközséget alkotott . . . az unitárius hit itteni elterjedésére már vannak adataink, nevezetesen Uzoni Fosztó vallástörténetében mondja, hogy egy torockói gazda Peterd táján a Hesdád völgyében legeltetésre adott juhai látogatására menvén, egy vasárnapon peterdi gazdája elvitte magával az unitáriusok ott levő templomába; az édes anyai nyelven tartott isteni tisztelet és ének, valamint a szertartás magasztos egyszerűsége nagy hatással volt lelkületére, . . . minden vasárnap egy-egy más torockóit vitt magával, kikre mind nagy hatással volt a megérett és átértett istenitisztelet. . . s egy szép napon a bányákhoz gyűlve, egész várost elhatározták, hogy áttérnek az unitárius hitre.” (I. m. 5. k. 215.)
- 9 *egyet-egyét út* . . . — A 14. sz. noteszében egymásután jegyzi fel Jókai az „istenitisztelet” és az „egyszer ütő harang” kifejezéseket. Ezek Jókai személyes torockói élményei alapján kerültek a regénybe. (Fj II. 63.)
- 17 *legnemesebb vasat* — A torockói vas kiváló minőségéről Charles Boner is megemlékezik. (L. JKK 2. k. 348.)
- 27 *semmit sem kölcsönöznek idegentől* — Maszák Hugó írja *A torockói völgy* c. útleírásában: „Minden szükségleteikkel saját kebel- és fajabeli kézművesei látják el. Igen szorgalmas, munkás nép; de ujitást nem kedvel, s valamint gazdaságát, úgy bányászatát és vasmivélését is a 13-ik század tudománya szerint folytatja most is. Nagy mértékben összetartó, noha az önzéstelenséget nem lehet hibái közé sorolni.” (VU 1859. júl. 17. 29. sz. 342.)
- 34 *igazi „vasút”* — A torockói vastermelést Jókai eszményíti. Váradai Károly, Orbán Balázs és Charles Boner pedig kezdetlegesnek találja. (JKK 2. k. 520.)
- 45 5 *diatriba* — értekezés
- 25 *abban én nem osztozom* — Adorján Manassé már a forradalom kitörése előtt sem bízik a mozgalom győzelmében, mint

Lap: Sor:

ahogyan Nyáry Pál és a békepárt jónéhány korifeusa 1848—
1849-ben.

- 45 32 *Viterbo* — Rómához közelfekvő kisváros.
Feltűnő, hogy Manasséék már ennek közelébe jutottak,
de ezt csak a földrajzban járatlan Zimándy hiszi, valójában
még Bologna közelében járnak. (Blanka később Pistoját
emlegeti, mint elérendő célt, ami Bologna és Firenze között
fekszik.)
- 46 8 *Albergo di vino antico* — Fogadó az Óborhoz
14 *divino* — isteni
18 *cucina* — konyha
21 *zavdr* — kallantyú, régi ajtózár
24 *szarufa* — a háztetőn ék alakban felállított, cserépfedelet
tartó gerendázat
34 *csátéba fonott retorta* — szalmafonatú üveg
- 47 : 3 *singer* — savanyú lőre, vinkó
9 *árticsóka* — olaszlapu, csicsóka, bogáncsos tövises kóró;
fiatal leveleiből főzeléket készítettek; Az árticsóka jelenték-
telen növényként szerepel *A lélekidomárban*. (2. k. 52.) —
Jókai is megfigyelte, amikor Rómában járt, hogy „az olasz
munkás reggelire ánizsgyökeret eszik, ebédre sült árticsókát
minden egyéb hozzátétel nélkül, meg zöld mandulát, ezt
árulják egész nap nagy lármával minden utcaszögleten”.
(*Megtörtént regék* 321.)
11 *munificentia* — bőkezűség, pompa, fény
cane tedesco — német kutya
- 48 17 *bowie-knife* — bőrhüvelyben hordott tör alakú vadász-
és USA-ban
18 *casse téte* — bunkós bot, ölmosbot kismemesi fegyver is az
1840-es években
- 49 : 11 *andiamo* — gyerünk, rajta
26 *Abruzzok* — mészkő hegyvidék Olaszországban Róma és
az Adriai tenger között. Hatalmas és nagyszámú barlang-
rendszere kitűnő búvóhelyül szolgált. (*Eppur si muove* JKK
2. k. 428.) Utasaink azonban nem e déli hegységben, hanem
az északabbra elterülő Appennineken járnak, s így Gábor
úr tájékozatlanságát csúfolja ki Jókai.
- 50 11 *la piccola tenerentola* — A kis hamupipőke, Rossini 1816-ban
készült operája
19 *virement* — pénzáttalás, egyik összeg áttalása a másik
tétel törlesztésére, hovaforrási jog

Lap: Sor:

- 51 : 28 *jámbor Emilia* — Emilia Romagna, belterjes mezőgazdaságáról híres északolaszországi tartomány a Pó, az Etruszk Appenninek és az Adriai tenger lagunás partjai között; székhelye Bologna
- 53 : 15 *praeservativa* — betegséget megelőző gyógyszer; *A kétségbeesett ember fiaiban* Tallérossy Zebulon, *Szomorú napokban* pedig Bodza Tamás rektor használ praeservatívát, de a kolera ellen.
A kolerajárványról, 1866-os tapasztalatairól beszámol Hegedűsné Jókay Jolán is, aki ebben az időben Jókaiéknál lakott a budai villában.
„Róza néni attól kezdve óvatosabb volt, reggel mindenkinek kellett egy kanál szilvóriumot inni és a gyomrán flaneldarabot viselni, a cipőkbe szintén flanel talpat tettünk, ezt bátyám szabta mindenki cipőjébe. Bátyám dolgozószobájában mindig volt egy kis sziverősítő...” (*Jókai és Laborfalvi Róza* 209—10.)
- 17 *maremmdk* — dünesorokkal elzárt vizenyős, lápos terület az Appennini félsziget nyugati partjain. Maláriás mocsarait ma már nagyrészt kiszárították.
- 54 : 28 *Cannibal ante portas* — tréfásan használt szólás „Hannibal ante portas” mintájára.
- 55 : 22 Írónk ismét saját érzés- és gondolatvilágából kölcsönöz Adorján Manassénak. Jókai 1849 tavaszán érezte magát „mindenkitől elhagyatva és eltemetve”. Ugyanitt szerepel a békepártiaknak a forradalom ügyében bízni nem tudó kétkedése is, amely a fúzió után ismét megerősödik írónknál.
- 56 : 9 *testvéresülési bankettek* — Jókai 1848. ápr. 9-én ír az Életképek hasábjain a pesti és a bécsi ifjúság „testvéresülési bankettjéről”, azaz „az egyetemi fiatalság lakomájáról a bécsiek tiszteletére”, (*JKK Cikkek és beszédek* 2. k. 67.)
Kissé anakronizmus, hogy az 1848 márc. végi testvéresülési bankettekéről ír Jókai. Márc. végén nem beszélhetett „boldog” Magyarországról. A főváros a király ígéretének halogatása és az ellenforradalmi cselekvők tevékenysége miatt „forradalmi állapotban” volt. 1848. ápr. 1-én lett „vége az aggodalmaknak” (*JKK Cikkek és beszédek* 2. k. 64.) s ápr. 2-án rendeztek a pesti fiatalok bécsi kollegáik tiszteletére nagyszabású ünnepélyt a kivilágtott Nemzeti Színházban. (Uo. 66—67., 619.)

Lap: Sor:

56 : 10 A „csókolódásig vitt forradalomról” ugyancsak 1848. ápr. 9-én ír Jókai. Később is határozottan utal e csókolózással fűszerezett találkozásra. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 117.)

11 1848. márc. 15-én valóban esett az eső. Jókai A *Politikai divatok* (JKK 84—85., 580—81.) és *A tengerszemű hölgy* c. regényében is megemlékezik róla. (88—89.; Vö.: JKK 2. k. 260.)

57 3 *Rafaél stanzái* — Raffaello Santót 1508-ban II. Gyula pápa bízta meg a vatikáni palota négy dísztermének, ún. stanzáinak freskófestésével. A második terem falképeit sajátkezűleg festette, a többi tanítványai igen nagyfokú közreműködésével.

4 *loggiák* — pontosabban a vatikáni loggiák (oszlopokon nyugvó fedett folyosók) Raffaello irányításával készített fal-festményei.

A Cortile di S. Damaso udvarát nyugatról szegélyezik Raffaello loggiái. A tizenhárom keresztboltozatos mennyezet mezőire a művész 48 6- és 4 új-testamentumi jeleneteket tervezett („Raffaello bibliája”), amelyeken négy évig dolgoztak tanítványai (G. Romano, P. dal Vaga és F. Penni).

5 *sixtini kápolna* — a Vatikán házikápolnája. Egyszerű hosszúka s szentély. A pápai szertartások terül szolgáló nagyobbik részét Mino da Fiesola finom díszű márványkorlátja választja külön. Michelangeló *Végstélet* c. 1535—41-ben készült festménye III. Pál pápa kívánságára került a kápolna oltár felőli falára.

11 A seregek északra tódulásáról a Bp. Híradó 1848. ápr. 18-i száma is hírt ad. (*Rövid közlések*. 814. sz. 370.) Máj. 16-án már a következőkről tudósít a Pesti Hírlap: „A piemonti e g é s z sereg megindult ápril 27-kén Lombardia felé, hogy megtámadja a veronai állásából visszavonult osztrák sereget.

Ápril 27-én estve három vitorlás és öt gőzerejű fregat, sok ágyú és 400 emberrel kötött ki Livornóban Nápolyból.” (*Külföldi hírek*. 57. sz. 442.) Ekkor már javában állt a háború Ausztria és Piemont között, amely márc. 24-én indult meg s amelyet a nápolyi és pápai seregeken kívül első-sorban a középső és a déli vidékek szabadcsapatái támogattak.

Jókai ezúttal is előbbre hozza a későbbi (ápr.—máj.) fejleményeket.

58 : 1 *Gyönyörű is az az Olaszország!* — Miként első erdélyi útját megelőzte az *Erdély aranykora* c. regénye, első olaszországi

Lap: Sor:

- útját is megelőzte az 1872-ben kiadott *Eppur si muove* c. regényének *Ahol a citromfa virít* c. Itáliáról szóló fejezete. (JKK 2. k. 428.)
- 58 : 5 Az *Eppur si muove* c. regényben — még mielőtt látta volna — leírja Jókai Olaszország szép tájait. De még a dús fantáziájú regényíró is száraz sorokat ír az itt olvasottakhoz képest.
- 8 Az Arno-völgyi Firenzétől Arezzóig jellegzetesen toscanai táj terül el. E vidék csak részben a természeti erőlkövének, részben egy több évezredes igen kulturált nép műve. A gyors folyású, sárga Arno mentén mindenütt jól megmunkált teraszos dombok, szőlőskertek és olajfaligetek láthatók. Az utak mentét sötét sávval jelzik a ciprusok. A hegyek, sziklaormok csúcsaira városkák kapaszkodnak. Régi vártornyok, összeszoruló pirosbarnás háztetők, szürkeköves középületek bújnak elő a lombok közül, vagy tapadnak a domboldalakra, mintha onnét nőttek volna ki. Lakájosa, nyájas, szívderítő vidék.
- 9 Császár Ferenc szerint „Mint kies angolkertben vonul az ut keresztül halmokkal megszórt völgyein az Arno folyamnak . . . mosolygó mezők, általános jólétet mutató városkák és falvak teszik kellemesekké e völgyeket”. (*Utazás Olaszországban* 2. k. Budán 1844. 138.)
- 20 *scurrilis* — bohókás, bohó
- 23 *Siena* — etruszk eredetű kereskedő- és bankváros; Európa egyik legegységesebb hangulatú városa Firenzétől délre *Orvieto* — járási és püspöki székhely Perugia tartományban, Rómától északra
- 59 : 2 Jókai 1848 nyarán is elmaradt tartományként említi „kövecses Arábiát”. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 301.)
- 24 *Viterbo* — érintetlen középkori jellege miatt az egyik legérdekesebb középszlászországi város; nem volt pápai székhely, de pápai birtok és tartózkodási hely
- 34 *postiglione* — postakocsi
- 60 : 1 *Porta del Popolo* — a régi Róma főbejárata, a Piazza del Popolo, az elliptikus alakú, nagyszerű díszter északi oldalán nyíló külső kapu. Külső részét Vignola, a belső homlokzatát Bernini tervezte.
- 25 *Pennsylvania* — az USA egyik tagállama
A *lélekidomárban* a párizsi bíróság főhivatalnoka említi Magyarország helyett Ausztriát, a Vág helyett Volgát stb. (JKK 1. k. 212., 217.)

Lap: Sor:

- 60 : 33 *Colosseum* — (L. JKK 1. k. 465.) Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában személyes élményei alapján írja Jókai: „A világ legnagyobb kőrakása, mit emberkéz hordott egymásra: a Colossaeum.
Mint egy nagy vulkán kiégett krátere, mint egy körhegy a holdban, fogja körül a falgyűrű az óriási tért, mely elég volt arra, hogy benne hadihajók tengeri ütközetet játszanak.” (*Megtörtént regék.* 309.; Vö. JKK 1. k. 120 : 16.)
- 62 : 8 *Monte Rosso* — az Alpok egyik legmagasabb hegytömege Észak-Olaszországban
- 64 : 19 Jókai 1876-ban szintén a nagyhétre érkezett Rómába, s személyesen vett részt a „magasztos ünnepélyen” (JKK 1. k. 81.)
- 65 : 8 *tenebre* — sötétség, a nagyhét 3. napján tartott gyászszolozsma, amely alatt a gyertyákat egymás után eloltják. Innen az elnevezése.
- 19 IX. Pius pápa szerepéről korábban esett szó. (JKK 26 : 9.)
- 21 *Ciceruacchio* — római „híres népszónok” 1848-ban (BHíradó 1848. máj. 25. 845. sz. 500.); nagy szerepet játszott a köztársasági Rómában is 1849 tavaszán. A francia csapatok bevonulása után menekülés közben végezték ki 1849 júliusában. (Johnston i. m. 315.)
- 23 *coena* — étkezés, utolsó vacsora
- 27 *A lélekidomár* c. regényben szereplő De L'Aisne Alfred Magyarország fővárosát Moszkvával téveszti össze. (2. k. JKK 98.) Később a regény tele van annak példáival, hogy milyen komikusan összekeverik a franciák hazánkat más kelet-európai országokkal. (2. k. JKK 112.; Vö.; JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 399.)
- 66 : 21 *festina lente* — lassan járj (tovább érsz)
- 22 *ariánus* — Az ariánusok a IV. században azt hirdették, hogy Krisztus nem egylényegű (homousziosz) az Atyával, hanem csak hasonló hozzá (homoiusziosz). Innét párhuzamba állításuk az unitáriusokkal.
- 67 : 11 *Cagliostro, Alexandre* (1743—1795) — hírhedt kalandor, szemfényvesztő, új szabadkőműves rendszer hirdetője. 1789-ben életfogytiglani börtönre ítélték. Regényes alakját Goethe is megörökítette. (*Eppur si muove* 2. k. JKK 420.)
- 13 *Rossi*—Pellegrino Luigi de Rossi gróf (1787—1848), olasz államférfi. Előbb Bolognában, majd Genfben volt egyetemi tanár. A polgárkirályság korában Franciaországban élt, ahol

Lap: Sor:

1840-ben az államtanács tagja lett. 1846-ban vatikáni nagykövetté nevezték ki. Nagy része volt IX. Pius megválasztásában (1846) és reformjaiban. 1848-ban újból olasz állampolgárrá vált, s miután a forradalom hatására a pápa mérsékelt liberális alkotmány bevezetésére kényszerült, a pápai állam minisztertanácsában belügyminiszter lett. A forradalmi mozgalom ellenfele, óvatos liberális politikus, akit 1848. nov. 15-én népfelkelés alkalmával meggyilkoltak. Jókai költői szabadsággal mondja Rossit francia követnek ekkor. Valójában Rossi csak Lajos Fülöp elűzéséig töltötte be ezt az állást, a II. köztársaságot már nem akarta képviselni. (Johnston i. m. 169.)

69 : 5 *diligence* — gyorskocsi

13 *népszerű kormány* — valószínűleg a pápa által kinevezett s Terenzio Mamiani vezette liberális kormány.

Pius 1848. márc. 14-én alkotmányt adott a népnek. (*Religio és nevelés*. 1848. ápr. 6. 28. sz. 225.) S ápr. 29-ig — míg be nem jelentette, hogy neki mint egyházfőnek az ausztriai katolikusok is oly kedvesek, mint az olaszok, ezért csak az országon belül harcol ellenük — nagy bizalomnak örvendett. Ápr. 29-én tüntetni kezdtek ellene, s kénytelen volt Mamianit, az akkor népszerű liberális politikust megbízni az új kormány tényleges vezetésével. (Máj. 4.)

Mamiani előtt szintén voltak szabadelvű, nacionalista politikusok a márc. 14-én hivatalba lépő kormányban, ám szerepüket beárnyékolta Antonellinek, a reakciós bíbornoknak miniszterelnöksége. (Johnston i. m. 107.)

70 : 6 *négy szeg* — A keresztben függő Jézust nem négy, hanem három szeggel ábrázolják.

12 Ebben a fejezetben a nagycsütröttöki szertartásokat mutatja be Jókai.

18 *Aracoeli* — Santa Maria d'Aracoeli templom, a Capitolium lépcsője melletti ódon, téglá homlokzatú templom. A hozzávezető lépcsőt 1348-ban építették annak örömére, hogy a nép hite szerint Mária segítségével révén szabadult meg Róma a pestis pusztításától. Az egyszerű homlokzathoz képest szembevető a templom belsejének színes sokoldalúsága, a márványberakásos padlóból kiemelkedő antik oszlopsor szépsége.

71 : 23 *a szent lándzsa története* — A szent lándzsa történetét Jablonkay Gábor szerint tévesen adja elő Jókai. (MKult 1924. 206—08.)

Lap: Sor:

- 72 : 10 *Szent Péter tér* — Bernini legkiválóbb építészeti alkotása, a templom előtti ovális tér, amelynek közepén — két szökőkút között — monumentális obeliszk emelkedik. Az egész térséget hatalmas, kétsoros kolonnád veszi körül.
- 73 : 9 *Allegrí világhírű zeneműve* — Allegrí, Gregorio (1582—1652) olasz zeneszerző, pápai énekes fő műve a 9 szólamú *Miserere* (az öt strófában ismétlődő kórus-recitativo), amelyet a Sixtusi kápolna kórusa a nagyhéten szokott előadni s amelyet sokáig lemásolni sem volt szabad. Először Burney adta ki 1771-ben.
- 33 *Egy karnagy* — Mozart (l. JKK 2. k. 367.)
Mozart 1770. ápr. 11-én hallgatta végig a sixtusi kápolnában Allegrí *Miserere*-jét, s állítólag emlékezetből lekottázta.
- 74 : 16 *Saulus* — Saul; Pál apostol neve megtérése, „pálfordulása” előtt
- 27 A IX. fejezetben a nagypénteki szertartásokat mutatja be Jókai.
A Magyar Sion Liberius álnevű kritikus szerint az *Egy az Istenben* az a rész „amely a római nagyheti szertartások leírása akarna lenni”, nem más, mint „gallimathias”.
- Ezután némi kihagyással idézi „A *Miserere* véghangjai után” szavakkal kezd. (I. k. 75 : 1.) és az „Ott vonult el szemeik előtt” szavakkal végződő (I. k. 76 : 3.) részt, majd megjegyzi: „Már ki hallott ilyet?” (*Utóhangok Jókai Mór irodalmi jubileumához*. 1894. jan. 26. I. füzet 49.)
- 75 : 24 *Paulina-kápolna* — A Paulinus kápolnát hiába keressük a Sixtinában, mert ott nincsenek kápolnák. A Szent Péter templomban van azonban a Sala Paolo, a vatikáni könyvtár nagy terme, ahol vitrinekben látható Petrarca szonettjeinek eredeti kézírata, a *Divina Commedia* Boccaccio kézírásával másolt és Petrarcának ajánlott példánya, a Vatikáni Biblia (IV. század), három Corvina-kódex (1487) és számos szebbnél szebb miniatűr festésű kézirat. Jókai mindezeket aligha látta, mert különben nem feledkezett volna meg róluk. Az *Utazás a harangokkal* c. útinaplójában sem említi őket.
- 76 : 11 *pásztorgalymó* — gamó, galy mó, kampósbot, pásztorbot
- 12 *szent Jakab* — Zebedeusnak, a Genezáret tava melletti halásznak a fia, János apostolnak és evangélistának a bátyja. Jézus legbizalmasabb tanítványai közé tartozott.
- 22 Liberius némi kihagyással idézi „A zarándoksereg hosszú menetét bezárja” szavakkal kezd. (I. k. 76 : 22.) és a „sült

Lap: Sor:

- halakat". szavakkal végződő (I. k. 77 : 12.) részt, de megkérdőjelezi és felkiáltójellel is ellátja a 13 (?) apostolt. (I. m. Magyar Sion 1894. jan. 26. 1. füzet 49—50.)
- 76 : 25 Liberius a „turbán alakú fővegekkel” kifejezés után idézet közben kérdőjelet tesz, hogy ezzel is felhívja Jókai tévedésére olvasói figyelmét. (Uo.: 50.)
- 31 *bussolanti* — bussolante, pápai szolgálattelvő
- 32 Liberius idézet közben a „langy vízzel” szó után kettőzött felkiáltójelet tesz, mintegy jelképezve, hogy Jókai itt különösen nagy hibát követett el. (Uo.: 50.)
- izsóp* — illatos gyógynövény
- 77 : 6 *Constantin tereme* — a sixtusi kápolnából felvezető lépcsőházba nyíló terem, a Sala di Constantino, amelynek freskóit Raffaello halála után tanítványai festették: Milviói csata bravúrosan mozgalmas képét G. Romano, Constantinus keresztelését F. Penni.
- 16 Liberius leírja, hogy a ráklevés és a sült hal elfogyasztása után következik a „tódulás a sz. Péter templomba. Ott feloldoznak egy gonosztevőt”, majd idézi az „Ezzel a nap ünnepélye” kezd. (I. k. 79 11.) és a „találni benne!” szavakkal végződő (I. k. 79 13.) részt, s zárjelben megjegyzi: „(Hát így érti Jókai a nagypéntek eseményét!)” Ezután a következő mondatot citálja több ízben említett dolgozatában. (I. m. 50.)
- 18 *Veronika szobor* — A Szent Péter templom kupoláját tartó négy mammutpilléren Bernini a magasban díszerkélyeket helyezett el, amelyekről ünnepélyes alkalmakkor bemutatják a templom legfőbb ereklyéit. Az alattuk nyíló fülkékben ezeket az ereklyéket jelképezik a szobrok. Az első pilléren (Bernini), az oltár mögött, jobbra Heléna a szent keresztel (Bolgi), balra Veronika a kendővel (Mocchi), és a főhajó utolsó bal pilléréen Szent András (Duquesnoy műve), akinek fejét mutatják fel.
- 19 *Szent Péter sírja* — A Szent Péter főhajójában Bernini 29 m magas bronz baldahinja alatti főoltár Szent Péter sírja fölött áll. Előtte 89 lámpával övezett, mélyített barokk confessio (Maderna műve), ahová kettős ívelésű márványlépcső vezet le, a régi bazilika eredeti szintjéig.
- A főhajónak a kupolatér előtti jobb utolsó pillérénél látható Szent Péter bronz ülőszobra; lábát egészen elkoptatták a hívők csókjai.

Lap: Sor:

- 77 : 21 *oldaltranssept* — a templom oldalhajója
25 *siklus* — sékel, ókori zsidó pénz és súlyegység
A nagyértékű talentomot és siklust szimbolikusan használja Jókai.
- 81 : 1 Liberius nagy kihagyással idézi a „Másnap reggel, nagyhét szombatján” kezd. (1. k. 81 : 1.) s a „Marcell pápa miséje” szavakkal végződő (1. k. 81 : 14.) részt, majd némi éllel zárójelben megjegyzi: „(Micsoda járatosság!)” (I. m. 50.)
- 14 *Marcell pápa miséje* — a vértanú halált halt Marcell pápa (296—304) tiszteletére celebrált gyászmise
- 25 Liberius dolgozatában arról tesz említést, hogy nagyszombaton a római Szent Péter templomban — Jókai szerint — „Nincs látványosság, a tömeg nem kíváncsi, otthon maradt.” Ezután a „Mert azt nem lehet” kezd. (1. k. 81 : 25.) s a „melynek neve „Marcell pápa miséje”” szavakkal végződő (1. k. 82 : 23.) részt idézi, s közben nem mulasztja el, hogy a (82. lap 16. sorában levő „királyok fején járnak” kitétel után zárójelben meg ne jegyezze, hogy „Huh!”.
- 82 : 2 *sing* — régi hossz mérték (0,622 m). A Károlyi Gáspár fordításában elterjedt biblia is ezt a hossz mértéket népszerűsítette.
- 11 *templomosok* — templáriusok, a Palesztinát védő egyházi lovagrend tagjai. Székhelyük a hagyomány szerint a jeruzsálemi templom helyén épült. Az időközben hatalmas vagyonra szert tett rend tagjait IV. Fülöp francia király 1307. okt. 13-án fogságra vetette, birtokaikat pedig lefoglaltatta. (Vö. *Egy hírhedt kalandor* jegyzetét JKK 310—11.)
- 22 *Palestrina, Giovanni Pierluigi da* (1525 vagy 1526—1594) — a római zenei iskola feje. III. Gyula pápa idején (1551) a Szent Péter templom karmestere lett. Később a mindössze három évig uralkodó II. Marcellus pápának szentelte az 1562—63-ban írt híres hatszólamú *Missa papae Marcelli*-t.
- 29 Liberius idézi „Az igaz, hogy délután” kezd. (1. k. 82 : 29.) s a „rázendíték a halleluját” szavakig terjedő (1. k. 83 5.) részt, s közben a 82. lap. 33. sorában olvasható „szürcsölék ki” szavak után meglepetése méltó kifejezésekképpen zárójelben felkiáltójelet tesz.
- A citátumok után, mintegy összefoglalásként jegyzi meg a Magyar Sion kritikus: „Hát bizony gallimathiasznak kellett mondanom e ‚leirást’, mert mindebből egy szó sem igaz.” (I. m. 1894. jan. 26. I. füzet 50—51.)

Lap: Sor:

- 83 6 Jenőy Kálmán nagyanyja ír az *Eppur si muove* c. regényben az egyházi ünnepélyekről az Olaszországban tartózkodó unokájának. (JKK 2. k. 174—75.)
- 14 *franciskánusok temploma Pesten* — a ferencrendiek temploma a mai V. kerületi Felszabadulás téren
- 29 *mustárszesz* — mustárolaj; emésztést, vérbőséget elősegítő gyógyszer
- 84 1 *totya* — rossz lábú, santa
- 6 *holnapután* — húsvéthétfőn
Húsvét másnapja nem volt ünnep Rómában.
- 31 *sanfedisták* — a szent hit harcosai, a haladásellenes politikai párt tagjai az egykori Egyházi Államban
- 32 *kikergették a jezsuitákat* — 1848 márciusában elsőnek Genova — Mazzini szülővárosa — követelte a jezsuiták kitiltását a városból. 1848-ban Itália-szerzte nagy volt a felzúdulás a jezsuiták ellen. IX. Pius pápa márc. 28-án Castracane bíboros által közölte Rothaan atyával, [a jezsuita rendfőnökkel], hogy elhatározta a jezsuiták eltávolítását. (*Olaszthon. Religió és Nevelés* 1848. ápr. 27. 33. sz. 275.) A *Gazetta di Roma* c. római kormánylap márc. 30-i száma „hivatalos tudósítást közöl a jezsuitáknak Rómából kiköltözéséről”. (*Olaszthon. Religió és Nevelés* 1848. ápr. 27. 33. sz. 274.) A jezsuitákat a nemzeti érzésű olasz katolikusok az osztrák elnyomás támaszának tartották, a győztes forradalom Szardiniából és Nápolyból is kiűzte őket. IX. Pius habozva tette meg a lépést, mert a katolikus hitvédelem fő munkásait látta bennük. Elhatározását sietette annak felismerése, hogy a rend jelenléte egyházellenes és forradalmi megmozdulásokhoz vezethet, amelyek során a jezsuiták élete és intézményei is veszélybe kerülnek. (Johnston i. m. 130—32.)
- 85 11 *Angyalvár* — Róma fellelővára, a Tiberis mellett a mai barokk képét Bernini műhelyétől kapta. Hadrianus a halikarnasz-szosi mauzóleum mintájára építtette fel.
Az avignoni fogságból hazatérve, a pápák az Angyalvárat választották fellelőváruknak. Már IX. Bonifác megkezdte átépítését (1393). Nemsokára közvetlen átjáróval kötötték össze a Vatikánnal (Passetto), hogy e korridoron át a pápa bármikor menedéket kereshessen a várban.
- 87 5 *allocutio* — beszéd, különösen a pápa beszéde egyházi és politikai kérdésekről
- 7 A regényben szereplő 1800-as évszámnak — ahogyan Jókai

Lap: Sor:

felfogja — nem tulajdoníthatunk szó szerinti értelmet, mivel i. sz. 48-ban nem volt még római pápa. Szent Péter nem sokkal 44 után elmenekült onnét.

Jókai azonban nem véletlenül használja az *Egy az Isten* c. regényben az 1800-i számot. Csakhogy nem 1848 húsvétján, hanem 1867. jún. 29-én, a Péter és Pál apostol 67-ben bekövetkezett vértanúhalálának 18 évszázados fordulójára rendezett nagyszabású egyházi ünnepély alkalmával emlegették. (*Cantu Caesare: Az utolsó harminc év története*. Eger 1881. 128.) Jókai akaratlanul is leleplezi magát ezzel; az 1848-ban rendezett vatikáni húsvéti ünnepélyek színpompás rajzába az 1867-i és 1869-i fényes pápai szertartások is bejátszottak.

Az 1869-i vatikáni zsinatról terjedt el, amit a regényben Manassé említ, hogy „Nagyszerű látvány volt, annál inkább, mert többé nem fog ismétlődni Olaszországban.” (*Cantu Caesare* i. m. 132.)

87 : 14 *Durando, Giacomo* (1807—1894) — szardiniai eredetű tábornok és liberális nacionalista politikus. 1848-ban Lombardiában harcolt reguláris és önkéntes csapatok élén az osztrák megszállók ellen.

Durando hadosztálya résztvett 1859-ben az Ausztria elleni háborúban. (*Az olasz háboru*. Magyar Sajtó 1859. jún. 10. 98. sz. 390.) 1848 márciusában a pápai minisztérium Durandót állította a hadsereg élére. A pápa meg is áldotta a felszabadításért harcoló csapatait, de nem a húsvéti ünnepek alkalmával — mint Jókai írja —, hanem márc. 20-a körül mielőtt Zboróy Blankáék az örök városba érkeztek.

A sokáig tétovázó Károly Albert piemonti király márc. 24-én üzent hadat Ausztriának. Itália-szerzte nagy lelkesedéssel fogadták a nemzeti felszabadító harcot. Durando márc. 24-én indult meg, hogy egyesüljön a tábornokká kinevezett Ferrari önkéntes seregével.

A pápai hadvezér 1848. ápr. 20-a után Ferrarában tartózkodott. Ápr. 21-én átkelt a Pón; s egyesült Ferrari 10.000 önkéntesével. Tehát nagyon távol állt attól, hogy húsvétkor — ápr. 23-án — Rómában a pápa áldását fogadhatta volna. Egyébként az áldás a Quirinale előtt zajlott le. Tartalmáról ellentétes vélemények alakultak ki, de a pápa mindenesetre csupán az *önkéntesekhez* intézte Johnston szerint. (I. m. 135—36.)

Lap: Sor:

- 87 : 16 *Bátyám álmai ezek* — Az elmenekült IX. Pius pápa 1848. nov. 27-én közzétett protestációjában már úgy nyilatkozik, hogy a forradalmi mozgalmak idején „hallatlan és istentelen erőszak” kényszerítő hatása alatt állt. (*Külföld. PH* 1848. dec. 24. 248. sz. 1210.)
- 21 *impedimentum dirimens* — házasságbontó akadály
- 88 : 10 *Calatrava-érdemrend* — spanyol egyházi és katonai lovagrend kitüntetése (zöld liliomos kereszt)
- 11 *carrosse* — díszhintó
- 17 *confessio* — itt: gyóntatószék
- 89 : 4 *piros, fehér, zöld* — Olaszország zászlajának a színe: Zöld, fehér, piros. E színcsíkok általában függőlegesen osztották három részre a nemzeti zászlót. A pápai sereg — Johnston szerint — eredetileg hat gyalogezredből és három ütegből állt. (I. m. 133.)
- 21 *Borgo* — Rómának a Tiberis jobb partján levő északi vatikáni városrésze
- 31 *pontificatio* — főpapi szertartás
- 91 : 2 *Trier* — római eredetű nyugat-németországi város a Mosel folyó mellett
- 3 *dékdny* — egyházi testület feje
- 19 *Evviva Pio Nono!* — Éljen IX. Pius!
- 92 : 10 1876-ban Jókai a Szent Péter templomban részt vett a nagyheti ünnepélyeken: „Husvét első napjának egész délelőttjét a Szent-Péter templomban töltöttük. Korán elmentünk, nehogy kiszoruljunk a néptömegtől; s csaknem üresen találtuk a templomot. . . az egész ünnepi szertartás oly jelentéktelen, hogy a templom tulsó oldalán járók észre sem veszik s későbbre várják az igazi ceremóniát.” (*Megtörtént regék* 318.)
- 95 : 34 *beata ungherese* — boldog magyar nő
- 96 : 5 1848. máj. 23-án népgyűlésen hazafias céllal adakoztak a Nemzeti Múzeum előtti téren. Rottenbiller Lipót polgármester ekkor ajánlotta fel a hazának „arany pecsétgyűrűjét s óráját láncostul”. (*Fővárosi Türogtató. PDLap* 1848. máj. 27. 24. sz. 675.) A római jelenet erre emlékeztet. (*JKK Cikkek és beszédek* 2. k. 706.)

Itt is anakronizmusba ütközünk. Rómában a kolostorok 1848 márciusától gazdag adományokkal látták el a szabadságharcosokat. Ugyanekkor a nők ékszereiket áldozták a haza oltárára. Blanka példamutató ajándéka húsvétkor mindenképpen megkésétt.

Lap: Sor:

- 96 : 14 *capitano de la guarda nazionale* — a nemzeti gárda kapitánya
15 *hôtel du Danemark* — Dánia Szálló
- 23 Az Unita Italia mozgalomról több helyt is lelkes együtt-
érzéssel írt Jókai, s kiemelte szegényt és gazdagot egyesítő
voltát. (Pl. *Eppur si muove* JKK 2. k. 162—64.)
- 97 : 13 *cortège* — kíséret, díszkíséret
- 32 Az *Eppur si muove* c. regényben „Dorottya nefeleicset csúsz-
tat Kálmán kezébe, ugyanúgy kap Zárkány Napóleon Líviá-
tól egy örökzöld repkénylevelet, amely „azt mondá: Menj!
... Rád várok, ...””. (*Az élet komédiasai* JKK 113.)
- 99 : 11 *a thoro* — ágytól
a mensa — asztaltól
Jablónkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében —
értelmet nem befolyásoló kihagyással — idézi „A tökéletes
elválást azonban csak akkor” (I. k. 99 : 24.) kezd. a „a váló
fél pedig mint „bűnbánó állat”” (I. k. 100 : 20.) szavakkal
végződő részt annak bizonyítására, hogy Jókai néha „kato-
likus kérdésekben is végzett tanulmányokat, s szerzett tá-
jékozódást”. (MKult 1924. 142.) Majd bizonyítja ennek ellen-
kezőjét. (*Tárgyi és nyelvi magyarázatok* JKK 2. k. 538.)
Jablónkay a 99. lap 25. sorában levő *római katolikus egyházjog*
és a 99. lap 33. sorában levő *13-ik kacsa* szavakat kurzíváltan
kiemeli.
- 28 Jókai nyilván saját diákkori élményeire gondol. *A tengerszemű*
hölgy c. regényében is említést tett arról, hogy nem tudja
elítélni az egyházi szertartásokat gúnyoló történeteket.
- 33 *kuccs* — paragrafus
- 100 : 4 *pane francese* — francia kenyér
- 101 : 28 *ad foeminam* — magára az illető hölgy személyre vonat-
kozóan
- 102 : 9 Jablónkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében —
egy közbevetett mondat elhagyásával — az NK szövege
alapján idézi „A titkos instructiónak van egy záradéka”
(I. k. 102 : 9.) kezd. és a „két félt feloldja az ítélet terhei
alól” (I. k. 102 : 16.) szavakkal végződő részt, annak bizo-
nyítására, hogy Jókai néha tájékozottnak látszik, majd
bizonyítja ennek ellenkezőjét. (MKult 1924. 142—43.)
- 103 : 4 *in lingua hungarica* — magyar nyelven A Szent Péter temp-
lomról írja Jókai az *Utazás a harangokkal együtt* c. vissza-
emlékezésében: „A templom baloldalán tizenkét fedett
gyóntató sátor van felállítva, különféle nyelvűek számára:

Lap: Sor:

kevesen látogatják . . . A főoltárhoz legközelebb álló sátor felirata: „pro lingua hungarica”, látszik, milyen kegyelt nemzet voltunk Rómában, nem láttam benne sem papot, sem gyónót.” (*Megtörtént regék* 318—19.)

103 : 20 *vastagnyakú* — kálvinista

Jókai Bismarcknál tett látogatása idején vallotta, hogy „kálvinista vagyok, még pedig kemény nyakú”. (Vö.: Kőrösi László i. m. 77.)

25 Viszonylag könnyű volt a pápához bejutni. A pápai kihallgatás szertartásán a svájci nemesi testőrség lovagjai által kísért egyházfejedelem megjelenésekor a résztvevőknek térdre kellett borulniok és a pápa halászcserjűjét meg kellett csókolni.

Zimándy Gábor úr tehát tévesen értesült arról, hogy a kihallgatás alkalmával a pápa papucsát kell csókkal illetni.

104 : 22 Itt ismét szelíd anakronizmusba ütközünk. A regény cselekménye szerint 1848 márciusában már Olaszországban utaztak Zimándy Gábor úrék. Márciusban nem javasolhatott senki semmit a pesti Radical Körben, mert ez a radikális politikai csoportosulás 1848. ápr. 16-án alakult.

105 : 18 *japán vértanúk canonisatiója* — Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében gúnyosan említi, hogy Zboróy Blankáék 1848-ban nem nézhették meg a japán vértanúk 1862-ben lezajlott kanonizációját. (MKult 1924. 141.)

106 : 12 „*Serenissima principissa de Cagliari! Nobilis domina vidua de Dormand! Egregius dominus de Zimand!*” — Fenséges Cagliari hercegnő! Nemes özvegy Dormándyné úrhölgy! Tekintetes Zimándy úr!

107 : 11 A „voltak, vannak és lesznek”-hez hasonló tömörítés van az *Eppur si muove* c. regény *Volt. Nincs. Lesz.* c. fejezetében.
32 *boscareccio* — liget, park, díszkert

108 13 A vatikáni palotában csakugyan igen nagyszámú antik műkincs és gazdag egyiptomi gyűjtemény van. A vatikáni múzeumok a világ leggazdagabb és legnagyobb műgyűjteményei. Csak a Louvre mérhető hozzájuk.

Érdekes, hogy a botanikai érdeklődésű Jókait a kert jobban vonzza.

17 *svájci testőr* — pápai testőr. Az ún. svájci gárda tagjainak egyrésze valóban svájci származású.

18 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében idézi a „lelkek nagy fejedelmére” vonatkozó részt, annak illusztr-

Lap: Sor:

rálására, hogy Jókai számos katolikus tanítást „kavar össze és tesz nevétségessé”. (MKult 1924. 206.)

108 : 19 Jókai saját visszaemlékezése alapján nem látta 1876-ban Rómában a pápát: „Miért nem mentem el a pápát meglátogatni? kérdik tőlem itthon. Hisz ő hozzá könnyű bocsátatást nyerni, csak kérni kell azt.

De hát miért mentem volna oda?

Hogy hazudjam előtte azt, a mit nem érzek? Hogy eltagadjam előtte azt, a mit helyeslek? Hogy világi fejedelemségének megszűntét mindig óhajtottam. Hogy híve vagyok a népszabadságnak, a felvilágosodásnak.” (*Megtörtént regék* 316.)

109 : 3 Az *Eppur si muove* c. regényben Decséry hercegnő is „kihallgatást eszközölt ki magának őszentségénél, az egyház látható fejenél”. (JKK 2. k. 163.)

13 *bürök* — kétszikű, az ernyősök családjába tartozó növényfajta. Kellemetlen szagú, foltos hajtása és termése erősen mérgező alkaloidot tartalmaz. A régi görögök halálos itéleteiket részben bürök-főzetet tartalmazó „méregpohárral” hajtották végre.

18 *Tu es petra!* — Kőszikla vagy! A keresztény hagyomány szerint Krisztusnak Péter apostolra vonatkozó kijelentése.

26 *beatissime pater* — igen kegyes atya, boldogságos atya

110 : 3 *burnótszelencét vont elő* — Jókai fogadott lánya Feszty Árpádné is beszámol visszaemlékezéseiben arról, hogy a nagymama, Laborfalvi Róza is tubákolt öreg barátnői és látogatói társaságában. (*A tegnap*. Bp. 1924. 63.)

111 : 25 *kedvenc téma* — Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírás szerint Jókai is Gábor úréhoz hasonló gondolatokat fejtet: „Igazán nagy hibát követett el ősapánk Attila, hogy mikor már benn volt ebben a szép országban, megint kiment belőle, a helyett, hogy cum gentibus itt letelepedett volna . . . Lett volna belőle Szent Attila. Az olaszok is jól jártak volna, mert nem kellett volna ezernégyszáz esztendeig várniok az Unita Italia után: mi sem bántuk volna meg a dolgot”. (*Megtörtént regék* 284–85.)

112 : 4 *Latium* — ókori történelmi terület Közép-Itáliában. Mai neve Lazio. Óslakói a latinok voltak

26 *Colosseum* — A Via del Forón álló roppant méretű, ovális alakú romtömeg. Az építkezéseket Titus Flavius idejében kezdték 72-ben. Mintegy 10 évig dolgozott rajta a munkások tömege.

Lap: Sor:

- 112 : 26 A Colosseum elliptikus tömbjének hosszanti tengelye 188 m., kereszt-tengelye 156 m. Csaknem 50 m magas körhomlokzatát háromemeletes árkádsor övezte. Személyes élményeit sűríti és motiválja Jókai a kilátás bemutatásakor: „Még minden lépcső ép. A kemény égetett téglát a quirites [polgárok] sandaltalpai nem bírták elkoptatni. Egyik karzatról a másikra kapaszkodunk fel s mikor a legmagasabbat elértük, a honnan tovább nem vezet lépcső, akkor egy még egyszer oly magas kötömeget látunk magunk fölött. S az átelleni épületrészt már a távol köd fátyola homályosítja. Két átelleni fal visszhangja a hexametert mondja el egymásnak. S a szemközti levő fal boltíves ablakain át a Quirinal rózsaszínű barackvirágos ligetei mosolyognak keresztül a lemenő nap verőfényében. Lenn a Colossaeum óriási udvarán már este van: hús árnyék, harmat a fűvön és szellem-sóhaj a légben.” (*Megtörtént regék* 310.)
- 29 Tévesen állítja Jókai, hogy a Colosseum az Antoniusok cirkusza volt. *Antoninus Pius* 138-tól 161-ig volt római császár. A II. századi császárokat róla nevezik Antoninus-dinasztiának.
- 30 *Laterán* — pápai palota Rómában, a Monte Celiön. A hozzátartozó templomban (San Giovanni in Laterano) tartották a lateráni zsinatokat. A palotát a XIX. században múzeumnak rendezték be.
- 113 4 *Ferrara* — Bolognától észak-keletre, a Pó alsó folyásánál; 1697-től 1860-ig az Egyházi Államhoz tartozott
- 6 IX. Pius pápa attól tartva, hogy katonai beavatkozása az osztrák és a délnémet katolikusok elszakadását idézi elő, 1848. ápr. 29-én ünnepélyes nyilatkozatban jelentette ki, hogy hadseregét csak az ország védelmére küldötte s nem akar Ausztriával háborúba keveredni. Egyébként az itt Jókaitól említett tények (a forradalmi fellegvár sikertelen ostroma, a keresztshadjárat meghirdetése, az átkelés halasztása) megfelelnek a valóságnak, bár IX. Pius gyakorlatilag egy darabig még belenyugodott Durandónak szárd parancsnokság alatti osztrákellenes hadműveletébe. Mindez ápr. 5-e és 21-e között ment végbe. Durando 5-én adta ki a kereszt viselését kimondó hadparancsát, IX. Pius 10-én ítélte el ezt hivatalos közlönyében. (Johnston i. m. 139—40.) Tehát katonai tekintetben újabb kb. 4 hetes anakronizmus jelentkezik Jókainál.

Lap: Sor:

- 113 : 15 *A lélekidomár* c. regényben szereplő Lándory Bertalan a Párizsi Kommün leverése után járt el nagy körültekintéssel annak érdekében, hogy a Lis Blanc contra Traumahold perben a felmentő ítéletet megszerezze.
- 19 „*Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*” — Bármilyen bolondságot követnek el a királyok, azért a görögöknek kell lakolniuk (Horatius *Epistolák* I. 2-ből választott idézet.)
- 117 : 22 *Cortile di Damaso* — Damasus pápáról elnevezett kolostor, az egyik vatikáni palota, amelyet II. Gyula pápa építtetett
- 120 : 27 *tabuláris fiskális* — táblabíró; A szabadságharc előtt a nemesi megyékben a nemesség bírói hatalmát a táblabírói kar gyakorolta. A táblabírákat a megye közgyűlése élethossziglan választotta. A kialakult gyakorlat szerint a nagy létszámú táblabírói karból évente nevezett ki a megyei közgyűlés meghatározott számú tagot a törvénykezés lebonyolítására.
- 29 *a peleskei nótárius Budapesten* — utalás Gvadányi József, ill. Gaal József művére, amely többnyire komikusnak festi hőseit. 1858-i útján látta Jókai Kolozsváron ezt a darabot. (JKK *Cikkek és beszédek* 5. k. 536.)
- 124 : 2 Az az ötlet, hogy az öreg hercegi imádó atyai módon gondoskodik imádottjáról, a *Fekete gyémántok* c. regényben is előfordul. Thibald herceg Evelinát fogadja lányának, sőt unokájának. (JKK 2. k. 40–41.; 286.)
- 14 *N'en parlons plus!* — Ne beszéljünk többet róla!
- 127 9 *A Borgiák szülőföldje* — tulajdonképpen Spanyolország, itt azonban a szerző Itáliára utal
Borgiák — kicsapongásairól, főpapi kalandorairól hírhedett, spanyol származású, olasz főnemesi család a XV–XVII. században
- 128 3 *akantusz* — akántbozót, medvetalpfü; forróégővön és a Földközi tenger mellékén tenyésző növény
- 129 1 *senki sem volt rajtuk kívül* — Jókai itt téved, hiszen Rómában már 1848. ápr. 29-e előtt hatalmas tömegek hullámanak az utcákon. A pápát ekkor még nem fenyegetik, mert azt hiszik, hogy IX. Pius velük tart. A pápa mégis ijedten figyel a fejleményeket.
- 8 *gründlich* — alapos
- 16 *oroszlánfog* — gyermeklánccfü
- 130 1 Jablonkay Gábor a *Jókai világnézete katolikus szempontból* c. munkácskájában idézi „A festő hidegvérű ember” kezd. és

Lap: Sor:

az „Istent és ördögöt, egyiknek sem hízelkedik” szavakkal végződő részt (1. k. 130 : 4.) majd hozzáfűzi: „Igy elmélkedik Jókai maga Manasséről. Mily perfidiával állítja egymás mellé a szeretetet s a bűnt. Itt már jóhizeműséget, ártatlan viccelődést föltételezni vagy védeni nem lehet. Tudta miről van szó . . .

Ilykép játszani az istenkáromlással, a vallástalansággal, az író világnézetének szomorúan jellemző megnyilatkozása.” (MKult 1924. 334.)

130 : 9 *doctorum collegium* — doktorok testülete

13 *szent Elms lángjai* — helyesen: Elmo tüze, fényjelenség, magas és hosszú fémtárgyak, hajóárbcok hegyén a légköri villamosság kisülése

30 *Heliogabalus* — i. sz. 218-tól uralkodó római császár, családi neve: Varius Avitus Bassianus (204—222). Féktelen kicsapongásokkal járó „istentisztelete” még katonáiban is undort keltett. Gyilkosság áldozata lett.

34 *populus romanus* — római nép

132 : 12 *Tordai hasadék* — románul: Cheile Turzii, 250—300 m magas sziklaszoros az Erdélyi Érchegységben, a Hesdád patak szurdokvölgye.

A Tordai hasadékot *Az istenhegyi székelyleány* c. novellában szintén bemutatja Jókai. Az *Enyim, tied, övé* c. regényben is megemlékezik róla. (2. k. JKK 199.)

134 : 14 *sárkányvér* — darcenza nevű fából nyert festék (*Az aranyember* 1. k. JKK 438.)

28 *hórák* — a régi görögök képzeletében az évszakokat megszemélyesítő istennők

135 : 23 „*bocsáss meg nekik atyám . . .*” — idézet a bibliából; Lukács evangéliuma XXIII. részének 34. verséből

25 *fölméne mennyekbe . . .* — idézet a „Hiszek egy Istenben” kezdetű apostoli hitvallásból

28 Liberius kifogásolja, hogy az *Egy az Isten* c. regényben „ki van mondva, hogy unitárius, a dicsőített „egyistenhívő” nem oly elfogult ám, hogy Krisztust Istennek tartsa, neki ő csak ember, de okos ember, aki után bátran indulhat mindenki”. Ezután idézi „azt a passzust, ahol az unitárius Adorján Manassé, ez a tökéletes jellemű ember, tagadja azt, hogy Jézus egykor itélni és büntetni fog”, azaz az 1. k. 135. lap 28. sorától „S ez az, amit én megtagadok! A legdicsőbb” a 34. soráig „emberalakban vétkezett” terjedő részt, majd

Lap: Sor:

- hozzáfűzi: „Igy ír Jókai, így sérti a keresztény hit alaptanait, a Credonak egy fő mondatát, amely Credo pedig nemcsak a katolikusoké, hanem a lutheranusoké, meg a kálvinistáké is.” (*Utóhangok Jókai Mór irodalmi jubileumához*. Magyar Sion 1894. jan. 26. 1. füzet 48—49.)
- 135 : 30 Niobe ártatlan gyermekeit az ókori görög monda szerint Apolló és Artemis istenek azért nyilazták le, mert anyjuk, Niobe azt mondta, hogy gyermekei különbek Leto istennő gyermekeinél, azaz Apollónál és Artemisnél. A görög hitrege e tragikus alakjáról több regényében említést tesz Jókai. *Az élet komédiáisaiban* Seregélynéet hasonlítja Niobéhez a *Niobe parasztruhában* c. fejezetben. (Fj II. 476 : 193.)
- 31 Zoványi Jenőnek is feltűnt Jókai nyilatkozata a Credóról, az apostoli hitvallásról. (*Jókai antiklerikalizmusa*. Haladás 1950. márc. 9. 10. sz. 3. Vö.: *Eppur si muove* JKK 2. k. 50.; 396.) Az itt kifejtett gondolatok már nem az unitáriusokra, hanem a szerzőre jellemzők.
- 137 : 21 *messere* — úr, uraság, az orvos és az ügyvéd megszólítása a középkorban
- 24 Adorján Manassé — majd később Zboróy Blanka — tanácsokat és politikai felvilágosításokat kap a római cipésztől; az *Eppur si muove* c. regényben Jenőy Kálmán „a génuai varga leveléből megtudta azt, hogy mi történik távolabb a világban”. (JKK 2. k. 167.)
- 138 : 23 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében idézi a „Ha el akarja ön azt érní, hogy azon ember” kezd. (1. k. 138 : 23.) és a „nem lesz a párbeszédnek” szavakkal végződő részt (1. k. 138 : 31.) annak bizonyítására, hogy némely esetben úgy látszik Jókai tájékozott a „katolikus kérdésekben”, majd bizonyítja ennek az ellenkezőjét. (MKult 1924. 143.)
- 141 : 15 *Benò* — Jókai máskor Benjámint használja Vajdár keresztneveként
- 142 : 1 *bertdfol* — éjjelez, virraszt, örködik
- 10 *Cospetto* — tyúha, ejha, teringettét
- A Pó melletti kabátporolás talán a szabadság mozgalom júl. 23—25-i custozzai döntő csatájára vonatkozik. 1848 tavaszán, június elejéig az olasz csapatok kezdeti sikereket értek el az északolaszországi fronton Ausztria ellen. Custozza mellett aztán szétverték őket, s Radetzky a győzelem után büszkén vonult be 1848. aug. 6-án Milánóba. Ezt fegyver-

Lap: Sor:

szünet követte, amely az év őszéig tartott, amikor is újra fellángolt a forradalmi felkelés.

Lehet azonban, hogy itt a pápai sereg korábbi kisebb kudarcairól van szó május végén, június elején, amelyeket jún. 11-én Vicenza feladása tetőzött be. Ezután Durando ígéretet tett arra, hogy három hónapig tartózkodik az ellenségeskedéstől, s így a szárd király egyedül állt szemben Radetzkyvel. (Johnston i. m. 164.)

144 : 20 *Grazie* — köszönöm

25 *metafizice* — itt: elvileg

146 : 15 *móringol* — hozományul kap

149 : 3 *Caro* — kedves

14 *Caligula* — Gaius Caesar Augustus Caligula (12—41). Négyéves uralkodása alatt (37—41) szeszélyes, kicsapongó, kegyetlen zsarnok volt, akit örültnek tartottak. Sok eredménytelen összeesküvés kísérlet után egyik testőrtisztje bosszúból meggyilkolta.

Jókai már 1848 tavaszán Néróval és Dzsingisz kánnal említi egysorban. (*Charivari. Életképek* 18. sz. 535.; *JKK Cikkek és beszédek* 2. k. 87.; 632.)

22 *campanile* — a velencei Szent Márk székesegyház harangtornya

István-torony — a bécsi Stephans-dóm (Stephans-Kirche) 1433-ban elkészült 139 m magas tornya

150 : 3 *gigászok* — kígyólábú óriások a görög mitológiában. Anyjuk, Gaia biztatására hegyeket egymásra tornyozva ostromolták meg az Olimposzt. Ezt a harcot Héraklész döntötte el az olimposziak javára.

151 : 3 *Pelion* — görögországi, thesszáliai hegység; az ókori mitológia szerint egyike a feltornyozott hegyeknek

Ossa — Ossa — görögországi hegy (ld. fentebb.) A gigászok harca Jókai kedvelt motívuma, vö. *Nincsen ördög* 10; 291 idevágó párhuzamokkal.

34 *A kőszívű ember fiaiban* egy házalónő újságolja Palvizc Ottónak, hogy gyermekének a „nyakán zsinóron kettétört rézpénz fele csüng, másik fele az anyjánál van”. (JKK 2. k. 72.)

156 : 20 *furibundusan* — örülten, örült módra

31 1848 nyarán IX. Pius pápa a világi politikusok közül főleg Rossira hallgatott. Szeretett volna uralkodni mint pápa, de nem akart még teljesen letérni a politikai liberalizmus útjáról, s ~~egyszerre~~ ki akarta elégíteni az olasz hazafiakat

Lap: Sor:

is — az osztrák katolikusok szimpátiájának elvesztése nélkül. Az egyházfő habozása és a reakciónak tett engedménye ellenére sem döntött még olyan véglegesen, mint a regény e részlete mutatja. Rossi nem lett kegyvesztett júliusban és augusztusban. Jókai azonban a továbbiakban sem próbálja megmagyarázni, hogyan kaphatott épp Rossi szept. 16-án fontos miniszteri tárcákat.

156 : 34 *circolo* — kör, forradalmi kör

158 : 11 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében annak bizonyítására idézi Jókainak a 14. §-ról írt szavait, hogy írónk nem ismerte a katolikus vallásra vonatkozó egyházjogi szabályokat. (*Irodalom JKK* 1. k. 379.)

21 *contentum* — meglegedettség

159 : 4 *transigál* — megegyezik

17 *csak a két „vak óriás”: a reakció és a forradalom* — Jókai állítása nem alaptalan. A reakció állásai csakugyan megszilárdultak 1848 nyarán Rómában, kivált a piemonti sereg augusztus eleji vereségei nyomán. De a forradalmi törekvések erőteljes jelentkezéséről korai beszélni még ekkor. Ezek majd csak Rossi meggyilkolása után november—decemberben nyilatkoznak meg félreérthetetlenül, s 1849 februárjában a köztársaság kikiáltásával tetőződnek. Való azonban, hogy a nyár végén igen megerősödött Rómában az osztrák-ellenesség, s ezt egyaránt képviselték Mazzini még kis számú, republikánus hívei és a szardíniai király vezetését elismerő hazafias liberálisok pl. a Jókaitól később (JKK 1. k. 262.) említett Sterbini. Ekkor természetesen az utóbbiak voltak a tömegekre nagyobb befolyással, a *circolo* popolarák többsége, s azok éltető lelke, a népszónok Ciceroacchio szintén rájuk hallgatott. Nem egészen logikus azonban, miért állott mind e változások közepette egyre rosszabbul Blanka ügye, amikor Rossi befolyása fokozatosan növekedett a pápánál. Manassé is közelről ismerte Pellegrino Rossit, akit már júliusban joggal emlegettek a közeljövő miniszterelnökének. Vajon nem beszélhette volna rá, hogy szerelmese kérvényét IX. Piusnál felkarolja?

32 ***grófné* — Jókai itt s a következőkben félreérthetetlenül gróf Spaur, bajor követ feleségére céloz. Miután az osztrák követet Mamiani belügyminiszter május folyamán kiutasította Rómából, az osztrák érdekek képviselőjét a jezsuita-barát Spaur gróf látta el, akinek reakciós politikai felfogásá-

Lap: Sor:

- ban és cselszövényeiben szép, fiatal felesége is osztozott. Az olasz eredetű grófné a történetírás megítélése szerint is teljesen osztrákhú. (Vö. Johnston i. m. 69.)
- 164 : 6 Jablonkay Gábor *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében annak bizonyítására idézi azt a részt, amely a katolikus egyházi bírák csalhatatlanságáról szól, hogy írónk szándékosan torzítja és gúnyolja a katolikus intézményeket és szokásokat. (MKult 1924. 206—08.; JKK I. k. 381.)
- 165 : 6 *damaszkozott* — erőssé és hajlékonyá edzett
- 166 : 11 *la condannata* — az elítélt nő
- 14 *a hét főbűnök* — Jablonkay Gábor írja, hogy az itt említettek nem tartoznak a főbűnök közé. Szerinte Jókai ezt tudta is, s csak azért említi, hogy elferdítse a katolikus szokásokat és intézményeket. (MKult 1924. 206—08.)
- 168 : 1 *Tivoli* — város Róma mellett
- 169 : 12 *Montijo grófnő* — Eugenie, Maria de Guzman (1826—1887) 1853-tól III. Napóleon feltűnően szép, ambiciózus felesége
- 16 *moir* — moaré, selymesfényű (anyag)
- 22 *recidivázott* — visszaesett (ti. a betegségbe)
- 170 : 5 *oltáregyesület* — jótékonykodó hitbuzgalmi csoportosulás
- 16 *Campo Vaccino* — hosszúkás belvárosi tér Rómában a Palatinus hegy és a Colosseum mellett
- 29 *Lasciate; la condannata!* — Hagyjátok; az elítélt nő!
- 171 : 9 *malapropos* — mal à propos, kedvezőtlen alkalomkor
- 12 *Civita Vecchia* — kereskedelmi és hadikikötő a Tirrén-tenger partján, Rómától északnyugatra
- 172 : 2 *Szent Ágota-templom* — Sante Agnese fuori de Mura, VIII. században keletkezett híres templom a Porta Pia előtt. Alatta katakombák húzódnak.
- 13 *à la Atalante* — Atalante módjára, női elszántsággal
- Atalanté* — a görög mondavilágban szereplő hősnő, erőteljes, bátor és férfigyűlölő hajadon, aki Mileagros vadásztársaságában tűnt ki
- 15 *ceinture protée* — proteuszi csípőszorító, változtatható öv
- 173 : 2 *par hasard* — véletlenül, esetleg
- 7 Johnston mintegy húszra teszi az 1848—49 folyamán megjelent római napi- és hetilapok számát. (I. m. 328—29.)
- 23 *leader* — pártvezér
- 31 1848. jún. 23-án Genuából érkezett hír szerint a nép körében „IX. Pius neve nem zeng többé olly csábitólag ajakról ajakra”. (*Külföldi hírek*. PH 1848. júl. 6. 100. sz. 625.)

Lap: Sor:

1848. júl. 15-én a következő híreket teszi közzé a PH:
„Az ausztriai sereg szerencséje megdöbbsenté a római népet;
s jún. 26-kán népgyűlés tartaték. Szó volt azon eszközökről,
mellyekkel folytatni lehetne a hadat. Voltak, kik eladatni
akarák a papi javakat s a jézsuitákét . . . — A római nép igen
fel van indulva, s IX. Pius már futna, ha nem félnének az
egyházi átoktól.” (*Külföldi hírek.* 108. sz. 657.)

1848. szept. 2-án — az olaszországi hírek között —
említi a PH „A sajtó mindegyre fegytelenebb. A németeket
eddig is barbárnak nevezé az olasz, most már e név is
kevés . . . Tegnap már IX. Piusra is mentek ki ócsárló
beszédék.” (*Külföldi hírek.* 150. sz. 826.)

174 : 17 *hetekig uralkodtak Bolognában* — 1848 **augusztusában** Bologna
városa visszaverte az osztrákok támadását. Bonaparte Lucian
bíbornok, a római radikálisok vezetője azt indítványozta,
hogy üzenjenek általános háborút Ausztriának.

175 : 28 Rossi politikai jelleme sok tekintetben hasonló Adorján
Manassééhoz. És természetesen az 1848—49-ben tevékeny-
kedő békepárti politikusokéhoz. (JKK 1. k. 320.)

32 Rossi kinevezése bel- és pénzügyminiszterré valamint a
kormány világi fejevé 1848. szept. 16-án jelent meg a
hivatalos lapban. Az író jellemzése nem egészen téves, ám
természetesen meghatározott pártszempontot tükröz. Cesare
Cantu — akinek munkáit Jókai forrásként használta —
így jellemzi az egykor nagyhatású államférfi életének utolsó
szakaszát: „midőn IX. Pius kitűzte a haladás zászlaját Lajos
Fülöp megbízta őt, hogy vezesse a pápa lépteit, mint olyan,
ki gyakorlott e téren, s mint a ki menekült lévén bizalmat
fog kelteni a szabadelvűeknél. A pápa annyira bizott benne,
hogy a dolgok rosszra fordultával, saját minisztériuma élére
hivta őt meg. Felvállalván e terhes hivatalt, törekvése vala:
lábba állítani a pénzügyeket, előmozdítani a közmunkákat,
alapokat vetni a statisztikai tudománynak, létrehozni az olasz
szövetséget, amelynek IX. Pius önkénytes kezdeményezője
és fáradhatatlan előmozdítója vala, s akközben elnyomni a
piacon zavaró zenebonákat ép úgy mint a plakátokba szőtt
alattomos visszahatást. Eljárásában határozottságot fejtett ki
s ellen tudott állni a mi oly ritka. **Miért is gyűlölték őt és**
áldozatul szemelték ki?” (*Az utolsó harminc év története.*
Eger 1881. 16—17.)

Bármily fenntartással fogadjuk is a klerikális történezs

Lap: Sor:

dicséreteit, kétségtelen, hogy a nagypolgári-liberális Rossi még hasznos tevékenységet fejthetett volna ki gazdasági és művelődési téren a rendkívül elmaradt Egyházi Államban. Elvégre nagy olasz kortársai — pl. Cavour — mindig tisztelettel emlékeztek meg róla, s még a vele teljesen ellentétes politikai meggyőződésű Garibaldi sem tagadott meg tőle minden elismerést. (*Garibaldi válogatott írásai*. Összeállította: Sallay Géza. Bp. 1955. 150.)

1848-as ellenfelei sem belpolitikája miatt voltak bizalmatlanok vele szemben, hanem az olasz egység cselekvő szolgálatát hiányolták nála. Nagyköveti magatartását 1847-ben nem ok nélkül tartották osztrák-barátnak (Johnston i. m. 170.), s az idézett forrásmunka szerint (183. skk.) miniszterelnöksége két hónapja alatt csak látszatra tárgyalt komolyan az olasz államok ligájáról. Valójában minden döntő lépést elodázott, nehogy új háborúba kényszerüljön Ausztria ellen. Az ő koncepciója ugyanis egyelőre a nyugodt fejlődést tartotta kívánatosnak, az „Unita Italiát” a távoli jövőbe tolta ki.

177 : 20 Hasonló kandalló-motívumra hívták fel a figyelmünket a *Följegyzések* c. kötet sajtó alá rendezői (Fj I. 780—81.) a *Történetek egy ócska kastélyban* c. novellában. (*Dekameron* 3. k. 121—122.)

„... azt hiszem, hogy Sapho vagyok” — mondta A lélekidomárban szereplő Katica, Lándory Bertalannak — (JKK. 324.)

178 : 28 *orcus* — alvilág, a halottak birodalma az ókori római mitológiában

179 13 *Monte Pincio* — hegy Róma északi részén (a: örökváros Rózsadombja és Városligete egyszerre) teraszos domb, szép kertekkel és a lombok közül szebbnél szebb kilátással.

18 *Piemont* — tartomány Észak-Olaszországban Svájc és Franciaország határán

21 *Canino herceg* — a caninói herceg; Bonaparte Charles Lucien Jules Laurent (1803—1857) 1848-ban előbb a pápa hívei közé tartozott, majd a radikális köztársasági párt élére állott *Welden*, Franz Ludwig (1782—1853) — báró, osztrák tábornok; 1849-ben a magyarországi osztrák hadak fővezére lett, de Buda elfoglalása után menesztették.

180 1 *Finiguerra* — a XV. században alapított, híres ötvösműhely
4 *korinthetai érc* — Korintus, Korinthos lakosai a művészet te-

Lap: Sor:

rén különleges ércöntésükkel hívták fel magukra a figyelmet

- 182 : 25 **Az Enyim, tied, övé** c. regényben Áldorfay Ince jut titkos folyosón és rejtékbejáraton át Belle Ange Fatime budoárjába. (JKK 2. k. 181.)

A *Fekete gyémántok*ban szereplő magányos Theudelinda grófnő szobájában is rejtékajtók vannak. (JKK 1. k. 109., 136.) Várkastélyának a balszárnya „az élvezetek után hajhászó ősök kedvenc tanyája volt, annak már voltak rejtkei, titkos fülkéi, sejtethlen átjáratok egy vastag fal üregén végig.” (JKK 1. k. 138.) Ilyen rejtékajtót találunk az *Aranyember* c. regényben is. (*A kettőtört kard* c. fejezet) Csengery Gusztáv az *Egy az Isten* c. regény legmegkapóbb „tünemény-szerű” jeleneteként emeli ki azt a részt, amikor „Caldariva marquise-né a kandalló rejtékajtóján átmegy Blanka hercegnéhez”. (*Jókai és a regény-irodalom*. Óráló [Sárospatak] 1894. jan. 5. 2. sz. 2.; Vö.: *Irodalom* JKK 1. k. 377.)

- 30 *valami chymista arcanuma* — A kandalló tüzét oltó csodás hatású szerhez hasonlít az, amelyet Berend Iván fedezett fel a *Fekete gyémántok*ban: „Tíz csepp ebből a folyadékából — . . . az egész befűtött kemence, fehéren izzó szénével perc alatt kialszik.” (JKK 2. k. 218—19. Vö.: Uo. 303.)
- 183 31 *Dionysios* (i. e. 432—367) — Szirakuza tirannusa nagy hatalomra tett szert a Földközi-tenger medencéjében. Hírhedt volt zsarnoki tetteiről. Palotájában egy hallóberendezést szereltetett fel, hogy kihallgathassa alattvalói beszélgetéseit.
- 184 : 12 *De profundis ad te clamavi Domine!* — A mélységből kiáltok hozzád, Uram; a 129. zsoltár kezdő sora
- 185 9 *Faustina temploma* — Faustina Antonius Pius császár leánya, akinek a tiszteletére férje, Marcus Aurelius 175-ben templomot építtetett. Jókai a *Faustina* c. novellájában emlékezik meg a császárnőről. (11. k. 88—93.)
- 11 Rokon gondolatokat fejteget Jókai a többször idézett útirajzában: „Az új korszak monumentális épületei oda vannak rakva a hajdankor emlékeire, mint egy talapzatra: templom templom fölé . . . Saturnus templomába egy új palota van befalazva, s Néro Circusa fölött a Szent Péter-egyház emelkedik”. (*Megtörtént regék* 315.)
- 19 *palatini romok* — A római Mons Palatinuson (mai Monte Palatinón) az ókorban előkelő és gazdag emberek palotái

Lap: Sor:

emelkedtek. 1861-ben III. Napóleon, 1871 óta pedig az olasz kormány végeztetett nagyszabású ásatásokat a műemlékek feltárására.

186 : 22 *Caracalla híd* — Caracalla termáinak boltíve. Septimus Severus császár fia, Caracalla (211—17) építette. Sehol nem érezzük jobban a világbirodalom nagyságát, mint ezeknél a romoknál, amelyek vastos faltömbjei és boltívei a döbbenetes erő benyomását keltik. Méretei is lenyűgözőek. A 12 hektár alapterületű épületcsoport négyszöget alkot, amelynek 330 méter hosszú oldalfalai félkörívben kiduzzadnak. Ligetes környezetben állott a 220 m hosszú, 110 m széles főépület, a tulajdonképpeni fürdőcsarnok. Középpontját — emeletnyire kimagasodva az egész hatalmas tömbből — a tepidarium téglalap alakú díszcsarnoka foglalta el.

Caracalla nevét Jókai 1847-ben egy-két színbírálatá alatt álnévként használta. (JKK *Cikkek és beszédek*. I. k. 571—72., 604., 616., 623.)

7 : 15 *Giacomo* — Antonelli bíbornok keresztnéve. Antonelli, Giacomo (1806—1876) már 1846 előtt megindult a karrier útján, gyors fölemelkedése azonban IX. Pius trónralépéséhez fűződik. A pápai kincstár vezetőjeként vált egyre nélkülözhetlenebb emberévé, s már 1848-ban államtitkár lett. Előrehaladása érdekében kezdetben támogatta a pápai reformokat, bár már ekkor is a jezsuiták bizalmasa volt, s nagy szerepet játszott abban, hogy IX. Pius 1848. április végétől kezdve fokozatosan elpártolt a nemzeti mozgalomtól. Az egyházfő a Rossi előtti világi minisztereket mellőzte, s a legfontosabb ügyekben Antonelli tanácsával és segítségével intézkedett. Nov. 24-én a Gaëtába való menekülést is ő szervezte, s Rómában a régi rendet helyreállítva 1850-től haláláig betöltötte az államtitkári tisztelet. Ez a nagy gyakorlati érzékű egyházpolitikus magánéletében erősen világias irányt vett, kortársai szerelmi kalandjait is emlegették. (Johnston i. m. 74.) Talán efféle célzó Jókai is azzal, hogy a márkinő szájába ilyen bizalmas elnevezést ad Antonelliról. Később a szép Cyrene azzal dicsekszik, hogy álarcos estélyeire még a conclave tagjai is hivatalosak. Ez is könnyen lehet dicsekvés a „Giacomo” barátságával.

28 A reakció augusztusi győzelme, az olaszországi szabadságmozgalom és forradalom első szakaszának lezajlása után

Lap: Sor:

először Livornóban tört ki felkelés, majd hatalmas mozgalom bontakozott ki Rómában.

- 190 : 11 *fanum* — templom
- 191 : 16 *ugró* — mai nevén: ló a sakkjátékban
18 *pion* — parasztfigura a sakkjátékban
- 30 A két asszony egymás közti emberszólásának a varázsát az *Egy magyar nábob* c. regényében is érzékelteti Jókai. (JKK 2. k.)
- 192 : 29 Jablonkay Gábor a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében „kisebb fokú tájékozatlanságnak” minősíti, hogy Jókai szerint Ave Mariára a nap 24. órájában harangoznak Olaszországban. (MKult 1924. 141.; *Irodalom* JKK 1. k. 381.)
- 193 : 12 *mantil* — kabát, köpeny, palást, lepel
32 *Musset, Alfred de* (1810—1857) — francia romantikus költő és drámaíró
- 194 : 2 *A lélekidomár* c. regényben Scilla kisasszonynak, a híres balett-táncosnőnek a beceneve: Syrén. (JKK 2. k. 228.)
- 196 : 7 1848. márc. 5-én ír Jókai az *Életképek Mi hír Budán?* c. rovatában arról, hogy egyes keresztnevek és viselőik jelleme között nagy különbségek vannak. (JKK *Cikke és beszédek* 1. k. 527.)
- 11 *cadina* — nő, asszony, kadina, fő feleség a mohamedán nagy uraknál
- 16 Megvesztegetett cselédeket szerepeltet Jókai *A tűzön át az égbe* és *A szökevény* c. novellájában is.
- 197 : 31 *La Gitana* — A cigánylány; spanyol cigánydal
32 *Ceritto, Fanny* — olasz táncosnő, aki 1846. szept. 17-én férjével együtt lépett fel a Nemzeti Színházban a *Markotányosnő és a postalegény* c. balettben.
Jókai már 1848 őszén világhírű művésznőként szerepelteti. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 399.)
Az egyik nő előtt csábtáncot járó démon testvérpárja a *Felfordult világban Szeréna és Cecil grófnő*. (JKK 40.)
- 200 : 23 *rivière* — gyémántnyakék
- 202 : 15 *bosquet* — lugas, bozót, ligetecske
- 203 : 4 *begum* — az indiai maharadzsaik első felesége
22 *à la improvista* — rögtönözve
29 *straniera* — külföldi nő, idegen nő
- 204 : 14 *Quirinale* — a régi Róma hét halmának egyike, Palazzo Quirinale, a XV. és XVI. században a pápák nyári palotája, később az olasz királyság, ma a köztársasági elnök székhelye.

Lap: Sor:

- 205 : 1 1848 kora őszén Itália-szerte elterjedt az a hír, — kivált a republikánus Mazzini-követők terjesztették — hogy Károly Albert király az olasz csapatok főparancsnoka elárulta a szabadságharc ügyét, könnyen megengedte Radetzky csapatainak milánói bevonulását, (aug. 5-én) s ezzel Lombardia osztrák megszállás alá került.
- 3 A „selyembe burkolt fényes alakok” bujtogatása bizonyos szempontból *A köszívű ember fiai* c. regényben szereplő Plankenhorsték cselekedeteihez hasonlít. Hasonlóképp *A lélekidomár*.
- 15 *bolognai eset* — Carlo Alberto júliusi vereségei után Welden osztrák tábornok betört az Egyházi Államba, s csapatai aug. 8-án már az alig védett Bolognát is megszállták. Innét azonban a lakosság elszánt védekezése csakhamar kiűzte őket. Így vált a város az olasz népmozgalmak példaképévé, ám egyúttal Johnston (i. m. 175—76.) szerint a köztársaságiak éretlenségének bizonyítékává is, mert nem tudtak megbirkózni a kirobbanó anarchiával és fosztogatásokkal, amelyet Farini pápai legátus csak szept. 2-a után tudott elfojtani. Mindebben nagy szerepet játszottak a korábbi jezsuita-abszolútista uralom támogatói elleni bosszúhadjárat s a lombard harcterekről kiszorított szabadcsapatok féktelen elemei.
- 18 *viva noi!* — éljünk mi! — Ilyen kiáltás hangzik el az *Enyém, tied, övében* Belle Ange születésnapj mulatságán. (JKK 2. k. 188.) Így üdvözli Médeát is Lándory házasságkötésük után. (*A lélekidomár* JKK 2. k. 122.)
- 20 Blankának igaza van: a forradalmi, s a — Jókai szerint ezekhez hozzátapadó — felforgató elemeknek elsősorban tényleg Róma nyújtott menedéket 1848 második felében.
- 206 : 3 *hyperboreaeok* — hyperboreások, a régi görögök képzeletében élő, északi, mesebeli nép, akik az „aranykorra” jellemző erkölcsi tisztaságban és egyszerűségben éltek; Jókai kedvenc szava
- 5 *mob* — csőcselék
- 21 *extincteur* — tűzoltó készülék, amely vegyi úton előállított gázok segítségével működik
- 207 : 12 *bergamasc* — bergamaszka, élénk ritmusú, tréfás olasz népi tánc
- 208 : 8 Zboróy Blanka nem a tájékozatlan szemével nézi, még csak nem is saját osztályszempontjainak megfelelően, hanem Jókai szerint értékeli a magyarországi eseményeket.

Lap: Sor:

- 209 9 *tolamonkint* — betolt, besodort tömegként
- 211 8 Rossi tényleg nem sokat adott környezetének és párthíveinek aggodalmaira. Johnston is megerősíti, hogy a képviselőházba jogi megfontolásokból nem kívánt jelentősebb rendőri erőket elhelyezni: Természeténél fogva igen határozott, bátor ember volt, politikai ellenfeleit lebecsülte, s nem is tartott tőlük. Nov. 15-én előadni szándékozott beszédéből megbízhatóan csupán egyes részletek ismeretesek. Ezek alapján nehéz lenne megérteni Jókai elragadtatott dicséreteit. (Johnston i. m. 189.)
- 214 34 Az *Eppur si muove* c. regényben Jenőy Kálmán is olaszországi hírlapokban értesül arról, hogy hazájában mi történik. (JKK 2. k. 169.)
- 215 8 1848. dec. 1-én közölte a KossH: „R ó m a . Nov. 15-én d. u. 2 órakor nagyszerű esemény történt. Rossi bel- és pénzügyminister a követi kamarába akarván lépni, az előszobában két törszúrással ledöfött, s néhány perc múlva meghalálozott. A gyilkos személye nem tudatik, annál kevésbé az indító ok. Azonban gyanítani lehet, hogy a gyilkosság azon fanaticus párt által követtetett el, mely az olasz háború minden egyes fejedelmek hozzájárulásával akarja megkezdeni. S ezen terv életbeléptetésének legkomolyabb ellenségeül Rossi tekintetvén, az ő meggyilkolását úgy tekinti, mint a háború egyetemes kitörését lehetővé tenni.” (Külföld. 132. sz. 578.)

Rossi meggyilkolását Jókai a hiteles forrásokkal egybehangzóan adja elő. Az az egyetlen törszúrással, amely életét kioltotta gyakorlott orgyilkos műve lehetett. (Johnston i. m. 191—92.) Gyilkosként nem Zambianchit ítélték el 1854-ben, hanem Cesare Constantinit, s vele együtt Grandonit, a reducik (az északolaszországi frontról visszatért katonák) parancsnokát. A merényletet állítólag sorshúzás előzte meg, ebben többek között Ciceroacchio egyik fia is résztvett, míg a tervről Cantù szerint több demokrata politikus (Ciceroacchio, Sterbini stb.) tudott. (Johnston i. m. 177.) Sterbini az emigrációban röpirat útján tagadta bűnösségét. A szélsőjobboldal közvetlenül nem vett részt a véres tettben, ám a klerikálisok már régóta hangulatot keltettek ellene, különösen a jezsuita tábor nem tudta megbocsátani azt, hogy Rossi korábban helyeselte a rend kiűzését Franciaországból.

Lap: Sor:

- 219 : 2 *vadállat csorda* — Az elvforradalom és a szocialisztikus forradalom közötti különbségre világít Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényében a *Medvesonka* c. fejezetben.
- Hasonló gondolatokat fejteget Jókai 1878. febr. 8-i országgyűlési beszédében, amikor az elvadult népmozgalmat a Párizsi kommünhöz hasonlítja. (Jókai Mór *Politikai beszédei*. 1. k. Bp. 1930. 266.) Ugyanígy ír a *Véres kenyérben* is. Jókai *A kőszívű ember fiai* c. regényében is éles különbséget tesz az alulról jövő szocialisztikus forradalom és az „elvforradalom” között. (JKK 1. k. 198—99.) 1848 tavaszán *A forradalom költészete* c. cikkében is elhatárolja a „felülről jövő” pozitív forradalmi mozgalmat a kloakák „alulról jövő” áradatától. (JKK *Cikkek és beszédek* 2. k. 178.)
- 24 *Téckatlepoka* — mexikói istenség
- 220 : 2 *saturnalia* — átvitt értelemben: elvadult, vad mulatozás, kicsapongás; Saturnus isten mitikus uralkodásának emlékére rendezett régi latin, majd római ünnep, amelyet dec. 17-től kezdve hét napon át tartottak
- 220 : 15 *a táncok legocsmányabbikát* — Hasonló, utálatot keltő vad táncot mutat be Jókai már első regényében, a *Hétköznapi*-ban is. (JKK 160—61.)
- 221 : 4 *evviva* — éljen
- 29 *Zambianchi*, Constantin Santo — radikális forradalmár
- 226 : 5 *Fontana di Trevi* — Trevi kút, Róma leghíresebb és legpompásabb díszkútja, amely csaknem elfoglalja a Quirinale tövében fekvő kis teret. 1735-ben készült. A Palazzo Poli egész hátsó frontját elfoglaló építészeti háttérhez simul a hatalmas medence sziklacsoportozataival, amelyeken tritonok kíséretében tartja diadalmenetét Neptun.
- 227 : 24 *pardhol* — olt
- 31 *alcoven* — alkóv
- 230 : 2 *girandole* — karos gyertyatartó
- 231 : 18 *A Fekete gyémántokban* Berend Iván — Adorján Manasséhez hasonló gyöngédséggel és figyelemmel — siet Theudelinda grófnő segítségére. (JKK 1. k. 169.)
- Az *Eppur si muove* c. regényben Jenőy Kálmán utazott Olaszországba Decséry hercegnő után. (JKK 2. k. 160.)
- 233 : 9 *Ariadne* — Minos krétai király lánya. Kiszabadította Thészeszt, aki hűtlenül elhagyta. Ekkor Dionüosz (Bacchus) vigasztalta meg szerelmével.
- 10 *gnidiai Venus templom* — a gnidosi Venus, ill. knidosi Aphro-

Lap: Sor:

- dité márványszobor Rómában van. Knidos a kisázsiai Karia tengerpartján feküdt s Aphrodite kultusza híres volt.
- 234 : 1 *Antonius* — Antinoos, szépségéről híres görög ifjú, Hadrianus császár kegyence (Vö.: *Eppur si muove* JKK 1. k. 347., 2. k. 167. és 1. k. 613. jegyzetét)
- Romagna* — 1860-ig az Egyházi Állam északi része; Bologna, Ravenna, Ferrara és Forlì tartományokból állott
- 4 *lasclv* — ledér, buja, szemérmetlen
- 235 : 11 *Cloaca Maxima* — Nagy Csatorna; az i. e. a VI. században épült a Forum helyén a mocsarak levezetésére. Később leboltozták és ma is használatban van.
- 30 *Astarte* — a napisten neje, a szerelem és a nemzés istennője, Föniciában. Kultusza Kübelé, Magna Mater stb. néven a görög—római világban is meghonosodott.
- 236 : 23 *Circolo popolare* — népkör, radikális politikai csoportosulás
- 25 Azt, hogy a Rossi elleni merénylet után történtek-e nagyobb kihágások a közrend és a magántulajdon ellen, vitatják a historikusok. Özvegyénck és családjának mindenesetre el kellett viselnie egy lármás és gúnyos demonstrációt még nov. 15-én. A mérsékelt képviselők kezdetben igen gyáván viselkedtek (Johnston i. m. 194.), a demokratákat, pozitíven befolyásolta az új kormányt és osztrákellenes háborút követelő néphangulat. IX. Pius svájci gárdája valóban alig pár száz megbízható testőrt jelentett, a carabinierik jelentős része a tömegekkel fraternizált, s a Vatikán nov. 16-án délután mintegy három órás ostromnak volt kitéve. Emlékezetes Palma bíboros halálos sebesülése. A fegyveres beavatkozás célja az volt, hogy az egyházfő fogadja el miniszterelnöknek a korábban Rossitól félreállított Galletti rendőrminisztert, ami végülis 16-án este megtörtént, noha IX. Pius előzőleg ünnepélyesen kijelentette a külföldi követeknek: pusztán az erőszaknak enged, ezért beleegyezése érvénytelen. A Galletti-kormány a megelőzőkhöz képest balra tolódott, később mégis csatlakoztak hozzá egyes mérsékeitebb hazafias liberálisok (pl. Mamiani), s kétségtelen hogy a helyzet november—decemberben nem volt olyan anarchisztikus, amilyennek a regény bemutatja; a képviselőházban pl. megvolt a szándék az elmenekült pápával történő kiegyezésre (Johnston i. m. 209. skk.), ám ezt IX. Pius nyíltan reakcióssá váló környezete véglegesen megghiúsította.
- 32 *dioscur* — a görög mitológia isteni származású, elválasztha-

Lap: Sor:

- tatlan ikertestvér: Kasztor és Polüdeukész. A rómaiaknál Castor és Pollux néven szerepeltek. A Szent Péter tér elé Bernini óriási díszteret épített. A homlokzattól mintegy százméteres lépcsőzetes, enyhén trapéz alakú előteret nyitott, amelyet két oldalt zárt korridorok szegélyeznek. A két korridorból hatalmas négyes oszlopsorok — a híres kolonnádok — ívelnek félkör alakban, elliptikus teret ölelve körül. Castor és Pollux szobra a Quirinale palota előtti téren és a Capitoliumon áll.
- 239 2 *Livorno* — kikötőváros Firenzétől nyugatra, a Liguriai-tenger partján
- 17 *ribellione* — lázadás, rebellió
- ladronaia* — tolvajlás, rablás
- 240 2 *kótog* — kopog, kopácsol, kalapál
- 242 5 A vatikáni könyvtár egyik részlegében őrzik a régi pénzek gyűjteményét.
- 22 *piazza di Coliseo* — Colosseum tér Róma központjában
- 32 *cittadino* — Róma város polgára, állampolgár, polgártárs
- 243 2 Személyes tapasztalatai alapján emlékezik meg Jókai a római bérkocsisról. Az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában is szimpatikus sorokat ír róluk: „... a bérkocsis: az Rómában a legrokonszenvesebb népelem... S szolgálata nemcsak arra terjed ki, hogy vendége csontjait összerázassa: egyttal kalauzul is szolgál neki.” (*Megtörtént regék* 307—08.)
- 10 *il calzolaio* — a cipész
- 23 Zsigmond Ferenc hívja fel a figyelmünket arra, hogy „Adorján Manassé és Jenőy Kálmán festményeit körülbelül ugyanaz a csizmadia árusítja, noha az egyiket Scalcagnatinak [!] a másikat Tseresnyésnek hívják” (*És mégis mozog a föld; Jókai mesemondása*. It 1914. 364. Vö.: *Eppur si muove* JKK 2. k. 292., 450.)
- 244 17 *Monte Palatino* — Jókai az *Utazás a harangokkal együtt* c. útleírásában személyes tapasztalatai alapján emlékezik meg a Monte Palatinóról. (*Megtörtént regék* 309.)
- 245 4 Érdekes kései párhuzamként Jókai 1903-ban Siófokon töltötte élete utolsó nyarát. Ott festette le feleségét, Nagy Bellát. A Fényes Lászlóval elfogultan polemizáló Vészi József szerint a „visszaadott vonások üdék. Egy ifjú lélek sugárzik ki a felfogásból”. (*Hiéndék Jókai sírján*. Bp. 1904. 19.)

Lap: Sor:

- Az *Enyim, tied, övé* c. regényben Áldorfay Ince rajzolta le találó vonásokkal nagy szerelmének, Serenának az arc-képét. (JKK 2. k. 230., 232.)
- 246 7 *Domine Quo Vadis templom* — legrégebb római műút, a Via Appia Antica mentén, a déli városfalaktól egy km-re álló kis templom. A Sienkiewicz híres regényéből ismert legenda emlékére emelték.
- 12 *Idbra illő cipő* — Buday Dezső írja többször idézett dolgozatában: „A férji előrelátás és gondosság nagyszerű erénye a romantikus hősnek. A máskor passzív hősök az előrelátásban gondviselésszerűen aktívak. Adorján Manassé tudja minden titkos útját imádottjának és még a cipője nyomát is lerajzolja, hogy majd a meneküléshez alkalmas cipőt csináltasson neki, A *Lélekidomár* pedig Godivának az egész festői pályáját előre megadmissztrálja.” (I. m. 332.)
- 28 *Niente! Niente!* — semmi! semmi!
- 248 : 26 *neutrius generis* — semlegesnemű
- 249 : 20 sortól a 25. sorig terjedő részt idézi Riedl Frigyes annak bizonyítására, hogy Jókai a párbeszédeivel nem tud jellemezni. (*Irodalom* JKK 1. k. 164.)
- 250 : 6 *Malach Hamovesh* — a halál angyala
- 253 8 Lengyel Dénes szembefordul azzal a véleménnyel, hogy Jókai pozitív hőseit a „jóság eszményített alakjainak” tekintsük. „Túleszményített, minden hiba nélkül „való alakok-e ezek?” — teszi fel a kérdést, majd válaszként több Jókai hőrost felsorolva folytatja:
„Adorján Manassé lelke mélyéig vallásos, háborúban sem öl, de kitör belőle a vérszomj, mikor feleségét bajban hiszi. Éppen ezek a gyengeségek teszik emberivé Jókai hőseit, ezekért hiszünk létezésükben.” (*Jókai regényeinek romantikája*. It 1938. 163.)
- 24 *Birboni* — gazemberek
Fuggite — meneküljetek, fussatok
- 255 13 *Nekünk is van római népünk* — az erdélyi felkelő románokat nevezi így Jókai. — A KossH is párhuzamot von a római nép és az erdélyi román felkelők között. (1848. nov. 10. 114. sz. 504.)
Báró Kemény István gúnyosan nevezte rómaiaknak a román felkelőket a *Fekete könyvében*. (Szász Károly: *Báró Kemény István (1811—1881)*. VU 1881. szept. 25. 39. sz. 614.; Vö.: Kőváry László i. m. 109.; Kemény Gábor:

Lap: Sor:

- Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben.* Pest 1862. 3.)
- 255 : 17 *az én hivatásom, hogy békéltek* — Manassé politikai elgondolásai *A jövő század regényében* szereplő Habsburg Árpád királyéra emlékeztetnek. Jókai mindkét esetben saját ideológia arzenáljából kölcsönöz hőseinek. (1. k. 34—35.) Békés politikai nézeteiről *A kőszívű ember fiai* c. regény sajtó alá rendezésekor külön fejezetben írtunk. (JKK 1. k. 342—45. Vö.: *Az élet komédiásai* JKK 462., 464.)
- Országgyűlési beszédeiben is gyakran kifejti, hogy egész tevékenységével összenőtt a béke szolgálata. 1868. aug. 4-én azt vallja, hogy a világbéke eszméjének leglelkesebb híve. (Jókai Mór *Politikai beszédei.* 75.)
- 262 : 13 *Sterbini uralkodásáért* — Sterbini (1795—1863) római politikus, a kor kisebb költőinek egyike. 1848 novemberéig a szárd vezetést pártoló hazafias liberálisokhoz tartozott, Contemporaneo c. lapjával is ezt szolgálta. Rossi meggyilkolása idején radikálissá lett, később a köztársaságra szavazott, Mazzinivel szemben azonban Garibaldit pártolta. Állítólagos bűnrészességét a Rossi elleni merényletben már említtük.
- 14 *Syllabus* — az egyházellenes tanok 1864-ben IX. Pius által kiadott a liberálisoktól elítélt pápai jegyzéke. Caesare Cantù szerint „a pápa különféle leveleiből és beszédeiből készített kivonat . . . a logikai szabályok szerint értelmezve, az a syllabus csak azt kívánja, hogy az emberi ész ne lázadjon fel az isteni ész ellen”. (I. m. 131—32.)
- Jablonkay Gábor gúnyosan említi a *Jókai és a katolicizmus* c. cikkében — azt a nyilvánvaló anakronizmust —, hogy 1848-ban nem szenvedhetett Zboróy Blanka az 1864-ben kiadott Syllabusért. (MKult 1924. 140—41.; *Irodalom* JKK 1. k. 141.)
- A syllabusról egyébként a *Csigák regényében* is ironikusan szól Jókai. (Jablonkay Gábor: *Jókai humora és szellemessége katolikus szempontból.* MKult 1924. 271.)
- 265 : 5 *E il papa!* — Ő a pápa! —
- 7 IX. Pius menekülésének tekintélyes irodalma van, amely a kisebb részletek tekintetében ellentmond egymásnak. Kétségtelen, hogy a pápa kíséretét elsősorban Antonelli képezte, s hintójuk a Colosseum mellől indult el a Nápolyi Királyság felé nov. 24-én. Az akciót a francia nagykövet is támogatni

Lap: Sor:

kívánta, Antonelli azonban inkább Spaur grófék segítségét vette igénybe, akik a Róma melletti Aricciában vártak rájuk, s elkísérték őket egészen Gaëtiáig. Útjukat semmi sem zavarta meg. Eltérők a vélemények, alkalmazott-e IX. Pius valamilyen álöltözetet a Quirinale elhagyásakor: Johnston női ruháról nem tud, olyan forrásokra hivatkozik, amelyek a bajor követség inasainak libériájáról beszélnek. (I. m. 202—03.)

Jellemző az egykorú hírek túlzásaira, hogy a KossH szerint IX. Pius pápa barátruhába öltözve menekült a nápolyi királyság területére, s a római önkéntesek még a határon túl is üldözték. (*Külföld.* 1848. dec. 22. 150. sz. 652.)

- 266 : 9 *Ed io sono la condannata!* — És én vagyok az elítélt nő!
22 Buday Dezső szerint Jókai regényeiben „Megesik az is, hogy az ördögi intrikusok a szerencsétlen asszonyok számára valami jámbor naiv férjet keresnek. Flamma bárónő részére megtalálják Dumány Kornélt a Nincsen ördög-ben, Medea részére Lándoryt, a Lélekidomár-ban, Zboróy Blanka részére Adorján Manassét, a szombatos vitézt. A mindenható intrika egyenesen keresi az ilyen férjeket: valamint Szent József-féle jóságú, ártatlan naivságú férjet, mint ahogy Jókai maga is írja. Ez a három hős kék szemű, szőke szakállú, szelid, a légynek sem ártó. Ez a három fogott-férj maga a született férj, maga Jókai.” (I. m. 332.)

Nagy Miklós szerint „Minden elismerést . . . a római szintérről sem tagadhatunk meg: a legérdekesebb itt maga a fiatal Blanka hercegnő, akiben oly sajátosan vegyül a naivság és gyermekded vallásosság a büszkeséggel és életvággyal. Mily kár, hogy Torockón az érzelmes ideál testtelenségébe foszlik!” (*Utószó.* = *Egy az Isten.* 1960. 604.)

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ REGÉNY, MELY A VÉGÉN KEZDŐDIK

I.	7
II.	22
III.	29
IV.	35
V.	41
VI.	58
VII.	64
VIII.	69
IX.	75
X.	81
XI.	94
XII.	98
XIII.	103
XIV.	111
XV.	119
XVI.	127
XVII.	132
XVIII.	141
XIX.	146
XX.	158
XXI.	169
XXII.	177
XXIII.	190
XXIV.	207
XXV.	210
XXVI.	222
XXVII.	232

XXVIII.	243
XXIX.	247
XXX.	258
XXXI.	263
XXXII.	266
Jegyzetek	267
Rövidítések	268
Kézirat, kiadások, fordítások	269
Keletkezése, forrásai	269
Az első „eszmecsírák”	280
A kiegyezéstől a fúzióig	284
Az „Egy az Isten” földjén	292
Szereplők	309
Epizódok	321
Önéletrajzi elemek	324
Az unitarizmus	325
Noteszf eljegyzések	327
Felhasznált művek	352
A regény népszerűsége és irodalmi hatása	358
Irodalom	360
A regény fogadtatása	360
A regény utóélete	371
Szövegváltozatok	397
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	436



A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős:
SZIGYÁRTÓ GYÖRGYNÉ

Műszaki szerkesztő:
BUDAI ANIKÓ

A kötéstervező:
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

Terjedelem: 30,5 (A/5 ív)
AK 865 k 7074

70.68279 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

